

HET HOOFD VAN DE STAD

VRIJE UNIVERSITEIT

Het hoofd van de stad Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het interbellum

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. L.M. Bouter,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der Letteren
op vrijdag 22 februari 2008 om 10.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Harm Gerard Jos Kaal

geboren te Eindhoven

promotor: prof.dr. J.C. Kennedy

Inhoud

Inleiding 7

Opzet van het onderzoek 9 | Nieuwe inzichten 14

1 Het gezag in vaste handen?

Amsterdam aan het begin van het interbellum (1918-1921) 19

Een rode waas en oranje gloed 21 | Gespannen verhoudingen op het

Prinsenhof 27 | Het politieke leven rond 1921 31 | De carrière van De Vlucht 35 |

Het burgemeestersambt in beweging 39 | Op zoek naar een 'man van

gezag' 41 | Reacties op de benoeming van De Vlucht 47

2 Vreedzame co-existentie en vruchtbare samenwerking.

De Vlucht, de Amsterdamse politiek en het handelsleven in de jaren twintig 51

'Groot-Amsterdam' bij het aantreden van De Vlucht 52 | De Vluchts

politieke speelveld: de raad in de jaren twintig 54 | De tandem De Vlucht-

Wibaut 61 | Confessionele burgemeesters en rode wethouders 66 | De Vlucht en

de Amsterdamse handelsbelangen 69 | Een antirevolutionair in Moskou 74 |

De Vlucht en de beau monde 80 | De paleis-raadhuiskwestie 84 |

Amsterdam op de kaart 88

3 Politiek rumoer en verderfelijk vermaak.

Handhaving van de openbare orde en goede zeden in de jaren twintig 97

Politiek protest in Amsterdam 98 | Religieuze hermobilisatie 100 | De gevaren

van de moderne cultuur 103 | De burgemeester als handhaver van de 'goede

zedes' 105 | Knippen en schrappen: de censuur op film en toneel 109 | De Vlucht

en het dansgevaar 115 | De zondagsheiliging 119 | Het zedelijke gevaar van de

'negercabarets' 121 | Het geheim van het succes: waardering voor De Vlucht in de

jaren twintig 123

4 In crisis en onder curatele.

Het Amsterdamse gemeentebestuur tijdens de depressie van de jaren dertig 129

De Vlucht zwaait 'de Machtige' uit 130 | De Gemeentewet van 1931 133 | Crisisbeleid

in het begin van de jaren dertig 136 | Een uniek ambtsjubileum 140 | De Vlucht in

conflict met Den Haag 145 | Gemorrel aan de steunregeling 147 |

Het politieke speelveld van De Vlucht rond 1935 150 | Formateur De Vlucht 154 |
Het erfpachtschandaal 162 | De dubieuze aanpak van de commissie-
Boissevain 165 | De Vlucht en de politieke karaktermoord op De Miranda 168

5 Pantserwagens en politieverordeningen.

Orde, gezag en oproer in de jaren dertig 175

De Algemene Plaatselijke Verordening en de Amsterdamse openbare
orde 176 | Discussies over de versterking van het gezag 180 | Het
Jordaanoproer 184 | De Vlucht onder vuur 190 | Politiek van de straat 195 |
De Vlucht en De Beul 198 | De Nederlandse neutraliteit en de Amsterdamse
openbare orde 202

6 Burgemeester in oorlogstijd.

Opereren in de marge van de bezette stad 209

De Vlucht met pensioen? 210 | De gemeenteraadsverkiezingen van
1939 213 | Nationaal-socialisten op het Prinsenhof 216 | Tussen hoop en
vrees: september 1939 – mei 1940 218 | Mei 1940 221 | Verschuivende
gezagsverhoudingen 224 | Buigzaam bestuur 226 | Openbare orde: de positie van
De Vlucht verder uitgetekend 229 | Böhmcker versus De Vlucht 233 | Antisemitische
agitatie in de eerste oorlogswinter 237 | De Februaristaking 240 | Ontslag 243

7 Burgemeester buiten dienst 247

Van Amsterdam naar Aerdenhout en van Bergen naar de Herengracht 248 |
De Vlucht en het antirevolutionaire dagblad De Standaard 253 | Een comeback voor
De Vlucht? 257 | Het naoorlogse stadsbestuur 261

Conclusie 265

In worsteling met de tijd 267 | Magistraat of manager? 274

Bijlage 277

English summary 279

Dankwoord 285

Noten 287

Bronnen en literatuur 325

Personenregister 337

Inleiding

In 1926 verscheen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een stuk over het burgemeestersambt. In dit artikel werd de positie van de burgemeester als volgt beoordeeld:

Hij is alles voor zijn gemeente, als hij wil. Hij is niets, als hij verantwoordelijkheid vreest, niet zeker is van de mannen, die met hem mee-beslissen moeten, opziet tegen de moeiten, die nieuwe dingen met zich brengen. Hij is niets, als hij niet zeker is van zichzelf.¹

Dit citaat strookt niet met het huidige beeld van het burgemeesterschap tijdens het interbellum. In deze periode traden in de grote steden wethouders naar voren die met hun actieve beleid het bestuur van de stad en de inrichting van de stedelijke samenleving naar hun hand zetten. Voor de burgemeester zou weinig meer overgebleven zijn dan een ceremoniële rol én de lastige taak om de goede vrede in college en gemeenteraad te bewaren. Pas na de oorlog zou een nieuw type burgemeester naar voren zijn getreden die met zijn managementcapaciteiten de leiding over het stadsbestuur weer vast in handen zou nemen.² Door de eenzijdige focus op de rol en betekenis van de wethouders is het zicht op de positie van de burgemeester tijdens het interbellum vertroebeld. Er zijn genoeg aanwijzingen om te veronderstellen, dat zijn bestuurlijke speelruimte inderdaad werd verkleind: de dadendrang van de wethouders en de toenemende greep van het rijk op de lokale overheid lijken de mogelijkheden voor de burgemeester om zich bestuurlijk te laten gelden zeker te hebben beperkt. Tegelijkertijd boden ontwikkelingen als de verdergaande politisering van het lokaal bestuur en de toenemende vervlechting van de lokale en nationale overheid de burgemeester ook voldoende kansen en gelegenheden om een nieuwe invulling aan zijn functie te geven en zich anders in het politiek en maatschappelijk leven van zijn gemeente te manifesteren dan tot dan toe gebruikelijk was. In een periode waarin het burgemeestersambt werd herdefinieerd, deels door ontwikkelingen die buiten de macht van de burgemeester lagen, zou er voor hem ook ruimte ontstaan om zélf een nieuwe invulling aan zijn ambt te geven: 'hij is alles voor zijn gemeente, *als hij wil*.'³ Dit zal in deze studie worden aangetoond aan de hand van het optreden van de Amsterdamse burgemeester Willem de Vlugt.

Op het eerste oog lijkt De Vlucht uitstekend te passen in het oude beeld van de vooroorlogse burgemeester als een statische magistraat. 'De Vlucht, de regent, was geen partijpolitiek burgemeester. Hij was (...) de vorm-gebonden magistraat, een statisch element eerder dan een motor tot dadendrang', aldus de Amsterdamse stadshistoricus Roegholt.⁴ In het boekje *Bekende Amsterdammers tussen 1900 en 1950* wordt De Vlucht getypeerd als een 'zeer bekende figuur in Amsterdams straten. Nagenoeg iedereen kende de man met de puntige snor en het baardje die vooral bij officiële gelegenheden snel te onderscheiden was omdat hij dan in vol ornaat met steek, onderscheidingstekens en ambtsketen verscheen.'⁵ De Vlucht was kortom het prototype van de vooroorlogse magistraat met veel aandacht voor ceremonieel vertoon en weinig bestuurlijke daadkracht. In deze studie zal echter worden betoogd dat De Vlucht een tekenend voorbeeld was van het dynamische karakter van het burgemeestersambt tijdens het interbellum en de aangewezen persoon voor een studie naar het vooroorlogse burgemeestersambt. Ten eerste vanwege de lange duur van zijn burgemeesterschap: De Vlucht werd in juni 1921 benoemd tot burgemeester van de hoofdstad, een ambt dat hij gedurende bijna twintig jaar zou vervullen. Het is nog steeds het langste burgemeesterschap uit de moderne Amsterdamse geschiedenis. Deze lange duur maakt het mogelijk om aan de hand van zijn persoon de verschuivingen in het burgemeestersambt tijdens het interbellum te analyseren. Ten tweede luidde de benoeming van De Vlucht het einde van een tijdperk in. De Vlucht was lid van de Antirevolutionaire Partij (ARP) namens welke partij hij vanaf 1915 zitting had in de Amsterdamse raad. Hij dankte zijn benoeming in 1921 aan het confessionele coalitiekabinet onder leiding van de katholieke jonkeer Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck. De Vlucht werd de eerste niet-liberale burgemeester van Amsterdam én de eerste burgemeester die uit een arbeidersmilieu afkomstig was. In de derde plaats bestuurdde De Vlucht de hoofdstad van het land: een stad met de reputatie lastig te zijn voor bestuurders en een stad waar 'elke politieke of culturele vernieuwing zich het eerst en het meest uitgesproken aankondigde'.⁶ In de jaren dat De Vlucht het burgemeesterschap vervulde maakte de stad in verschillende opzichten een belangrijke ontwikkeling door die ook de positie van de burgemeester beïnvloedde. De sociaaldemocratische gemeentepolitiek beleefde haar hoogtepunt, de stad werd overspoeld door de 'moderne cultuur', het almaar groeiende ambtenarenapparaat professionaliseerde, de economische crisis sloeg toe, de financiële (begrotings)problemen die hier voor de gemeente uit voortvloeiden zetten de relatie tussen Amsterdam en het rijk op scherp, de politieke radicalisering en massale werkloosheid zorgden voor grote sociale onrust en in mei 1940 braken met de inval van Duitsland vijf zware bezettingsjaren aan. Deze ontwikkelingen raakten de burgemeester in al de verschillende rollen die hij in zijn gemeente vervulde, maar boden hem ook de kans om aan zijn positie een nieuwe invulling te geven.

OPZET VAN HET ONDERZOEK

De jurist en historicus Elzinga heeft aan de hand van een lezing van de toenmalige burgemeester van Rotterdam Bram Peper over het profiel van de burgemeester vijf 'subrollen' gedefinieerd. De burgemeester treedt volgens Elzinga op als politiek-bestuurlijk manager, als gezagshandhaver, als bestuurder, als promotor/ondernemer, en als eerste burger.⁷ Dit profiel kan in licht gewijzigde vorm ook op het vooroorlogse burgemeesterschap worden toegepast, zoals hier aan de hand van de positie van de burgemeester van Amsterdam zal worden toegelicht, en kan uitstekend dienst doen als uitgangspunt voor een analyse van het burgemeesterschap van De Vlugt.

In de eerste plaats vervulde De Vlugt een politiek-bestuurlijke rol binnen het Amsterdamse gemeentebestuur. Deze rol kwam het meest concreet tot uitdrukking in zijn optreden als voorzitter van het college van B&W en in mindere mate ook als voorzitter van de raad. Hoofd van het gemeentebestuur was hij formeel niet: de Grondwet van 1848 had de raad aan het hoofd van de gemeente geplaatst. De Gemeentewet van 1851 regelde vervolgens de verhouding van de raad tot de overige bestuursorganen: het college van Burgemeester en Wethouders en de burgemeester. Het dagelijks bestuur van de gemeente werd in handen gelegd van het college, dat bestond uit de burgemeester die 'bijgestaan' werd door een aantal door de raad uit zijn midden aan te wijzen wethouders. De burgemeester zat het college voor en beschikte over stemrecht. Bij het staken van de stemmen gaf de stem van de burgemeester de doorslag. De burgemeester zat ook de raad voor, maar had hier alleen een raadgevende stem.⁸

De burgemeester nam in deze politiek-bestuurlijke context formeel een eigenstandige positie in, omdat hij benoemd werd door de Kroon, zonder inmenging van raad of college. Toch ontstond rond de burgemeester het beeld van een bestuurder die fungeerde als verlengstuk van het rijk, een zogenaamde rijksputtenkijker.⁹ In de Grondwetwijziging van 1887 was de verhouding van het lokaal bestuur tot het provinciaal en nationaal bestuur nader uitgewerkt en de taken van het gemeentebestuur als 'medebewindswetgever' vastgelegd: het gemeentebestuur had tot taak wetten, algemene maatregelen van bestuur en provinciale verordeningen ten uitvoer te brengen.¹⁰ De burgemeester leek de aangewezen bestuurder om op lokaal niveau te waarborgen dat de particularistische strevingen van de gemeente waar nodig zouden worden ingedamd en rijkswetgeving zou worden nagevolgd. De burgemeesters lieten zich echter niet zo eenvoudig als instrument van de nationale overheid gebruiken: de Amsterdamse burgemeester W.F. van Leeuwen (1901-1910) verklaarde eens in de Eerste Kamer dat hij niet als 'rijkskruier' ingezet wenste te worden.¹¹ Een rijkskruier mocht de burgemeester dan niet willen zijn, ook ten opzichte van de gemeente nam hij een bijzondere plaats in: er werd van hem verwacht dat hij boven de partijen stond. De burgemeester diende in de woorden van minister Ruijs 'zijn eigen beginsel in tact houdende en daarna levende en handelende, toch als doelwit zich voortdurend voor ogen [te] stellen, dat hij moet zijn

onpartijdig.¹² Voor De Vlucht zou het de kunst zijn om een balans te vinden tussen zijn antirevolutionaire opvattingen enerzijds en de eisen die het ambt in Amsterdam aan hem stelden anderzijds in een periode waarin de heterogeniteit van de lokale politiek toenam en de gemeenteraad uitgroeide tot een politiek forum, waar tegenstellingen werden uitgevochten en compromissen werden gesloten. Om inzicht te krijgen in De Vlucht's politiek-bestuurlijke optreden zal in deze studie ruime aandacht worden besteed aan de politieke context waarin hij opereerde: de gemeenteraad, het college van B&W en de verhoudingen tussen het gemeentebestuur en de nationale overheid. Terwijl Elzinga ervoor gekozen heeft de burgemeester in deze context als een manager te typeren, is in deze studie voor het gebruik van de term magistraat gekozen, een term die op het eerste oog ook beter lijkt te passen bij de taken van de burgemeester als voorzitter van college en gemeenteraad.¹³

Ten tweede was De Vlucht een gezagshandhaver. Als hoofd van de gemeentepolitie was hij verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde in zijn gemeente – het handhaven van een ordelijke gang van zaken in het gemeenschapsleven –¹⁴, het handhaven van de ‘goede zeden’ en, in samenhang hiermee, de censuur op kunstuitingen. Hij onderhield daartoe contacten met politionele en justitiële autoriteiten, in het bijzonder met de hoofdcommissaris van politie, maar ook met de officier van justitie, procureur-generaal en de minister van Binnenlandse Zaken die vaak via tussenkomst van de commissaris van de Koningin met de burgemeester in contact stond. Formeel hoefde de burgemeester voor zijn optreden als handhaver van de openbare orde geen verantwoording af te leggen aan de gemeenteraad, noch aan het rijk, al hield de commissaris van de Koningin wel toezicht op het optreden van de burgemeester.¹⁵ Niettemin droeg de rol van de burgemeester als gezagshandhaver een politiek karakter, omdat zijn optreden onderwerp uitmaakte van politiek en publiek debat. De Vlucht's voorganger S.A. Vening Meinesz (1891-1901) wenste dit niet te accepteren: hij nam in 1901 zelfs ontslag, omdat hij naar zijn mening onvoldoende werd gesteund door de minister van Binnenlandse Zaken, toen hij weigerde vragen van de raad over zijn politiebeleid te beantwoorden.¹⁶ Ook De Vlucht raakte in de jaren twintig en dertig in conflict met de raad over zijn optreden als handhaver van de openbare en de goede zeden. Zijn optreden als hoofd van de politie zal in deze studie veel aandacht krijgen, omdat we de burgemeester hier in een zeer kwetsbare positie aan het werk zien. De daadwerkelijke leiding van het korps lag weliswaar bij de hoofdcommissaris van politie, maar het ‘gezag’ was uiteindelijk in handen van de burgemeester. Voor zover er geen objectieve maatstaven voorhanden waren, was hij aangewezen op zijn eigen inzichten bij het bepalen van zijn koers als ordehandhaver en zedenmeester.

Ten derde was De Vlucht een bestuurder. Elzinga gebruikt deze term om het optreden van de burgemeester als uitoefenaar van bestuurlijke taken en beheerder van beleidsportefeuilles te benoemen. Deze rol van de burgemeester ligt in het verlengde van zijn optreden als magistraat op het Prinsenhof, het Amsterdamse stadhuis op de Oudezijds Voorburgwal, waar hij de raad en het college voorzat. In het bijzonder als lid van het college van B&W was de burgemeester in de positie om

invloed op de koers van het gemeentebestuur uit te oefenen en daadwerkelijk leiding te geven aan het college. Voor de Amsterdamse burgemeester was daarnaast nog een bestuursfunctie weggelegd buiten het Prinsenhof. Uit hoofde van zijn ambt was hij namelijk president-curator van de Universiteit van Amsterdam. De Universiteit van Amsterdam werd ook wel de Gemeente Universiteit genoemd, omdat de gemeente de verantwoordelijkheid droeg voor het financiële beheer over de universiteit en voor het personeelsbeleid; de gemeenteraad benoemde bijvoorbeeld de hoogleraren. Het college van curatoren vormde het bestuur van de universiteit en bestond naast de burgemeester uit twee door de gemeenteraad en twee door de Kroon benoemde leden; commissaris van de Koningin jonkheer A. Röell was tijdens De Vlugs burgemeesterschap een van de twee Kroonleden. De politiek-bestuurlijke verantwoordelijkheid voor de universiteit lag niet bij de burgemeester, maar bij de wethouder van Onderwijs.¹⁷ Aan De Vlugs optreden als president-curator zal in deze studie beperkt aandacht worden besteed. Voor een diepgaande analyse van het optreden van de Amsterdamse universiteitsbestuurders kan verwezen worden naar de studies van de universiteitshistoricus van de Universiteit van Amsterdam Knegtmans.¹⁸

In deze studie wordt de nadruk gelegd op het optreden van de burgemeester dat een duidelijke weerslag had op politiek en maatschappij en dat leidde tot discussies en reacties vanuit de lokale of nationale politiek, de media, politiek-maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. Hiertoe behoort zeker het optreden van De Vlucht als bestuurder op het Prinsenhof. In een periode waarin Amsterdam een reeks van wethouders kende die bekend kwamen te staan om hun initiatiefrijke en daadkrachtige optreden, met de sociaal-democratische wethouder F.M. Wibaut als het meest sprekende voorbeeld, is het de vraag welke rol de burgemeester voor zich zag weggelegd als bestuurder. Van hem werd tenslotte ook verwacht dat hij optrad als een boven de politieke tegenstellingen verheven magistraat.¹⁹ Het was de vraag of de burgemeester deze rol kon verenigen met een sterk bestuurlijk optreden als lid van het college van B&W.

Ten vierde was De Vlucht een promotor van Amsterdam en een behartiger van de belangen van zijn stad in brede zin. Elzinga ziet hierin vooral de contacten die de burgemeester met het rijk onderhield terug: de gemeente was gebaat bij een burgemeester die zijn weg kende in Den Haag en in staat was om in beleidsmatig en financieel opzicht steun te verwerven voor gemeentelijke plannen. Ook voor De Vlucht werden de contacten met de nationale overheid steeds belangrijker, omdat er tijdens het interbellum sprake was van een geleidelijke inperking van de gemeentelijke autonomie. Steeds meer zaken, met name ten aanzien van de gemeentefinanciën, werden centraal aangestuurd. Goede contacten in Den Haag waren dan ook van groot belang. Daarnaast kon de burgemeester naar voren treden als een ambassadeur van de stad op het terrein van handel en bedrijfsleven. Dit optreden wordt voornamelijk vooral met naoorlogse burgemeesters geassocieerd die de wereld rondreisden om hun stad internationaal op de kaart te zetten, vaak met een handelsdelegatie in hun kielzog. Het is, zeker in het geval van de burgemeester van Amster-

dam, de vraag of hij in het interbellum, toen Amsterdam in economisch opzicht veel zware jaren kende, hier voor zichzelf een taak zag weggelegd.

Ten slotte onderhield De Vlucht een band met de burgerij, een band die het sterkst tot uitdrukking kwam in zijn optreden als burgervader en als eerste burger; twee posities die elkaar gedeeltelijk overlappen. Beide termen worden in het spraakgebruik vaak gehanteerd als synoniem voor burgemeester, maar er gaat een specifieke rol van de burgemeester achter schuil. We zien hier de burgemeester, in de woorden van de bestuurskundige Tops, als bekleder van een 'symbolisch-cultureel gezag' in contrast met het 'rationeel-instrumenteel gezag' dat het openbaar bestuur idealiter eigen is en zoals dat bijvoorbeeld bij wethouders terug te vinden is.²⁰ Van een burgemeester werden niet zozeer alleen bestuurlijke daden verwacht, als wel het tonen van betrokkenheid en het vermogen om de samenleving op een bepaalde manier aaneen te binden. Kortmann noemt dit de 'psychologisch-ethische zijde van het burgemeesterschap' en voert De Vlucht op als hét voorbeeld van een burgemeester die er ondanks het feit dat hij aan het hoofd stond van de grootste stad van het land toch in slaagde een balans te vinden tussen het uitstralen van het nodige gezag en het meelevens met de burgerij.²¹ Zit in burgervader nog een zeker gezagselement, eerste burger wijst op een nevenschiktelijke positie van de burgemeester die in staat is om een te zijn met de burgerij én zich een waardige vertegenwoordiger van de burgers toont bij officiële gelegenheden, zoals de ontvangst van de vorstin bij haar jaarlijkse bezoek aan de hoofdstad en van delegaties uit binnen- en buitenland. Uiteindelijk komen beide benamingen in de kern op hetzelfde neer: van een burgemeester wordt betrokkenheid bij het wel en wee van de burgerij verwacht. In Amsterdam wist 'Vader Willem', zoals De Vlucht wel werd genoemd, zijn rol als burgervader kennelijk met verve te vervullen.²² Het blijft echter de vraag hoe de burgemeester een uitstraling als burgervader combineerde met zijn andere rollen. Volgens de bestuurskundige Brasz berust de positie van de burgemeester 'vooral op het bezitten van de persoonlijke gaven om deze serie van rollen op elkander af te stemmen en de vrijheid van beweging welke daarbij wordt genoten zodanig aan te wenden, dat het democratische raderwerk op een kwalitatief zo hoog mogelijk niveau draait'.²³

Uit deze vijf rollen kan worden afgeleid dat De Vlucht in potentie een sleutelfiguur was binnen het stadsbestuur. Hij stond in contact met verschillende segmenten van overheid en maatschappij die op een of andere manier betrokken waren bij het bestuur van Amsterdam: het gemeentebestuur, de nationale overheid, het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld, dat bestond uit tal van aan één van de vier zuilen verbonden organisaties op het terrein van het maatschappelijk leven. Om zijn optreden te beoordelen kunnen we ons dan ook niet beperken tot een analyse van zijn gouvernementele optreden als magistraat op het Prinsenhof. Ook buiten het stadhuis lag ruimte voor de burgemeester om zich met het bestuur van de stad in te laten. In de politieke wetenschappen wordt bestuur dat zich niet beperkt tot de publieke sector aangeduid als *governance*. Ook historici werken met dit begrip. In de Angelsaksische *urban history* is (*urban*) *governance* onder meer gebruikt om het bestuur van en beheer over de stad ten tijde van de industrialisatie nader te duiden.

Door middel van de toepassing van dit begrip kon de betrokkenheid van de *civil society* bij het bestuur en beheer van de stad duidelijk worden gemaakt.²⁴ Een goed voorbeeld van *governance* in de Nederlandse context is de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven tijdens de Eerste Wereldoorlog: om internationaal-politieke gevoeligheden te omzeilen werd de internationale handel in handen gelegd van de particuliere Nederlandsche Overzeetrustmaatschappij.

In deze studie staat echter niet de vraag centraal welke actoren en instituties bij het bestuur van de stad betrokken waren, maar wordt *governance* gebruikt als een raamwerk waarbinnen de positie van de burgemeester, met de verschillende rollen die hij vervulde, geplaatst kan worden. De leidende gedachte hierachter is dat er voor de burgemeester buiten de lokale politieke instituties om mogelijkheden lagen om invloed uit te oefenen op het bestuur en beheer van de stad. Ook de burgemeester moet gezien worden als een op zichzelf staande actor in het stelsel van *urban governance*, naast instituties als de raad, het college van B&W, de nationale overheid, het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld. Om zicht te krijgen op het optreden van burgemeester De Vlucht is het noodzakelijk om ook te onderzoeken welke banden hij met deze instituties onderhield.

Er waren, zoals deze studie zal laten zien, burgemeesters die zich in hoofdzaak profileerden als voorzitter van raad en college, terwijl anderen zich nadrukkelijker ook buiten het stadhuis manifesteerden en bijvoorbeeld een grote betrokkenheid bij het bedrijfsleven toonden. Eén en ander hing af van de persoonlijkheid van de burgemeester én van de gemeente die hij bestuurde. Nam een burgemeester van een kleine gemeente bij gebrek aan de steun van meerdere wethouders doorgaans zelf veel beleidstaken op zich en drukte hij daarmee in bestuurlijk opzicht een belangrijk stempel op zijn gemeente, in de grote gemeenten was de noodzaak hiervoor afwezig en manifesteerde de burgemeester zich in de regel op een andere wijze. Als voorzitter van de raadsvergaderingen bijvoorbeeld, waaraan in de kranten ruim aandacht werd besteed, als representant van het gemeentebestuur naar buiten toe én, afhankelijk van zijn relatie met de wethouders en zijn bestuurlijke stijl, als behartiger van de politieke en sociaal-economische belangen van zijn gemeente. Een analyse van het burgemeesterschap van De Vlucht aan de hand van de vijf rollen die hij vervulde en met aandacht voor zijn positie binnen het stelsel van *urban governance* biedt inzicht in de bestuursstijl van de burgemeester en zijn plaats binnen het openbaar bestuur en de gemeente als geheel.

Om het eigene van De Vluchts bestuursstijl op waarde te kunnen schatten en in algemene zin inzicht te verwerven in de rol en betekenis van de grootstedse burgemeester, zal zijn optreden vergeleken worden met dat van zijn collega's in (de) twee andere grote steden, Den Haag en Rotterdam, burgemeesters uit het buitenland en zijn directe voorgangers en opvolgers in Amsterdam. Op deze manier kan de ontwikkeling die het burgemeestersambt tijdens het interbellum doormaakte in historisch perspectief worden geplaatst en kunnen verschillende taakopvattingen en bestuursstijlen tegen elkaar worden afgezet. Dit zal uiteindelijk niet uitmonden in een klassieke politieke biografie van De Vlucht. Niet zijn gehele bestuurlijke car-

rière staat centraal, maar het ambt dat hij gedurende bijna twintig jaar in Amsterdam vervulde. De hoofdstukken 2 tot en met 6 omvatten de jaren van De Vlugs burgemeesterschap. In het eerste en laatste hoofdstuk worden de jaren kort voor (1918-1921) en na zijn burgemeesterschap (1941-1945) behandeld om het optreden van De Vlucht af te zetten tegen dat van zijn directe voorganger en opvolgers en de achtergrond te schetsen waartegen De Vlucht tot het ambt opklom en het uiteindelijk zou verspelen.

Deze studie richt zich kortom op het burgemeesterschap van Willem de Vlucht dat zal worden vergeleken met het optreden van zijn voorganger, opvolgers en collega's in binnen- en buitenland. De vijf rollen die de burgemeester geacht werd te vervullen dienen als uitgangspunt voor een onderzoek dat zich uitstrekt tot buiten het politieke domein en de burgemeester benadert als een bestuurder op het knooppunt van verschillende bestuurlijke en maatschappelijke netwerken. Een dergelijk onderzoek kan nieuwe inzichten bieden in zowel het burgemeestersambt, als de politieke, sociale en culturele geschiedenis van de gemeente die hij bestuurde. Een studie naar het burgemeesterschap is daarmee ook een studie naar de omgeving waarin de burgemeester opereerde.

NIEUWE INZICHTEN

Aan de hand van een analyse van de verschillende rollen die burgemeester De Vlucht in Amsterdam vervulde zal in de eerste plaats getracht worden om inzicht te verkrijgen in de positie en invloed van de burgemeester binnen het lokaal bestuur en de stedelijke samenleving als geheel. Historisch onderzoek naar burgemeesters is schaars. In de talrijke stadsgeschiedenissen die de laatste jaren zijn verschenen – in 2007 werd Amsterdam verblijd met het laatste deel van een nieuw standaardwerk over zijn geschiedenis – zijn de burgemeesters doorgaans slechts figuranten.²⁵ Hun ambtsperiode dient hoogstens als periodisering voor de beschrijving van de geschiedenis van de stad. Onderzoek naar de invloed en betekenis van het burgemeesterschap zoals Nederland dat sinds de Gemeentewet van 1851 kent, is tot dusver vooral een zaak van bestuurskundigen en politicologen geweest. Zij hebben zich onder meer gebogen over de benoemingsprocedure, de politieke achtergrond van de burgemeesters en hun bestuurlijke stijl.²⁶ Het huidige beeld van het vooroorlogse burgemeestersambt wordt nog steeds in belangrijke mate bepaald door de studie van C.A. Prinsen, burgemeester van Roosendaal en Breda, waarvan de eerste druk in 1946 verscheen en die vervolgens bewerkt en aangevuld werd door zijn Bredase opvolger C.N.M. Kortmann. Zij typeerden de vooroorlogse burgemeester als een vorm-gebonden, partijpolitiek passieve, statige en bedaagde magistraat die na de oorlog plaats zou maken voor een beweeglijke, geëngageerde, daadkrachtige manager.²⁷ Terwijl het naoorlogse burgemeesterschap na Kortmann en Prinsen nog nader onder de loep is genomen, heeft het vooroorlogse burgemeesterschap nauwelijks nog onderwerp van studie uitgemaakt en wordt in de regel eenvoudigweg naar de studie van Kortmann en Prinsen verwezen.²⁸ Dit is opmerkelijk, omdat,

zoals Romijn ook laat zien in een inleidend hoofdstuk van zijn studie naar het burgemeesterschap tijdens de Tweede Wereldoorlog, er genoeg aanwijzingen zijn om te stellen dat het 'moderne burgemeesterschap' al voor de oorlog doorbrak: 'de toename van verantwoordelijkheden en de politisering van het lokaal bestuur stelden nieuwe eisen en het benoemingsbeleid ging meer belang hechten aan dynamische bestuurders dan aan bewakers van de status-quo.'²⁹

De Vlucht gaat zoals gezegd in de literatuur vooral door voor het laatste: een klassieke, autoritaire, boven de partijen verheven magistraat die leiding gaf aan het bestuur van zijn gemeente en zich daarbij zo min mogelijk aan politiek gelegen liet liggen.³⁰ Aan de 'moderne' invulling van het vooroorlogse burgemeestersambt is nog nauwelijks aandacht besteed: de burgemeester-managers die de gemeente vooruit wilden helpen en daarbij uit hun formele rol stapten, hun activiteiten niet tot het stadhuis beperkten, maar contacten aanknoopten met Den Haag en met het bedrijfsleven om hun plannen te verwezenlijken.³¹ Om inzicht te krijgen in de dynamiek van het vooroorlogse burgemeestersambt is een 'open' benadering vereist, waarbij niet wordt uitgegaan van een deftige magistraat die vanuit de hoogte neerziet op gemeentepolitici en burgerij, maar de burgemeester in de volle omvang van zijn functie voor het voetlicht wordt gebracht. Vandaar ook dat in deze studie het profiel van de burgemeester met zijn vijf verschillende rollen én het raamwerk van *urban governance* als uitgangspunt worden genomen voor een onderzoek naar het burgemeestersambt tijdens het interbellum.

Voor het eerst zal in deze studie op basis van een *case study* en vanuit een historische in plaats van bestuurskundige invalshoek onderzoek worden verricht naar het burgemeestersambt. Een dergelijk onderzoek werpt niet alleen een nieuw licht op het burgemeesterschap tijdens het interbellum *an sich*, maar ook op de verschuivende (machts)verhoudingen tussen lokaal en nationaal bestuur, raad en college, politici en ambtenarij, lokaal bestuur en ordehandhavende instanties en politiek en samenleving, verhoudingen die van invloed waren op de bestuurlijke speelruimte van de burgemeester. Het biedt inzicht in de lokale politieke cultuur waarvan hij als magistraat deel uit maakte, de openbare en morele orde waarover hij als hoofd van de politie waakte, de burgerij die hij als burgervader diende en het sociaal-economisch leven waarvoor hij zich als bestuurder inzette. Onderzoek naar het burgemeestersambt is daarmee ook onderzoek naar de context waarin de meeste activiteiten van de burgemeester zich afspeelden: de gemeente, in deze studie dus Amsterdam. Sterker nog: door de burgemeester als centrale figuur te nemen kunnen nieuwe inzichten worden verworven met betrekking tot de geschiedenis van Amsterdam tijdens het interbellum.

Het beeld van de bestuurlijke geschiedenis van Amsterdam tijdens het interbellum wordt vooralsnog gedomineerd door de sociaal-democratische wethouders, door mannen als Wibaut, S.R. de Miranda en E. Boekman, en in mindere mate ook door de katholieke wethouder C.P.M. Romme, Wibauts belangrijkste tegenstrever.³² Hetzelfde geldt voor Rotterdam en Den Haag.³³ Mede op basis van het optreden van wethouders zoals W. Drees in Den Haag en Wibaut in Amsterdam is het interbel-

lum wel gekarakteriseerd als de 'bloeiperiode van het gemeentebestuur als politiek forum'.³⁴ Op dit politieke forum waren vanzelfsprekend niet alleen sociaal-democraten actief, maar naar de confessionele en liberale politici is nauwelijks onderzoek verricht. De enige studie die aandacht heeft voor de confessionele partijen in de gemeentepolitiek is Bosmans' Romme-biografie, al ligt het accent vanzelfsprekend op de Amsterdamse katholieken en speelt de strijd die Romme met de sociaal-democraten leverde een centrale rol.³⁵ Het huidige beeld van het politieke leven in Amsterdam tijdens het interbellum wordt toch vooral bepaald door de biografieën van de sociaal-democratische wethouders Wibaut, De Miranda en Boekman. De rol en betekenis van andere groepen in de Amsterdamse politiek en samenleving is nog nauwelijks onderwerp van onderzoek geweest. De aandacht die is uitgegaan naar burgemeester De Vlucht is wat dat betreft illustratief. Door stadshistoricus Roegholt en Borrie, de biograaf van De Miranda en Wibaut, is een haast karikaturaal beeld geschetst van de 'magistraat' De Vlucht. Borrie noemt hem een 'kloeke, energieke figuur, met een groot zelfvertrouwen, maar als bestuurder was hij minder sterk', zonder hierop verder een nadere toelichting te geven.³⁶ Er is weliswaar een biografie van De Vlucht beschikbaar, maar het boek van J.J. Hesseling uit 1949 geeft een hagiografische beschrijving van het burgemeesterschap van De Vlucht. Hesseling, een medewerker van het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* waaraan De Vlucht als president-commissaris verbonden was, strooit wel met mooie anekdotes over de burgemeester, maar gaat niet systematisch en kritisch in op de verschillende rollen van De Vlucht in Amsterdam.³⁷

Deze scheefgroei in de geschiedschrijving valt eenvoudig te verklaren: de sociaal-democraten vertoonden in Amsterdam een grote dadendrang en gaven met bevlogen wethouders als Floor Wibaut, Monne de Miranda en Emanuel Boekman richting aan het Amsterdamse stadsbestuur op tal van terreinen. Hieraan dankt Amsterdam ook zijn reputatie als een progressieve, rode stad. Daar staat tegenover dat tot 1931 de burgerlijke partijen – de liberalen, vrijzinnig-democraten en confessionelen – over meer zetels in de raad zouden beschikken, dan links – de links-radicalen en sociaal-democraten. Bovendien was tijdens het interbellum te allen tijde minstens de helft van het aantal wethouderszetels in handen van de burgerlijke partijen. Het roept de vraag op, wat de betekenis en invloed is geweest van de niet-sociaal-democratische politici en gemeentebestuurders. Deze studie overziet vanuit het onderzoek naar het optreden van De Vlucht het gehele politieke speelveld van het hoofdstedelijke gemeentebestuur, biedt inzicht in de verhoudingen binnen het college van B&W en de gemeenteraad en werpt zo licht op de plaats en betekenis van de 'burgerlijke' krachten in Amsterdam waaruit De Vlucht voortkwam. Het burgemeesterschap van De Vlucht vormt zo in deze studie niet alleen onderwerp van onderzoek, maar ook het uitgangspunt voor een politieke geschiedenis van Amsterdam tijdens het interbellum.

Voor dit onderzoek kon rijkelijk geput worden uit de talloze studies die over het vooroorlogse Amsterdam zijn verschenen. Daarnaast leunt dit onderzoek in sterke mate op archiefonderzoek in het stadsarchief van Amsterdam, voorheen het

gemeentearchief. Een aantal archieven is systematisch doorgenomen: de notulen en besluiten van de gemeenteraad (het Gemeentebblad) en het college van Burgemeester en Wethouders, het Kabinet van de Burgemeester, het Particulier Secretariaat van de Burgemeester, de Gemeentepolitie, de afdeling Algemene Zaken en het – niet heel omvangrijke – archief van De Vlucht zelf. Op diverse plekken is aanvullend onderzoek verricht; hiervoor zij verwezen naar de lijst van geraadpleegde archieven achterin dit werk. Voor dit onderzoek is daarnaast dankbaar gebruik gemaakt van de talrijke naslagwerken en bronnen die via het internet geraadpleegd kunnen worden. In het bijzonder de website Parlement & Politiek van het Parlementair Documentatiecentrum van de Universiteit Leiden, de kranten- en beeldbank van de Koninklijke Bibliotheek, de digitale publicaties van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en de beeldbank van het Amsterdamse Stadsarchief zijn veelvuldig geraadpleegd.³⁸ De resultaten van het onderzoek in de archieven en de literatuur zullen in de volgende zeven hoofdstukken gepresenteerd worden, om te beginnen met de ontwikkelingen in het tijdvak 1918-1921, toen het burgemeesterschap in handen was van J.W.C. Tellegen en De Vlucht in het college de portefeuille Publieke Werken beheerde, totdat hij in juni 1921 door de Kroon tot burgemeester van zijn geboortestad werd benoemd.

Hoofdstuk 1

Het gezag in vaste handen? Amsterdam aan het begin van het interbellum (1918-1921)

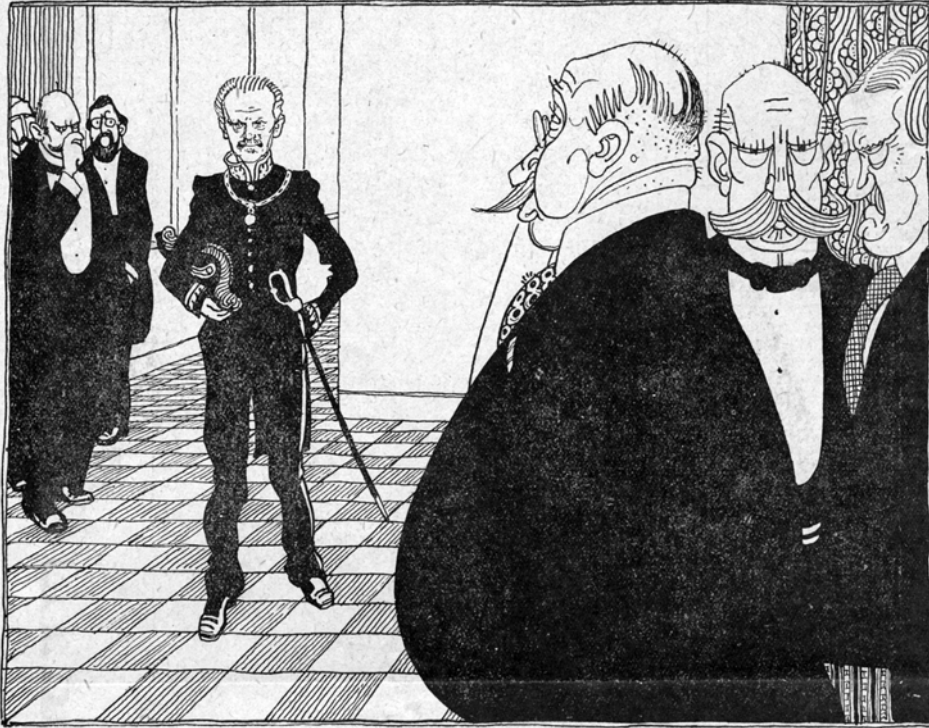
Burgemeester! laat u raden,
Zoo althans u luist'ren wil:
Amsterdam of dokter Kuyper,
Dat is een enorm verschil!
Amsterdam, ik weet het zeker,
Is geen zwarte negorij,
Maar een vrij-gevochten landstreek
Tusschen d'Amstel en het IJ

— A.B. Kleerekoper in *Het Volk*, 20 juni 1921

In 1915 werd de Amsterdamse hoofdbanier J.W.C. Tellegen gepromoveerd tot burgemeester van Amsterdam. Tellegens voorganger jhr. A. Röell (1910-1915) was als commissaris der Koningin direct bij de benoeming van zijn opvolger in Amsterdam betrokken, maar juichte de keuze van minister van Binnenlandse Zaken P.W.A. Cort van der Linden (1913-1918) niet toe. Röell vond dat Tellegen in onvoldoende mate over goede contacten met de toonaangevende kringen van handel en financiën in Amsterdam beschikte en vreesde dat hij als progressieve liberaal zich te sterk door het 'sociale vraagstuk' zou laten meeslepen, dat hoog op de agenda van de beide sociaal-democratische wethouders, F.M. Wibaut en W.H. Vliegen, stond.¹ Tellegen trad aan op een moment, waarop het handelsleven van het neutrale Nederland harde klappen te verduren kreeg. Van een vrij handelsverkeer was in oorlogstijd geen sprake. Met tal van opgelegde schepen bood de Amsterdamse haven een troosteloze aanblik. Het meest nijpend was het voedseltekort. Ter bestrijding hiervan werden door wethouder Wibaut, die de verantwoordelijkheid voor het levensmiddelenbeleid droeg, gemeentewinkels opgericht waar tegen gereduceerd tarief aardappelen, vis en groenten werden verkocht.² Wibaut kon echter niet voorkomen dat in juli 1917 in Amsterdam voedselrellen uitbraken. De gemeentepolitie reageerde in aanvang afwachtend op de plunderingen. Uiteindelijk werd de hulp van het leger ingeroepen en het oproer ten koste van tien doden onderdrukt.³ Het zou Tellegen en hoofdcommissaris Th. Roest van Limburg op veel kritiek komen te staan.

De nieuwe Burgemeester van Amsterdam.

Teekening van
ALBERT HAHN

De heele nette mensen: „Een gewoon ambtenaar'tje, een knecht'je van ons, burgemeester! De were'd staat wel op 'r Kop tegenwoordig'.

Tegen de benoeming van Tellegen rees enig verzet in de kringen van wat Albert Hahn noemt 'de heele nette mensen'. Het vrij liberale raadslid E.J. Everwijn Lange gaf zelfs uit protest zijn raadszetel op. Tekening van Albert Hahn (1877-1918) in De Notenkraker 6 maart 1915. IISG

In hetzelfde jaar dat Tellegen aantrad als burgemeester, werd De Vlucht namens het negende Amsterdamse kiesdistrict, Amsterdam-West, in de gemeenteraad gekozen.⁴ In september 1918, terwijl de oorlog op zijn eind liep, trad hij toe tot het college van B&W. Hij had de afgelopen drie jaar als raadslid indruk gemaakt met zijn kennis van zaken op het terrein van de woningbouw en Publieke Werken, onderwerpen die tot de verantwoordelijkheid van de twee sociaal-democratische wethouders behoorden. De Vlucht kruiste met hen geregeld de degens en bleek verbaal aan hen gewaagd. In het bijzonder met Wibaut ontsponnen zich met enige regelmaat heftige debatten. Het was de vraag hoe de samenwerking met de wethouder van Volkshuisvesting zou verlopen nu De Vlucht in het college de portefeuille Publieke Werken van Vliegen zou overnemen. Naast de gespannen verhoudingen in raad en college werd burgemeester Tellegen deze jaren in beslag genomen door

de politieke tegenstellingen buiten het Prinsenhof. De sociaal-democraten en de communisten, vooral zij, roerden zich nadrukkelijk op de Amsterdamse straten en pleinen. In dit hoofdstuk wordt behandeld hoe Tellegen en zijn collega-burgemeesters met deze onrust omgingen. Verder is er aandacht voor de positie van De Vlucht binnen het Amsterdamse gemeentebestuur. Op deze manier wordt een beeld geschetst van de positie van de burgemeester als bestuurder en gezagshandhaver in een lastige stad en uit de doeken gedaan tegen welke achtergrond De Vlucht kon uitgroeien tot de opvolger van burgemeester Tellegen, nadat die in april 1921 plotseling was overleden.

EEN RODE WAAS EN ORANJE GLOED

Op 9 november 1918, de dag dat de Duitse keizer Wilhelm II in zijn hoofdkwartier in Spa afstand deed van de keizerskroon en in Berlijn door Philipp Scheidemann de republiek werd uitgeroepen, ontving de conservatief-liberale burgemeester A.R. Zimmerman (1906-19230) van Rotterdam ten stadhuize de sociaal-democratische gemeenteraadsleden A.W. Heijkoop en J. Brautigam. Volgens de lezing van Heijkoop deelde Zimmerman hen mee dat hij, gezien de beperkte middelen die hij tot zijn beschikking had, niet van zins was een revolutie te keren. De burgemeester liet hen daarnaast weten, dat hij het 'betreurde geen soc. dem. wethouders te hebben (zooals zijn Collega J.W.C. Tellegen), waardoor hij geen dagelijksche voeling kon houden met het volk'.⁵ Vervolgens deed hij de verbouwvereerde sociaal-democraten een aantal tips aan de hand ter handhaving van de openbare orde tijdens de machtswisseling die, als het aan Zimmerman lag, zonder bloedvergieten zou moeten verlopen.

Zimmermans treurnis over het ontbreken van sociaal-democratische wethouders was geveinsd; hij had zich de voorgaande jaren bepaald vijandig opgesteld tegenover de sociaal-democraten. Wel wees hij met zijn uitspraak op een opvallende situatie. In Rotterdam beschikten de sociaal-democraten sinds 1917 over bijna een kwart van de zetels in de gemeenteraad⁶ en bij de Tweede Kamerverkiezingen van juli 1918 had de SDAP in Rotterdam met ruim 43 procent van de stemmen een klinkende overwinning behaald, maar de partij was in tegenstelling tot Amsterdam en Den Haag, waar J.W. Albarda in 1917 tot het college van B&W was toegetreden, nog steeds niet in het stadsbestuur vertegenwoordigd.⁷ Dit feit lijkt voor een belangrijk deel het goede resultaat in 1918 te verklaren. Uit de Amsterdamse uitslag blijkt namelijk dat het dragen van bestuursverantwoordelijkheid de sociaal-democraten kwetsbaar maakte: in Amsterdam verloor de SDAP bij de Tweede Kamerverkiezingen van juli 1918 verhoudingsgewijs bijna evenveel stemmen als in Rotterdam door de sociaal-democraten werden gewonnen. De nederlaag werd voor een deel veroorzaakt door de kritiek op de voedselvoorziening, waarvoor Wibaut de verantwoordelijkheid droeg.⁸ De Sociaal-Democratische Partij – de naam zou met ingang van 17 november 1918 veranderd worden in Communistische Partij Holland – profiteerde hiervan het meest. Daar waar de communisten in Rotterdam nauwelijks voet aan de grond kregen, werd in Amsterdam de helft van het aantal stemmen behaald dat de partij landelijk zou vergaren.⁹

Terwijl de Rotterdamse sociaal-democraten onder invloed van het onderhoud met Zimmerman in een revolutie begonnen te geloven en ook partijleider P.J. Troelstra door het revolutionaire elan werd gegrepen na op de hoogte te zijn gesteld van de ontwikkelingen in Rotterdam, waren hun collega's in Amsterdam sceptisch. Vliegen vond 'een revolutie (...) in een democratisch geregeerd land een dwaasheid'. Wibaut constateerde dat er in Nederland geen sprake was van 'een revolutionaire geest'.¹⁰ Tijdens een bijeenkomst in Rotterdam op zondag 10 november probeerden zij partijleider Troelstra dan ook af te houden van zijn voornemen om de revolutie uit te roepen.¹¹

De ontwikkelingen in Duitsland veroorzaakten intussen in Amsterdam bij burgemeester Tellegen geen paniekgedrag. In tegenstelling tot zijn Rotterdamse collega was de verstandhouding van de burgemeester met de sociaal-democraten uitstekend. Tellegen zal dan ook op de hoogte zijn geweest van de scepsis waarmee Wibaut en de zijnen tegen een revolutie in Nederland aankeken. De burgemeester zal zich meer zorgen hebben gemaakt over de activiteiten van de communisten die blijkens de verkiezingsuitslag in Amsterdam immers over een aanzienlijke aanhang beschikten. Met recht: zij zouden in deze novemberdagen in Amsterdam voor (de) enige 'revolutionaire' actie zorgen. Op maandag 11 november vaardigden zij een manifest uit waarin de oprichting van arbeiders- en soldatenraden werd aangemoedigd en de dagen daarop organiseerden zij een aantal manifestaties in de stad.¹² Het was de vraag welke houding de autoriteiten ten opzichte van deze communistische activiteiten zouden aannemen.

In de ochtendkranten van woensdag 13 november was een mededeling van Tellegen te lezen die de burgers liet weten zich

zeer goed [te kunnen] voorstellen, dat onder de huidige, zeer buitengewone omstandigheden behoefte wordt gevoeld, behalve door het houden van vergaderingen, te welken opzichte de grootst mogelijke vrijheid bestaat, door het houden van optochten propaganda voor voorgestane denkbeelden te maken.¹³

Hij was dan ook bereid om vergunningaanvragen voor optochten in overweging te nemen. Volgens de Algemene Plaatselijke Verordening (APV) was het in Amsterdam verboden om demonstraties te houden; wel kon bij de burgemeester ontheffing van dit verbod aangevraagd worden. Tellegen nam met zijn mededeling een voorschot op het voorstel dat hij later op de dag met succes bij de raad zou indienen: het schrappen van de verbodsbepaling uit de APV. Demonstranten zouden voortaan slechts de autoriteiten vooraf kennis hoeven te geven van hun voornemen om te demonstreren, zodat afspraken gemaakt konden worden over de te volgen route en het tijdstip waarop over de straten getrokken zou worden. Door de burgers op deze manier de kans te geven om hun onvrede te uiten hoopte het stadsbestuur een escalatie te voorkomen. De burgemeester voelde, zo liet hij de raad weten, de noodzaak te handelen in de 'geest des tijds'.¹⁴ Een nadere toelichting hierop gaf hij niet, maar Tellegen zal gedoeld hebben op het democratiseringsproces dat onder meer sprak

uit de recente wijziging van de Kieswet, waarmee het kiesrecht was uitgebreid tot alle volwassen mannen die in het volle genot waren van hun burgerlijke rechten. Een uitbreiding van de burgerlijke vrijheden, zoals het recht om te demonstreren, lag hiermee in lijn.

De APV werd vastgesteld door de raad, maar de raad had geen zeggenschap over het optreden van Tellegen als hoofd van de gemeentepolitie. Het Amsterdamse politiebeleid werd door Tellegen in nauwe samenwerking met hoofdcommissaris van politie Roest van Limburg uitgestippeld. Roest van Limburg, eerder hoofdcommissaris in Rotterdam, was een propagandist van een professioneel en humaan politieoptreden. De Amsterdamse politie had in het laatste kwart van de negentiende eeuw een reputatie opgebouwd van er lustig op los ranselende ordehandhavers, een imago dat de achtereenvolgende hoofdcommissarissen vervolgens door een professionalisering van het korps van zich af probeerden te schudden.¹⁵ Roest van Limburg, die in 1914 was aangetreden, had zich daarnaast ten doel gesteld het korps te verlossen van zijn militaire imago.¹⁶ Dit verliep niet zonder slag of stoot. Roests politiebeleid kwam in 1917 onder vuur te liggen naar aanleiding van het afwachtende optreden van het korps tijdens de eerste dagen van het Aardappeloproer. De politie had niet ingegrepen toen geplunderde aardappelvoorraden werden uitgedeeld. In de raad zou dit beleid na afloop fel worden bekritiseerd, onder meer door De Vlucht.¹⁷ Volgens De Vlucht hadden

de door sentimentaliteit beheerschte orders (...) in den kring van onze politiemannen, ben ik juist ingelicht, te recht een geest van ontevredenheid veroorzaakt (...). Een democratisch bestuur heeft in de allereerste plaats het gezag te handhaven.¹⁸

Tellegen wilde echter van kritiek op het politieoptreden en de leiding die hieraan door de hoofdcommissaris van politie was gegeven niet weten en verdedigde het optreden van Roest van Limburg die er toch maar in was geslaagd om goed samen te werken met de commandanten van de verschillende legereenheden die in Amsterdam het oproer hadden helpen onderdrukken.¹⁹

In november 1918 bleef kritiek Tellegen vooralsnog bespaard. Zonder noemenswaardig debat ging de raad akkoord met het 'optochtvoorstel' van de burgemeester. Aan de manifestaties van de communisten werd verder geen aandacht besteed. Na de korte behandeling van het voorstel van Tellegen voerde wethouder De Vlucht het woord over de grootte van de volkstuinen in de gemeente.²⁰ Het Amsterdamse stadsbestuur leek kortom niet in de ban van de revolutiedreiging. Gerustgesteld door de houding die Wibaut, Vliegen en S.R. de Miranda ten opzichte van Troelstra innamen, ging men in Amsterdam onder leiding van Tellegen over tot de orde van de dag.

De communisten maakten direct van de versoepelde optochtbepaling gebruik en stelden met hun luidruchtige acties de Amsterdamse autoriteiten niettemin op de proef. Woensdagmiddag verliep een demonstratie van communisten na afloop van

een vergadering in Handwerkers Vriendenkring op de Nieuwe Achtergracht in de Joodse buurt nog zonder incidenten.²¹ In de avonduren vonden er opnieuw vergaderingen plaats. De sociaal-democraten kwamen in groten getale bijeen in het Concertgebouw en in Bellevue, waar omgeven door de nodige socialistische symboliek, maar met een minimum aan revolutionaire retoriek, redevoeringen werden gehouden waarin de regering werd opgeroepen snel met hervormingen over de brug te komen.²² De communisten gingen zonder al te veel omwegen te werk. Zij kwamen 's avonds bijeen in de Diamantbeurs aan het Weesperplein, waar onder andere H. Roland Holst, D. Wijnkoop – het latere communistische gemeenteraadslid – en de oude socialistische voorman F. Domela Nieuwenhuis het woord voerden, al zullen de aanwezigen van de toespraak van deze laatste vanwege diens sterk verzwakte stemgeluid weinig hebben meegekregen. Wijnkoop riep de aanwezigen op om na afloop van de vergadering de secretaris van de zojuist opgerichte soldatenraad, die gevangen zou zijn genomen in de Oranje Nassaukazerne, te bevrijden. De menigte zette later op de avond inderdaad koers richting de kazerne en hield onderweg halt bij de eveneens aan de Sarphatistraat gelegen Cavaleriekazerne om de daar gelegerde huzaren op te roepen zich bij de optocht aan te sluiten. Deze oproep werd door de huzaren met kogelvuur beantwoord, waarbij wonderlijk genoeg slechts vier doden zouden vallen. De toedracht van dit schietincident blijft enigszins onduidelijk; naar alle waarschijnlijkheid grepen de huzaren naar de wapens in reactie op een kennelijke poging van de demonstranten om zich toegang tot het kazerneterrein te verschaffen. De kogelregen joeg de ongeveer duizend man sterke optocht uiteen, al ondernamen Wijnkoop en Roland Holst nog wel een poging om met een uitgedunde groep langs de Oranje Nassaukazerne te trekken. Uiteindelijk werd de optocht op het Beursplein ontbonden, nadat Wijnkoop de aanwezigen had opgeroepen de volgende dag opnieuw op de Dam te verzamelen; een oproep waaraan slechts door weinigen gehoor zou worden gegeven. Een dag na het bloedbad bij de kazerne bood de Dam een rustige aanblik met 'pratende en discussiërende mensen' die geen revolutie in de zin leken te hebben.²³

Dat de dodelijke schietpartij in de Sarphatistraat niet tot een escalatie van de onrust leidde had te maken met het feit dat de demonstratie louter was uitgegaan van links-radicalen, overwegend communisten, die in Amsterdam geen steun van de sociaal-democratische arbeidersbeweging hoefden te verwachten. Typerend is het verslag van de gebeurtenissen van woensdag in *Het Volk*: 'een zeer kleine minderheid kan geen revolutie maken, maar hoogstens een bloedbad verwekken.'²⁴ Daarnaast was de leiding van de communistische acties zodanig van de gebeurtenissen onder de indruk dat verdere acties tegen de autoriteiten niet te verwachten vielen. Daar kwam bij dat 'het gezag' de komende dagen opvallend aanwezig was in de stad, met pelotons van de infanterie en cavalerie en enkele mitrailleurseenheden. Tellen had het in de stad gelegerde garnizoenen in staat van paraatheid laten brengen en gaf op het stadhuis leiding aan de oprichting van een Vrijwillige Burgerwacht die klaar zou staan om het wettig gezag tegen revolutionaire acties te beschermen.²⁵ Niet het incident van woensdag, maar de Kamerrede van Troelstra een dag eerder

vormde hiervoor in de eerste plaats de aanleiding. Net als in 1848 zou de 'revolutie' in Amsterdam tot een eendaags incident beperkt blijven. Was het op 24 maart 1848 het paniekerige revolverschot van directeur van politie H. Provó Kluit dat een einde maakte aan een baldadige trektocht door de stad die volgde op de verspreiding van een communistisch manifest, op 13 november 1918 waren het de huzaren van de cavalerie die met een salvo kogels de revolutionaire illusie van de communisten aan diggelen schoten.²⁶

Terwijl de afgelopen dagen de sociaal-democraten en communisten zich hadden geroerd, zou het initiatief nu overgenomen worden door de burgerlijke, gezagsgetrouwe partijen. Veel katholieken gaven op donderdagavond gehoor aan de oproep om 's avonds ter kerke te gaan, waar de pastoors hun parochianen opdroegen niet in staking te gaan en gehoorzaam te zijn aan de leiders van de katholieke organisaties.²⁷ De protestants-christelijke partijen lieten deze donderdag een manifest uitgaan waarin de socialisten verweten werd met hun revolutiestreven 'burgerkrijg en hongersnood' in de hand te werken. Naast de veroordeling van de linkse acties klonk vanuit liberale en confessionele kring echter óók een roep om hervormingen.²⁸ De confessionele partijen beschikten in de Amsterdamse arbeidersbuurten nog over een aanzienlijke achterban. Het sociale vraagstuk hield ook hen bezig, zo was bijvoorbeeld in 1891 gebleken uit de encycliek *Rerum Novarum* en het Christelijk-Sociaal Congres, dat, met Abraham Kuiper als een van de organisatoren, in Amsterdam plaatsvond. In een aantal Amsterdamse arbeidersbuurten slaagden de confessionele partijen er nog steeds in de SDAP danig weerwerk te bieden.²⁹ Ook de confessionele arbeidersorganisaties zagen in november 1918 de kans schoon om hun pleidooi voor de zo noodzakelijk geachte verbeteringen van de sociale omstandigheden van de arbeiders kracht bij te zetten. Het grote verschil met de socialistische en communistische organisaties was dat zij gezagsgetrouwheid voorop stelden. Intussen konden zij de autoriteiten wel confronteren met het risico, dat de confessionele arbeiders aan het socialisme verloren zouden gaan als sociale maatregelen uitbleven.

Terwijl in Rotterdam in het weekend van 16 en 17 november een SDAP-congres plaatsvond dat vooral draaide om de positie en persoon van Troelstra, verzamelden verschillende protestants-christelijke groeperingen zich in het Amsterdamse Concertgebouw onder het motto: 'tegen de revolutie het evangelie'. Het antirevolutionaire gemeenteraadslid P.A. Diepenhorst, het kersverse ARP-Kamerlid J. Schouten en de door de ARP verguisde voorman van de Christen-Democratische Partij A.P. Staalman voerden er het woord.³⁰ Een dag later waren het de katholieken die in het sportstadion in Amsterdam-Zuid, niet te verwarren met het later gebouwde Olympisch Stadion, hun afhankelijkheid aan Nederland, Oranje en de paus betuigden. Het was een ongekende gebeurtenis, niet alleen vanwege de massaliteit van het gebeuren – geen andere partij bracht deze dagen zoveel mensen op de been – maar ook vanwege de vrijmoedigheid waarmee het rooms-katholicisme werd beleiden. De katholieken leken niet langer bevangen door de angst voor antipapistische uitingen. De 'burgerlijke' groeperingen vertoonden deze dagen een grote eens-

gezindheid. In de kranten verscheen een manifest waarin opgeroepen werd tot trouw aan de vorstin en haar regering, dat ondertekend was door liberale, katholieke en antirevolutionaire Amsterdammers van naam en faam. Het hoogtepunt van deze eendracht werd gevormd door het bezoek dat de vorstin op 23 november aan Amsterdam bracht. Koningin Wilhelmina werd bij het station opgewacht door het college van B&W minus de twee sociaal-democratische wethouders. Inmiddels was vanaf het Roelof Hartplein een grote stoet van tienduizenden Oranjegezinden in optocht naar de Dam getrokken waar de koningin vanaf het balkon van het koninklijk paleis de menigte zou begroeten. Net als op 18 november op het Malieveld in Den Haag was gebeurd, werden bij het vertrek van de vorstin de paarden van de koets gespannen en trokken soldaten het koninklijke rijtuig. Deze vooraf ingestudeerde symbolische exercitie zou in Rotterdam, waaraan de vorstin deze dagen ook een bezoek zou brengen, achterwege worden gelaten, omdat de nauwe straten daarvoor niet geschikt zouden zijn.³¹ Dat in Rotterdam het revolutionaire elan in deze novemberdagen het heftigst was geweest zal hier echter ook een rol hebben gespeeld.

Met de massale betogingen voor het Oranjehuis leek de revolutiedreiging uit de lucht verdwenen, maar er bleef niettemin een zekere spanning in de lucht hangen. Er was sprake van een gestage stroom van geruchten over de ondergrondse acties van communistische cellen her en der in het land.³² Een aantal incidenten wakkerde de onrust verder aan. In Rotterdam liep in september 1919 de arrestatie van een Russische anarchist uit de hand; er vielen drie slachtoffers, waaronder de Rus die bij zijn arrestatie een brief van de communistische leider David Wijnkoop bij zich gedragen zou hebben. In Den Haag roerden vooral de antimilitaristen zich. Bij protestdemonstraties tegen de arrestatie van dienstweigeraar H. Groenendaal werden in juni 1921 door demonstranten en politie schoten uitgewisseld.³³ In november 1921 werd in Den Haag een bomaanslag gepleegd op het huis van een van de leden van de krijgsraad die zich over de strafmaat van Groenendaal zou buigen.³⁴ In Amsterdam braken vanaf de zomer van 1919 geregeld stakingen uit in de haven. De regering, die in reactie op de revolutiedreiging van november met sociale hervormingen over de brug was gekomen, zoals de invoering van de achturige werkdag, besloot zich tegen de onrust te wapenen en stelde een antirevolutiewet op die door het parlement zou worden aangenomen. Deze wet behelsde een 'nadere voorzieningen tot bestrijding van revolutionaire woelingen'. Zo werd in het wetboek van strafrecht een bepaling opgenomen waarin het opruien 'tot gewelddadig optreden tegen het openbaar gezag' strafbaar werd gesteld.³⁵ Op basis van deze wet zou echter vooral in de jaren dertig vervolgingen worden ingesteld, op een moment dat de sociaal-politieke spanningen een nieuw hoogtepunt zouden bereiken. Niettemin veroorzaakte het wetsvoorstel veel deining en bleef het niet zonder gevolgen voor de verhouding tussen de sociaal-democraten en de burgerlijke partijen in Amsterdam. De antirevolutiewet zou een wig drijven in het college van B&W waarin De Vlugt en de sociaal-democratische wethouders nog verder van elkaar af zouden komen te staan, dan al het geval was.

GESPANNEN VERHOUDINGEN OP HET PRINSENHOF

De gebeurtenissen in november 1918 deden de samenwerking in het college tussen de sociaal-democraten en de vertegenwoordigers van de burgerlijke partijen geen goed. Wibaut en Vliegen mochten dan wel op geen enkel moment volmondig hun steun aan Troelstra's revolutiestreven hebben betuigd en zelfs het nodige tegengas hebben geboden, als het aan het antirevolutionaire raadslid D.P.D. Fabius lag dienden zij toch hun wethouderszetels op te geven, omdat aan hun gezagsgetrouwheid kon worden getwijfeld.³⁶ Principiële tegenstanders van samenwerking met de sociaal-democraten in het college van B&W waren de antirevolutionairen niet. Sterker nog, medewerking aan de benoeming van sociaal-democratische wethouders werd door de ARP niet zonder meer van de hand gewezen. Sloot men hen op basis van hun 'revolutionaire gezindheid' uit van dergelijke posten dan zouden, zo redeneerde de antirevolutionaire rechtsgeleerde J.W. Noteboom, ook liberalen en vrijzinnig-democraten niet voor het wethouderschap in aanmerking moeten mogen komen. Volgens de principes van de antithese hingen ook zij immers een revolutionair gedachtegoed aan. De ARP distantieerde zich wel van politici die ongeacht hun politieke of godsdienstige overtuiging in woord of geschrift in strijd handelden met de openbare orde en het gezag.³⁷ Deze laatste overweging bracht Fabius tot zijn voorstel. Hij kon daarbij rekenen op steun van De Vlucht. De raad besloot echter anders; alleen de confessionele raadsleden steunden de motie van Fabius. Hadden de novemberdagen in Amsterdam, in vergelijking met de verwikkelingen in de Maasstad, ook niet uitgewezen dat het dragen van bestuurlijke verantwoordelijkheid een remmend effect had gehad op het revolutionaire elan binnen de hoofdstedelijke SDAP?³⁸

De verkiezingscampagne voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1919, stond voor een groot deel in het teken van november 1918 en zijn naweeën. Zo ook bij de antirevolutionairen die met De Vlucht als lijsttrekker de verkiezingen ingingen: 'wenscht gij de gemeente te zien bestuurd door mannen die in tijden van revolutionaire woelingen pal blijven staan (...), stemt Willem de Vlucht.'³⁹ Met zijn kritiek op het slappe politieoptreden in juli 1917 en de oproep aan de sociaal-democratische wethouders om hun zetels op te geven, had De Vlucht zich nadrukkelijk als man van het gezag geprofileerd. Verkiezingswinst leverde deze campagne de ARP niet op. Net als de sociaal-democraten leden de antirevolutionairen twee zetels verlies en hielden nog maar drie zetels over in de raad. Ook de liberalen verloren fors. De grote winnaars van de verkiezingen waren de katholieken, die vier zetels winst boekten, en de communisten die vanuit het niets met zes vertegenwoordigers in de raad kwamen (zie de bijlage).⁴⁰ De communisten dankten hun goede resultaat aan de onrust in sociaal-democratische kring. Wijnkoops agitatiecampagne tegen de SDAP had haar vruchten afgeworpen.⁴¹ De sociaal-democraten waren kwetsbaar, omdat zij met twee wethouders in het college medeverantwoordelijk waren voor het beleid dat de afgelopen jaren was gevoerd op lastige terreinen als de levensmiddelenvoorziening en de gemeentelijke loonpolitiek. Zij besloten echter opnieuw bestuursverantwoordelijkheid te aanvaarden. Naast Wibaut werd in plaats van Vlie-

gen, die te druk door zijn talrijke andere bezigheden in beslag werd genomen om het wethouderschap op zich te kunnen nemen, De Miranda tot wethouder gekozen. Het college bestond verder uit de liberaal H.J. den Hertog, de vrijzinnig-democraat E.J. Abrahams, de katholiek F.J.A.M. Wierdels en De Vlucht die bij de wethoudersverkiezing op de steun van dertig raadsleden had kunnen rekenen en zich dus kennelijk in de ogen van de raad het afgelopen jaar een verdienstelijk wethouder had getoond. Alleen Wibaut kon op een zelfde mandaat rekenen.⁴² Op initiatief van Tellegen was vanwege de toegenomen taakbelasting van de wethouders een extra, zesde wethouderspost gecreëerd.

Van enige collegialiteit was in het college nauwelijks sprake en gezien de gebeurtenissen van de laatste maanden was dit ook niet verbazingwekkend. Wibaut en Vliegen wisten na Fabius' motie van wantrouwen dat De Vlucht en de overige confessionele raadsleden hen liever niet in het college zagen zitten. In 1920 kwamen de spanningen tot uitbarsting. Uit protest tegen de antirevolutiewet riepen de SDAP en het Nederlandsch Verbond van Vakvereeningen (NVV) de arbeiders op om op 8 juni 1920, de dag van de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer, het werk neer te leggen. Een groot, landelijk succes werd de staking niet, maar in Amsterdam gaven toch velen gehoor aan de oproep, onder wie ook gemeentewerklieden die als overheidspersoneel niet over het stakingsrecht beschikten.⁴³ Een meerderheid van het college bestaande uit alle niet-sociaal-democratische wethouders plus burgemeester Tellegen, besloot de stakende gemeentewerklieden te straffen.⁴⁴ De Miranda en Wibaut riepen de raad in een motie op hiervan af te zien. Nadat deze motie met een kleine meerderheid van stemmen was verworpen besloten de beide sociaal-democratische wethouders uit het college te stappen.⁴⁵ Zij namen dit besluit drie weken voor de gemeenteraadsverkiezingen van 27 april 1921 die waren uitgeschreven in verband met de uitbreiding van de gemeente Amsterdam op 1 januari van dat jaar met enkele omliggende gemeenten. Het had er alle schijn van dat de sociaal-democraten met de verkiezingen in aantocht de gelegenheid aangrepen om zich te ontworstelen aan de knellende banden van de bestuursverantwoordelijkheid die zij nu al vijf jaar in Amsterdam droegen in een poging de negatieve spiraal na twee opeenvolgende verkiezingsnederlagen te doorbreken.

Elf dagen voor de verkiezingen overleed burgemeester Tellegen, die kort tevoren een tweede ambtstermijn van zes jaar had aanvaard. Tellegen mocht dan onder vuur hebben gelegen naar aanleiding van zijn optreden tijdens het Aardappeloproer, daar stond tegenover dat de sociaal-democraten tijdens zijn burgemeesterschap relatief geruisloos waren ingegroeid in het Amsterdamse stadsbestuur. Ondanks de weerstand die de sociaal-democratische wethouders in bepaalde kring opriepen, droeg hun aanwezigheid ook bij aan de politieke stabiliteit in Amsterdam. Dat wil zeggen: met de SDAP in het college hoefde van de grootste fractie in de raad geen oppositie tegen het stadsbestuur verwacht te worden. In vergelijking met zijn Rotterdamse collega Zimmerman, wiens hulpeloze houding in de novemberdagen een publiek geheim was in het Haagse, had Tellegen het zo gek nog niet gedaan. Sinds het begin van het jaar was hij met verlof om uit te rusten na zes zware jaren aan het hoofd van

het stadsbestuur. De Eerste Wereldoorlog, de distributieperikelen en het Aardappeloproer, de novemberonrust van 1918, de moeizame samenwerking in het college tussen sociaal-democraten, liberalen en confessionelen en de verkiezing van communisten in de gemeenteraad: Tellegen was ook nauwelijks rust gegund geweest. Hij had het vooral moeilijk gehad met het in de hand houden van de raadsvergaderingen, waarin de communisten voor vuurwerk zorgden. De vergaderingen eindigden geregeld in geschreeuw over en weer, waarop de voorzitter, tot wanhoop gedreven, besloot de beraadslagingen te schorsen. Onparlementair taalgebruik, waarmee de raadsvergaderingen deze jaren doorspekt waren en waar de burgemeester, als raadsvoorzitter verantwoordelijk voor de orde tijdens de vergaderingen, geacht werd tegen op te treden, werd door Tellegen vaak onbestraft gelaten.⁴⁶ Tegen het einde van zijn eerste termijn leek hij de lasten van het ambt haast niet meer te kunnen dragen: 'om den mond [houdt] hij een verbeterd trek vast (...), de ogen staan moe en hol.'⁴⁷ Tegen deze achtergrond kan zijn besluit om een tweede ambtstermijn te aanvaarden opmerkelijk genoemd worden. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in zijn plichtsbetrachting en zijn bestuursstijl die weinig ruimte liet voor bezinning op zijn eigen functioneren.

Tellegen had een nieuwe, arbeidsintensieve invulling aan het burgemeesterschap gegeven. Hij beperkte zich niet, zoals het merendeel van zijn voorgangers had gedaan, tot zijn formele takenpakket, maar ontpopte zich als een *workaholic*, een dossiervreter met genoeg kennis van de taakgebieden van de wethouders om zich actief met hun beleid in te kunnen laten. Dit deed hij dan ook, waarbij hij nogal eens de neiging vertoonde zich in details te verliezen.⁴⁸ In *governance*-sferen begaf Tellegen zich echter niet: stadsbestuur was voor hem bureauwerk en niet lobbyen in Den Haag, overleggen met de Amsterdamse Kamer van Koophandel of banden aanknopen met de burgerij. Ondanks zijn drukke activiteiten bleef Tellegen voor de Amsterdammers een vrij onopvallende figuur; rond hem bleef het beeld hangen van de hard werkende, tamelijk onzichtbare ambtenaar die burgemeester was geworden. Volgens commissaris der Koningin Röell had Tellegen hem vlak voor zijn benoeming verzekerd niet van zins te zijn 'te "representeeren" op de wijze, waarop de ingezetenen dit nu reeds meer dan een halve eeuw van de Burgemeester gewoon zijn geweest'.⁴⁹ Terwijl Röell en zijn directe voorgangers zich zeer bewust waren geweest van de hoge post die zij bekleedden en dit in hun stijl van optreden ook nadrukkelijk tot uitdrukking hadden gebracht, maakte Tellegen van het burgemeesterschap een 'gewone' baan. Met de uiterlijkheden en tradities waarmee het ambt was omringd had hij weinig op. Het ambtskostuum droeg hij zelden. Tot een ware burgervader en eerste burger van Amsterdam zou Tellegen zo niet uitgroeien.

Als oud-directeur van Bouw- en Woningtoezicht had Tellegen zich vooral ingelaten met het woningbouwbeleid van de gemeente, in goede samenwerking met wethouder Wibaut die hem in zijn grafrede 'mijn persoonlijke vriend' zou noemen.⁵⁰ Toen er in 1917 onduidelijkheid bestond over de terugkeer van Wibaut als wethouder van Volkshuisvesting drukte Tellegen hem op het hart zijn post toch vooral niet te verlaten:

M.i. kunt Gij de Volkshuisvesting niet loslaten, zoolang de gemeentelijke woningbouw niet flink op dreef is. Vooral niet met het oog op de oppositie van de Vlucht [die toen nog gewoon raadslid was, hk]. Hij zou dan gewoon beweren, dat ge voor moeilijkheden op de vlucht (sic!) waart gegaan.⁵¹

Onder impuls van de sociaal-democraten en met de instemming van burgemeester Tellegen had Amsterdam zich tijdens zijn burgemeesterschap ontpopt als een 'proeftuin' voor een experimentele levensmiddelenpolitiek en een innovatief woningbouwbeleid.⁵² Dankzij de inspanningen van Wibaut, Tellegen en de directeur van de Woningdienst A. Keppler, een zwager van Wibaut, was er een indrukwekkend woningbouwprogramma van de grond gekomen, waaraan ook De Vlucht als wethouder van Publieke Werken een bijdrage had geleverd. Het nam niet weg, dat De Vlucht fundamenteel met Wibaut van mening verschilde over de gemeentelijke woningbouw en grondpolitiek. Koud in de raad had hij het al flink met Wibaut aan de stok gekregen: in zijn *maiden speech* leverde De Vlucht felle kritiek op het door de sociaal-democraten gepropageerde erfpachtstelsel dat hij zag als een belemmering voor het particuliere initiatief.⁵³ Het stelsel hield in dat gemeentelijke bouwgronden niet werden verkocht, maar voor een lange termijn verpacht, zodat de gemeente van de waardeestijging van de grond zou kunnen profiteren. De antirevolutionairen waren alleen in uitzonderingsgevallen bereid medewerking te verlenen aan het uitgeven van gronden in erfpacht. Werd het erfpachtstelsel de norm dan zou dit onvermijdelijk leiden tot een gemeentelijk grondmonopolie; het erfpachtstelsel zou alleen maar naar bevrediging kunnen functioneren als de gemeente de grondmarkt ook daadwerkelijk beheerste.⁵⁴ De gemeente zou dan in staat zijn de grondprijzen laag te houden, een noodzakelijke voorwaarde voor de realisatie van de sociaal-democratische plannen voor arbeiderswoningbouw. Op deze manier werden volgens de ARP de particuliere initiatieven die door arbeiders en werkgevers op het terrein van de woningbouw werden ontplooid belemmerd. De overheid diende hen juist bij hun activiteiten te steunen en hen niet met tal van beperkende voorwaarden en regelingen te belasten.⁵⁵ De Vlucht stoorde zich daarnaast mateloos aan het feit dat Wibaut de dienst Publieke Werken, die de verantwoordelijkheid droeg voor de aanbesteding van bouwprojecten en de uitvoering ervan, ondergeschikt wilde maken aan de dienst Volkshuisvesting. Volgens De Vlucht liep de woningbouw in Amsterdam vertraging op, omdat onvoldoende van de expertise van Publieke Werken gebruik werd gemaakt. Dat de oud-aannemer het hier opnam voor het 'gemeentelijke aannemersbedrijf' wekte geen verbazing.⁵⁶

De Vlucht had dan ook niet op de steun van de sociaal-democraten hoeven te rekenen toen hij in de herfst van 1918 naar voren werd geschoven als de opvolger van zijn partijgenoot S. de Vries Czn. die het wethouderschap van Financiën had verruild voor een ministerspost, temeer daar de nieuwe wethouder niet zou worden belast met Financiën – deze portefeuille ging naar Vliegen – maar Publieke Werken voor zijn rekening zou nemen. De SDAP-fractie stemde blanco. Na De Vlucht's toetreden tot het college sleepten de discussies zich voort. Daar waar De Vlucht zijn kri-

tiel vooral richtte op de onder Volkshuisvesting ressorterende Woningdienst, pakte Wibaut het Grondbedrijf, een onderdeel van Publieke Werken, hard aan. Hij verweet De Vlugt, dat hij van het Grondbedrijf een commerciële onderneming maakte die zich vooral bezighield met de handel in grond in plaats van bouwrijpe grond te leveren voor de bouwplannen van Volkshuisvesting. Het erfpachtstelsel vormde nog steeds de voornaamste splijtzwaam. Het stelsel was in Amsterdam mede ingevoerd om grondspeculatie tegen te gaan, hetgeen door de sociaal-democraten werd aangegrepen om tegenstanders van het stelsel als grondhandelaars neer te zetten. De Vlugt hield er echter eenvoudigweg andere ideologische opvattingen en praktische inzichten met betrekking tot de woningbouw op na dan Wibaut en wenste het Grondbedrijf niet in dienst te stellen van de sociaal-democratische woningbouwpolitiek. De antirevolutionairen verweten de sociaal-democraten dat zij een bepaald deel van de bevolking – de arbeiders – aan goedkope woningen hielpen en de kosten hiervan afwentelden op de gehele burgerij. Volgens De Vlugt diende het Grondbedrijf zichzelf te kunnen bedruipen en moest bij de uitgifte van gronden conform de markt gehandeld worden.⁵⁷

Het conflict tussen Wibaut en De Vlugt was bovendien een botsing tussen idealist en praktijkman, tussen aannemer en woningbouwvernieuwer. In de ogen van Wibaut was De Vlugt een stoorzender die zijn grote woningbouwplannen traineerde door zich pal achter de dienst der Publieke Werken op te stellen of door vrachtladingen kritiek uit te storten over de technische kant van de plannen van de door zijn zwager Keppler geleide Woningdienst.⁵⁸ De discussies met Wibaut droegen er echter mede toe bij dat de ster van De Vlugt in Amsterdam snel rees, dat wil zeggen in de kringen van hen die de activiteiten van de sociaal-democratische wethouders eveneens met een kritisch oog volgden. De confessionelen en liberalen in de Amsterdamse raad zagen in De Vlugt een kundige, krachtdadige bestuurder die het nodige tegenwicht bood tegen de invloed die de sociaal-democratische wethouders op het stadsbestuur uitoefenden. Heel voorzichtig werd zijn naam in het voorjaar van 1921 dan ook in verband gebracht met de vacante burgemeesterspost in Amsterdam: De Vlugt zou gezien zijn optreden als wethouder wel eens de juiste man kunnen zijn om, meer dan Tellegen dat had gedaan, tegenwicht te bieden aan de sociaal-democratische wethouders en het gezag in de stad krachtig te handhaven.

HET POLITIEKE LEVEN ROND 1921

De voorstanders van een mogelijke kandidatuur van De Vlugt zullen de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van 27 april 1921 met gejuich hebben ontvangen. De verkiezingen leverden namelijk een overwinning op voor de confessionele partijen. Zowel de rooms-katholieken als de ARP – met De Vlugt opnieuw als lijsttrekker – en de Christelijk-Historische Unie (CHU) boekten een bescheiden zetelwinst. De confessionele partijen leken meer dan de overige partijen te profiteren van de invoering van het algemeen (actief en passief) vrouwenkiesrecht. Bovendien beschikten zij in de geannexeerde, overwegend landelijke gemeenten rond Amster-

EEN WEGWIJZER DOOR DEN DOOLHOF.

Kom, Kerel! jij moet kiezen gaan,
Maar 't vrouwtje, dat gaat mede;
Je hebt het steeds alléén gedaan,
Maar nu is er een tweede.
Die met je mée gaat naar de bus,
Bepraat die zaak eens samen dus!

Een heel papier met namen vol,
Reeds van het zoeken wordt je dol.
Je kijkt die lange lijsten aan,
En zucht: „wien moet ik kiezen gaan?
„De meeste namen, op mijn woord,
„Heb ik tot heden nooit gehoord!”

Stem nooit op Ridder Jan ter Haar,
Want, mēsch, dan ben je de sigaar!
Voor één ding heeft die man gevoel:
Hij streeft maar naar één enkel doel:
Dat men voor d'Arbeiders niets doet,
Dat 't K a p i t a a l betalen moet.

Geen vijand, die niet grif erkent,
Dat deze hoogst-bekwame vent
In d'allerwaarsten oorlogstijd
Zijn beste krachten heeft gewijd
Aan d'Amsterdamsche Burgerij;
Dit is een M a n, dien stemmen wij.

'k Heb éénmaal W i j n k o o p uitgezocht,
Maar, och, wat was ik toen bekocht.
In twee jaar heeft hij in den Raad
Geen één verstandig woord gepraat.
Als hoogste wijsheid houdt hij vol:
„Niets is op aar'e óns te doll!”

Ziedaar nu W i e r d e l s e n D e V l u g t,
Die alle beiden zoo geducht
Gestreden hebben voor de straf.
Die men d'acht-Junistakers gaf.
De één is R o o m s c h e n d'ander f i j n.
Zij kunnen ónze man niet zijn!

En kijk dien fermē vent eens aan,
Die heeft ons allen goed gedaan.
Waar is de vrouw, die ooit vergeet.
Hoe hij tegen de duurte streed?
Ja, alle Amsterdamsche vrouwen,
Schenken M i r a n d a haar vertrouwen.

Dat is heer K o l t h e k, die daar staat.
Een papgeaai, die aardig praat;
Al wat dat vogeltje beweert,
Heeft het van V l i e g e n eerst geleerd;
Ik stem inéens de S. D. A. F.,
Zij spreekt wel voor heer Koltheek mée.

Wie is die onbekende klant
Met de rijksdaalders in de hand?
Ziedaar een domme vreemde vent,
Van wien geen mensch het naaste kent.
Zijn n a a m is w i j z e r dan de man...
Nu weet gij er wel alles van!

Da's V l i e g e n, door elkeen geëerd,
Die alles heeft zichzelf geleerd;
De werkmā, die uit eigen kracht
Zijn klasse heeft omhóóg gebracht.
Voorwaar, zoo'n kerel uit één stuk
Is voor ons allen een geluk!

Heer B o i s s e v a i n e n V o s e n S t ä h l e,
Die zullen in mijn gunst niet deelen.
Want hier geeft nu de Middenstand
Den hoogen oomes lief de hand,
Maar heel die nieuwe Vrijheidsbond
Boort liefst de vrijheid in den grond.

Da's A b r a h a m s, een knappe man,
Die alles doen en zeggen kan,
Wat Dokter H e i j e r m a n s hem zeit,
En grondig voor hem voorbereidt;
Laat dus dien automaat met vrēe,
En stem inéens de S. D. A. F.!

Ziezo, hier staan wij, vrouw en man,
Nu weten wij er alles van!
Geen stelling zal ons beliegen.
Wij zullen D e M i r a n d a, V l i e g e n
O f W i b a u t stemmen, allemaal,
Op voor een R o o d e Z e g p r a a l!

(8/227

In aanloop naar de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen portretteerde De Notenkraaker, het satirische zondagsblad van Het Volk, een aantal Amsterdamse gemeenteraadsleden. De Vlucht en Wierdels kregen ervan langs, omdat zij op bestraffing van de '8 juni stakers' hadden aangedrongen. Voor de sociaal-democratische kopstukken Wibaut, De Miranda en Vliegen had het blad vanzelfsprekend lovende woorden over. Tekening [Jan Rot (1892-1982)] in De Notenkraaker 23 april 1921. IISG

dam relatief gezien over een grotere aanhang dan in Amsterdam zelf. Winst was er eindelijk ook weer eens voor de sociaal-democraten die een zetel meer haalden dan in 1919. De vrijzinnig-democraten en communisten leden een gevoelige nederlaag; hun fracties werden gehalveerd en ook de liberalen verloren een zetel.⁵⁹ Evenals in 1919 was in de verkiezingscampagnes de nadruk gelegd op de inrichting van het democratische staatsbestel. De ARP voerde campagne onder de leus van gezagshandhaving en krachtig bestuur; een programma dat met De Vlucht als lijsttrekker ook krachtig kon worden uitgevent. De kiezers werden opgeroepen om op De Vlucht te stemmen 'niet om door allerlei onnoodig gepraat het afdoen van zaken tegen te houden, maar om krachtig het belang niet van eene bepaalde klasse, maar van geheel de burgerij te bevorderen'; het was een nauwelijks verkapte verwijzing naar de politiek van de sociaal-democraten.⁶⁰

De ARP huldigde in tegenstelling tot de sociaal-democraten over het algemeen een beperkte interpretatie van de taak van de gemeentelijke overheid. Staatsalmacht was het schrikbeeld dat de ARP de kiezers voorhield. Daartegenover plaatsten de antirevolutionairen het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. De overheid had alleen het recht in te grijpen in de sferen van 'Kerk en Maatschappij, in School en Gezin, in Wetenschap en Kunst' wanneer de particuliere initiatieven die hier werden ontplooid tekort schoten en daarmee het maatschappelijk leven schade werd toegebracht. Aan de overheid kwam dan de taak toe 'onderdrukten' te beschermen en 'sociale nood' te lenigen. De ARP zette zich hiermee nadrukkelijk af tegen de 'liberale school in de economie' die zich op dit vlak van elke activiteit onthield.⁶¹ Hoewel de antirevolutionairen er op vrijwel alle terreinen van de gemeentepolitiek fundamenteel andere beginselen op nahielden dan de sociaal-democraten nam de ARP tegelijkertijd een voorbeeld aan de wijze waarop de sociaal-democraten hun gemeentepolitiek vorm gaven. In navolging van de SDAP zette ook de ARP cursussen op voor lokale gemeentepolitici, verschenen er brochures over gemeentelijke kwesties en zou er in tijdschriften als *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, dat voor het eerst zou verschijnen in 1924, en *De Magistratuur*, opgericht in 1927, aandacht aan de gemeentepolitiek besteed worden.⁶² Met de inhoud van deze toch specifiek op de antirevolutionaire bestuurders en politici gerichte bladen werden de kiezers niet vermoeid. Bij de verkiezingen van 1921 dienden kleine brochures met het portret van De Vlucht, een kort overzicht van zijn verdiensten en enige praktische uitleg over de wijze waarop de kiezer zijn stem moest uitbrengen als het voornaamste propagandamateriaal.⁶³ Het leverde de ARP de winst van één zetel op.

Een opmerkelijk resultaat werd bij deze verkiezingen geboekt door de Rapaillepartij, ook wel bekend onder de naam Sociaal-Anarchistische Actie in Nederland. Deze protestpartij, opgezet door enkele anarchistische intellectuelen, kandideerde een aantal randfiguren, waaronder de alom bekende zwerver van het Rembrandtplein Cornelis de Gelder, alias Had-je-me-maar, die dagelijks al liedjes zingend probeerde zijn drankbehoefte te financieren.⁶⁴ Het programma van de partij bestond onder meer uit een pleidooi voor de verlaging van de jenever-, bier, brood-, vlees- en vetprijzen. De Gelder en de werkloze colporteur H. Zuurbier werden in de raad

gekozen, maar het gevaar-De Gelder wisten de autoriteiten op slinkse wijze te neutraliseren.⁶⁵ De pogingen van de Rapailanen om 'de straatfiguur' uit de handen van de autoriteiten te houden ten spijt werd hij wegens herhaaldelijke openbare dronkenschap opgesloten, waarna hij onder duistere omstandigheden in zijn cel afstand deed van zijn zetel. Over Zuurbier meenden de autoriteiten zich geen zorgen te hoeven maken: er zou 'zeer weinig van zijn persoonlijkheid uit[gaan]'. Voor veel opschudding zou hij tijdens zijn raadslidmaatschap inderdaad niet zorgen.⁶⁶ Wie zich in het bijzonder door deze anarchistische actie aangesproken hebben gevoeld is niet geheel duidelijk – vooral arbeiders en prostituees zouden op Had-je-me-maar hebben gestemd⁶⁷ – al kan wel vastgesteld worden dat De Gelder, hoewel hij in elk stadsdeel stemmen wist te vergaren, vooral populair was in arbeidersbuurten als de Jordaan en de Oostelijke Eilanden.⁶⁸ Veel van de stemmen op De Gelder zullen proteststemmen geweest zijn, voortkomend uit onvrede over de reactie van overheid en bedrijfsleven op de economische crisis die in 1921 was uitgebroken, en deels ook uit onvrede over het functioneren van de democratie, dat veel inspraak en gedelibereer, maar weinig daadkracht zou brengen. In de kranten werd het succes van de Rapailpartij vooral verklaard uit haar ijveren tegen de stemdwang. 'Om den stemplicht te bespotten/dien geen mensch verzuimen mocht/werd in mufte armoekrotten/naar een bedelaar gezocht', zo dichtte *Het Leven*.⁶⁹

De actie rond De Gelder vond navolging in Rotterdam, waar in 1923 Leen Coremans namens de 'Rapalje-partij' in de raad zou worden gekozen. Coremans was de verkiezingen eveneens ingegaan met een kolderiek programma dat onder meer bestond uit de invoering van de zesurige werkdag voor trekhonden en de afschaffing van mond- en klauwzeer voor boeren.⁷⁰ Hij zou burgemeester J. Wytema (1923-1928), die Zimmerman in 1923 was opgevolgd, hoofdpijn bezorgen met zijn niet alledaagse woordgebruik en presentatie. Toch bleven deze anarchistische acties van marginale betekenis. Ze waren het symptoom van een tijd waarin partijen als paddenstoelen uit de grond schoten om even zo snel weer te verdwijnen.⁷¹ Veel beweging brachten zij niet in het politieke landschap, dat onder invloed van de verzuiling al grotendeels was verkaveld.

Na de turbulente raadsverkiezingen volgde in juni 1921 een al even bewogen collegeformatie. Het was de vraag of de sociaal-democraten na de kwestie van de bestrafing van de gemeentewerklieden die tegen de antirevolutiewet hadden gestaakt, toch weer opnieuw wethoudersposten zouden aanvaarden. Deden zij dit niet, dan lag het voor de hand dat de confessionelen met de liberalen om de tafel zouden gaan zitten. Deze optie werd echter door de politiek vrij onervaren katholieke voorman Wierdels op voorhand van de hand gewezen, omdat de liberalen niet democratisch, dat wil zeggen vooruitstrevend genoeg zouden zijn. Het bleek een ongelukkige manoeuvre van Wierdels, toen vervolgens de sociaal-democraten ingingen op het aanbod van de liberalen om onderhandelingen over de samenstelling van het nieuwe college te openen. De SDAP bleek bereid over de stakingskwestie heen te stappen in ruil voor drie wethouderszetels. De helft van de wethouderszetels, dat leek wat te veel van het goede voor een partij die in de raad niet over de helft, maar over één derde van de

zetels beschikte; in de regel vormde de samenstelling van het college een afspiegeling van de verhoudingen in de raad. De sociaal-democraten maakten echter een andere rekensom, waarbij zij rekening hielden met de politieke kleur van de burgemeester. Sinds begin juni zong steeds krachtiger de naam van De Vlucht rond als mogelijke opvolger van Tellegen. Tegenover een antirevolutionaire burgemeester en drie vertegenwoordigers van de liberale en confessionele partijen meende de SDAP met recht aanspraak te kunnen maken op drie van de zeven zetels in het college van B&W.⁷² Een akkoord werd hierover met de liberalen niet bereikt, dus het bleef tot op de dag van de wethoudersverkiezingen onduidelijk of het ook daadwerkelijk tot de zojuist geschetste verdeling van de wethoudersposten zou komen.

Het was 17 juni een drukte van belang op de Oudezijds Voorburgwal waar vele nieuwsgierigen zich voor het Prinsenhof hadden verzameld om de wethoudersverkiezing van dichtbij mee te kunnen maken. De publieke tribune zat stampvol. Er waren meerdere herstemmingen nodig voordat alle wethoudersposten bezet waren. Bij de verkiezing van de eerste wethouder behaalden Wibaut en Wierdels tot drie keer toe evenveel stemmen. Het lot moest beslissen en bracht Wibaut in het college. Later zou Wierdels alsnog gekozen worden, evenals de CHU'er J. ter Haar en I.H.J. Vos van de Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond'. Wibaut kreeg gezelschap van zijn partijgenoten De Miranda en Vliegen die zijn verkiezing dankte aan de 'steun' van de liberalen, die liever blanco stemden dan hun stem te geven aan een tweede katholieke wethouder.⁷³ Enkele personele wijzigingen uitgezonderd zou het college tot 1927 in deze samenstelling blijven bestaan. Na de raadsverkiezingen van 1923, die slechts voor lichte verschuivingen zouden zorgen, zou de sociaal-democraat Ed. Polak de plaats innemen van Vliegen die vanuit zijn eigen partij onder vuur was komen te liggen vanwege zijn beleid als wethouder van Onderwijs en bovendien druk bezet was met het Kamerlidmaatschap en het voorzitterschap van de SDAP.⁷⁴ Een prominent gemeenteraadslid was niet bij de wethoudersverkiezingen aanwezig geweest: Willem de Vlucht. Hij was op 10 juni tot burgemeester van Amsterdam benoemd en zou drie dagen na de wethoudersverkiezingen worden geïnstalleerd door de oudste wethouder van het college: Floor Wibaut.

DE CARRIÈRE VAN DE VLUCHT

Amsterdam had in de negentiende eeuw een reeks van burgemeesters gekend, afkomstig uit Amsterdamse koopmans- en bestuursgeslachten, die de herinnering aan de gouden tijden van de Republiek nog enigszins levend hielden. Gaandeweg hadden zij echter plaats gemaakt voor bestuurders die niet noodzakelijkerwijs een bijzondere band met de hoofdstad onderhielden, maar door Den Haag wel geschikt werden geacht in Amsterdam het stadsbestuur te leiden. Zowel Tellegen als diens voorganger Röell waren er een goed voorbeeld van. In 1921 zou Amsterdam weer een burgemeester krijgen, die wél nadrukkelijk met de stad verbonden was. De Vlucht was in Amsterdam geboren en had er praktisch zijn gehele leven gewerkt, eerst als aannemer en later als raadslid en wethouder. Waar Röell en Tellegen tot

de hogere kringen behoorden, was De Vlucht afkomstig uit een Amsterdams arbeidersmilieu en beschikte hij, in tegenstelling tot vrijwel al zijn voorgangers, niet over een academische achtergrond. De Vlucht werd op 19 december 1872 geboren als de derde zoon van Evert de Vlucht, timmerman op de Rijkswerf, en dienstmeid Anna Elisabeth Zeegers. Hij groeide op op Kattenburg, het meest westelijk gelegen eiland van de drie Oostelijke Eilanden van Amsterdam. De ouders van De Vlucht behoorden tot de kerkelijke kring der afgescheidenen, een groep die zich in 1834 had losgemaakt van de Nederlandse Hervormde Kerk. De afgescheidenen wilden terug naar de 'oude gereformeerde waarheid', waarvan de basis gevormd werd door de Drie Formulieren van Enigheid.⁷⁵ De ouders van De Vlucht kerkten in de Plantagekerk aan de Doklaan, waar Willem ook de lagere school bezocht.⁷⁶ In 1869 vond er een landelijke fusie plaats van de hoofdstroom van de afgescheidenen met de Gereformeerde Kerk onder het kruis tot de Christelijke Gereformeerde Kerk. Leden van dit nieuwe kerkgenootschap raakten eind jaren zeventig bij de door Abraham Kuiper vormgegeven antirevolutionaire beweging betrokken.⁷⁷ Amsterdam vormde zelfs het centrum van de antirevolutionaire organisatiedrift van Kuiper die zich in 1870 als dominee in de hoofdstad had gevestigd. In 1880 stichtte hij in Amsterdam de Vrije Universiteit en in 1886 veroorzaakte hij er een scheuring in de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1892 smolten de meeste afgescheidenen uiteindelijk samen met de groep rond Kuiper.⁷⁸ De familie De Vlucht ging ook met Kuiper mee en trad toe tot de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Aan de afgescheidenen, die tot in de tweede generatie overwegend van eenvoudige komaf waren, is een opvallende opwaartse mobiliteit toegeschreven.⁷⁹ In individuele gevallen is het vanzelfsprekend moeilijk aan te tonen of de sociale stijging direct samenhangt met de kerkelijke richting of dat andere factoren een rol spelen, zoals de natuurlijke behoefte van ouders om hun kinderen aan een betere toekomst te helpen. In het geval van De Vlucht lijkt het vooral zijn moeder te zijn geweest die zich heeft ingespannen om haar zoon hogerop te helpen.⁸⁰ Voor goede leerlingen van eenvoudige komaf was de kweekschool daartoe de geëigende weg. De Vlucht zelf zag een baan als onderwijzer echter niet zitten en verruilde na enige tijd de gereformeerde kweekschool in de Kerkstraat voor een baan als bediende op een assurantie-kantoor. In de avonduren volgde hij lessen bouwkundig tekenen en bekwaamde hij zich in enkele vreemde talen.⁸¹ Hij maakte vervolgens carrière bij verschillende aannemersbedrijven, om te beginnen als timmerman, maar al snel zou hij meer verantwoordelijkheden krijgen. Bij de bouw van een boerderij ergens in Nederland raakte De Vlucht bevriend met de twaalf jaar oudere Sebastiaan Domhof.⁸² In 1894 besloten zij samen aan de slag te gaan. Om eigenhandig zaken te kunnen doen, vroeg de minderjarige De Vlucht – de grens lag toentertijd bij 23 jaar – bij de Hoge Raad een meerderjarigheidsverklaring aan. Het verzoek werd gehonoreerd, waarop op 11 maart 1895 de firma De Vlucht & Domhof kon worden opgericht. Nog geen jaar later beschikte De Vlucht ook over de vereiste papieren om zich makelaar te mogen noemen.⁸³ Ook zijn privé-leven nam in deze jaren een belangrijke wending. De Vlucht was, vermoedelijk tijdens de bouw van een villa in Hillegom, in contact gekomen met zijn aldaar woon-

achtige achternicht Colina Flentrop, die een jaar jonger was dan De Vlucht en ook afkomstig was uit een eenvoudig, gereformeerd milieu. Het huwelijk werd op 4 juni 1896 in Hillegom gesloten. Het echtpaar kreeg zes kinderen: vijf zoons en een dochter. Een zoon zou op jonge leeftijd overlijden; een andere zoon, Willem (roepnaam: Pim), zou in 1935 om het leven komen bij een vliegcrash in Duitsland.⁸⁴

Het aannemersbedrijf van De Vlucht genoot spoedig enige bekendheid in Amsterdam vanwege enkele grote opdrachten die door de firma in de stad werden uitgevoerd, waaronder de bouw van de Bijenkorf in 1914-1915.⁸⁵ Het aannemersbedrijf werd in deze jaren omgezet in een Naamloze Vennootschap; met de dagelijkse gang van zaken op het bedrijf had De Vlucht onder meer vanwege zijn politieke carrière inmiddels geen bemoeienis meer. Terzelfder tijd werd De Vlucht aangesteld als president-commissaris van de Amsterdamsche Ballast Maatschappij, een groot Amsterdams grondbedrijf. Uit de belastingaanslagen van De Vlucht valt op te maken dat hij in de jaren vlak voor de Eerste Wereldoorlog in korte tijd zijn inkomsten vermeerderd zag. De Vlucht verdiende vermoedelijk niet alleen veel met de activiteiten van zijn aannemersbedrijf, maar ook als makelaar.⁸⁶ Ook in oorlogstijd deed De Vlucht goede zaken, zo wist commissaris der Koningin Röell in 1921 te melden. De belastingaanslagen van De Vlucht laten inderdaad zien dat hij elk jaar voor een hoger bedrag werd aangeslagen.⁸⁷ Een deel van zijn kapitaal zou De Vlucht beleggen in Indische cultuurmaatschappijen, waarover het beheer werd gevoerd door zijn zwager J.N. Burger.⁸⁸ De toegenomen rijkdom stelde De Vlucht in staat om naar steeds betere buurten te verhuizen. In 1905 verruilde hij Amsterdam-Oost voor de Roelof Hartstraat in Zuid en een paar jaar later betrok hij een huis aan het Johannes Vermeerplein, dichtbij het Museumplein, een buurt waar veel welgestelde Amsterdammers woonden.⁸⁹ De Vlucht was kortom een *self-made man*. In alle geledingen van de maatschappij, zeker ook in de politiek, traden deze jaren mensen op de voorgrond die hun positie niet (deels) te danken hadden aan de plaats die hun familie op de maatschappelijke ladder innam, maar aan hun initiatiefrijk, vindingrijk en daadkrachtig handelen.⁹⁰ Hoewel de plaats op de sociale ladder van groot belang bleef, werd tijdens het interbellum de hiërarchie binnen de politieke organisatie waartoe men behoorde steeds belangrijker bij het verwerven van bestuurlijke posities.

De Vlucht werd vlak na de eeuwwisseling actief voor de ARP. De partij van Kuiper, opgericht in 1879, vormde tot omstreeks 1900 de enige georganiseerde politieke partij van belang in de Amsterdamse raad. Voor het overige werden de politieke activiteiten in Amsterdam nog nauwelijks door partijen gecoördineerd. De verschillende liberale stromingen waren georganiseerd in de vorm van kiesverenigingen en ook van een hechte katholieke partijorganisatie was nog geen sprake.⁹¹ Samen met de radicalen waren de antirevolutionairen er verantwoordelijk voor dat het stadsbestuur eind jaren tachtig van de negentiende eeuw werd wakker geschud. In het vorige decennium had een groep vooruitstrevende liberalen hetzelfde gedaan. Zij hadden de gezapigheid van het conservatief-liberale stadsbestuur aan de kaak gesteld en onderwijs en stadsvernieuwing hoog op de agenda geplaatst.⁹² De aanleg van het Noordzeekanaal, gereed in 1876, had nieuwe mogelijkheden geopend voor

Amsterdam op het terrein van handel en nijverheid, maar ook symbool gestaan voor een stad die zich weer ontsloot voor de wereld. In de jaren tachtig waren de vooruitstrevende liberalen van weleer achterover gezakt in hun zetels op het Prinsenhof zonder de toekomst met een actieve politiek tegemoet te treden. Van de opkomst van de arbeidersbeweging – in 1878 was bijvoorbeeld de Sociaal-Democratische Vereeniging opgericht – leken zij niet bijzonder onder de indruk.⁹³ De reactie kwam eind jaren tachtig van een nieuwe groep vooruitstrevende liberalen die zich tooiden met de naam ‘radicalen’. Zij hadden wel oog voor de noden van de arbeidersklasse en zagen een grote rol voor de overheid weggelegd op het terrein van de collectieve voorzieningen. De radicalen konden rekenen op de steun van de antirevolutionairen met wie zij de strijd voor de uitbreiding van het kiesrecht en de verbetering van de positie van de arbeiders gemeenschappelijk hadden.⁹⁴ De radicaal M.W.F. Treub was als wethouder van Financiën verantwoordelijk voor de naasting van de nutsbedrijven; de gemeente nam de zorg voor de gas- en elektriciteitsvoorziening op zich en nam ook het openbaar vervoer onder haar hoede.⁹⁵ Na de eeuwwisseling begon de opmars van de SDAP. In 1902 werd bij tussentijdse verkiezingen voor het eerst een sociaal-democraat in de raad gekozen: vakbondsman Henri Polak. In 1907 telde de raad al zes sociaal-democraten.

De Vlugs politieke carrière begon in 1909, toen hij namens de ARP in de Tweede Kamer werd gekozen dankzij een opzienbarende overwinning in het district Amsterdam VIII, waarvan het hart lag in het noorden van de Jordaan, op de vrijzinnig-democratische biljartballenmaker Piet Nolting die het district al jaren in de Kamer vertegenwoordigde. De ARP had De Vlucht kandidaat gesteld, omdat hij als aannemer in Amsterdam over enige bekendheid beschikte, ook bij de arbeiders in het bouwvak. Bovendien werd het district van Nolting beschouwd als een haast onneembare vesting, waar men een nieuwkomer als De Vlucht wel zonder risico zijn vuurdoop kon geven. De Vlucht won de verkiezingen bij de eerste stemming, profiterend van het feit dat de stemmen van links werden verspreid over Nolting en diens sociaal-democratische tegenkandidaat J.E.W. Duijs, terwijl De Vlucht zelf geen concurrentie te duchten had van andere confessionele kandidaten, maar juist had kunnen rekenen op medewerking van de katholieken bij zijn campagne.⁹⁶ De Vlugs Kamerlidmaatschap zou redelijk onopvallend verlopen. Nu werden nieuwe Kamerleden ook niet geacht direct al te hoog van de toren te blazen, zo maakte ook Kuiper de *homines novi* van de Anti-Revolutionaire Kamerclub in 1909 duidelijk.⁹⁷ De Vlucht ontpopte zich tot de technisch specialist van de ARP-fractie en maakte indruk met zijn kritiek op te ruime begrotingen voor een aantal rijksbouwprojecten die door hem op grondige wijze waren doorgerekend.⁹⁸ Het kwam dan ook niet als een verrassing dat de regering hem in 1912 afvaardigde naar het Wereldcongres inzake de bouwvakken en openbare werken. In 1913 verloor De Vlucht zijn Kamerzetel aan een sociaal-democraat bij verkiezingen die voor de confessionele partijen in een grote nederlaag zouden eindigen. Twee jaar later keerde hij in de politiek terug als gemeenteraadslid in Amsterdam. De Vlucht werd afgevaardigd door het negende district: Amsterdam-West. De liberale kandidaat was in de eerste ronde direct gekozen, waarop De Vlucht

het in de tweede ronde tegen een sociaal-democraat had moeten opnemen om te bepalen wie de tweede vertegenwoordiger van het district in de raad zou worden. Met een campagne die vooral gericht was op de liberale kiezers – De Vlucht werd gepresenteerd als iemand die dankzij zijn ‘stoute energie’ een vooraanstaande plaats in het Amsterdamse zakenleven had verworven – slaagde De Vlucht erin zijn sociaal-democratische tegenkandidaat met 65 stemmen verschil de loef af te steken.⁹⁹ Een jaar later werd hij ook in de Provinciale Staten van Noord-Holland gekozen.

Toen in 1918 de wethouderspost van Publieke Werken vacant kwam en de confessionele partijen deze vacature mochten invullen, was De Vlucht de logische kandidaat.¹⁰⁰ De grootste criticaster van het beleid van wethouder Wibaut nam nu naast hem zitting in het college. In *De Telegraaf* werd positief op de benoeming van De Vlucht gereageerd.

Het is een gezonde keuze. De heer De Vlucht heeft zich doen kennen als een onzer beste raadsleden. Hij is helder in zijn oordeel, bedachtzaam in zijn handelingen en een goed spreker, als aannemer technisch onderlegd, een man van eerlijke overtuiging en van democratische huize.¹⁰¹

Ook de *NRC* had lovende woorden over De Vlucht en typeerde hem als ‘een zeer eenvoudige, frissche en vroolijke figuur, maar tegelijk een man, naar wiens praktische, heldere adviezen zijne medeleden gaarne luisteren’.¹⁰² Toen in juni 1921 de benoeming van De Vlucht tot burgemeester van Amsterdam bekend werd gemaakt zouden de krantencommentaren beduidend minder positief zijn. Voor een burgemeester golden dan ook andere maatstaven dan voor een wethouder.

HET BURGEMEESTERSAMBT IN BEWEGING

Met de toename van de heterogeniteit van de lokale politiek rond de eeuwwisseling veranderde de positie van de burgemeester. In Amsterdam is deze laatste ontwikkeling onlosmakelijk verbonden met de opkomst van de sociaal-democraten. Hun doorbraak in de Amsterdamse gemeentepolitiek vond plaats in een periode waarin de overheid haar takenpakket danig uitbreidde. De Woningwet van 1901 en het interventionistische optreden van de overheid tijdens de Eerste Wereldoorlog waren koren op de molen van de sociaal-democraten die voor de gemeente een belangrijke rol zagen weggelegd op tal van terreinen die voorheen voornamelijk aan het particulier initiatief werden overgelaten, zoals woningbouw, gezondheidszorg, cultuur en recreatie.¹⁰³ De toename van de bestuurlijke activiteiten van het gemeentebestuur ging noodzakelijkerwijs gepaard met een uitbreiding van het ambtenarenapparaat. Het Prinsenhof, het oude Admiraliteitsgebouw op de Oudezijds Voorburgwal waar het stadsbestuur na de Napoleontische tijd gehuisvest was, zou een aantal keer verbouwd worden om het toenemende aantal ambtenaren te kunnen blijven huisvesten. Verder werden her en der in de stad kantoren gebouwd voor de nieuwe gemeentelijke diensten.

Voor de burgers werd de gemeente zo van een louter gezagshandhavende en gezag uitoefende instantie tot een op verschillende terreinen des levens actieve én zichtbare overheid, waarbij de burgers zelf ook steeds sterker betrokken raakten. Dit bleef niet zonder gevolgen voor het karakter van de lokale politiek: de gemeenteraad veranderde in een politiek forum, gedomineerd door politieke partijen die elk hun eigen ideeën hadden over de rol en taak van het gemeentebestuur. Bij de gevestigde bestuurselite bestond de angst, dat de opkomst van de sociaal-democratie ervoor zou zorgen dat de klassenstrijd het lokaal bestuur zou verlammen, maar zover kwam het niet. De sociaal-democraten bleken niet van zins het lokaal bestuur louter in te zetten als theater voor ideologische uiteenzettingen. Na het nodige interne beraad besloot de SDAP dat haar vertegenwoordigers in de raad het dragen van bestuurlijke verantwoordelijkheid niet uit de weg moesten gaan, wilde men daadwerkelijk tot sociale politiek kunnen komen.¹⁰⁴

De opkomst van de sociaal-democraten en de verkiezing van sociaal-democratische wethouders zette in Amsterdam een cultuurverandering in gang bij de gevestigde, in de regel nog steeds liberale lokale magistraten die nu houvast zochten in zakelijkheid en de openbaarheid van bestuur in een poging het lokaal bestuur van zijn scherpe politieke randen te ontdoen.¹⁰⁵ De burgemeester, die op de eerste plaats geacht werd de vergaderingen van college en gemeenteraad in goede banen te leiden, en de wethouders kwamen zo in een nieuwe verhouding tot elkaar te staan. Terwijl burgemeester W.F. van Leeuwen (1901-1910) nieuwe sociaal-democratische raadsleden eens had verwelkomd met de opmerking dat de bloei van de gemeente niet afhing van de lengte van de redevoeringen in de raad, zouden zijn opvolgers Röell en Tellegen zich niet vijandig opstellen, maar zorg dragen voor een relatief geruisloze integratie van de sociaal-democraten in het stadsbestuur. De wethouders groeiden uit tot de belangrijkste gemeentelijke gezagsdragers en ontleenden hun autoriteit met name aan de beleidsdaden die ze ontplooiden. De burgemeesters traden – noodgedwongen – over het algemeen minder als autoritaire magistraten en meer als bemiddelende bestuurders naar voren nu in raad en college de politieke tegenstellingen soms hoog werden opgevoerd.¹⁰⁶

In het college zouden de activiteiten van de burgemeester in de eerste plaats gericht zijn op de bevordering van de samenwerking tussen de wethouders van de verschillende partijen. In de gemeenteraad diende de voorzitter ervoor te zorgen dat de debatten binnen de orde bleven en gericht waren op de gemeentepolitiek. En ten opzichte van een gepolitiseerde samenleving werd de burgemeester geacht zich neutraal op te stellen ten einde zijn autoriteit in brede kring veilig te stellen. Tegen deze achtergrond zou de burgemeester zich een bestuursstijl aanmeten die erop was gericht lokale politieke tegenstellingen te overstijgen en zo mogelijk bij conflicten te bemiddelen. Hij positioneerde zich idealiter als een apolitieke burgervader die boven de lokale politieke verhoudingen was uitgestegen, behoedzaam te werk ging, de lange termijn in het oog hield en houvast zocht in traditionele gezagsverhoudingen.¹⁰⁷ De nadruk lag nog op zijn formele taken. Over een rol voor de burgemeester buiten de geijkte gouvernementele kaders werd niet gerept.

Tegelijkertijd veranderde in de loop van de twintigste eeuw de politieke en maatschappelijke achtergrond van de burgemeester, een verandering die ook van invloed was op de wijze waarop het burgemeesterschap werd ingevuld. In de negentiende eeuw was de burgemeester afkomstig uit de maatschappelijke bovenlaag. Hij was meester in de rechten en beschikte over enige ervaring in het openbaar bestuur, bijvoorbeeld als wethouder, gemeentesecretaris of als hoge ambtenaar in rijksdienst. Burgemeesters behoorden in de regel tot de gematigde of conservatief-liberale stromingen, zo ook in Amsterdam.¹⁰⁸ De Amsterdamse burgemeesters beschikten bovendien over het algemeen over enige bestuurlijke ervaring in Amsterdam als wethouder of waren elders al burgemeester geweest. Daarnaast onderhielden zij vaak goede banden met de Amsterdamse elite, waartoe zij zelf van huis uit of door hun huwelijk behoorden. Ook was het niet ongevoel dat zij op de een of andere wijze geparenteerd waren aan een oud-burgemeester van de stad. Ze waren verder vermogend, hetgeen gezien de geringe jaarwedde waarop de burgemeester in Amsterdam aanspraak kon maken – aan het begin van de twintigste eeuw verdiende hij achtduizend gulden per jaar – ook een absolute noodzaak was. De burgemeester van de hoofdstad diende tenslotte in een representatieve woning te resideren en ook anderszins het ambt in representatief opzicht ‘hoog’ te kunnen houden.¹⁰⁹ Door Tellegen was dit patroon deels doorbroken: hij was in tegenstelling tot zijn directe voorgangers geen jurist, had verklaard weinig waarde aan representatie te hechten en carrière gemaakt als ingenieur in ambtelijke dienst. Daar stond tegenover dat Tellegen wel tot de elite behoorde en door zijn huwelijk geparenteerd was aan een oud-burgemeester van Amsterdam.¹¹⁰ Het was in 1921 de vraag of Tellegen het pad geëffend had voor een nieuw type burgemeester, of dat men in Den Haag toch weer de voorkeur zou geven aan een meer traditionele benoeming.

OP ZOEK NAAR EEN ‘MAN VAN GEZAG’

Na het overlijden van Tellegen kwam direct de geruchtenmachine op gang over de naam van zijn opvolger. Ook Wibaut werd met de vacante burgemeesterspost in verband gebracht. De sociaal-democraten mochten dan verreweg de grootste fractie vormen in de raad en met Wibaut ook de regie in het college van B&W grotendeels in handen hebben, toch was het hoogst onwaarschijnlijk dat Wibaut Tellegen zou opvolgen. Op de eerste plaats was de benoeming van een sociaal-democraat in Amsterdam niet aannemelijk vanwege de al eerder vermelde angst in Den Haag om de openbare orde in de hoofdstad toe te vertrouwen aan een lid van de SDAP. Minister van Binnenlandse Zaken jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck (1918-1925) wilde na de novembegebeurtenissen de gemeentepolitie niet onder het gezag van een sociaal-democratische burgemeester plaatsen. Daar kwam bij dat ‘de Machtige’, zoals Wibauts bijnaam luidde, op het oog niet over de juiste capaciteiten voor het burgemeestersambt beschikte. Wibaut werd ‘de Machtige’ genoemd, omdat hij de spil van het college vormde. Dit was al zo toen hij de verantwoordelijkheid droeg voor de portefeuille Volkshuisvesting en dit werd alleen nog maar versterkt nadat

hij in 1919 Financiën onder zijn hoede nam en met zijn beleid de (financiële) speelruimte van zijn collega-wethouders bepaalde. Ook tijdens de raadsdebatten liet hij zijn gezag gelden. Wibaut was over het algemeen een uitstekend debater die op een imponerende en superieure wijze kon argumenteren en daarmee het debat vaak naar zijn hand wist te zetten.¹¹¹ Wibaut kon zich echter ook in de debatten verliezen; hij liet zich dan door zijn temperament meeslepen. Het maakte hem ongeschikt voor het voorzitterschap van de raadsvergaderingen. Van de burgemeester werd niet verwacht dat hij het debat domineerde, maar in goede banen leidde. De inhoud van de debatten greep Wibaut echter soms zozeer persoonlijk aan, dat het twijfelachtig was of hij wel in staat zou zijn om boven de beraadslagingen te staan. Een en ander was ook al aan het licht gekomen op de momenten dat Wibaut bij afwezigheid van Tellegen de voorzittershamer hanteerde. Hij bleek dan vaak de tact te missen om brandjes in de raad te blussen. Hij zocht zijn toevlucht in het veelvuldig gebruik van de voorzittershamer die hij vaak op forse wijze hanteerde. Effectief was dit optreden niet.¹¹² Men kan zich ten slotte afvragen of iemand met een dergelijke uitgesproken persoonlijkheid die zowel bij de links-radicalen als bij de liberalen en confessionelen veel weerstand opriep, wel goed als burgemeester zou kunnen fungeren.

Tot op zekere hoogte gold dit ook voor De Vlucht die met zijn optreden als raadslid en wethouder weerstand had opgeroepen bij de grootste fractie in de gemeenteraad. Hij behoorde bovendien tot de rechtse minderheid in de raad en dan ook nog eens tot een partij die binnen die minderheid niet de grootste fractie vormde. Een gereformeerde, antirevolutionaire burgemeester aan het hoofd van de hoofdstad van het land, waar De Vlucht's geloofsrichting maar door een klein deel van de bevolking werd aangehangen, leek een utopie. De verhoudingen in de raad, waarop de minister van Binnenlandse Zaken zijn benoemingsbeleid baseerde, wezen richting de benoeming van een man van links, dat wil zeggen: een liberaal – in deze jaren werden alle niet-confessionele partijen nog vaak als links getypeerd. Na de raadsverkiezingen van april 1921 beschikte het linkerblok over 25 zetels tegenover 17 voor de confessionele partijen. De liberalen, die de verkiezingen waren ingegaan onder de vlag van de Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond', vormden weliswaar niet de grootste fractie binnen het linkerblok, maar het lag gezien de onaannemelijkheid van een sociaal-democratische burgemeester toch voor de hand dat Ruijs een kandidaat zou zoeken in liberale kring, waaruit de Amsterdamse burgemeesters sinds mensenheugenis afkomstig waren geweest. Dit bleek ook het geval: de eerste kandidaten die zich aandienen waren de commissaris van de Koningin in Drenthe, J.T. Linthorst Homan, en de burgemeester van Groningen, E. van Ketwich Verschuur. Linthorst Homan die door zijn collega Röell voor het ambt was gepolst, bedankte echter om gezondheidsredenen en voor de kandidatuur van Van Ketwich Verschuur was Röell niet bijzonder geporteerd, omdat hij naar alle waarschijnlijkheid op te 'prikkelende wijze' tegen de socialisten ten strijde zou trekken, zo liet Röell Ruijs weten.¹¹³

Na deze inleidende beschietingen kwam de minister van Binnenlandse Zaken ogenschijnlijk met een verrassing op de proppen. Op basis van de verhoudingen

in de raad, zo deelde hij Röell tijdens een gesprek op het ministerie mee, achte hij de benoeming van een man van rechts verantwoord. Ruijs had na zijn aantreden in 1918 een op het oog objectieve formule geïntroduceerd waarmee de politieke kleur van de kandidaat-burgemeester werd bepaald. Had het linkerblok in de raad – waartoe in de regel de liberalen, vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten werden gerekend – een meerderheid, dan diende de nieuwe burgemeester bij voorkeur uit een van deze partijen afkomstig te zijn. De keus viel dan in de regel op een kandidaat van de grootste partij binnen dit blok. Andersom gold dit ook voor het geval er sprake was van een rechtse – confessionele – meerderheid. Aan deze formule lag de bedoeling ten grondslag om de benoeming te bevorderen van burgemeesters die bij de uitoefening van hun ambt konden rekenen op de steun van een raadsmeerderheid, waarmee het ontstaan van conflicten tussen burgemeester en raad kon worden tegengegaan.¹¹⁴

Ruijs rekende bij de vacature in Amsterdam echter niet alleen de drie confessionele partijen, maar ook de Vrijheidsbond tot het rechterblok, dat op deze manier over een krappe meerderheid in de raad beschikte.¹¹⁵ Hiervoor viel gezien de politieke standpunten van de partijen zeker iets te zeggen; met de sociaal-democraten had de Vrijheidsbond duidelijk minder gemeen dan met de confessionele partijen. Het was juist ook in deze jaren, onder invloed van Troelstra's vergissing, dat de traditionele links-rechts verdeling van het politieke landschap vervuuld werd voor een indeling van de partijen in de categorieën links/socialistisch en rechts/burgerlijk.¹¹⁶ Zo gezien had het rechterblok bij de raadsverkiezingen van april 1921 dankzij de confessionele partijen winst geboekt, terwijl het linkerblok een paar zetels had verloren. Voor Ruijs was dit voldoende reden om ook kandidaten van de rechterzijde in overweging te nemen, zonder zich van de verhoudingen binnen het rechterblok veel aan te trekken. De benoeming van een vertegenwoordiger van de katholieke partij, de grootste partij binnen het rechterblok, was niet aan de orde in het overwegend niet-katholieke Amsterdam en viel al helemaal niet te verwachten van een katholieke premier die huiverig zal zijn geweest een dergelijke 'politieke' benoeming voor zijn rekening te nemen in een land waar het antipapisme nog altijd op de loer lag. Ruijs had bovendien al snel zijn zinnen gezet op de kandidatuur van de antirevolutionaire wethouder De Vlucht.

Dat Ruijs bij De Vlucht uitkwam was, los van diens politieke achtergrond, uiteindelijk niet eens heel verbazingwekkend. De Vlucht was als geboren Amsterdammer uitstekend met zijn stad bekend, beschikte over politieke ervaring in de gemeentepolitiek, had zich de kaas niet van het brood laten eten door de sociaal-democratische wethouders, had zich een voorstander getoond van een strikte ordehandhaving en beschikte over contacten met de Amsterdamse handelswereld, waarin hij als aanemer en president-commissaris van de Amsterdamsche Ballast Maatschappij een plaats had verworven. Een doorgewinterde ideoloog was De Vlucht niet. Aan principiële uiteenzettingen over de antirevolutionaire gemeentepolitiek, zoals die door raadsleden als Fabius en Diepenhorst ten beste werden gegeven, was De Vlucht zich niet te buiten gegaan. Hij wortelde in de antirevolutionaire beweging en droeg haar

standpunten in zijn optreden als raadslid en wethouder uit, maar was daarnaast ook een zakelijke bestuurder die zich bij zijn optreden als raadslid en wethouder in Amsterdam vooral liet leiden door zijn persoonlijke expertise op het terrein van de woningbouw en publieke werken. Het waren ook deze kwaliteiten waarop bij de verkiezingscampagnes de nadruk werd gelegd; aan zijn gereformeerde achtergrond en de mate waarin hij het gedachtegoed van Kuyper in de praktijk bracht werd niet tot nauwelijks gerefereerd.¹¹⁷ Dit droeg bij aan zijn 'geschiktheid' als burgemeester: een antirevolutionaire *Prinzipienreiter* was hij niet, zodat het De Vlucht als burgemeester naar verwachting weinig moeite zou kosten zich boven de partijen te verheffen. De antirevolutionaire eigenschappen die hij wel nadrukkelijk uitdroeg pasten juist goed bij de uitstraling die men in Den Haag graag bij de burgemeester van de hoofdstad zag, zoals zijn standpunten inzake het politiebeleid en zijn pleidooi voor een verantwoord financieel beheer dat een rem kon vormen op de kostbare gemeentepolitiek van de sociaal-democraten.

Röell keek echter op een andere manier tegen de materie aan. De commissaris der Koningin was een regent van de oude stempel die zich zo min mogelijk wenste te storen aan de gewijzigde politieke verhoudingen. Dat Tellegen in 1915 in Amsterdam tot zijn opvolger was benoemd had hem al totaal niet gezind. Röell leek zich niet te willen neerleggen bij het feit dat Amsterdam afscheid nam van de traditie dat liberale regenten de stad bestuurden. In De Vlucht zag hij naar eigen zeggen 'geenszins de man van betekenis (...) aan wien Amsterdam in de huidige omstandigheden behoefte heeft'. De commissaris der Koningin wond er geen doekjes om: De Vlucht beschikte in onvoldoende mate over algemene bekwaamheid, regeerkracht, karakter en maatschappelijk en wetenschappelijk overwicht om voor het gewichtige ambt in aanmerking te komen. Bovendien zou De Vlucht evenals Tellegen de aansluiting missen met de Amsterdamse wereld van handel en financiën: van de contacten die De Vlucht met deze wereld onderhield was de commissaris der Koningin kennelijk niet bijster onder de indruk. Hetzelfde gold voor De Vlucht's optreden in de raad. Hij zou het nodige gezag missen om de raad te leiden, had verzuimd stelling te nemen tegen het progressieve beleid van Tellegen en was in zijn carrière als volksvertegenwoordiger nooit op de voorgrond getreden. Ten slotte achtte Röell De Vlucht niet in staat leiding te geven aan de Gemeente Universiteit, omdat hij elke academische scholing miste.¹¹⁸

Röell zette zijn standpunt kracht bij door Ruijs in kennis te stellen van de mening van de vooraanstaande antirevolutionaire hoogleraar, senator én voormalig Amsterdams gemeenteraadslid Diepenhorst over een mogelijke benoeming van De Vlucht. Diepenhorst had aangegeven de kandidatuur van De Vlucht 'absoluut gesproken' niet toe te juichen en de bezwaren van Röell onderschreven. 'Relatief gesproken' had hij de kandidatuur van De Vlucht echter 'niet onaannemelijk' genoemd, al zou het 'verreweg beter' zijn wanneer de antirevolutionaire minister van Financiën De Vries, oud-wethouder in Amsterdam, benoemd zou worden. De Vries leek zeker geïnteresseerd. Hij maakte een zware tijd door als minister van Financiën; het burgemeesterschap van Amsterdam bood hem een uitweg uit de misère.¹¹⁹ Röell nam het advies van Diepenhorst over en probeerde Ruijs ervan te overtuigen dat, als dan zonodig

een antirevolutionair benoemd diende te worden, aan De Vries de voorkeur moest worden gegeven boven De Vlucht. Röell had

tegen de benoeming van een geschikt anti-revolutionair geenerlei bezwaar (...), maar Zij houde mij ten goede, als ik mij verzet tegen de benoeming uit politieke overwegingen van een man, dien ik voor de zware taak, die op zijne schouders zou worden gelegd, ongeschikt en niet berekend acht. Voor eene eventueele benoeming van den heer de Vlucht wijs ik dan ook alle mede-verantwoordelijkheid af.¹²⁰

Een nogal straffe uitspraak van de commissaris der Koningin die formeel geen enkele zeggenschap had over de invulling van de vacature.

Ruijs bespaarde zich de moeite de uitspraken van Röell systematisch te weerleggen en hield onverkort vast aan de benoeming van De Vlucht die

als wethouder van Amsterdam (...) ten volle [heeft] beantwoord aan de verwachtingen welke van hem werden gekoesterd. Geboren Amsterdammer heeft hij eene liefde voor zijne stad welke een buitenstaander niet gemakkelijk kan verwerven. Eindelijk staat zijne politieke richting er borg voor, dat hij onder alle omstandigheden het gezag zal hoog houden.¹²¹

De kritiek van de commissaris der Koningin kon de minister klakkeloos naast zich neerleggen, maar dat gold niet voor de kritiek van zijn collega-ministers, die bij burgemeestersbenoemingen in gemeenten met meer dan vijftigduizend inwoners de voordracht van de minister moesten accorderen. Bij hen stuitte de kandidatuur van De Vlucht eveneens op bezwaren.¹²² De katholieke minister van Arbeid P.J.M. Aalberse tekende in zijn dagboek het debat in de ministerraad over de benoeming van De Vlucht op. De antirevolutionaire minister van Justitie Th. Heemskerk, die afkomstig was uit het Amsterdamse patriciaat, en de christelijk-historische minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen J.Th. de Visser vonden in navolging van Röell en Diepenhorst De Vlucht 'te weinig representatief'. De Visser vreesde bovendien 'ontstemming bij de Christelijk-Historischen' die in de persoon van Jan ter Haar ook een geschikte kandidaat voor het burgemeesterschap in huis meenden te hebben. De partijloze ministers jonkheer H.A. van Karnebeek (Buitenlandse Zaken) en W.F. Pop (Oorlog en Marine) sloten zich bij het oordeel van De Visser aan. De partijloze minister H.A. van IJsselsteyn (Landbouw, Nijverheid en Handel), en de antirevolutionaire minister van Financiën De Vries waren nog in dubio. Ruijs kon echter rekenen op de warme steun van zijn partijgenoot Aalberse die De Vlucht prees als 'een knap en betrouwbaar man, gezien zoowel links als rechts; in den Amsterdamschen raad heeft hij ook 'n mooie positie'. Daarnaast zag Aalberse in de benoeming van De Vlucht een kans om de ARP, die veel kritiek had op het optreden van de eigen minister De Vries, tot een meer coulante houding ten opzichte van het kabinet te bewegen. Aalberse wist met zijn redevoering een meerderheid achter de

Tekening van L.J. Jordaen (1885-1980) in *De (Groene) Amsterdammer* 25 juni 1921.
Bibliotheek Rijksmuseum

benoeming van De Vlucht te krijgen: zes ministers, naast Aalberse in ieder geval ook Ruijs, Van IJsselsteijn en De Vries, stemden voor de kandidatuur van De Vlucht, vier ministers stemden tegen.¹²³

Röell deed op 10 juni nog een laatste poging om de benoeming te verijdelen. Hij berichtte Ruijs over een ‘sollicitatiegesprek’ dat hij met De Vlucht had gevoerd en waarin deze geen beste indruk had gemaakt. Röell laakte De Vluchts luchthartige houding:

zelfs voor den vorm opperde hij geen enkele bedenking, die deed vermoeden, dat hij het gewicht beseft van de taak die hem zal worden op de schou-
ders gelegd...[Ik vrees] dat die benoeming zoowel voor hemzelf als voor de
gemeente Amsterdam op teleurstelling zal uitloopen.¹²⁴

Ruijs zocht in de brief aan de koningin, waarin hij De Vlucht ter benoeming voordroeg, de verklaring voor deze luchthartigheid in het feit dat De Vlucht zich al enige tijd met zijn aanstaande benoeming vertrouwd had gemaakt.¹²⁵ Zijn installatie werd vervolgens gepland voor 20 juni, drie dagen na de wethoudersverkiezingen. De Vlucht koos voor deze opzet omdat hij, koud wethouder af, zelf op geen enkele wijze bij deze verkiezingen betrokken wilde worden. Afstand nemen van het politieke spel was een van de mogelijkheden om de overgang van de wethouders- naar de burgemeesterszetel zo soepel mogelijk te laten verlopen.¹²⁶

REACTIES OP DE BENOEMING VAN DE VLUCHT

De kranten hadden het in juni 1921 maar druk met de Amsterdamse gemeentepolitiek. Naast de discussies over de vorming van een nieuw college, werd ook gespeculeerd over de naam van de burgemeester die aan dit college leiding zou moeten gaan geven.¹²⁷ Op de bekendmaking van de benoeming van De Vlucht werd gemengd gereageerd.¹²⁸ *De Telegraaf*, het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC* stoorden zich aan het feit dat het confessionele coalitiekabinet-Ruijs een antirevolutionair tot burgemeester van het ‘vrijzinnige’ Amsterdam had benoemd en dat terwijl er volgens het *Algemeen Handelsblad*

wel geen stad in Nederland [is], welker bevolking zoo ver staat van de wijze van denken en voelen der volgelingen van dr. Kuyper, die zoo pertinent weigert den standaard van goed en kwaad, door de antirevolutionairen gesteld, te erkennen.¹²⁹

De *NRC* noemde de benoeming van De Vlucht de ‘sluitsteen van het clericale gebouw van politieke zelfoverschatting en eigenwaan’. Wel was er alom waardering voor de persoon van De Vlucht die door *De Telegraaf* werd getypeerd als een democraat, een voortreffelijke organisator, een technicus met bijzondere kwaliteiten en – zo voegde de krant er enigszins geruststellend aan toe – een representant van de linkervleu-

gel van zijn partij.¹³⁰ De Vlucht was weliswaar geen conservatieve antirevolutionair, maar tot de 'arbeidersvleugel', waartoe uit vakbondskringen afkomstige raadsleden als G. Baas Kzn. en J. Douwes gerekend konden worden, behoorde hij evenmin. De arbeiderszoon én ondernemer De Vlucht was meer een man van het midden.¹³¹ De socialistische en communistische kranten reageerden – niet geheel onverwacht – verontwaardigd op de benoeming van De Vlucht. *Het Volk* noemde de benoeming van de voornaamste tegenstrever van Wibaut een 'uiting van brutale partij-diktatuur'. De communistische krant *De Tribune* typeerde De Vlucht als 'mammonistisch' en noemde hem 'een exemplaar van het meest onvervalschte modern-imperialistisch kapitaal'.¹³² De benoeming van De Vlucht trok ook landelijk de aandacht en vormde zelfs onderwerp van debat in de Tweede Kamer. Het liberale Kamerlid H.C. Dresselhuys veroordeelde het besluit van Ruijs, waarin hij een zekere confessionele vriendschapspolitiek meende te ontwaren. Ruijs liet dit niet op zich zitten en gaf Dresselhuys te kennen dat

hij en zijn politieke vrienden er langzamerhand aan zullen moeten wennen, dat ook buiten hun kring gegadigden en geschikten voor het ambt van burgemeester in een groote gemeente worden gezocht en gevonden.¹³³

Ook commissaris van de Koningin Röell kon zich aangesproken voelen. Opvallend was de positieve reactie van de vooraanstaande Amsterdamse reder Ernst Heldring, een prominent lid van de Vrijheidsbond en een representant van de sociale elite van Amsterdam. Heldring, die zelf in 1915 in beeld was geweest als de opvolger van Röell, maar had bedankt, noemde de benoeming van De Vlucht 'vermoedelijk geen kwade keus. Als hij maar niet sterk partijdig is.' Een nadere toelichting gaf hij niet.¹³⁴ We zullen zien dat Heldring zijn oordeel in de loop der jaren in negatieve zin zou bijstellen.

De installatie van De Vlucht vond plaats in een tot de laatste plaats gevulde raadszaal, waar de door de communistische raadsleden leeg gelaten plekken – bij officiële gelegenheden als deze lieten zij in de regel verstek gaan – werden bezet door De Vluchts directe familie en aanverwanten, onder wie een zoon van de antirevolutionaire leider Hendrikus Colijn die op dat moment met De Vluchts dochter was verloofd.¹³⁵ Aan Wibaut viel als oudste wethouder de taak toe de installatierede uit te spreken. De inhoud ervan was voor De Vlucht geen verrassing meer. Wibaut had hem enkele dagen eerder per brief van zijn bezwaren tegen diens benoeming op de hoogte gesteld. De strekking ervan was, dat de nieuwe burgemeester, hoe bekwaam ook, als vertegenwoordiger van één van de kleinste fracties in de raad en als aanhanger van een geloofsrichting die in Amsterdam ruim in de minderheid was, als hoofd van de gemeente niet op zijn plaats zou zijn; het moet De Vlucht inmiddels bekend in de oren hebben geklonken.¹³⁶ Aan het begin van zijn rede in de raadszaal stelde Wibaut onomwonden vast, dat de raad, mocht dat staatsrechtelijk mogelijk zijn geweest, De Vlucht daarom nooit tot burgemeester zou hebben gekozen. Hij vervolgde zijn rede met een uiteenzetting van wat in zijn ogen de belangrijkste

en moeilijkste taak van de burgemeester zou zijn: het bevorderen van de samenwerking tussen mensen van uiteenlopende politieke richtingen in raad en college. Met Tellegen had Wibaut prettig samengewerkt, maar het viel te begrijpen dat hij, gezien hun moeizame geschiedenis, van een samenwerking onder leiding van De Vlucht minder hoge verwachtingen had. Wibaut sloot af met een positieve noot en sprak zijn vertrouwen uit in het vermogen van De Vlucht om Amsterdam vooruit te helpen.¹³⁷

Het was al met al toch een koele ontvangst. *Standaard*-journalist H. Burger hekelde achttien jaar na dato nog de ‘onverholten tegenzin’ waarmee De Vlucht ontvangen was.¹³⁸ De Vlucht liet zich er echter niet door van zijn stuk brengen, bedankte Wibaut en ook Nolting die als oudste raadslid vriendelijkere woorden had gericht aan het adres van de man die hem in 1909 uit de Tweede Kamer had gehouden, en benadrukte in zijn eerste toespraak als burgemeester, subtiel de bezwaren aanstippend die tegen zijn benoeming waren ingebracht, dat hij lang getwijfeld had of hij het ambt wel moest aanvaarden.

Immers zag ik voor mij gansch een rij van illustere mannen, die èn door geboorte èn door wetenschappelijke vorming, èn door de hun geschenken gaven van hoofd en hart, “aangewezen” burgemeesters waren van de Hoofdstad des Rijks (...). Bij de herinnering aan hen allen, voelde ik mij klein en drong zich telkens bij vernieuwing de vraag op, of ik wel in staat zou zijn, dit toch zoo gewichtige ambt naar behooren te vervullen.

Zijn geloof, zijn grote liefde voor de stad en het besef dat het een voorrecht was tot het ambt van burgemeester geroepen te worden, hadden hem echter over de streep getrokken. Nu hij de schroom van zich af had geworpen, zag hij vol vertrouwen de toekomst tegemoet.

Amsterdam moet vooruit! Aan moed, werkkraft en energie mag het in dezen tijd niemand en zeker niet hem [de burgemeester, hk] ontbreken (...). Met de bede, dat God's onmisbare Zegen op onzen arbeid rusten moge; aanvaard ik dan ook vol goeden moed mijn nieuwe taak. (*Teekenen van instemming*).¹³⁹

Het was een heldere missie waarvan de kernbegrippen velen bekend in de oren moeten hebben geklonken. De Amsterdammers lieten zich volgens stadshistoricus Hajo Brugmans in deze jaren van economische laagconjunctuur leiden door de gedachte, ‘dat er hard moet worden gewerkt om door deze zware tijden heen te worstelen. (...) In den zwaren en soms harden arbeid zoekt Amsterdam de kracht om de toekomst tegemoet te gaan.’¹⁴⁰ De Vlucht zou de komende maanden echter vooral veel van zijn energie kwijt zijn aan zijn activiteiten als voorzitter in de raadszaal van het Prinsenhof en in de kamer van het college van B&W. Eenmaal tot burgemeester benoemd kwam hem de taak toe om de wethouders van de verschillende partijen tot collegiale samenwerking te bewegen. Aangezien de verstandhouding tussen de

SDAP en de burgerlijke partijen in de maanden voorafgaand aan de gemeenteraadsverkiezingen danig verstoord was geraakt, onder meer onder invloed van het optreden van De Vlucht zelf, beloofde dit voor de nieuwe burgemeester een lastige klus te worden. De handelswereld verwachtte daarnaast van de nieuwe burgemeester inzet voor de verbetering van de Amsterdamse economische positie nu in de stad, op een korte opleving na de oorlog na, al sinds 1914 een crisistemming heerste. Tegelijkertijd werd vanuit Den Haag van De Vlucht verwacht, dat hij gezag zou uitstralen en de sociaal-democraten in toom zou weten te houden. Het was de vraag hoe De Vlucht met deze uitdaging op alle fronten van zijn ambt zou omgaan.

Hoofdstuk 2

Vreedzame co-existentie en vruchtbare samenwerking. De Vlucht, de Amsterdamse politiek en het handelsleven in de jaren twintig

Onze Burgemeester loopt over het groene kleed van de magistratuur als een goedgepolijste ivoren bal over een biljart. Ieder effect, dat hem gegeven wordt, neemt hij over; en zuiver reageert hij op de vier banden: gemeentewet, gemeentebelang, realiteit en recht. Geladen met een niet gering effect aan eigen joviale bonhomie, is het een genoegen, hem op het politieke of 'stedelijke-bestuurlijke' biljart te zien rollen. Wibaut hanteert natuurlijk het meest de queue. Maar: af en toe komt de anti, de broeder – hoezeer hij zich als een egel oprolt tot een absoluten bestuurlijken bal dwars-effect geven. Het gebeurt niet vaak. Dan rolt hij linea recta in den open muilzak, zooals men ze op de vier hoeken van ouderwetsche biljarts kan vinden – van openbare critiek, perscritiek, burgercritiek, politieke critiek.

— *De Telegraaf*, 25 september 1926

De Vlucht ving zijn werkzaamheden aan onder een ongunstig gesternte, nog los van de kritiek die hij op zijn benoeming te verwerken kreeg. Begin 1921 zakte de economie in en werd Amsterdam meegesleurd in de internationale economische malaise. De havens, vol met opgelegde schepen, boden weer dezelfde aanblik als tijdens de oorlog.¹ Harde klappen vielen vooral in de sectoren die tijdens de oorlog al in grote problemen waren gekomen: de scheepsbouw, diamantnijverheid en sigarenindustrie.² Het zorgde voor onrust in arbeiderskringen waar de vakorganisaties acties op touw zetten om bezuinigingen op de lonen en arbeidsvoorwaarden tegen te gaan. Het duurde tot de tweede helft van de jaren twintig voordat de economie aantrok en de gemeente weer plannen durfde te maken voor de toekomst. De Olympische Spelen die in 1928 in Amsterdam werden georganiseerd moesten de stad weer internationaal op de kaart zetten. Daarnaast stonden de aanleg van een nieuwe verbinding van de Amsterdamse haven met de Rijn en de bouw van een nieuw stadhuis hoog op de agenda, ook op die van De Vlucht die verder druk in beslag werd genomen door de lokale politiek, waar de spanningen hoog opliepen. De voornaamste kempfanen waren Wibaut en De Miranda enerzijds en de katholieke voorman C.P.M. Romme anderzijds die de oppositie aanvoerde tegen de financiële politiek en het levensmid-

delenbeleid van de sociaal-democratische wethouders. Zowel in zijn rol als magistraat op het Prinsenhof, als in zijn hoedanigheid als behartiger van de handelsbelangen van zijn gemeente werd De Vlucht danig op de proef gesteld. Lukte het hem om de weerstand tegen zijn benoeming te overwinnen? Slaagde hij erin de noodzakelijk geachte contacten te leggen met de Amsterdamse wereld van handel en financiën? En welke plaats was er voor de burgemeester temidden van het bestuurlijke geweld van de sociaal-democraten en de heftige oppositie daartegen vanuit de raad?

‘GROOT-AMSTERDAM’ BIJ HET AANTREDEN VAN DE VLUCHT

Groot-Amsterdam, zoals de gemeente na de annexatie van een aantal omliggende plattelandsgemeenten wel genoemd werd, telde op 1 januari 1921 683.166 inwoners.³ In veertig jaar tijd was het inwonertal van de gemeente meer dan verdubbeld, al had de grootste groei plaatsgevonden in het laatste kwart van de negentiende eeuw.⁴ Cityvorming en krotopruiming zorgden ervoor dat in de oude binnenstad en de Jodenbuurt het inwonertal sterk achteruit liep. Veel nieuwkomers en autochtone Amsterdammers vestigden zich buiten de Singelgracht, vooral in de Staatsliedenbuurt en ook wel buiten de nieuwe ring die globaal gevormd werd door de Kostverlorenvaart en het Noorder-Amstelkanaal. Hier zouden de komende jaren nieuwe woonwijken verrijzen.⁵ Om de nieuwe stadsdelen te ontsluiten werd een netwerk van tram- en buslijnen aangelegd. Op 19 oktober 1922 werd de eerste buslijn geopend tussen het Leidse Bosje en Watergraafsmeer.⁶ Naast de tram en bus verschenen geleidelijk aan ook steeds meer auto's op straat. De Amsterdamse verkeerspolitie had er haar handen vol aan en ging op zoek naar effectieve manieren om de verkeersstromen in goede banen te leiden. Er werden halverwege de jaren twintig verkeerslichten, verkeerscircuits – de eerste in 1925 bij het Leidse Bosje – zebapaden en vluchtheuvels aangelegd. Verkeerslessen moesten de schoolgaande jeugd vertrouwd maken met de basisverkeersregels.⁷ De jeugd ontdekte deze jaren ook zelf nieuwe middelen om zich door de stad te verplaatsen, zoals de ‘tweewielige wegschaats’, een soort rolschaats die in 1926 voor het eerst in het Vondelpark werd gedemonstreerd.⁸

Onder impuls van de sociaal-democratische wethouder Wibaut was al vóór de annexatie binnen de grenzen van het oude Amsterdam sprake geweest van een omvangrijke bouwactiviteit. In Amsterdam-West was een strook bebouwd aan weerszijden van de Admiraal de Ruyterweg, die dwars door het nieuwe stadsdeel liep, van de Kostverlorenvaart naar de Haarlemmertrekvaart bij Sloterdijk. In Zuid stond het plan-Zuid van architect Hendrik Berlage in de steigers. In de omgeving van de Amstel, waar een brug in aanbouw Zuid met de geannexeerde gemeente Watergraafsmeer zou verbinden (de huidige Berlagebrug), waren al enkele bouwblokken opgeleverd. In Watergraafsmeer zelf verrees in de zuidelijke uithoek een tuindorp – een populair, uit Engeland overgewaaid stedenbouwkundig concept – waar geëxperimenteerd werd met nieuw, goedkoop bouw materiaal: Betondorp. In Oost was het noordwestelijk deel van de nieuwe Indische buurt al bebouwd.

Het opvallendst waren de ontwikkelingen in Noord, waar in 1909 slechts 855 mensen woonden en elf jaar later 16.148.⁹ De gemeente wist niet zo goed wat men met dit nieuwe stadsdeel aan moest. Er werden plannen ontworpen om de stad in het noorden af te bakenen met een kanaal 'om de Noord' zodat ook het scheepvaartverkeer op het drukbevaren IJ kon worden ontlast. Uiteindelijk kwam hiervan niets terecht en werd het vraagstuk van de verbinding van Noord met de centrale stad steeds nijpender. Plannen voor de aanleg van bruggen en tunnels zouden echter pas tegen het einde van de jaren dertig concreet worden en na de Tweede Wereldoorlog worden uitgevoerd.¹⁰ De groei van Noord zette tijdens het interbellum door dankzij de industrieën die er werden gevestigd, zoals de nieuwe werf van de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij en een fabriek van vliegtuigbouwer Fokker. In de omgeving van de industriegebieden zouden de arbeidersgezinnen onder meer in een aantal nieuwe tuindorpen worden gehuisvest.

De bevolking van Noord stond bekend als 'lastig', een reputatie die ze dankte aan de aanwezigheid van een heropvoedingswijk voor asociale gezinnen en aan de rode, voor een belangrijk deel communistische arbeiders die er woonden en werkten. Waar de communisten hun aanhang vooral vonden in Noord en andere arbeidersbuurten zoals de Staatsliedenbuurt, de Jordaan en de Oostelijke Eilanden hadden ook de andere politieke richtingen zo hun bastions. De liberalen vergaarden veel stemmen in de betere buurten van de stad zoals de grachtengordel en de Museum-, Concertgebouw- en Vondelbuurt. De katholieke partij kon met haar gemengde achterban zowel in de grachtengordel als in landelijk West en de Pijp op veel stemmen rekenen. De sociaal-democraten waren sterk vertegenwoordigd in typische arbeidersbuurten als de Staatsliedenbuurt, de Indische buurt en de Jordaan, maar haalden ook veel stemmen in de nieuwbouwwijken die niet geheel toevallig door de sociaal-democratische wethouders van Volkshuisvesting waren gerealiseerd. De antirevolutionairen vonden hun aanhang onder meer in het landelijke Noord en in de Schinkel- en Hugo de Grootbuurt, waar in de omgeving van gereformeerde kerken een gereformeerde gemeenschap gehuisvest was, en ook de CHU vergaarde veel stemmen in de landelijke delen van de gemeente.¹¹ In de nieuwe buurten van de stad was er vanwege de bouwactiviteiten van de socialistische, protestants-christelijke en rooms-katholieke woningbouwverenigingen sprake van politieke segregatie per bouwblok.¹² Van grootschalige segregatie was echter geen sprake. De meeste partijen vergaarden het merendeel van hun stemmen verspreid over de stad.

Ook van de binding van politici aan een bepaalde buurt was steeds minder sprake. Met de afschaffing van het districtenstelsel was deze band formeel doorbroken en ook toen dit stelsel nog vigeerde hadden veel kandidaten niet over een speciale band beschikt met het district waarin ze kandidaat gesteld werden. Uitzonderingen waren de christelijk-historische veeboer J. van Meerveld uit landelijk Noord en de liberaal Walrave Boissevain die de grachtengordel in de raad representeerde. Het gros van de raadsleden was in de eerste plaats vertegenwoordiger van een politieke partij, die op haar beurt weer onderdeel uitmaakte van een van de vier zuilen die het Nederlandse politieke landschap domineerden. Veel van de Amsterdamse gemeentepolitici

vertegenwoordigden hun partij ook in andere vertegenwoordigende lichamen zoals de Provinciale Staten en de Tweede Kamer en waren ook actief in andere, aan hun zuil gebonden organisaties. Vooral de meest hecht georganiseerde groeperingen – de sociaal-democraten en antirevolutionairen – telden een hoog aantal raadsleden met dubbelfuncties; eerder al werden de talrijke activiteiten van De Vlucht in antirevolutionaire kring aangehaald.¹³ Voor een aantal van de raadsleden zouden de activiteiten op lokaal niveau de opmaat vormen voor een landelijke politieke carrière; het katholieke raadslid Carl Romme en de sociaal-democraat Jan van den Tempel zouden het eind jaren dertig schoppen tot minister. Weer anderen zouden landelijke bekendheid verwerven door hun lokale activiteiten. Dit gold in het bijzonder voor de sociaal-democratische wethouders, maar ook voor burgemeester De Vlucht die als burgemeester van de hoofdstad zich van landelijke belangstelling voor zijn functioneren verzekerd wist. Zeker in de beginmaanden van zijn burgemeesterschap werd De Vlucht nauwlettend gevolgd. Afgaande op de installatierede van Wibaut en de commentaren in de kranten had hij in Amsterdam heel wat weerstand te overwinnen.

DE VLUGTS POLITIEKE SPEELVELD: DE RAAD IN DE JAREN TWINTIG

Het was voor De Vlucht in de eerste maanden van zijn burgemeesterschap van belang de argwaan waarmee hij was ontvangen te doen verdwijnen en een situatie te creëren waarin hij als voorzitter van raad en college goed zou kunnen samenwerken met politici die voorheen zijn uitgesproken politieke tegenstanders waren geweest. Dit zou onvermijdelijk met zich meebrengen dat hij afstand zou moeten nemen van de fractie waaruit hij afkomstig was, maar waarvan hij sinds zijn benoeming tot burgemeester geen deel meer uitmaakte: bij de aanvaarding van het burgemeestersambt had De Vlucht zoals te doen gebruikelijk besloten afstand te doen van zijn raadszetel. Zijn zetel zou worden overgenomen door A. Prins, een handelaar uit Nieuwendam die voor de annexatie van deze gemeente er lid van de raad was geweest.¹⁴ De antirevolutionaire raadsfractie telde daarnaast twee vooraanstaande figuren uit het Christelijk-Nationaal Vakverbond en aanverwante organisaties: Gerrit Baas en Johannes Douwes. Baas was lid van het hoofdbestuur van het CNV en Douwes was medeoprichter van woningstichting Patrimonium en tevens bestuurslid geweest van de afdeling Amsterdam van het gelijknamige werkliedenverbond.¹⁵ De diamantslijper Douwes had zich in zijn eerste periode als raadslid (1902-1911) ontpopt als een sociaal bewogen antirevolutionair die er niet voor terugdeinsde af te wijken van de partijlijn. Zo had hij felle kritiek geleverd op het beleid van zijn partijgenoot Th. Heemskerk die tussen 1901 en 1908 wethouder van Financiën was.¹⁶ Het derde antirevolutionaire gemeenteraadslid was de aannemer J.F.H. Spier die in werkgeverskringen actief was.

Dankzij Douwes, Baas en eerder ook De Vlucht stond de ARP-fractie als vooruitstrevend te boek en zo zag ze zichzelf ook.¹⁷ Met deze kwalificatie werd bedoeld dat deze raadsleden in hun politieke handelen een zekere maatschappelijke bewogenheid ten toon spreidden, waarmee zij zich onderscheidden van hun conservatieve

partijgenoten Fabius en Diepenhorst, beiden hoogleraar aan de Vrije Universiteit, die respectievelijk in 1919 en 1921 de raad zouden verlaten. Het neemt niet weg dat de antirevolutionaire raadsfractie tijdens het interbellum niet het hervormingsgezinde elan zou vertonen dat de ARP in Amsterdam aan het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw zo had gekenmerkt.¹⁸ Toen had de partij samen met de radicalen onder meer aangestuurd op de naasting van een aantal openbare nutsvoorzieningen. Van samenwerking met de sociaaldemocraten, die voor een deel de erfenis van de radicalen zouden overnemen, was nu echter geen sprake, met uitzondering van Douwes die een zekere sympathie koesterde voor Wibaut en voor De Miranda die hij kende uit de tijd toen hij actief was voor de diamantvakbond. De staatsalmacht van de SDAP stond lijnrecht tegenover de soevereiniteit in eigen kring van de antirevolutionairen. De ARP wees bijvoorbeeld socialisatie van het economisch leven zoals dat door de SDAP werd nagestreefd resoluut van de hand. De overheidsexploitatie diende beperkt te blijven tot bedrijven met een monopolistisch karakter, zoals gas-, water-, telefoon- en elektriciteitsbedrijven. Dat de overheid tijdens de Eerste Wereldoorlog verder was gegaan bij het ingrijpen in het economisch leven viel te billijken, zolang dit gericht was op het tegengaan van misstanden, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van de voedselvoorziening.¹⁹ Vanuit deze overtuiging zou de ARP na de oorlog herhaaldelijk de strijd aanbinden met het levensmiddelenbeleid van wethouder De Miranda.

De tegenstand kwam alleen uit de raad, want de ARP had na het aantreden van De Vlucht geen aanspraak meer kunnen maken op een wethouderszetel; het duurde tot 1929 voordat de partij met Douwes weer een wethouder zou leveren. Baas zou Douwes in 1933 aflossen. De wethouderszetel die de ARP in 1921 liet openvallen zou worden overgenomen door de tweede protestants-christelijke partij in de raad: de Christelijk-Historische Unie. De zetel werd bezet door de voorman van de CHU, Jan ter Haar jr. die al sinds 1901 raadslid was. Ter Haar was een vrij kleurloze, conservatieve figuur die evenals zijn liberale vriend Boissevain tijdens zijn politieke loopbaan niet tot aansprekende daden zou komen. Ter Haar en Boissevain waren meer mannen voor de herensociëteit dan de raadszaal: beide vervulden tijdens het interbellum bestuursfuncties bij herensociëteit De Groote Club. Na het overlijden van Tellegen werd Ter Haar genoemd als een van de mogelijke opvolgers, maar een serieuze kandidaat lijkt hij nooit te zijn geweest.²⁰ Meer tot de verbeelding sprak zijn fractiegenote C.F. Katz, advocate en vrouwenrechtenactiviste. Met haar sociale bewogenheid en voor CHU-begrippen onorthodoxe ideeën over de man-vrouw verhouding liet zij een frisse wind waaien door haar partij, waar Katz' optreden nogal eens op weerstand stuitte. In de Amsterdamse raad zou zij zich vooral met het kunstbeleid en openbare orde bezighouden.²¹ In de jaren dertig leek Frida Katz een goede kans te maken om de eerste vrouwelijke wethouder van Amsterdam te worden, maar na haar huwelijk in 1937 met de burgemeester van Ermelo C.W.F. baron Mackay nam zij afscheid van de Amsterdamse gemeentepolitiek. Haar partijgenoot Jac. Rustige zou deze jaren een belangrijke positie innemen in de Amsterdamse gemeentepolitiek als wethouder van Financiën.

Bezetten de ARP en CHU tijdens het interbellum nooit meer dan vier zetels in de raad, de katholieke fractie vormde met zeven à acht zetels de op een na grootste raadsfractie. De fractie ontbeerde begin jaren twintig een duidelijke leider. Wierdels, die carrière had gemaakt in de katholieke dagbladpers en bij zijn intrede in de raad in 1919 direct tot wethouder was gekozen, kon geen aanspraak op deze titel maken. Wierdels was bepaald geen partijman, maar meer een *Einzelgänger* die er een zeker genoeg in schiep onafhankelijk van de fractie te opereren, terwijl hij daarvan als wethouder toch ook onderdeel uitmaakte. Hij stond aanvankelijk als conservatief te boek, maar zou in het college geregeld met de sociaal-democraten meestemmen.²² Dit zou uiteindelijk het einde van zijn politieke loopbaan betekenen. Wierdels steunde De Miranda in diens strijd voor een gemeentelijk melkbedrijf en ging daarmee lijnrecht in tegen de lijn die de katholieke fractie, die onder leiding stond van De Miranda's grootste opponent in deze kwestie J.H.A.L. von Frijtag Drabbe, had uitgezet.²³ Het leverde hem niet alleen de toorn op van zijn partijgenoten, maar ook van De Vlucht die het niet zinde dat Wierdels als katholieke vertegenwoordiger in het college de partijlijn niet uitdroeg. In de ogen van De Vlucht werd hierdoor de balans in het college verstoord. Normaliter vormden de drie niet-sociaal-democratische wethouders, gesteund door hun fracties, een zeker tegenwicht tegen hun drie sociaal-democratische collega's, maar door Wierdels' optreden beschikte links over een meerderheid. De Vlucht zag deze onevenwichtigheid het liefst zo snel mogelijk hersteld.

Voor het contact tussen den Raad en het College van B. en W. is het van de grootste beteekenis, dat de meerderheid in het College overeenstemt met de meerderheid in den Raad. (...) Indien tussen de leden van het College en de groepen in den Raad geen behoorlijk contact bestaat, is daar iets onnatuurlijks in, iets dat hoe eer hoe beter moet gewijzigd. Dan weten de groepen in den Raad en hun vertrouwensmannen in het College weer, wat zij aan elkaar hebben en dan ontstaat weer de verhouding, die zich kenmerkt door eenheid in de groote en principiele zaken.²⁴

Inderdaad was het gebruikelijk dat de samenstelling van het college de verhoudingen in de raad weerspiegelde, maar formeel bestond de noodzaak daartoe niet. De Vlucht zei in het belang van de gemeente te handelen, maar kwam in werkelijkheid vooral uit ergernis over de ongrijpbaarheid van Wierdels tot zijn uitspraken.²⁵ De verhoudingen werden herschikt nadat een motie van afkeuring van Von Frijtag Drabbe, gericht tegen het beleid van De Miranda, was aangenomen en de wethouders hun posten ter beschikking hadden gesteld. In het nieuwe college zou Wierdels niet meer terugkeren.

Inmiddels was er binnen de RKSP-fractie²⁶ een leider opgestaan: de jonge advocaat Carl Romme. Romme was in 1921 op 24 jarige leeftijd in de raad gekozen en ontwikkelde zich spoedig tot de luis in de pels van de sociaal-democraten. Tegenover wethouder De Miranda toonde Romme zich de kampioen van het particulier

initiatief en met Wibaut kruiste hij de degens over de gemeentefinanciën. Romme onderscheidde zich van zijn fractiegenoten in zijn kennis van zaken, zijn durf en de vasthoudendheid waarmee hij debatteerde. Hij groeide in korte tijd uit tot een absolute autoriteit in de raad die alleen in Wibaut zijn gelijke vond. In het debat waren beide kempfanen aan elkaar gewaagd. Onder leiding van Romme voer de RKSP in Amsterdam een middenkoers, tussen de sociaal-democraten en liberalen in, hoewel in de jaren dertig de druk vanuit de eigen fractie om een progressievere toon aan te slaan zou toenemen.²⁷ Romme, die vanwege een drukke advocatenpraktijk telkens afzag van het wethouderschap, zou zich steeds meer aan zijn eigen fractiegenoten gaan ergeren en op zoek gaan naar een andere politieke functie. In 1937 trad hij als minister van Sociale Zaken toe tot het vierde kabinet-Colijn (1937-1939).

De liberalen, in 1915 nog met zestien man in de raad, bezetten in 1921 nog slechts zes zetels. De Vrijheidsbond werd in het college vertegenwoordigd door de joodse arts Vos, die tussen 1921 en 1928 de verantwoordelijkheid droeg voor de portefeuille Openbare Gezondheid. De kruidenierszoon Vos was een alom gerespecteerde wethouder en stond bekend als een goede debater. Vos werd in 1915 voor het eerst in de raad gekozen en zou op een korte onderbreking na tot 1939 in functie blijven.²⁸ Hij stond echter enigszins in de schaduw van zijn partijgenoot Walrave Boissevain, die van 1918 tot 1941 zitting had in de raad en gedurende drie periodes van telkens twee jaar het wethouderschap zou vervullen. Boissevain was een telg van een bekend Amsterdams handelsgeslacht en met zijn kolossale postuur een imposante verschijning in de Amsterdamse raad. Een politiek dier was hij bepaald niet. Boissevain bewoog zich liever op de golfbaan dan in de wandelgangen van de vertegenwoordigende lichamen waarvan hij deel uitmaakte.²⁹ Hij hield vooral de herinnering levend aan de tijd dat de gemeenteraad nog een debatclub van hoge heren was. Heimwee naar deze goede oude tijd klonk geregeld door in Boissevains optreden in de raad, waarvan hij het conservatief-liberale geweten was. Hij leverde vaak felle kritiek op het beleid van de sociaal-democratische wethouders, waartegenover hij als alternatief een terughoudend optreden van de overheid stelde.

Links van de Vrijheidsbond en rechts van de SDAP bevond zich de sociaal-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond. De partij was in 1901 opgericht door enkele progressieve liberalen en voormalige radicalen. De VDB zou er niet in slagen om haar stempel op de gemeentepolitiek te drukken, zoals de radicalen dat in het begin van de jaren negentig hadden gedaan. De vrijzinnig-democraten misten het vermogen om zich voldoende te profileren als een alternatief voor de SDAP, de partij waarop de VDB zich in Amsterdam toch het meest oriënteerde.³⁰ Gedurende het grootste gedeelte van de jaren twintig bezette de VDB drie zetels in de raad. Fractievoorzitter was de onderwijzer Th.M. Ketelaar, korte tijd ook verantwoordelijk voor de Onderwijsportefeuille in het college van B&W. Een andere prominente vrijzinnig-democraat was de joodse arts Abrahams, die tussen 1927 en 1934 opnieuw deel uitmaakte van het college van B&W en onder andere de verantwoordelijkheid droeg voor de gemeentefinanciën. Hij zou in 1934 tot aftreden worden gedwongen na een affaire omtrent oneigenlijke bijverdiensten.³¹

De vrijzinnig-democraten opereerden in de schaduw van de sociaal-democraten die gedurende het interbellum de grootste fractie in de Amsterdamse raad vormden. Wibaut was hun belangrijkste kopstuk. Deze in 1859 in Vlissingen in een katholiek gezin geboren en in 1904 naar Amsterdam vertrokken voormalige houthandelaar was vanaf 1921 verantwoordelijk voor de portefeuilles Financiën, een post die hij al sinds 1919 beheerde, en Gemeentebedrijven. Een verhoging van de progressie van de inkomstenbelastingen, bezuinigingen en efficiëncymaatregelen leverden de gemeente deze jaren naast de winst uit de gemeentebedrijven genoeg financiële armslag op voor een actief beleid op tal van terreinen én voor het opbouwen van een reservefonds.³² Hoewel Wibauts beleid als wethouder van Financiën geregeld onder vuur lag van Romme en de liberale raadsfractie, ontwikkelde hij zich in de jaren twintig tot een in brede kring gewaardeerde magistraat die deze status met zijn voorkomen en soevereine houding ook zelfbewust uitdroeg. Zelfs Heldring die bepaald niet bekend stond als iemand die veel met complimenten strooide, had naast kritiek ook lovende woorden voor Wibaut, wiens 'régime' hij 'knap' noemde.³³

Wibaut kon voor zijn financiële beleid over het algemeen ook rekenen op de steun van De Vlucht en dat terwijl Wibauts handelwijze botste met de antirevolutionaire beginselen. Eén van de grondbeginselen van Wibauts financiële beleid was zijn belastingpolitiek: de gemeentelijke inkomstenbelasting diende als sluitpost op de begroting. Belastingen waren de belangrijkste inkomstenbron van de gemeente en leverden in de jaren twintig zelfs een begrotingsoverschot op, zodat een reservefonds kon worden gevormd.³⁴ Dit was in strijd met het antirevolutionaire principe dat de bevolking niet zwaarder mocht worden belast dan voor een behoorlijke vervulling van de overheidstaak noodzakelijk was. De ARP was tegenstander van de politiek van de sociaal-democraten om met behulp van de belastingopbrengsten de overheidstaak uit te breiden tot terreinen waarop zij volgens het beginsel van soevereiniteit in eigen kring niets te zoeken had.³⁵

Voor De Vlucht vormde dit echter geen aanleiding om zich openlijk tegen Wibauts financiële politiek te verzetten. Van groot belang was dat Wibaut streefde naar een sluitende begroting en daartoe, naast maatregelen die tot een grotere efficiency moesten leiden bij de gemeentelijke diensten, ook bezuinigingen doorvoerde.³⁶ Met een scherp verzet tegen het beleid van Wibaut zou De Vlucht zich bovendien in politiek vaarwater begeven en dat was iets wat de burgemeester nu juist zoveel mogelijk wilde voorkomen. Het hoorde bij zijn bestuurlijke stijl om de wethouders de vrijheid te geven het beleid, weliswaar in collegiaal overleg, uit te zetten. In een goede verstandhouding met de sociaal-democraten zag hij daarnaast de pijler van een stabiel functionerend gemeentebestuur. Zijn voorganger Tellegen had er een andere bestuursstijl op na gehouden. Hij had zich nadrukkelijk met bepaalde beleidsportefeuilles van zijn wethouders ingelaten en vooral nauw met de sociaal-democraten samengewerkt. De Vlucht was nadrukkelijk de *voorzitter* van het college en niet een van de wethouders. In zijn memoires prijst Wibaut het vermogen van De Vlucht om tot collegiaal bestuur in de letterlijke zin van het woord te komen; het beleid van de verschillende wethouders werd door het college als geheel ondersteund ook al was

men het op punten met elkaar oneens. Het was wat dat betreft tekenend, dat er in het college nauwelijks over besluiten werd gestemd.³⁷

Zonder de creatieve financiële politiek van Wibaut had zijn collega De Miranda nooit de dadendrang kunnen tentoonspreiden die hij in de jaren twintig vertoonde. De Miranda's woningbouwbeleid was erop gericht zowel de gemeentelijke woningbouw, als de in de jaren twintig sterk in belang toenemende bouw door woningbouwverenigingen en particuliere organisaties te stimuleren.³⁸ Als verantwoordelijk wethouder voor het levensmiddelenbeleid bevorderde De Miranda daarnaast de oprichting van gemeentewinkels waar schoenen, kleding en vis tegen billijke tarieven werden verkocht.³⁹ Ook dit aspect van de sociaal-democratische gemeentepolitiek was in strijd met de antirevolutionaire opvattingen. De Vlucht had zich bijvoorbeeld in 1916 gekeerd tegen de oprichting van een gemeentelijk lompenbedrijf dat een belemmering zou vormen voor het particulier initiatief.⁴⁰ In de debatten over De Miranda's beleid, aangezwengeld door de katholieke fractie, mengde hij zich echter niet. Toen begin jaren dertig achttien gemeentelijke viswinkels niet rendabel bleken, stuurde De Vlucht niettemin wel met steun van een meerderheid van het college op sluiting van de winkels aan.⁴¹ De Miranda had op dat moment zijn aandacht al weer verschoven naar een ander aspect van het sociaal-democratische gemeenteprogramma: de uitbreiding van het aantal gemeentelijke badhuizen, wasinrichtingen – waar men tegen betaling van een bepaald bedrag per kilo de was kon laten doen – en zwemgelegenheden. In augustus 1932 zou het Amstelparkbad worden geopend, het kroonjuweel van De Miranda's activiteiten als wethouder van Was-, Bad- en Zweminrichtingen, dat na de oorlog zou worden omgedoopt in het De Mirandabad.⁴²

Meer dan dat van Wibaut riep het beleid van zijn partijgenoot De Miranda nogal eens felle weerstand op vanuit de raad en delen van de Amsterdamse samenleving. Middenstanders verweten De Miranda dat hij hen door de oprichting van gemeentewinkels het brood uit de mond stootte.⁴³ Ook door zijn persoonlijkheid wilde De Miranda nog wel eens op de zenuwen van zijn politieke tegenstanders werken. Hij had zijn emoties niet altijd onder controle en kon dan fel en soms met een gebrek aan nuance uit de hoek komen.⁴⁴ Bovenal was De Miranda een uiterst gedreven en geëngageerde politicus. Zijn leven stond geheel in het teken van politiek, de sociaal-democratische beweging én Amsterdam. Hij was een politicus met een ontroerende opofferingsgezindheid, tot aan zijn dood in 1942 in het concentratiekamp Amersfoort toe.

Een van de raadsleden die geregeld de strijd aanbod tegen De Miranda was de communistische voorman David Wijnkoop. Wijnkoops Communistische Partij Holland had in de jaren vlak na de Eerste Wereldoorlog gouden tijden beleefd en in 1919 in één klap zes zetels in de raad verworven. De beweging kreeg echter ook te kampen met diverse interne twisten en scheuringen. In 1923 splitsten de syndicalisten zich af en in 1926 werd Wijnkoop onder druk van Moskou uit de partij gezet, omdat hij zich niet klakkeloos voegde naar de koers van de door de Sovjet-Russen beheerste Komintern.⁴⁵ Wijnkoop richtte vervolgens met een aantal geestverwanten de Communistische Partij Holland-Centraal Comité op, om drie jaar later na een pijnlijke

‘schuldbekentenis’ weer in de Moskougezinde CPH terug te keren. Wijnkoop was een zeer spraakmakend raadslid. Met zijn interrupties en opmerkingen kon hij het bloed onder de nagels van zijn politieke tegenstanders vandaan halen. De latere sociaal-democratische wethouder Frans van Meurs roemde zijn debattechniek:

Hij sprak zeer gemakkelijk, zonder een redenaar te zijn, eindeloos, kon zich opwinden tot in het vreesaanjagende, maar kon onmiddellijk daarop rustig voortgaan. Kon geestig en ad rem interromperen en zelf kon hij er niet door van de wijs worden gebracht.⁴⁶

Raadsvoorzitter De Vlucht moest in het begin even wennen aan het optreden van Wijnkoop, met wie het ‘moeilijk kersen eten [was]’,⁴⁷ maar ontwikkelde een zekere waardering voor het soms humoristische optreden van de communist, die verbaal gewaagd was aan de ook rap van de tongriem gesneden burgemeester.

Een bijzondere plaats in de raad werd ten slotte ingenomen door de Middenstandspartij. Na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging was een keur aan belangenpartijen opgericht, de ene nog meer particularistisch dan de ander. Eén van deze partijen was de Neutrale Partij van ‘revuekoning’ Henri ter Hall die met een onorthodoxe campagne in 1918 een zetel in de Tweede Kamer had weten te veroveren. Meeliftend op het succes van Ter Hall veroverde de Amsterdamsche Neutrale Partij in 1919 een zetel in de raad die zou worden ingenomen door de excentrieke, in 1875 in Hongarije geboren ondernemer Alfred (Arpad) Weiss die fortuin had gemaakt als directeur van een aantal cultuurmaatschappijen in Nederlands-Indië. Weiss bleek een politieke opportunist bij uitstek. De belangenpartijen die bij de verkiezingen van 1918 en 1919 enig succes hadden weten te boeken waren hoofdzakelijk gericht op de middenstand, waarop Weiss besloot in 1921 aan de raadsverkiezingen deel te nemen met het Neutraal Blok Aller Middenstanders. Het Blok, spoedig beter bekend als de Middenstandspartij, schreef zich met een keur aan lijsten voor de verkiezingen in – variërend van de Bond van Rijwielhandelaren tot de Bond van Visverkopers – in de hoop zoveel mogelijk groepen uit de middenstand aan zich te kunnen binden. Dit lukte aardig: van 1923 tot 1935 zou de Middenstandspartij met drie zetels in de raad vertegenwoordigd zijn. Het was een opmerkelijke prestatie, temeer daar in de landelijke politiek en in de meeste grote steden de belangenpartijen in de jaren twintig snel weer uit beeld verdwenen. Weiss had echter een effectieve politieke strategie uitgestippeld die in de kern bestond uit het continu zwartmaken van de sociaal-democratische gemeentepolitiek. Het beleid van de sociaal-democratische wethouders werd door Weiss gehegeld als het symbool van de bedilzucht van ‘de politiek’ die de middenstanders opzadelde met een onontwarbaar net aan regelgeving én met oneerlijke concurrentie in de vorm van de gemeentewinkels van De Miranda.⁴⁸ In aanloop naar de raadsverkiezingen van 1927 zou Weiss worden uitgevent als een ‘stoere strijder voor alle verdrukten’, een onafhankelijke politicus die in de raad ‘alles [durft] te zeggen in het belang der Bevolking’.⁴⁹ Een jaar later raakte de Middenstandspartij in opspraak naar aanleiding van geruchten

over handel met raadszetels. In 1935 deden vergelijkbare geruchten de ronde over de pogingen van Weiss om mee te liften op het succes van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De aanhang van de partij slonk, maar Weiss zou de raad pas in 1939 verlaten.⁵⁰

De partij van Weiss bleef tijdens het interbellum op het Prinsenhof een vreemde eend in de bijt. Weiss' politieke gegoochel met lijsten, kandidaten en standpunten maakte hem en zijn partij tot de *outcasts* van de Amsterdamse gemeentepolitiek: bij links noch rechts vonden de Middenstanders aansluiting. Voor wethouderszetels kwam de partij niet in aanmerking. Links en rechts hielden elkaar in Amsterdam verder redelijk in evenwicht. Noch de sociaal-democraten en communisten, noch de liberalen en confessionelen beschikten over een meerderheid in de raad. In het college werden de wethoudersposten ook netjes over de twee blokken verdeeld. Met de antirevolutionair De Vlucht aan het hoofd van het college werd het lichte getalsmatige overwicht van het burgerlijke blok wel tot uitdrukking gebracht. Binnen dit politieke speelveld diende De Vlucht zijn plaats te bepalen. Van hem kon enerzijds niet verwacht worden dat hij zijn politieke gedachtegoed volledig opzij zou schuiven, anderzijds was het voor hem ook zaak om het vertrouwen te winnen van de vertegenwoordigers van links, van zijn voormalige politieke tegenstanders, wilde hij binnen het college een werkbare situatie creëren. Politieke stabiliteit en, in samenhang hiermee, eerbiediging van de politieke verhoudingen waren voor hem de toverwoorden. Zelf kon hij hieraan een bijdrage leveren door zich een apolitieke bestuursstijl aan te meten. Dit kwam nog wel het sterkst tot uitdrukking in zijn relatie met Wibaut.

DE TANDEM DE VLUGT-WIBAUT

De conflicten die zich in de jaren twintig in de Amsterdamse gemeentepolitiek afspeelden dwongen De Vlucht automatisch in de rol van bemiddelaar en scheidsrechter. Aan zijn optreden lag de doelstelling ten grondslag om de bestuurskracht van het college te handhaven. Bijvoorbeeld in 1925 toen een motie gericht tegen het levensmiddelenbeleid van De Miranda uiteindelijk geleid had tot het aftreden van alle wethouders. De onderhandelingen voor de samenstelling van een nieuw college beloofden weinig goeds. De Miranda hield stug vast aan de juistheid van zijn beleid, terwijl dit beleid voor de raad juist de reden was geweest het college naar huis te sturen. De Vrijheidsbond en de confessionele partijen grepen de gelegenheid aan om de verhoudingen binnen het college in hun voordeel bij te stellen; de SDAP zou met twee zetels genoeg moeten nemen en bij de bezetting van deze posten werd niet in de eerste plaats aan De Miranda gedacht. Ook dit lieten de sociaal-democraten niet over hun kant gaan. Zij besloten geen bestuursverantwoordelijkheid te aanvaarden als bij de wethoudersverkiezingen niet drie sociaal-democraten, onder wie De Miranda, zouden worden benoemd. In dat geval zou het nieuwe college op een felle oppositie van de grootste fractie uit de raad kunnen rekenen. Een dergelijke partijstrijd probeerde De Vlucht nu te voorkomen.

De drie kopstukken van het Amsterdamse gemeentebestuur zijn op weg naar de tijdelijke raadszaal in het Militiegebouw (1926). Van rechts naar links: Wibaut, De Vlugt en De Miranda. IISG

De burgemeester merkt op, dat men dan toch zal moeten bedenken, dat Amsterdam schier niet te regeeren zal zijn met een oppositie van 16 leden tegenover een niet-homogene meerderheid.⁵¹

Om de impasse te doorbreken riep de burgemeester de fractievoorzitters van de partijen bijeen in het zogenaamde seniorenconvent en riep hen op de verkiezing van drie sociaal-democratische wethouders te ondersteunen. De zetelverhoudingen waren immers sinds de verkiezingen van 1923 onveranderd en de burgemeester zag dan ook geen reden de samenstelling van het college te wijzigen. Hij leek de fractievoorzitters van zijn standpunt te hebben overtuigd, maar bij de wethoudersverkiezingen bleek dat zij er op hun beurt niet in waren geslaagd al hun fractiegenoten mee te krijgen. De kandidatuur van De Miranda werd alleen door zijn eigen partij plus de drie vrijzinnig-democratische raadsleden ondersteund. Daarop vonden meerdere gesprekken plaats tussen Wibaut en ARP-fractievoorzitter Douwes. Het gerucht ging dat de ontmoeting gearrangeerd was door De Vlugt, maar die ontkende dit. Hoe het ook zij, in de tweede stemronde steunde de ARP-fractie wél unaniem de verkiezing van drie sociaal-democratische wethouders.⁵² Volgens het antirevolutio-

naire dagblad *De Standaard* had de fractie zich in tweede instantie alsnog door het eerder gehouden pleidooi van De Vlucht laten overtuigen.⁵³ De Vlucht mocht zich dan een apolitieke bestuursstijl aanmeten, hij schroomde niet zich te bedienen van de verschillende instrumenten van het politieke spel, zoals de achterkamertjes, wanneer hij dat nodig achtte.

Achteraf bleken de perikelen in 1925 de opmaat te hebben gevormd tot Rommes poging om na de gemeenteraadsverkiezingen van 1927 de SDAP op de knieën te dwingen. Nog voor de verkiezingen waarschuwde Romme de sociaal-democraten dat zij niet opnieuw op drie wethoudersposten hoefden te rekenen als de verhoudingen in de raad niet in deze richting zouden wijzen. Hij haalde in de campagne fel uit naar Wibauts financiële politiek. Wibaut had eerder aangekondigd, dat hij met het oog op te verwachten tegenvallers de vermenigvuldigingsfactor van de gemeentelijke inkomstenbelasting voor 1927 zou gaan verhogen. Romme had zich tegen deze, in zijn ogen overbodige, verhoging van de belastingdruk verzet en daarvoor brede steun vanuit de raad gekregen. Aanvankelijk was dit zonder effect gebleven, maar vlak voor – en met het oog op? – de gemeenteraadsverkiezingen had Wibaut toch plotseling besloten van de verhoging af te zien. Het was een nogal merkwaardige handelwijze die hem ook uit eigen kring op kritiek kwam te staan.⁵⁴

De gemeenteraadsverkiezingen van 1927 kenden voor de SDAP, vermoedelijk mede vanwege het gechicaneer van Wibaut, een minder gelukkige uitslag. De partij verloor één zetel. Het was koren op de molen van Romme die van mening was dat de sociaal-democraten nu maar op twee wethouderszetels aanspraak konden maken. Een meerderheid van de partijen schaarde zich achter zijn voorstel om vier van de zes zetels te verdelen onder de VDB, Vrijheidsbond, RKSP en ARP of CHU. De sociaal-democraten hielden zoals verwacht echter onverkort vast aan hun eis: 'drie of geen'.⁵⁵ Tijdens de wethoudersverkiezingen in september 1927 werden Wibaut en De Miranda tot twee keer toe met grote meerderheid van stemmen tot wethouder gekozen, maar ze weigerden hun benoeming steeds te aanvaarden zolang geen derde partijgenoot gekozen werd, waarop op voorstel van Romme in hun plaats een liberaal en vrijzinnig-democraat werden verkozen. Zij zouden hun zetels ter beschikking van de SDAP stellen, zodra deze fractie bereid was 'hare verantwoordelijkheid overeenkomstig haar getalssterkte (...) te aanvaarden'. Het was Romme er volgens zijn biograaf Bosmans in de eerste plaats om te doen geweest om de sociaal-democraten te laten zien dat zij de regels van het politieke spel in Amsterdam niet dicteerden.⁵⁶ Romme was zijn doel echter voorbij geschoten. Het was niet zijn bedoeling geweest de sociaal-democraten buiten het college te houden. Nu had Amsterdam een college dat met de getalssterkte van de fracties in de raad weinig te maken had: naast twee confessionele leden, vond De Vlucht twee van de drie vrijzinnig-democratische en twee van de vijf liberale raadsleden aan zijn zijde. Bovendien kon het college rekenen op een felle oppositie van de sociaal-democraten. Zij lieten direct na de wethoudersverkiezingen hun ongenoegen over de gang van zaken duidelijk blijken. Tijdens een bijeenkomst in het Concertgebouw werden de voormalige wethouders hartstochtelijk toegejuicht. Wibaut begon zijn toespraak met de woorden: 'Daar

staat voor U een weggejaagde...'.⁵⁷ De sociaal-democraten leken prima in staat om met hun gevoel voor dramatiek de actie van Romme politiek en electoraal uit te buiten.

De Vlucht hielp hen alvast op weg door de sociaal-democratische wethouders uitgebreid uit te zwaaien. Hij preees in een afscheidsrede vooral Wibaut met wie hij in de loop der jaren een bijzondere band had opgebouwd.

Met een kracht en een ijver, die velen jaloersch maken en een vitaliteit, die menigeen hem benijdt, heeft hij, met voorbijgaan van eigen belangen, Amsterdam op voortreffelijke wijze en met eere gediend. Wanneer spreker hem voor dit alles dank brengt, dan is dit geen phrase, maar uiting van een besliste overtuiging, die uit te spreken hem een behoefte is en dit nog te meer, waar hij ook persoonlijk den heer Wibaut grooten dank verschuldigd is.⁵⁸

De voormalige kemphanen waren politieke vrienden geworden. De Vlucht was over de hele gang van zaken rond de wethoudersverkiezingen maar matig te spreken. De gemeente was niet gebaat bij politiek geruzie dat uiteindelijk tot gevolg had dat de stad bestuurd werd door een stuurloos college, dat geen juiste afspiegeling vormde van de verhoudingen in de raad en waarvan De Vlucht weinig daadkracht vermoedde. Het nieuwe college dat in 1927 aantrad telde inderdaad geen bijzondere zwaargewichten. De drie wethouders die de plaatsen van de sociaal-democraten innamen – Abrahams, Boissevain en Ketelaar – beschikten samen over twee jaar ervaring als wethouder, terwijl de vertrokken sociaal-democratische wethouders gezamenlijk op 25 jaar ervaring in het college van B&W konden bogen. Het gebrek aan ervaring bleef niet onopgemerkt. De Vlucht vertrouwde zijn partijgenoot Baas in april 1929 toe dat hij niet te spreken was over het college: 'Boissevain doet niets. Ter Haar kan niets [en] Rutgers is slap.'⁵⁹ Heldring liet hij weten te verlangen

naar het oogenblik (...) waarop hij weer socialisten als wethouders krijgt: alles is beter dan het tegenwoordige stelletje, waarvan hij de vrijzinnig-democraten de ergste vindt, omdat die louter voor de galerij optreden en tegenover den kiezer (de arbeider) niet eens 'néén' durven zeggen waar de socialist het wel doet.⁶⁰

Er zat voor De Vlucht niets anders op dan zelf duidelijker naar voren te treden en het heft in handen te nemen, wanneer hij dat noodzakelijk achtte. Waar hij in het college met de sociaal-democraten in de eerste plaats had toegezien op een goede samenwerking tussen de wethouders, bemoeide hij zich nu sterker dan voorheen met het beleid dat werd uitgestippeld. Hij hamerde vooral op een zuinige financiële politiek, uit de vrees dat de gemeente anders in de problemen zou komen. De Vlucht tikte bijvoorbeeld wethouder van Financiën Von Frijtag Drabbe op de vingers, nadat hij in de onderhandelingen met het gemeentepersoneel over de arbeidsvoorwaarden zich naar het oordeel van de burgemeester niet hard genoeg had opgesteld.⁶¹

De Vlucht werd ook bij het voorzitten van de raadsvergaderingen met de gewijzigde verhoudingen geconfronteerd. De sociaal-democraten lieten zien na dertien jaar lang bestuurlijke verantwoordelijkheid gedragen te hebben, het oppositievoeren nog niet te zijn verleerd en zorgden voor een verhitte sfeer op het Prinsenhof. De algemene beschouwingen van 1927 namen maar liefst 28 dagen in beslag. De bespreking van de verschillende hoofdstukken van de gemeentebegroting werd door de sociaal-democraten aangegrepen om felle kritiek te leveren op het beleid van het burgerlijke college.⁶² De gemoederen liepen niet alleen hoog op vanwege de 'uitsluiting' van de sociaal-democraten. Ook de strijd tussen de SDAP en de communisten zorgde voor het nodige vuurwerk. Zo raakte Wijnkoop in een fel debat verwickeld met de sociaal-democraat Z. Gulden. Wijnkoop verloor zijn kalmte en interrumpeerde om de haverklap met een 'bloedrooden kop' en overslaande stem. Terwijl Gulden zich niet uit het veld liet slaan en Wijnkoop kalm en op ironische wijze van repliek diende, verloor diens fractiegenoot C. Woudenberg zijn geduld. Hij greep Wijnkoop bij zijn schouder en gooide hem op de grond, waarop groot tumult in de raadszaal ontstond. Wijnkoop wilde nu Woudenberg te lijf gaan, maar werd door twee sociaal-democraten tegengehouden.⁶³ De Vlucht schorste de vergadering, liet de publieke tribune ontruimen, begaf zich tussen de raadsleden en probeerde Wijnkoop en Woudenberg met elkaar te verzoenen. Zijn bemiddelingspoging had het gewenste effect; Woudenberg reikte Wijnkoop de hand en bood zijn excuses aan, die door Wijnkoop werden aanvaard. De vergadering werd daarop hervat en De Vlucht gaf als eerste het woord aan Woudenberg die nu ook, zichtbaar nerveus en stamelend, publiekelijk zijn excuses aanbod.⁶⁴ Het adequate optreden van De Vlucht had de gemoederen weer tot bedaren weten te brengen.

In 1929 kwam een einde aan het 'eerste wethouderloze tijdperk' zoals de periode van 1927 tot 1929 in de SDAP-historiografie wordt genoemd. Het opstappen van wethouder Ter Haar in september 1929 na een conflict over de elektriciteitsstarieven leidde tot de val van het college. Het was de vraag of Romme bij de vorming van een nieuw college opnieuw aan zijn eis van twee rode wethouders zou vasthouden, maar al snel bleek dat een meerderheid van de raad niet voelde voor een nieuwe confrontatie met de SDAP. Daar kwam bij dat de SDAP na een klinkende overwinning bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1929 – in Amsterdam wist de partij bijna veertig procent van de stemmen te vergaren – een uitstekende onderhandelingspositie had verworven. Werden de sociaal-democraten nu opnieuw buiten het college gelaten dan zouden zij daar waarschijnlijk in 1931 bij de gemeenteraadsverkiezingen (opnieuw) politieke munt uit weten te slaan. Het schrikbeeld van een absolute linkse meerderheid doemde op. Romme besloot van de nood een deugd te maken en zocht contact met Wibaut om de onderhandelingen over het programma van het nieuwe college te openen.⁶⁵ Het programma en de samenstelling van het college zou uiteindelijk in alle opzichten meer aan de wensen van de SDAP dan aan die van Rommes RKSP voldoen. In 1929 zou het meest progressieve college uit de vooroorlogse Amsterdamse geschiedenis worden gevormd, bestaande uit drie sociaal-democraten, een vrijzinnig-democraat en de katholiek Von Frijtag Drabbe en de

antirevolutionair Douwes die beiden als 'democratisch' te boek stonden. Het college telde daarmee geen vertegenwoordigers van conservatieve partijen als de CHU en de Vrijheidsbond. Hun vertegenwoordigers in het vorige college, Ter Haar en Boissvain, hadden dan ook geen diepe indruk achter gelaten.⁶⁶

De Vlucht juichte om meerdere redenen de terugkeer van de sociaal-democraten toe. In het college zorgde de SDAP voor minder onrust dan in de oppositiebanken. Voor de burgemeester, die gebaat was bij stabiele politieke verhoudingen in raad en college en als gezagshandhaver ook hoopte dat deze stabiliteit afstraalde op de achterban van de verschillende partijen, was dit een overweging van belang. Met de rentree van Wibaut wist hij zich bovendien weer verzekerd van een behendige en vakkundige wethouder van Financiën. De Vlucht en Wibaut vormden een goede tandem. Vaak, zeker waar het op financiële zaken aankwam, stuurde Wibaut en trapte De Vlucht mee, vertrouwend op de financiële inzichten van zijn wethouder. Toen Wibaut noodgedwongen twee jaar lang zijn benen stil hield, deed De Vlucht het werk in afwachting van de terugkeer van 'de Machtige'. Andersom was het zo dat De Vlucht autoriteit verleende aan het beleid van Wibaut. Zonder de steun van De Vlucht was Wibaut overgeleverd aan de oppositie tegen zijn beleid vanuit het burgerlijke blok. In de wetenschap dat de sociaal-democratische wethouders opereerden onder de hoede van een antirevolutionaire burgemeester konden de burgerlijke partijen er op hun beurt van uitgaan, dat het risico op de socialisering van de productiemiddelen tot nul was gereduceerd. Zo ontstond er op het Prinsenhof met de sociaal-democraten weer in het college van B&W een machtsevenwicht, niet alleen tussen de burgemeester en de wethouders, maar over de gehele breedte van de Amsterdamse politieke wereld; een machtsevenwicht, dat door de burgemeester gecreëerd en bewaakt werd.

CONFESSIONELE BURGEMEESTERS EN RODE WETHOUDERS

De Vlucht was niet de enige confessionele burgemeester van een grote stad die in goede harmonie met de sociaal-democraten samenwerkte. Iets soortgelijks zien we bij een aantal collega's van De Vlucht die in deze jaren ook met een contingent aan sociaal-democraten in gemeenteraad en college te maken kregen. Zijn Antwerpse collega Frans van Cauwelaert, die behoorde tot de democratische vleugel van de Vlaamse katholieken, bouwde in de jaren twintig bijvoorbeeld een uitstekende relatie op met de sociaal-democratische aanvoerder Camille Huysmans.⁶⁷ En in Keulen werkte de katholieke burgemeester Konrad Adenauer goed met de socialistische voorman Wilhelm Sollmann samen.⁶⁸ Door nauw samen te werken met de krachtigste figuur in sociaal-democratische kring wisten de burgemeesters zich te verzekeren van de steun of op zijn minst de loyale opstelling van de invloedrijke sociaal-democratische fractie. Voorwaarde was wel dat het ook op persoonlijk vlak enigszins klikte. Zo zou Adenauer na het vertrek van Sollmann geen goede relatie opbouwen met diens opvolger Robert Görlinger. *'Wenn Sie Schatten für mein Bild brauchen...dann gehen Sie zu Herrn Görlinger. Der wird Ihnen genügend dunkle Farben für mein Porträt liefern'*, zo zou Adenauer eens een fotograaf hebben toegevoegd.⁶⁹

Adenauer, die als *Oberbürgermeister* over uitgebreidere bevoegdheden beschikte dan de Nederlandse burgemeester, was inmiddels zodanig in zijn functie gegroeid en van zijn eigen autoriteit overtuigd geraakt, dat hij minder belang leek te hechten aan een goede verstandhouding met de sociaal-democraten. Het kostte hem in 1929 echter bijna het burgemeesterschap. Bij de burgemeestersverkiezingen van dat jaar – de raad wees de nieuwe burgemeester aan – versloeg hij Görlinger met slechts twee stemmen verschil.⁷⁰

Adenauers relatie met Görlinger vertoont overeenkomsten met de wijze waarop de Rotterdamse burgemeester Zimmerman zich tot de sociaal-democratische wethouders verhield. De man die in november 1918 nog zijn teleurstelling had uitgesproken over het feit dat de SDAP geen wethouders had geleverd, zou vanaf 1919, toen twee leden van de sociaal-democratische fractie toetraden tot het college van B&W, zich in stijgende mate storen aan het optreden van de rode wethouders. Volgens topambtenaar G.A. van Poelje was Zimmerman ‘een typisch voorbeeld van een man met grote geestelijke gaven, van wie enerzijds een geweldige stuwkracht kon uitgaan, maar die er niet in slaagde de sfeer te scheppen, waar de plant van onderling vertrouwen en geloof in elkanders bedoelingen gedijen kon’.⁷¹ Zijn belangrijkste steun- en toeverlaat in het college was de antirevolutionair A. de Jong die zijn afkeer van de sociaal-democraten met Zimmerman deelde.⁷² De slechte verstandhouding met de sociaal-democraten en onvrede over het ‘gehalte’ van de gemeenteraad vormden voor Zimmerman uiteindelijk de aanleiding om begin jaren twintig op zoek te gaan naar een andere betrekking.⁷³

Hetzelfde gold voor de Haagse burgemeester J.A.N. Patijn (1918-1930), die zijn conservatief-liberale gedachtegoed met zijn Rotterdamse collega gemeen had. Bij discussies in het college stond de onbuigzame Patijn altijd tegenover de sociaal-democratische wethouders: ‘hij miste de soepelheid (...) die in onzen tijd toch wel noodig is in den magistraat van een groote stad.’ De sociaal-democratische wethouder Albarda werd er naar eigen zeggen ‘mistroostig, vermoeid en moedeloos’ van. Patijn trok zich het liefst zo min mogelijk van zijn wethouders aan en deinsde er niet voor terug om zaken buiten het college om te regelen als hij van de wethouders tegenstand verwachtte.⁷⁴ De bestuursstijl van Zimmerman en Patijn week af van de dominante stijl onder hun liberale en partijloze collega’s die juist de reputatie hadden als onpartijdige magistraten goed leiding te kunnen geven aan een college van B&W waarin wethouders van verschillende politieke kleur met elkaar samen dienden te werken. Beiden toonden zich bovendien ambitieuze bestuurders die zich weinig aantrokken van het feit, dat in de meeste gemeenten de wethouders inmiddels tot de toonaangevende bestuurders waren uitgroeid. Daar waar De Vlucht zich op het Prinsenhof in de regel beperkte tot het in goede banen leiden van de vergaderingen van raad en college, deinsden Zimmerman en Patijn er niet voor terug een eigen agenda te volgen. Hun bestuursstijl is vergelijkbaar met Duitse *Oberbürgermeister* zoals Adenauer.⁷⁵ Alle drie legden zij bijvoorbeeld een bijzondere belangstelling aan de dag voor stadsverfraaiing: Adenauer maakte de aanleg van een *Grüngürtel* en de bouw van een dure hangbrug over de Rijn tot zijn project – hij

drukte de bouw ervan, tegen de zin van de raad, door – Patijn ijverde voor de aanleg van stadsparken in zijn gemeente en voor de bouw van een nieuw stadhuis op het Alexanderveld – terwijl de raad liever op het Spui bouwde⁷⁶ – en Zimmerman stortte zich op de herinrichting van de Coolsingel en omgeving, eveneens zonder zich daarbij veel aan de mening van anderen gelegen te laten liggen.⁷⁷

Zimmerman werd in 1923 opgevolgd door Wytema die evenals zijn voorganger voor zijn aantreden in Rotterdam burgemeester van Dordrecht was geweest. De benoeming van een opvolger van Zimmerman had heel wat voeten in de aarde gehad. Minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck en commissaris der Koningin E.C. baron Sweerts de Landas Wyborgh hadden al tevergeefs een tiental kandidaten aangezocht alvorens zij bij de wat kleurloze Wytema aanklopten.⁷⁸ Wytema twijfelde lang of hij de benoeming wel moest aanvaarden, omdat hij zichzelf voor het bestuur van een zo grote stad als Rotterdam niet geschikt achtte.⁷⁹ Nu was het onder bestuurders gewoonte om bij het aanvaarden van een benoeming enige terughoudendheid te betrachten. Röell had in 1910 bijvoorbeeld de vrees geuit dat zijn 'goede eigenschappen' werden overschat en zijn benoeming tot burgemeester van Amsterdam daarom enige tijd in beraad gehouden.⁸⁰ Bij De Vlucht was van al dan niet geveinsde twijfel geen sprake geweest. Zelf zocht hij de verklaring hiervoor in zijn geloof, zo verklaarde hij in 1939 in een interview.

Als wij, Christenen, 'Ja' zeggen, weten we dat we dit doen niet in eigen kracht. Dit was ook de reden, dat ik op het ogenblik, waarop ik toestemmend antwoordde, zelfs geen moeilijkheden zag. Ik heb ze tijdens mijn ambtsperiode eigenlijk nooit gezien, omdat ik wist in Wiens dienst ik stond.⁸¹

De Vlucht was zelfverzekerd, zelfverzekerd genoeg ook, om in raad en college gezag af te dwingen. 'Hij is niets, als hij niet zeker is van zichzelf' had de *NRC* niet voor niets in 1926 gesteld.⁸² Wytema miste echter het vermogen om in raad en college het nodige gezag af te dwingen. De raadsverslagen zouden tijdens zijn burgemeesterschap 'meer geschikt [zijn] voor de rubriek "Gemengd nieuws" dan voor de politieke rubrieken'.⁸³ Vooral met de rapaljaan Coremans wist hij zich geen raad. Wel zag hij kans om zich te ontplooien op een ander terrein, buiten het stadhuis aan de Coolsingel. Wytema maakte zich sterk voor de positie van het Rotterdamse vliegveld Waalhaven en probeerde de Rotterdamse havenindustrie ertoe te bewegen nieuwe wegen in te slaan.⁸⁴ Zijn vroege overlijden in 1928 voorkwam dat hij op dit niveau zijn stempel op de stad kon drukken. Zijn opvolger was P. Droogleever Fortuyn (1928-1938). Droogleever was in Rotterdam geboren, maar had carrière gemaakt in Den Haag, waar hij enige jaren namens de Liberale Unie en later de Vrijheidsbond in het college van *b&w* had gezeten. Hij was zelfverzekerder dan Wytema, zonder in het autoritaire gedrag van burgemeester Zimmerman te vervallen. Het leiden van de raadsvergaderingen ging hem goed af. Droogleever ontwikkelde bovendien een goede verstandhouding met de sociaal-democratische wethouders die ook in Rotterdam een belangrijke stempel op de gemeentepolitiek zouden drukken.⁸⁵

Dat De Vlucht niet de autoritaire trekken van burgemeesters als Adenauer, Patijn en Zimmerman vertoonde en wél goed met de sociaal-democraten kon omgaan moet niet – zoals wel is gebeurd – worden uitgelegd als een teken van zijn bestuurlijke zwakte, maar simpelweg als een verschil in stijl.⁸⁶ De Vlucht had zich, zeker in een stad met een rode en lastige reputatie als Amsterdam, ook het werken onmogelijk gemaakt als hij vol de confrontatie met de sociaal-democraten was aangegaan. De Vlucht zag niettemin kans om zijn stempel op de stad te drukken, maar koos alleen niet het Prinsenhof uit als het platform voor zijn acties.

De Vlucht toonde nadrukkelijk zijn betrokkenheid bij het economisch leven in zijn gemeente en vond hier de ruimte om zich buiten de geijkte politiek-bestuurlijke kaders van het Prinsenhof te ontplooien in de sfeer van *urban governance*, waar de politieke wereld raakte aan de andere levenssferen in de grote stad, zoals het bedrijfsleven. Van de burgemeester van Amsterdam werd ook verwacht dat hij goede contacten onderhield met de Amsterdamse wereld van handel en financiën. Röell had het in 1921 nog doen voorkomen alsof deze contacten een *conditio sine qua non* waren voor de nieuwe burgemeester van de hoofdstad en was op basis hiervan tot de conclusie gekomen, dat De Vlucht ongeschikt was voor het ambt. Achter deze uitspraak van Röell ging echter de gedachte schuil dat de burgemeester in dezelfde sociale kringen diende te verkeren als de Amsterdamse handelselite om hun belangen op bestuurlijk niveau te behartigen. Röell was zelf bepaald geen handelman geweest – van enige bijzondere, praktische belangstelling voor de Amsterdamse handelsbelangen had Röell tijdens zijn burgemeesterschap geen blijk gegeven – maar hij behoorde wel tot de sociale elite. Hetzelfde gold voor De Vlucht's Haagse en Rotterdamse collega's. De Rotterdamse burgemeester kon weliswaar niet om de haven in zijn stad heen en met de ontwikkeling ervan, in het bijzonder de aanleg van de Waalhaven, heeft Zimmerman zich tot op zekere hoogte ook wel bezig gehouden, maar heel ver ging zijn betrokkenheid niet. De havenexpansie liet hij aan wethouder De Jong over. Burgemeesters zoals Zimmerman en ook Patijn zagen politiek en bedrijfsleven nog als twee gescheiden werelden: 'de maatschappij moet voorzien in haar eigen behoeften', zo stelde Zimmerman.⁸⁷ De Vlucht nam een ander standpunt in. Hij had zo zijn eigen ideeën over de wijze waarop de toekomst van de Amsterdamse handel en industrie het beste gediend kon worden en vond op dit vlak, niet gehinderd door raad en college, ruimte voor zichzelf om zijn stempel op de stad te drukken.

DE VLUCHT EN DE AMSTERDAMSE HANDELSBELANGEN

Als voormalige aannemer en president-commissaris van de ABM – bij zijn aantreden als wethouder had hij deze functie neergelegd – beschikte De Vlucht al over een ingang in de Amsterdamse handelswereld. Tijdens zijn burgemeesterschap zou hij deze contacten uitbreiden. Ook de handelswereld knoopte op eigen initiatief banden met hem aan in de wetenschap dat een goed contact met het hoofd van het stadsbestuur van groot belang was: met de burgemeester als lobbyist konden de handelsbe-

langen van de stad in binnen- en buitenland goed worden behartigd. De Vlucht raakte onder meer nauw betrokken bij de Amsterdamse scheepvaartwereld en kwam op voor haar belangen. In de Eerste Kamer, waarvan hij sinds 1922 deel uitmaakte, hield hij een pleidooi voor staatssteun aan de noodlijdende Amsterdamse rederij Koninklijke Hollandsche Lloyd die zwaar getroffen was door de economische crisis van de eerste helft van de jaren twintig.⁸⁸ In 1924 aanvaardde De Vlucht een benoeming als lid van de raad van commissarissen van de Nederlandsche Scheepsbouwmaatschappij. Vier jaar later werd hij tot president-commissaris benoemd.⁸⁹ Ook trad hij toe tot de raad van commissarissen van vliegtuigbouwer Fokker. Dat hij hiervoor gevraagd werd had alles te maken met zijn betrokkenheid bij de ontwikkeling van de luchtvaart in Amsterdam.

De groei van luchthaven Schiphol had De Vlucht als raadslid en wethouder van het begin af aan meegemaakt. In 1916 was in de noordoost hoek van de Haarlemmermeer door het ministerie van Oorlog een militaire vlieghaven aangelegd die na enige jaren ook voor de burgerluchtvaart zou worden gebruikt. De ontwikkeling van de burgerluchtvaart in Nederland werd mede in gang gezet door de Eerste Luchtverkeer Tentoonstelling Amsterdam (ELTA) die in augustus 1919 in Noord georganiseerd werd. Wethouder De Vlucht had zich sterk voor de ELTA ingespannen; de stad diende zijns inziens de kans aan te grijpen, ondanks de ongunstige financiële omstandigheden van het moment, om Amsterdam op het gebied van de luchtvaart op de kaart te zetten.⁹⁰ Een aantal jaren later zou De Vlucht, zoals gezegd, zitting nemen in de raad van commissarissen van vliegtuigbouwer Fokker die zich in Noord in de voormalige ELTA-tentoonstellingsgebouwen had gevestigd. De Vlucht zette zich er tijdens zijn periode als wethouder eveneens voor in om Schiphol aangewezen te krijgen als een luchthaven voor civiel luchtverkeer en met succes; vanaf juni 1920 was Schiphol niet meer louter een militair 'vliegekamp'.⁹¹

De gemeente toonde de daaropvolgende jaren een grote belangstelling voor de luchthaven en was bereid in de ontwikkeling ervan te investeren, vanuit de gedachte dat Amsterdam niet buiten een goed geoutilleerd vliegveld kon, wilde het niet als handelsstad internationaal aan belang inboeten. Het beheer over het vliegveld lag echter in handen van het rijk, met als gevolg dat Amsterdam geen volledige zeggenschap over de inrichting ervan had.⁹² Er werden onderhandelingen geopend over de overdracht van het terrein aan de gemeente. In april 1926 werd Schiphol voor veertig jaar aan de gemeente Amsterdam in bruikleen gegeven. In datzelfde jaar werden via Schiphol achtduizend passagiers vervoerd en driehonderd ton aan goederen. De komende jaren zouden deze aantallen sterk toenemen en groeide Schiphol uit tot een internationale luchthaven van belang.⁹³ De gemeente bleef ook in minder gunstige economische tijden in de luchthaven investeren en zette zich onder meer aan een verbetering van de landingsbanen en de aanleg van een nieuw stationsgebouw. Ook werden plannen gemaakt voor een toekomstige uitbreiding van Schiphol die noodzakelijk was om de concurrentiepositie van de luchthaven te handhaven én aan de toenemende eisen en ontwikkeling van het vliegverkeer te kunnen voldoen. De Vlucht vroeg hierover advies aan Anthony Fokker, maar zijn ideeën bleken

voor Amsterdam financieel niet haalbaar.⁹⁴ De uitbreiding van de luchthaven in de tweede helft van de jaren dertig was niettemin fors. In het najaar van 1938 zouden de vergrote landingsterreinen van Schiphol feestelijk worden geopend. De luchthaven besloeg nu 210 hectare en was naast de graslandingsbanen ook voorzien van een betonnen landingsbaan die de steeds zwaarder wordende vliegtuigen kon dragen.⁹⁵ De gemeente had zelf voor 1,7 miljoen gulden in de uitbreiding van Schiphol geïnvesteerd en voor een half miljoen aan subsidie van het rijk gekregen. Daarmee was het totaal aan gemeentelijke investeringen in de luchthaven inmiddels opgelopen tot om en nabij de zeven miljoen gulden.⁹⁶

Terwijl Amsterdam volop bezig was Schiphol klaar te maken voor de toekomst werden elders plannen gesmeed die het voortbestaan van de luchthaven ondermijnden. Amsterdam was niet de enige gemeente die een luchthaven exploiteerde: Rotterdam had veel geld gestoken in de aanleg van vliegveld Waalhaven en ook de gemeente Den Haag maakte plannen voor de aanleg van een vliegveld. Uiteindelijk besloten beide gemeenten de handen ineen te slaan. In de Zestienhovense polder in de omgeving van Rotterdam zou een nieuw vliegveld moeten worden gebouwd dat de concurrentie met Schiphol aan kon gaan. KLM-directeur A. Plesman, die zich onder meer stoorde aan de in zijn ogen hoge start- en landingsgelden die de KLM op Schiphol moest betalen, greep dit plan aan om bij Waterstaat aan te dringen op de aanleg van een nieuw, centraal vliegveld ter vervanging van Waalhaven én Schiphol. Dit vliegveld zou niet in de Zestienhovense polder, maar bij Leiderdorp gebouwd moeten worden. Minister van Waterstaat J. van Buuren (1937-1939) voelde veel voor dit plan, maar kreeg direct een stortvloed aan protesten over zich heen. Amsterdam was in rep en roer. De gemeenteraad nam met algemene stemmen een motie aan, ingediend door alle fractievoorzitters, waarin een dringend beroep werd gedaan op de regering om deze plannen niet door te voeren en Schiphol als het centrale vliegveld aan te wijzen. Begin juni 1938 volgde de oprichting van het Algemeen Amsterdamsch Comité tot Behoud van Schiphol en een maand later namen twintigduizend betogers deel aan een demonstratie in Amsterdam tegen de plannen van de regering.⁹⁷ De Vlucht oefende druk uit op Den Haag om de plannen af te blazen: als de regering van plan was een centraal vliegveld aan te wijzen, dan diende haar keuze op Schiphol te vallen dat beter en moderner geoutilleerd was dan de andere luchthavens.⁹⁸ De protesten sorteerden het gewenste effect. Overleg tussen de gemeente en het rijk mondde in oktober 1938 uit in de oprichting van de nv Nationale Luchthaven Schiphol. Amsterdam wist zich verzekerd van de financiële steun van het rijk, dat voor zestig procent in de nv investeerde. Nu waren voldoende financiële middelen beschikbaar om Schiphol in te richten als de centrale luchthaven van het land. Het predikaat 'nationale luchthaven' werd Schiphol overigens pas officieel in 1949 door de regering toegekend.⁹⁹

In de Schipholkwestie was De Vlucht opgetreden als een behartiger van de Amsterdamse belangen: van de burgemeester van Amsterdam werd ook niet anders verwacht. De Vlucht's loyaliteit aan Amsterdam was echter niet onvoorwaardelijk, zo bleek uit zijn optreden als lid van de Eerste Kamer in de debatten over het Verdrag

met België. In 1927 zou De Vlucht in conflict raken met vertegenwoordigers van het Amsterdamse bedrijfsleven die de burgemeester verweten de Amsterdamse handelsbelangen in gevaar te brengen, omdat hij behoorde tot de voorstanders van de ratificatie van het verdrag dat de Nederlandse regering met België had gesloten. Dit verdrag regelde onder meer de positie van de Belgische havenstad Antwerpen, in het bijzonder voor wat betreft haar verbinding met de zee en met het Duitse achterland. Het verdrag voorzag onder meer in de aanleg van een kanaal dat Antwerpen met de Nederlandse Moerdijk zou verbinden en de aanleg van het Ruhrortkanaal dat Antwerpen deels over Nederlands grondgebied met de Rijn zou verbinden. Tegenstanders van het verdrag vreesden dat zo de concurrentiepositie van Amsterdam (en zeker ook Rotterdam) zou worden aangetast; Antwerpen zou zelfs over een betere verbinding met de Rijn komen te beschikken dan Amsterdam.¹⁰⁰

Er werd door de Amsterdamse handelswereld, Heldring – die op dat moment voorzitter van de Amsterdamse Kamer van Koophandel was – voorop, grote druk op De Vlucht uitgeoefend om tegen het verdrag te stemmen, maar de burgemeester hield vast aan zijn standpunt, dat het verdrag goedgekeurd zou moeten worden. De Vlucht droeg hier een aantal argumenten voor aan, waaruit bleek dat hij de kwestie vanuit nationaal oogpunt bezag. In de kern kwam het erop neer dat hij vond dat Nederland de eerder met België gemaakte afspraken diende na te komen en de nadelige effecten van het verdrag voor Amsterdam werden overschat: Rotterdam zou volgens De Vlucht een grotere concurrent voor Amsterdam blijven dan Antwerpen. De Vlucht bleek niet gevoelig voor het argument dat van hem als burgemeester van Amsterdam verwacht mocht worden, dat hij bij het bepalen van zijn stem in de Eerste Kamer de Amsterdamse handelsbelangen boven alles zou plaatsen.¹⁰¹ De Vlucht had vanzelfsprekend het recht zijn eigen koers te bepalen: hij was niet als vertegenwoordiger van Amsterdam in de Eerste Kamer gekozen. De Amsterdamse handelswereld had niettemin gehoopt dat hij een voorbeeld zou nemen aan zijn Rotterdamse collega Wytema. Kort na de indiening van het verdrag bij de Tweede Kamer had hij persoonlijk een adres van het Rotterdamse gemeentebestuur aan minister Van Karnebeek overhandigd in een poging hem ervan te overtuigen dat het verdrag zeer nadelige gevolgen zou hebben voor Rotterdam.¹⁰²

De houding van De Vlucht valt moeilijk te verklaren. In de Eerste Kamer heeft hij zijn stem voor het verdrag verder niet toegelicht.¹⁰³ Heldring heeft op De Vlucht's relatie met Colijn gewezen: hij typeerde De Vlucht in zijn dagboek achtereenvolgens als een 'volgeling', 'gedwee knechtje' en 'trouwe schildknaap' van de antirevolutionaire voorman.¹⁰⁴ Het is goed mogelijk dat De Vlucht, die op goede voet stond met Colijn, veel waarde aan diens oordeel heeft gehecht. Uit de artikelen in *De Standaard* waarin Colijn, de politiek hoofdredacteur van het dagblad, op de verdragskwestie inging blijkt dat hij in het verdrag een mogelijkheid zag om de verhoudingen tussen Nederland en België, die in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog vertroebeld waren geraakt, blijvend te verbeteren. Wees Nederland het verdrag van de hand dan vreesde Colijn de gevolgen voor 'onze politieke positie in Europa'.¹⁰⁵ Colijn onderkende de voor de Nederlandse economie mogelijk nadelige aspecten van het verdrag, met name

het Moerdijkkanaal, maar zag tegelijkertijd in samenwerking tussen Amsterdam, Rotterdam en Antwerpen de enige mogelijkheid om de concurrentie met andere Europese havengroepen aan te kunnen.¹⁰⁶ Met zijn artikelenreeks hoopte Colijn de weerstand die ook binnen de ARP tegen het verdrag bestond te overwinnen. De Vlucht vond hij in ieder geval van begin af aan aan zijn zijde. Vanuit de overtuiging dat dit verdrag de Amsterdamse handelsbelangen geen schade toebracht meende de Amsterdamse burgemeester met een gerust hart als lid van de Eerste Kamer de nationale belangen op de voorgrond te kunnen plaatsen. De Kamer zou echter met een ruime meerderheid van stemmen het verdrag van de hand wijzen.¹⁰⁷

Ernst Heldring had naar aanleiding van de gang van zaken rond het verdrag geen vertrouwen meer in De Vlucht als behartiger van de Amsterdamse handelsbelangen, zo bleek nog hetzelfde jaar toen de gemeente en de handelswereld zich bogen over de aanleg van een nieuwe Rijnverbinding. De kwestie van het Verdrag met België had eens te meer aangetoond dat Amsterdam haast moest maken met de aanleg van een verbeterde verbinding met de Rijn om zijn concurrentiepositie op het gebied van de Rijnvaart te kunnen behouden en mogelijk ook versterken. In de jaren twintig moest een schipper die vanuit de Amsterdamse haven de Rijn wilde bereiken over het Merwedekanaal naar het Zederik kanaal varen om vanaf Gorinchem via de Waal koers te kunnen zetten richting de Rijn. Voor een schip dat een Duitse Rijnhaven als einddoel had, betekende dit een flinke omweg. Uit onderzoek van een staatscommissie kwamen drie mogelijke tracés voor een verkorte verbinding van Amsterdam met de Rijn naar voren. Optie 1 was een nieuw kanaal van Vreeswijk naar de Waal bij Tiel. Optie 2 was een nieuw kanaal van Utrecht naar Wijk bij Duurstede, gevolgd door een kanaal naar Tiel. Beide opties gingen uit van een verbetering van het bestaande Merwedekanaal. Optie 3, het zogenaamde Gelderse Valleiplan, zou Amsterdam via het IJsselmeer (de IJ- en Eemmeren) en een nieuw te graven kanaal door de Gelderse Vallei verbinden met de Waal bij Tiel.¹⁰⁸ De staatscommissie zou haar voorkeur uitspreken voor optie 2, het kanaal over Wijk bij Duurstede. De gemeente neigde meer naar het Valleiplan, maar omdat de uitvoerbaarheid ervan afhing van de voortgang van de Zuiderzeewerken besloot de gemeente het advies van de staatscommissie te ondersteunen. Ook de Kamer van Koophandel was om haar mening gevraagd, maar van het beloofde overleg met het college van B&W was het tot woede van Heldring niet gekomen.¹⁰⁹ De antirevolutionaire minister van Waterstaat H. van der Vegte (1926-1929) bleek echter toch het meeste te voelen voor het Valleiplan, waarop het college, onder druk van de Kamer van Koophandel, zich hiermee alsnog akkoord verklaarde, uit vrees dat de kanalenkwestie zich anders nog jaren zou voortslepen. In de raad diende nog wel veel weerstand overwonnen te worden, maar mede dankzij een rede van De Vlucht, die Heldrings 'verwachting [had] overtroffen', werd met de kleinste mogelijke meerderheid met het Valleiplan ingestemd.¹¹⁰

Nu ging echter de gemeente Utrecht dwarsliggen. Uitvoering van het Valleiplan hield in dat de stad buiten een drukbevaren scheepvaartroute zou komen te liggen, waarop de gemeente besloot een krachtige lobby voor het traject over Wijk bij Duurstede op gang te brengen. Als troef werd een plan uitgespeeld van de Utrechtse

Waterstaatsingenieur A.A. Mussert, eerder een van de aanjagers van de krachtige lobby tegen het Verdrag met België, die een ingenieus ontwerp had gemaakt voor een kanaal tussen Amsterdam en Wijk bij Duurstede zonder sluizen, hetgeen voor het scheepvaartverkeer een enorme tijdwinst zou opleveren. Het Amsterdamse college van B&W voelde veel voor het plan-Mussert en adviseerde de minister het ontwerp aan een nader onderzoek te onderwerpen. Het hernieuwde uitstel zorgde voor onrust bij Heldring en de zijnen, maar uiteindelijk kon het uitgewerkte plan-Mussert eenieder overtuigen. In 1931 keurde de Tweede Kamer het plan goed en na een krachtig pleidooi van De Vlucht ging ook de Eerste Kamer met het voorstel akkoord.¹¹¹ Afgesproken werd dat Amsterdam voor iets meer dan een kwart, ongeveer 12,5 miljoen gulden, zou bijdragen in de kosten van de aanleg van het Rijnkanaal, dat uiteindelijk pas in 1952 gereed zou komen.¹¹² Heldring mocht het optreden van De Vlucht dan wel met enige argwaan hebben gevolgd, deze keer had De Vlucht wél van zijn positie en contacten rond het Binnenhof gebruik gemaakt om een Amsterdams belang te dienen.

EEN ANTIREVOLUTIONAIR IN MOSKOU

Een laatste voorbeeld van De Vlucht's betrokkenheid bij het Amsterdamse bedrijfsleven verdient hier uitgebreide aandacht, omdat het laat zien hoe overheid en bedrijfsleven tijdens het interbellum met elkaar verweven raakten en een interessant licht werpt op de positie van de burgemeester als behartiger van de handelsbelangen van zijn stad. In 1928 lichtte De Vlucht tijdens een geheime raadszitting de raad in over zijn benoeming tot president-commissaris van de NSM. De NSM, gerund door de familie Goedkoop, was dé scheepsbouwer van Amsterdam en de grootste industriële werkgever met circa 2500 arbeidsplaatsen. De werf was aanvankelijk gevestigd op het eiland Oostenburg, in de omgeving waar De Vlucht was opgegroeid. In Noord werd in de jaren twintig een nieuwe werf geopend die vanwege een gebrek aan orders echter al snel weer gesloten moest worden.¹¹³ Toen in de tweede helft van de jaren twintig de economie aantrok, klom ook de NSM weer langzaam uit het dal. Het bedrijf kreeg daarbij onder meer steun van de gemeente. Dit vormde voor De Vlucht ook de reden om de raad over zijn benoeming in te lichten: zijn mededeling ging vooraf aan een stemming in de raad over het verlenen van een subsidie aan de werf.¹¹⁴ De raad nam de mededeling voor kennisgeving aan. Wijnkoop zou er later nog schriftelijke vragen over stellen aan het college van B&W dat daarop bekend maakte geen bezwaar te hebben tegen de nevenfunctie van de burgemeester.¹¹⁵ De Vlucht zou zelf een aantal jaren later, opnieuw tijdens een besloten raadsvergadering, verklaren dat hij

stellig geen commissaris zou blijven, als hij daardoor in zijn vrijheid als Burgemeester belemmerd werd. Het bewijs daarvoor is wel, dat hij, toen hij tot Wethouder werd benoemd, terstond een commissariaat heeft neergelegd van een maatschappij [de ABM, hk], die relatie met de Gemeente onderhield.

Anderzijds staat spreker op het standpunt, dat het voor den Burgemeester van Amsterdam goed is, dat hij zijn belangstelling ook laat gaan naar zaken van het particuliere bedrijf; dan blijft men frisscher, dan wanneer men uitsluitend onder de stadhuisdocumenten bedolven blijft. De Burgemeester moet ook buiten het gemeentelijke leven op de hoogte blijven, van wat er in de stad omgaat.¹¹⁶

De werelden van politiek en bedrijfsleven waren deze jaren, mede als uitvloeisel van de nauwe samenwerking tijdens de Eerste Wereldoorlog, sterk met elkaar verweven geraakt, over het algemeen zonder dat vraagtekens werden geplaatst bij mogelijke belangenverstrengeling, zolang tenminste kon worden aangenomen, dat het algemeen belang werd gediend en niet de portemonnee van de direct betrokkenen.¹¹⁷ De handelsnatie die Nederland was, of in ieder geval wilde zijn, kon niet buiten goede banden tussen politiek en bedrijfsleven. Dit nam niet weg dat de betrokkenheid van bestuurders bij het bedrijfsleven voor ingewikkelde situaties kon zorgen en ook schandalen met zich mee zou brengen. Niet iedereen wist de grens tussen belangenbehartiging en zelfverrijking even goed te trekken. Ook De Vlugs rol bij de NSM zou uiteindelijk veel maatschappelijke opwindning en discussie veroorzaken.

Eind 1934 verscheen een geheim rapport van het college van B&W over de handelsbanden van Amsterdam en Rotterdam met de Sovjet-Unie, een land dat door de Nederlandse regering niet officieel werd erkend, maar waarmee wel zaken werden gedaan. Het rapport was niet zozeer geheim omdat het de Sovjet-Unie betrof, maar omdat men concurrent Rotterdam geen inzicht in de materie wilde bieden. Uit het onderzoek was namelijk naar voren gekomen dat Rotterdam de zaken beter op orde had: in de Rotterdamse haven meerden verhoudingsgewijs meer Russische schepen aan dan in Amsterdam.¹¹⁸ Het was voor Amsterdam dan ook zaak om de banden met de Sovjet-Unie aan te halen, wilde men de handel niet geheel aan Rotterdam verliezen. Aangezien Nederland geen officiële banden met de Sovjet-Unie onderhield, konden ook door de gemeente geen officiële betrekkingen met de Russen worden aangeknoopt. J.A. van Hamel, een Amsterdamse advocaat en een expert op het gebied van de internationale diplomatieke verhoudingen, had De Vlucht in een brief de suggestie aan de hand gedaan dat van particuliere zijde pogingen moesten worden ondernomen om de handelsbanden aan te halen.¹¹⁹ Het was opvallend genoeg De Vlucht zelf die het advies van Van Hamel zou opvolgen.

In januari 1935 vertrok De Vlucht voor twee weken naar de Sovjet-Unie met een concreet doel voor ogen: het binnenslepen van orders voor de Nederlandsche Scheepsbouw Maatschappij. De NSM verkeerde in grote problemen en werd begin 1935 zelfs met sluiting bedreigd. De redding leek uit de Sovjet-Unie te komen, waar de regering belangstelling had getoond voor het plaatsen van een grote order. Volgens de officiële lezing was de directeur van de NSM wegens een verblijf in Engeland verhinderd om de onderhandelingen met de Russen te voeren en had hij De Vlucht gevraagd om de honneurs waar te nemen. Het is echter aannemelijk dat het uitzenden van de burgemeester van Amsterdam naar Moskou ook een strategisch doel

diende: het kon door de Sovjet-Russen worden uitgelegd als een halve erkenning van hun staat. Het zou een opzienbarende reis worden die in Amsterdam en daarbuiten voor ophef zou zorgen. Het was ook wat: een Nederlandse, antirevolutionaire bestuurder ging in Moskou met vertegenwoordigers van de communistische partij om de tafel zitten om de werkgelegenheid in de Amsterdamse scheepvaartindustrie te garanderen. De discussies zouden echter pas na afloop op gang komen, omdat de reis, net als eerder het handelsrapport, geheim werd gehouden. De Vlucht zou zelfs de wethouders onkundig laten van zijn reisplannen.

De Vlucht reisde af naar Moskou als lid van een officieuze Nederlandse handelsdelegatie die verder bestond uit de oud-consul in Japan en China en bankier E.D. van Walree, die al enige jaren met steun van het ministerie van Economische Zaken officieus onderhandelingen voerde met de Russen over het aanhalen van de handelsbetrekkingen, A.N. Molenaar, algemeen secretaris van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers, W.H. Rethmeyer, directeur van het Centraal Bureau voor den Handel met Sovjet-Rusland, en M. Nesterov, directeur van de Russische 'Exportchleb' in Nederland.¹²⁰ De onderhandelingen met de Russen verliepen naar wens.¹²¹ De Vlucht bereikte een akkoord over een order voor drie houttransportschepen bij de NSM en vijf sleepboten bij Verschure en Co's Scheepswerf en Machinefabriek en hij legde de basis voor toekomstige afspraken over de bouw van twee passagierschepen door de NSM.¹²² Ten slotte wist De Vlucht Nesterov, met wie hij samen terug naar Nederland reisde, te bewegen het hoofdkantoor van de Exportchleb van Rotterdam naar Amsterdam te verplaatsen.¹²³ Het was al met al een uiterst succesvolle handelsmissie, zowel voor de NSM als voor Amsterdam dat in de toekomst profijt hoopte te trekken van de contacten die nu met de Russen waren gelegd.

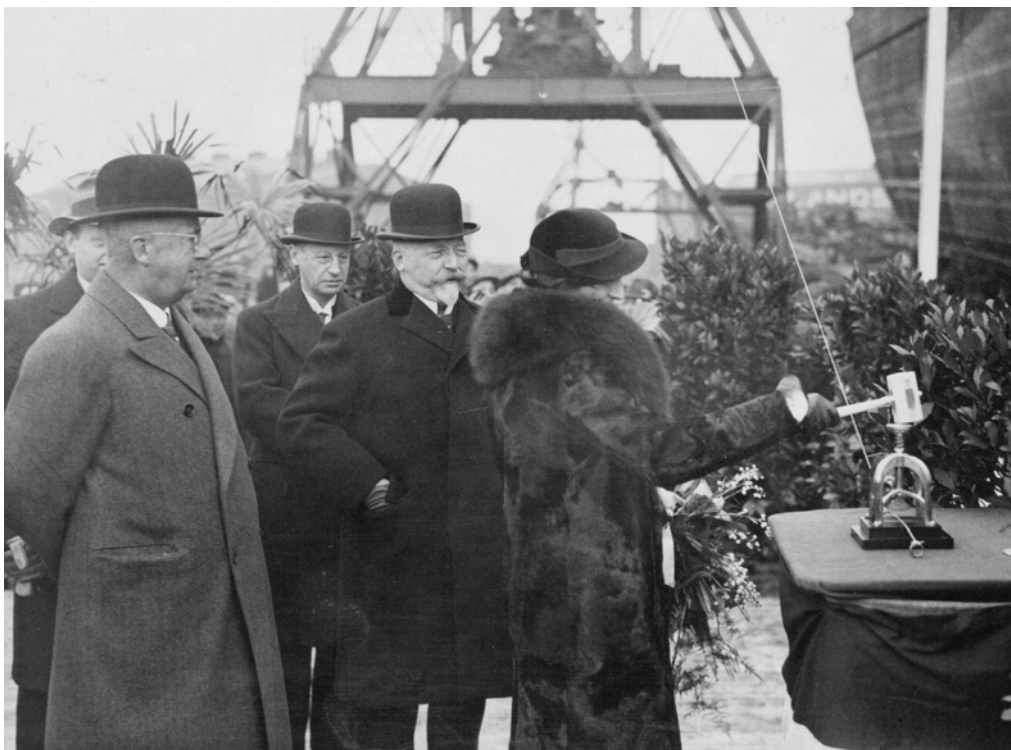
Tijdens zijn verblijf in de Sovjet-Unie was in de Nederlandse pers druk gespeculeerd over de vraag in welke hoedanigheid De Vlucht nu precies naar Moskou was afgereisd: als burgemeester of als president-commissaris? En was het voor een Nederlandse bestuurder niet hoe dan ook ongepast contacten te onderhouden met een niet door de regering erkende natie? De zaak wekte ook enige beroering in Den Haag. Minister van Binnenlandse Zaken J.A. de Wilde (1933-1937) verwachtte er Kamervragen over en besloot bij commissaris van de Koningin Röell inlichtingen in te winnen. Röell kon de minister rapporteren dat hij op 7 januari een verlofaanvraag van De Vlucht had ontvangen en dat de burgemeester hem in vertrouwen had laten weten in zijn capaciteit als president-commissaris af te reizen naar Moskou.¹²⁴ Formeel was er dus geen sprake geweest van officieel contact tussen vertegenwoordigers van de Sovjet-Unie en een Nederlandse bestuurder. Even leek het erop dat de lezing van Röell ontkracht werd door De Vlucht zelf. 'Amsterdam gaat gebukt onder zulk een zware werkeloosheid, dat een Burgemeester, die rustig op zijn stoel blijft zitten, zijn taak zeer slecht zou toonen te verstaan', zo zou hij bij terugkomst in Nederland hebben verklaard. Later zou hij beweren dat hij hier verkeerd was geciteerd.¹²⁵ In feite was het een vrij academische discussie: zo eenvoudig kon de burgemeesterssteek niet weggemoffeld worden. Ook al was De Vlucht formeel als vertegenwoordiger van de NSM naar Moskou afgereisd, zijn Russische gesprekspart-

ners hadden toch nog altijd ook met de burgemeester van Amsterdam aan een tafel gezeten die blijkens zijn optreden niet alleen de belangen van de NSM voor ogen had gehad.

In de pers was het oordeel over De Vlugs missie gemengd. *De Telegraaf* plaatste De Vlucht in een lange traditie van Amsterdamse burgemeesters-kooplieden om uiteindelijk toch tot de conclusie te komen dat De Vlucht er beter aan had gedaan om thuis te blijven, in de wetenschap dat de communisten zijn bezoek in zouden zetten voor hun propaganda. De krant doelde onder meer op een foto van De Vlucht in gesprek met vertegenwoordigers van de Sovjet-Russische overheid die geplaatst was op de voorpagina van *De Tribune*.¹²⁶ In *Antirevolutionaire Staatskunde*, het tijdschrift dat antirevolutionaire bestuurders voorzag van de nodige inlichtingen over de anti-revolutionaire beginselen op tal van terreinen van het openbaar bestuur, ging men ervan uit dat De Vlucht als particulier naar het oosten was afgereisd. Diens ijveren voor orders in de Sovjet-Unie was 'niet een daad der Amsterdamsche overheid, doch een optreden als commissaris eener particuliere maatschappij' geweest. Volgens de antirevolutionaire rechtsgeleerde Noteboom was het verder een 'gewetenskwestie' of iemand persoonlijk handel met de bolsjewisten wilde drijven.¹²⁷ A.C. Josephus Jitta, hoofdredacteur van *De Groene Amsterdammer*, nam het voor De Vlucht op: 'Voor de zooveelste maal heeft burgemeester de Vlucht blijk gegeven, dat hij de hooge en verantwoordelijke positie, die hij bekleedt, ten volle waard is.' De Vlucht had zich ingespannen voor de Amsterdamse handelsbelangen en geprobeerd in deze tijd van crisis de werkgelegenheid in de scheepvaartindustrie een impuls te geven en verdiende daarvoor volgens Josephus Jitta alle lof.¹²⁸

Ook raad en college reageerden enthousiast op De Vlugs missie. Tijdens een besloten raadsvergadering op 13 maart lichtte De Vlucht de raad in over zijn reis naar Moskou die als doel had gehad 'de belangen van verschillende Nederlandsche industrieën' te behartigen.¹²⁹ Lof was zijn deel. Volgens het sociaal-democratische raadslid Ed. Polak had De Vlucht zich met zijn handelsmissie geplaatst in de traditie van vroegere Amsterdamse burgemeesters die ook ten bate van hun stad een ware koopmansgeest ten toon hadden gespreid.¹³⁰ De raad stemde vervolgens in met het voorstel van het college om Verschure een krediet van veertigduizend gulden te verstrekken en de NSM voor de bouw van de houtschepen een gemeentelijk krediet van anderhalf miljoen gulden te verlenen.¹³¹ De Vlucht had zich vanwege zijn positie bij de NSM buiten de besluitvorming hierover gehouden, zo werd in de notulen aangekend.¹³² Na alle moeite die De Vlucht zich had getroost was het echter natuurlijk uitgesloten dat de raad deze kredieten zou weigeren te verstrekken.

Het was niet de eerste keer dat De Vlugs banden met het Amsterdamse bedrijfsleven aanleiding hadden gegeven tot politiek en maatschappelijk debat. In 1930 ontstond enige commotie rond de benoeming van De Vlugs oudste zoon Gerrit Cornelis tot lid van de raad van commissarissen van de Amsterdamsche Ballast Maatschappij en een andere zoon tot commissaris van de NV Technisch Bureau voor Algemeene Lichtreclame S. Kool en Co. Beiden bedrieven onderhielden zakelijke contacten met de gemeente. De ABM had aan de gemeente zelfs een zeer goede klant: het bedrijf

Op 7 december 1935 verrichtte A.E. Hijmans-de Vlucht, de dochter van de burgemeester, in aanwezigheid van de burgemeester en D. Goedkoop Dzn, de directeur van de Nederlandsche Scheepsbouw Maatschappij, de doop van de Kosarew. Het was een van de drie houtvrachtschepen die de NSM bouwde in opdracht van de Sovjet-Russische v.o. Maschinoimport. De order was binnengesleept door De Vlucht. Stadsarchief Amsterdam

was verantwoordelijk voor het bouwrijp maken van grond in de nieuwe wijken van de stad.¹³³ Het communistische raadslid L. Seegers vroeg zich af of 'de gemeenschappelijke belangen van de familie De Vlucht en genoemde maatschappijen tot voor de gemeente Amsterdam schadelijke consequenties [konden] leiden'. De Vlucht zou zijn zoon bij de ABM hebben binnengeloodst om zijn persoonlijke financiële belangen in het bedrijf veilig te stellen, zo werd in kringen rond Seegers gesuggereerd. Gerrit zou ervoor moeten zorgen dat het aandelenpakket waarover zijn vader – de oud-president-commissaris – kennelijk beschikte, zijn waarde zou behouden door bijvoorbeeld gunstige contracten met de gemeente af te sluiten. In reactie op de schriftelijke vragen van Seegers liet het college het bericht uitgaan, dat bij het sluiten van contracten 'uitsluitend de belangen der gemeente' werden gediend. Een meerderheid van de raad nam met deze verklaring genoegen, al vond de sociaal-democratische fractievoorzitter E. Boekman het van weinig tact getuigen dat de zoons van De Vlucht bij deze bedrijven een commissariaat hadden aanvaard.¹³⁴ Hier had Boekman een punt. Zeker gezien de beroering die bijvoorbeeld eerder in Den Haag was

ontstaan vanwege de betrokkenheid van raadsleden bij de handel in gemeentegrond en de discussies die ook in Amsterdam over de gemeentelijke grondpolitiek waren gevoerd, was het beter geweest wanneer De Vlucht elke schijn van belangenverstrengeling vermeden had.¹³⁵ Tot consequenties voor De Vlucht's rol binnen het Amsterdamse bedrijfsleven leidde dit debat niet. De Vlucht had dan ook inmiddels afdoende aangetoond dat de taak die hij voor zichzelf zag weggelegd binnen de Amsterdamse handelswereld primair gericht was op het versterken van het Amsterdamse economisch leven.

Al met al riep De Vlucht's optreden in de Amsterdamse handelswereld gemengde reacties op. Enerzijds was er sprake van waardering voor een burgemeester die zijn nek uitstak voor de Amsterdamse handelsbelangen. Anderzijds was men vanuit de Amsterdamse handelswereld niet gewend om geconfronteerd te worden met een burgemeester die zo zijn eigen ideeën had over de wijze waarop de Amsterdamse handelsbelangen het beste behartigd konden worden en de adviezen van de Kamer van Koophandel niet klakkeloos overnam. Als 'ondernemende burgemeester' stond De Vlucht niettemin in een traditie van Amsterdamse koopman-burgemeesters die de stad in de Gouden Eeuw tot grote bloei hadden zien komen. Hoewel De Vlucht's inspanningen vanzelfsprekend moeilijk op een hoogte geplaatst konden worden met die van zijn roemruchte zeventiende-eeuwse collega's werd De Vlucht tijdens zijn burgemeesterschap regelmatig met hen vergeleken, al waren het dan niet zozeer zijn activiteiten ten bate van het handelsleven, als wel zijn uiterlijke kenmerken die hiertoe de aanleiding vormden. Volgens het *Algemeen Handelsblad* leek hij 'in voorkomen zóó gesneden uit een schutterstuk van Van der Helst of een regentengroep van Hals'.¹³⁶ Tegelijkertijd gaf hij met zijn inspanningen op het terrein van handel en economie een 'moderne' invulling aan het burgemeesterschap.

Burgemeesters die naar voren traden als promotors van hun stad en met vertegenwoordigers van de plaatselijke handelswereld in hun kielzog naar het buitenland afreisden: het is een aspect van het burgemeesterschap dat vooral met de naoorlogse burgemeesters is geassocieerd, met mannen als Feike de Boer, Arnold d'Ailly en Gijs van Hall die allen over een goed netwerk in de financieel-economische wereld beschikten en de wereld over reisden om contacten te leggen ten bate van de Amsterdamse handel en industrie. De naoorlogse burgemeesters beperkten zich in tegenstelling tot hun vooroorlogse collega's niet tot hun magistratelijke taken, maar zouden zich ontpoppen als 'moderne managers' die in hun optreden veel weg hadden van een ondernemer, van de 'moderne industrieel'.¹³⁷ De eerste aanzetten daartoe zien we echter al bij De Vlucht. De banden die hij vanuit zijn bestuurlijke rol aanknoopte met de wereld van handel en economie pasten bij het 'moderne burgemeesterschap' zoals zich dat deze jaren ontwikkelde: modern in die zin dat er burgemeesters waren die zich bewogen binnen de sfeer van *urban governance* en daarmee een betrokkenheid toonden bij hun stad die verder strekte dan de bestaande, politiek-bestuurlijke kaders.

Het belang dat De Vlucht hechtte aan de internationale contacten toonde volgens *Standaard*-journalist Burger aan dat De Vlucht een burgemeester was 'die kent de

eisen, welke de moderne tijd stelt'.¹³⁸ Toch moeten we De Vlught inspanningen ook weer niet overdrijven. Niet op al zijn buitenlandse reizen werd hij door een stevige handelsmissie vergezeld, zo wist ook Heldring, die De Vlughts reislust dan wel weer wat al te gemakkelijk louter in het kader plaatst van diens tomeloze inspanningen om zijn collectie aan ridderordes uit te breiden.¹³⁹ Niet elk bezoek mocht dan uitmonden in orders voor het Amsterdamse bedrijfsleven, van Amsterdam-promotie was wel degelijk sprake. De Vlught gaf de bezoekers een rondleiding door de nieuwe stadswijken in West en Zuid, de havens en langs de Amsterdamse kunstschaten. Het bezoeken van buitenlandse steden en het ontvangen van buitenlandse gasten hoorde ook bij De Vlughts rol als eerste burger.

In zijn activiteiten buiten de politieke arena van het Prinsenhof werd De Vlught geconfronteerd met vertegenwoordigers van de handelswereld die zich met de burgemeester in deze rol soms niet goed raad wisten. De Vlughts handelsgeest sprak het Amsterdamse bedrijfsleven aan, maar tegelijkertijd werd zijn optreden met enige argwaan gevolgd en bleef hij toch ook een vreemde eend in de bijt, temeer daar zijn maatschappelijke achtergrond hem buiten de sterk aan de handelswereld verbonden kringen van de Amsterdamse elite zou houden.

DE VLUGHT EN DE *BEAU MONDE*

De Amsterdamse elite was van oudsher geen homogeen bolwerk, maar bestond uit verschillende coterieën die elk hun eigen tradities in stand hielden.¹⁴⁰ Bruin heeft voor de tweede helft van de negentiende eeuw beschreven hoe nieuwe groepen tot de Amsterdamse maatschappelijke elite kwamen te behoren. Burgemeester Van Leeuwen behoorde bijvoorbeeld tot de 'Indische fortuinen' die zoals de naam al aangeeft, hun fortuin met handel in de kolonie hadden verdiend.¹⁴¹ De Vlught kan zoals gezegd het beste gevangen worden onder de typering *self-made man*: iemand die zich op eigen kracht, zonder noemenswaardige opleiding in het bedrijfsleven op wist te werken. Het was een categorie waar de gezeten handelselite weinig mee ophad, zoals De Vlught al spoedig zou merken. In het zakelijk leven kwamen leden van de verschillende coterieën elkaar geregeld tegen, maar in het sociale leven werden strikte scheidingslijnen gehanteerd, zo ondervond De Vlught toen hij pogingen ondernam om tot de sociale wereld van de 'oude' elite door te dringen. Het was hem in 1919 gelukt om door de ballotage van sociëteit De Groote Club te komen, omdat het bestuur het voor het netwerk van zijn leden van belang achtte, dat ook vertegenwoordigers van de nieuwe bestuurselite zoals De Vlught de herensociëteit aan de Dam aandeden, ook al week hun opleiding en achtergrond sterk af van die van het gemiddelde clublid.¹⁴² Met De Groote Club alleen zou De Vlught echter geen genoeg nemen. De burgemeester van Amsterdam wilde temidden van de oude Amsterdamse sociale elite verkeren.

De Vlught had bij zijn aantreden als burgemeester aan de top van de belangrijkste bedrijven, vooral in de scheepvaart- en bankwereld, leden van families aangetroffen die al gedurende een of meerdere generaties tot de betere kringen in Amster-

dam behoorden. Ernst Heldring was hiervan een goed voorbeeld. Heldrings vader had zich als bankier en door zijn huwelijk een goede plaats in de Amsterdamse elite verworven en zijn zoon zette deze lijn door. Heldring beschikte over een uitgebreid netwerk in de Amsterdamse *beau monde* als lid van de exclusieve herensociëteit Onder Ons en van kunstzinnige verenigingen als de Vereeniging Rembrandt, waar hij leden van Amsterdamse negentiende-eeuwse handels- en bestuursgeslachten als Van Lennep, Van Loon en Van Eeghen trof.¹⁴³ In de licht neerbuigende wijze waarop Heldring in zijn dagboek over De Vlucht schrijft, klinkt door dat vanuit zijn kring op de *nouveau riche* De Vlucht werd neergekeken. De Vlucht trok zich er weinig van aan en ondernam schaamteloze pogingen om tot de Amsterdamse *upper class* door te dringen. Enerzijds kwam dit voort uit de drang van een *nouveau riche* om 'erbij te horen', anderzijds werd De Vlucht mogelijk geleid door de gedachte dat een burgemeester van Amsterdam nu eenmaal toegang tot deze netwerken hoorde te hebben om zijn functie goed uit te kunnen oefenen.

Heldring doet in zijn dagboek met zichtbaar genoegen verslag van De Vlucht's strijd voor erkenning. Hij weet te melden dat De Vlucht tegenover C.J.K. van Aalst, directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, op subtiële wijze de wens had geuit graag eens in de *beau monde* uitgenodigd te worden: de *inner-circle* van de Amsterdamse elite die elkaar trof tijdens diners, thés en op de sociëteit. Nadat Van Aalst, die samen met De Vlucht zitting had in de raad van commissarissen van de NSM, dit voor de burgemeester had weten te regelen kwam deze met een nieuw verzoek. Vlak voor de oorlog was De Vlucht verhuisd naar het Johannes Vermeerplein in de chique Museumbuurt. Hij woonde er op stand, dat zeker, maar De Vlucht stelde zich er toch niet mee tevreden. Praktisch al zijn voorgangers hadden tijdens hun burgemeesterschap een pand in de Amsterdamse grachtengordel betrokken; daar temidden van de elite hoorde ook volgens De Vlucht de burgemeester van Amsterdam te huizen. Van Aalst beloofde De Vlucht zijn best te zullen doen en nam vervolgens contact op met twee bekenden, wier families al generaties lang tot de elite van de stad behoorden: jonkheer W.H. van Loon en S.P. van Eeghen. Zij waren echter niet genegen zich voor De Vlucht in te spannen. 'Nu ze tegenwoordig mensen van dat soort burgemeester maken, moeten die maar in hun buurt blijven', zo luidde het hooghartige antwoord van Van Loon.¹⁴⁴ Van Aalst reikte uiteindelijk zelf de oplossing aan. Zoals zoveel welgestelde Amsterdammers besloot hij deze jaren zijn vaste woon- en verblijfplaats naar 'buiten' te verplaatsen. Waar de meeste kozen voor het Gooi vertrok van Aalst naar een nieuw, in achttiende-eeuwse stijl opgetrokken kasteel in Hoevelaken.¹⁴⁵ Zijn woning op Herengracht 502 bood hij de gemeente als ambtswoning aan. Het college aanvaardde in 1925 in afwezigheid van De Vlucht dit genereuze aanbod, nadat wethouder Ter Haar zijn collega's ervan had weten te overtuigen dat 'de tegenwoordige burgemeester wel op een ambtswoning gesteld [zou zijn]'.¹⁴⁶ Van Aalst was er echter de man niet naar om geschenken te geven, zonder hiervoor iets terug te verwachten. De gemeente zou de kersverse Heer van Hoevelaken voor zijn ruimhartige geste belonen door een oogje dicht te knippen toen het nieuwe hoofdkantoor van de NHM aan de Vijzelstraat niet geheel aan de bouwvoorschriften bleek te voldoen.¹⁴⁷

Evenals de ‘nouveau riche’ die Van Aalst toch ook was – de domineeszoon koketteerde met het feit dat hij afstamde van Michiel de Ruyter, maar was binnen de Amsterdamse elite toch ook een nieuwkomer – genoot De Vlucht zichtbaar van de sfeer die de grachtengordel uitademde en mat hij zich de levensstijl aan die daarbij hoorde: gezeten aan de grote tafel in de eetzaal van de ambtswoning lieten hij en zijn vrouw zich bedienen door een in livrei gestoken huisknecht annex chauffeur.¹⁴⁸ Had dit toch iets potsierlijks, van de andere kant zette De Vlucht deze entourage niet alleen in voor zijn eigen gerief, maar ook om het burgemeesterschap te verheffen naar het hoge peil waarop het naar zijn mening gesteld moest worden. Waar een burgemeester als Patijn wars was van uiterlijk vertoon en bij uitzondering in het ambtskostuum werd gesignaleerd,¹⁴⁹ zette De Vlucht de tradities en symboliek waarmee zijn ambt werd omringd juist in om gezag uit te stralen en uit te drukken dat hij een boven de partijen staande, hoge autoriteit was. Daarbij hoorde ook een representatieve ambtswoning temidden van de Amsterdamse *beau monde*.

In tegenstelling tot zijn collega's in Rotterdam en Den Haag, Zimmerman en Patijn, was De Vlucht namelijk geen ‘geboren regent’ die op ‘natuurlijke wijze’ gezag uitstraalde en zich al in een vroeg stadium van zijn arbeidzame leven vertrouwd had gemaakt met een rol als voorzitter en autoriteit. De Vlucht, en bijvoorbeeld ook Van Cauwelaert, compenseerden dit door volop gebruik te maken van het uiterlijk en ceremonieel vertoon waarmee hun ambt omgeven was. De Vlucht had bij officiële gelegenheden, gehuld in een rokkostuum met steek en onderscheidingstekens, de allure van een zeventiende-eeuwse regent: ‘zijn bolwangig gelaat, versierd met een grijsge worden sik, weerspiegelde de welgedaanheid en voornaamheid dier oude stadsbestuurders’.¹⁵⁰ Dit betekende dat De Vlucht in zijn missie was geslaagd. Tegelijkertijd was dit uiterlijk vertoon voer voor karikaturisten en spotprenttekenaars die aan De Vlucht veel inspiratie ontleenden. Tekenaars als Joh. Braakensiek, L.J. Jordaan en L. Raemaekers portretteerden De Vlucht in ambtskostuum, plaatsten hem in een zeventiende-eeuwse setting en leverden zo op hun beurt een bijdrage aan het imago van De Vlucht als een ‘wasechte’ Amsterdamse magistraat. Het was een imago dat door de timmermanszoon De Vlucht deze jaren zorgvuldig zou worden gecultiveerd. Volgens sommigen ging hij daarin te ver. Heldring vond dat De Vlucht ‘[zwol] in zijn waardigheid’, maar hij zou hem later ook prijzen als een ‘decoratief hoofd der gemeente’.¹⁵¹ Met zijn ‘ouderwetse’ en nostalgische uitstraling vormde De Vlucht een tegenwicht tegen de dynamiek van de *roaring twenties*, met de progressieve politiek van de sociaal-democratische wethouders en de opkomst van de ‘moderne cultuur’ die door veel Amsterdammers als ontwrichtend werd ervaren (zie het volgende hoofdstuk). De Vlucht straalde gezag, rust en stabiliteit uit.

Dr. De Vlucht bezit de gave van heel veel werk te kunnen verzetten, kalm blijvend ondanks den spoed, die betracht wordt; een rustige, ordelijke geest, die niet de zaken laat traineeren, noch ze overhaast. En naast dat vele werk is nooit de representatie hem te veel; waar hij komt stralen van hem belangstelling, wellevendheid en opgewektheid uit.¹⁵²

Een soortgelijke houding zien we deze jaren vaker terug bij bestuurders die net als De Vlucht niet afkomstig waren uit de traditionele, merendeels liberale bestuurs-elite. De Vlucht's Keulse collega Adenauer, afkomstig uit een katholiek kleinburgerlijk milieu, was zich er eveneens sterk van bewust een hoge post te bekleden en gaf daar op vergelijkbare wijze uitdrukking aan. Ook hij probeerde een plaats te bemachtigen tussen de elite van zijn stad, door Adenauers biograaf Charles Williams treffend omschreven als '[a] small and closely knit group of the most powerful families (...), mostly bankers and industrialists, who tended to assume that, whoever might be mayor, in practice they controlled the city'.¹⁵³ Adenauer hielp hen uit deze waan: hij liet er geen twijfel over bestaan, dat hij in Keulen de touwtjes in handen had. Hij kon daarbij, in tegenstelling tot De Vlucht, terugvallen op zijn formele bevoegdheden die verder reikten dan die van de Nederlandse burgemeester. Hij werd daarnaast niet gehinderd door enige bescheidenheid, getuige de sigaren omhuld door een sigarenbandje met het portret van de burgemeester die hij zijn gasten voorschotelde.¹⁵⁴ Ook meende hij het zich te kunnen permitteren zijn huis op kosten van de stad te laten verbouwen – hij ontving er tenslotte als burgemeester gasten – en stelde hij zich hooghartig op ten opzichte van zijn ondergeschikten.¹⁵⁵ Zover ging De Vlucht niet, 'maar als je als jongeman in de marmeren hal beneden de deur voor De Vlucht openhield zei hij geen dankjewel of goedemorgen. Dat was vanzelfsprekend.'¹⁵⁶ Pas na de Tweede Wereldoorlog zou het strikt hanteren van de hiërarchie in stijl en vorm minder vanzelfsprekend worden. Interim-burgemeester Feike de Boer, aangesteld om de stad door de eerste maanden na de bevrijding heen te helpen, zette wat dat betreft de toon met zijn 'volkse' taalgebruik. Ook diens opvolger D'Ailly, afkomstig uit een patriciërsfamilie, cultiveerde het imago van een burgemeester die één was met de Amsterdammers. Hij kaartte met de Jordanezen, stapte uit zijn dienstauto om een kar over een brug te duwen en knoopte op straat een praatje aan met 'gewone' Amsterdammers.¹⁵⁷ Voor De Vlucht was dergelijk gedrag alleen al vanwege zijn eenvoudige komaf minder vanzelfsprekend. Daarvoor was hij zich te zeer bewust van de door hem gevoelde noodzaak om het nodige gezag af te dwingen als hoge autoriteit.

De Vlucht gaf ook in dit opzicht een andere invulling aan het burgemeesterschap dan zijn voorganger Tellegen die voor de Amsterdammers een onzichtbare bestuurder was gebleven en zich geen enkele moeite had getroost om aansluiting te vinden bij de sociale elite. Hij had dan ook voor zichzelf geen publieke rol weggelegd gezien als uithangbord van de stad. De Vlucht trad wel nadrukkelijk als zodanig op de voorgrond. Zich sterk van zijn positie en status bewust, achtte hij het van belang om als hoogste vertegenwoordiger van het Amsterdamse stadsbestuur midden in de Amsterdamse (handels)wereld te staan, met alles wat daar bij hoorde. Hij vertoonde daarbij de overijver die in de gevestigde, elitaire kringen geregeld tot smalende reacties aanleiding gaf. Hier leek aanvankelijk het besef nog niet echt doorgedrongen, dat het met het aantreden van een nieuwe, niet aan het handelspatriciaat geparenteerde bestuurselite en met het toenemen van de overheidsbemoeienis op tal van terreinen steeds belangrijker werd om de banden met het openbaar bestuur aan te halen.

Geleidelijk aan zou de handelswereld de noodzaak inzien van investeringen in de contacten met de politieke wereld, temeer daar de bestaande netwerken van club en sociëteit aan belang inboetten, omdat men hier de nieuwe bestuurselite simpelweg niet aantrof. Deze 'nieuwe' elite had haar eigen, verzuilde netwerk, het netwerk van de actieve burgers die in vakbond, partij en vereniging bestuurlijke activiteiten vervulden.¹⁵⁸ De persoon van De Vlucht is wat dat betreft illustratief. Enerzijds maakte hij deel uit van de antirevolutionaire wereld, anderzijds voelde hij vanuit zijn rol als burgemeester ook de noodzaak om aansluiting te zoeken bij de oude Amsterdamse sociale netwerken, waar men De Vlucht met enige *dédain* benaderde, maar uiteindelijk toch ook beseftte dat men niet om de burgemeester heen kon.

DE PALEIS-RAADHUISKWESTIE

Dat De Vlucht statusgevoelig was behoeft na zijn ijveren voor een representatieve ambtswoning nauwelijks nog toelichting. Hij had inmiddels ook zijn zinnen gezet op een representatieve werkplek, een predikaat dat niet aan de toenmalige behuizing van het Amsterdamse stadsbestuur kon worden toegekend. Het Amsterdamse stadhuis bevond zich op de Oudezijds Voorburgwal in het Prinsenhof, dat stamde uit de zestiende eeuw en lange tijd als gastenverblijf had gediend voor hooggeplaatste personen die de stad bezochten. Het was verschillende keren verbouwd om ruimte te creëren voor het alsmaar groeiende ambtenarenapparaat. In 1920 oogde het stadhuis door alle verbouwingen als een 'doolhof van meerendeels donkere gangen, trappen, portalen en vertrekken, waarin het publiek niet dan met moeite den weg kan vinden'.¹⁵⁹ Met enige jaloezie zal De Vlucht in de jaren twintig kennis hebben genomen van de vergevorderde plannen voor de bouw van een nieuw stadhuis in Den Haag en de nieuwe behuizing van het Rotterdamse gemeenteparaat. De vraag drong zich op of het ook in Amsterdam niet tijd werd voor de bouw van een nieuw stadhuis. Net als in Den Haag en Rotterdam zou in Amsterdam de burgemeester zich persoonlijk inlaten met de stadhuisplannen.¹⁶⁰

In Rotterdam had burgemeester Zimmerman het voortouw genomen bij de plannen voor de bouw van een nieuw stadhuis en er zelfs een persoonlijk project van gemaakt, waar hij raad en college zoveel mogelijk buiten hield. Op de plaats van de met de grond gelijk gemaakte rosse buurt achter de gedempte Coolsingel verrees tussen 1915 en 1920 het nieuwe in beaux-arts stijl opgetrokken stadhuis naar een ontwerp van Henri Evers: 'een tempel voor het gemeentelijk ambtenarenapparaat aan een boulevard van Parijse allure'.¹⁶¹ In Den Haag was burgemeester Patijn evenmin van zins zich veel aan de mening van de raad gelegen te laten liggen voor wat betreft de locatie van het nieuwe stadhuis. Hij kreeg zijn zin, maar kon niet voorkomen dat de start van de bouwwerkzaamheden telkens weer vooruit werd geschoven. Uiteindelijk zou pas na de Tweede Wereldoorlog met de bouw worden begonnen.¹⁶² Het bouwen van een nieuw stadhuis was een prestigieus project, waarmee het stadsbestuur zichzelf een duidelijk gezicht kon geven in de stedelijke samenleving en dat uitdrukking gaf aan een nieuw elan. Zowel Amsterdam, als Rotterdam en Den Haag

hadden rond de eeuwwisseling een belangrijke ontwikkeling doorgemaakt, onder meer onder invloed van de actieve gemeentepolitiek die op tal van terreinen was gevoerd. De bouw van een nieuw stadhuis midden in de stedelijke gemeenschap gaf zo uitdrukking aan het hernieuwde zelfbewustzijn van de stad en haar bestuur. Burgemeesters grepen ten slotte de gelegenheid aan om met de bouw van een nieuw stadhuis ook zichzelf te 'vereeuwigen'.

In Amsterdam was de 'raadhuiskwestie' onlosmakelijk verbonden met de 'paleiskwestie', zodat ook wel gesproken werd van de 'paleis-raadhuiskwestie'. Deze kwestie draaide rond de vraag of het paleis op de Dam weer door de gemeente als stadhuis in gebruik zou moeten worden genomen. Tijdens zijn korte regeerperiode (1806-1810) had koning Lodewijk Napoleon de schepping van Jacob van Campen ingericht als zijn paleis. Koning Willem I had vlak na zijn aantreden het paleis weer aan de vroede vaders van Amsterdam teruggegeven, om het niet veel later weer door de stad in 'provisieel gebruik' aangeboden te krijgen als zijn residentie in de hoofdstad. De vorst zou zich er echter maar één keer per jaar laten zien: tijdens zijn jaarlijkse bezoek aan de stad. De rest van het jaar werd het paleis, tot wrevel van veel Amsterdammers, niet gebruikt. Het was een 'kolossaal bewijs, hoe de Hollanders den slag hebben de dingen hunne bestemming te doen missen', zo viel in 1873 in het *Algemeen Handelsblad* te lezen.¹⁶³ Bij verschillende gelegenheden kwam de vraag naar voren of het paleis niet weer als raadhuis in gebruik zou kunnen worden genomen. Men stuitte dan telkens op twee bezwaren. Op de eerste plaats kon men onmogelijk met goed fatsoen het paleis weer als raadhuis inrichten zonder de vorst(in) een vervangend verblijf in Amsterdam aan te bieden. Op de tweede plaats zag het ernaar uit dat het paleis inmiddels onvoldoende ruimte zou kunnen bieden aan het alsmaar uitdijende gemeentelijke bestuursapparaat. Kon niet gewoon beter een nieuw stadhuis gebouwd worden, nu ook het Prinsenhof tot de nok toe met ambtenaren gevuld was? In 1920 werd het principebesluit genomen om een nieuw raadhuis te bouwen, zodra daarvoor de vereiste financiële middelen beschikbaar waren. In 1922 gaf de raad het college haar fiat om alvast de nodige voorbereidingen te treffen voor de bouw van een nieuw raadhuis. Veel haast werd hiermee nog niet gemaakt.¹⁶⁴

De paleis-raadhuiskwestie leek uit beeld verdwenen, totdat het sociaal-democratische raadslid George van den Bergh in 1926 het eigendomsvraagstuk oprakelde: men was er in Amsterdam lang van uitgegaan dat het paleis eigendom van het rijk was, maar Van den Bergh had daar zo zijn twijfels over. Op zijn voorstel onderzocht een commissie van geleerden deze kwestie en kwam tot de conclusie, dat het eigendom van het paleis inderdaad bij de gemeente lag, waarop Van den Bergh voorstelde om de 'bruikleen' op te zeggen en het paleis weer voor gemeentelijk gebruik in te richten.¹⁶⁵ De Vlucht, die zich al vanaf zijn aantreden als raadslid met de raadhuiskwestie had bezig gehouden – van een oud-aannemer en 'bouwmeester' kon ook moeilijk anders worden verwacht – achtte het paleis niet geschikt om als huisvesting te dienen voor het omvangrijke gemeentelijke bestuursapparaat en, belangrijker nog, zag opzegging van de bruikleen als een belediging voor de vorstin. Na veel

gecorrespondeerd te hebben met het rijk kon hij in 1931 in overleg met minister van Financiën jonkheer D.J. de Geer (1926-1933) een alternatief voor het plan-Van den Bergh presenteren.¹⁶⁶ Het paleis zou officieel in rijkshanden worden overgedragen, in ruil waarvoor de gemeente een nieuw raadhuis aangeboden zou krijgen 'van monumentale afmetingen, dat den krachtigen geest van den tegenwoordige tijd uitdrukt'. Uit berekeningen van directeur W.A. de Graaf van Publieke Werken was gebleken dat een dergelijk stadhuis vijftien miljoen gulden zou kosten. Het rijk zegde toe dit bedrag in vijftien termijnen aan Amsterdam over te maken.¹⁶⁷ Als locatie voor het nieuwe raadhuis had De Vlucht het terrein van het in 1929 afgebrande Paleis voor Volksvlijt in gedachten, dat de gemeente inmiddels voor bijna anderhalf miljoen gulden had aangekocht.¹⁶⁸

Wat een goede *deal* leek te zijn, werd door veel Amsterdammers echter als koe-handel gezien. Het historisch genootschap *Amstelodamum*, waarvan De Vlucht erevoorzitter was, kwam met een heftig protest en in de gemeenteraad sprak Romme van een 'vernederende aanbieding der Regeering'. Het voorstel van De Vlucht, die de gevoeligheden die deze kwestie in Amsterdam opriep toch had onderschat, werd door de raad van de hand gewezen en een externe commissie kreeg de opdracht te onderzoeken of het paleis weer 'voor een of meer gemeentelijke doeleinden bruikbaar te maken' zou zijn.¹⁶⁹ Deze commissie, die onder voorzitterschap stond van de zojuist uit de gemeentepolitiek vertrokken Wibaut,¹⁷⁰ was in haar rapport gematigd optimistisch over de mogelijkheid om het paleis weer als raadhuis in te richten, maar een eenduidig advies in deze richting werd niet gegeven. Nadat de hoofden van de gemeentelijke diensten na een bezoek aan het paleis hadden laten weten er weinig heil in te zien hier hun intrek te moeten nemen, besloot het college de paleis-optie van de hand te wijzen.¹⁷¹ Ook de raad liet zich nu verrassend eenvoudig overtuigen van de onmogelijkheid om het paleis weer tot stadhuis te verheffen en stemde op 19 december 1935, de verjaardag van De Vlucht, unaniem in met het voorstel van het college om het paleis af te staan aan het rijk. De stad zou in ruil hiervoor niet meer vijftien, maar tien miljoen gulden tegemoet kunnen zien. Bij het rijk was in 1935, zo'n beetje op het hoogtepunt van de economische crisis, zuinigheid troef. Dat De Vlucht er desalniettemin toch nog in geslaagd was tien miljoen van Den Haag los te peuteren, werd als een knappe prestatie gezien, waarvoor hij in de raad alle lof kreeg toegezwaaid.¹⁷² Het paleis mocht dan volgens het sociaal-democratische raadslid Woudenberg 'de krachtige taal der 17de eeuw' spreken:

doch boven deze piëteit voor het verleden staat het krachtige, energieke en volhardende streven van den Burgemeester naar een oplossing, die zal spreken de nog krachtiger taal van het Amsterdam der 20ste eeuw, dat in een tijd van ernstige crisis en zware beproeving vertrouwen durft te hebben in zijn toekomst.¹⁷³

Wethouder De Miranda sprak de hoop uit dat De Vlucht nog aan het hoofd van het stadsbestuur zou staan, wanneer het nieuwe raadhuis zou worden opgeleverd.¹⁷⁴

Dit hoopte De Vlucht zelf ook. De opening van het nieuwe stadhuis zou de kroon op zijn burgemeesterschap moeten vormen. Hij probeerde dan ook te voorkomen dat de bouw zou verzanden in eindeloze procedures, zoals bijvoorbeeld in Den Haag was gebeurd. De bouw van een nieuw stadhuis was bovendien een ideaal werkgelegenheidsproject, waaraan Amsterdam in deze jaren van grote werkloosheid grote behoefte had. De Vlucht voelde daarom weinig voor het uitschrijven van een prijsvraag om te bepalen naar welk ontwerp het nieuwe raadhuis zou worden gebouwd; de burgemeester vreesde dat een dergelijke procedure, die onder meer eerder in Rotterdam was gevolgd, te veel tijd zou vergen. Als het aan De Vlucht lag zou stadsarchitect A.R. Hulshoff worden belast met het maken van een ontwerp, geassisteerd door een commissie van deskundigen. Het college was echter in meerderheid een andere mening toegedaan en besloot toch een prijsvraag uit te schrijven. De Vlucht werd aan het hoofd van de jury geplaatst.¹⁷⁵ In 1936 riep De Vlucht de Nederlandse architecten op

om onze stad te verrijken met een Raadhuis, dat een grootsche manifestatie moet zijn van hetgeen onze twintigste eeuwse bouwkunst vermag, een Raadhuis, dat tot in lengte van dagen moge getuigen van het krachtige leven van Nederlands hoofdstad en van haar eerbiedig en rotsvast vertrouwen in de toekomst.¹⁷⁶

Geen van de ingezonden ontwerpen zou de jury bovenmatig weten te bekoren, zodat de prijsvraag zonder winnaar bleef. Wel werden vier ontwerpen geselecteerd die 'de belofte [leken] in te houden, na uitwerking en na eventuele verwerking van voor te stellen wijzigingen, tot een Amsterdam waardig Raadhuisonwerp uit te [kunnen] groeien'.¹⁷⁷ Toen de vier architecten(combinaties) in 1938 hun nieuwe ontwerpen presenteerden bleek daar het 'definitieve schetsontwerp' nog steeds niet tussen te zitten. Het bleek lastig de praktische wensen van de gemeente in overeenstemming te brengen met de architectonische aspiraties van de architectencombinaties.¹⁷⁸ De Vlucht vrees voor een eindeloze procedure leek zo bewaarheid te worden. Twee van de vier architectencombinaties kregen nu de opdracht om in nauwe samenwerking met de gemeente een definitief ontwerp op te stellen.¹⁷⁹ Door de oorlog liep de afwikkeling van deze procedure vertraging op. Uiteindelijk zou de gemeente pas na de oorlog haar 'definitieve' keuze bepalen op het ontwerp van F. Berghoef & J.J.M. Vegter. Deze beslissing kwam echter snel ter discussie te staan, evenals de keus voor het Frederiksplein als locatie van het nieuwe stadhuis. De Vlucht had hieraan hardnekkig vastgehouden, ondanks kritiek vanuit de raad, onder meer van Boissevain die dit terrein te krap bemeten vond en pleitte voor de bouw van een nieuw stadhuis aan de Amstel.¹⁸⁰ De raadhuiskwestie zou zich uiteindelijk nog decennialang voort-slepen. Pas in 1988 verkaste het gemeentelijke bestuursapparaat van het Prinsenhof naar de voormalige Jodenbuurt, waar op Vlooienburg aan de Amstel een nieuw stadhuis annex operagebouw was gebouwd, in Amsterdam al snel beter bekend als de Stopera.

Hoewel ook andere grote steden zo hun ambitieuze projecten hebben gekend die verzandden in ellenlange procedures en eeuwige bouwputten nu eenmaal een niet te vermijden grootsteeds fenomeen lijken te zijn, bouwde Amsterdam in de loop der jaren toch wel een bijzondere reputatie op. Naast de stadhuisplannen werd eveneens eindeloos gedelibereerd over de bouw van een opera – die dus uiteindelijk zou worden geïntegreerd in de stadhuisplannen – en over de bouw van bruggen over en tunnels onder het IJ en het Noordzeekanaal die eveneens pas lang na de oorlog gebouwd en uitgegraven zouden worden. Het meest pijnlijk was echter toch de vertraging die de stadhuisplannen opliepen. Wat het symbool had moeten worden van de veerkracht en vitaliteit van een stad die zwaar onder de crisis van de jaren dertig gebukt was gegaan, werd nu het symbool van de stroperigheid die de besluitvorming in Amsterdam op het terrein van de infrastructuur en openbare werken zo kenmerkte. Enerzijds had de raadhuiskwestie laten zien dat De Vlucht zeker ruimte voor zichzelf kon scheppen om zijn stempel op de stad te drukken, anderzijds bleek hij de autoritaire bestuurskracht van een man als Zimmerman te missen om een succesvolle en snelle afronding van zijn project af te dwingen. Daar waar zijn collega's Patijn en Zimmerman hun hakken in het zand hadden gezet en de weerstand die in raad en college tegen hun stadhuisplannen bestond getrotseerd hadden, schikte De Vlucht zich in de Amsterdamse verhoudingen.

AMSTERDAM OP DE KAART

Hoewel het hernieuwde zelfbewustzijn van Amsterdam niet in de bouw van een nieuw stadhuis tot uitdrukking was gebracht, bleven er tijdens het interbellum voldoende gelegenheden over waarop Amsterdam, en zijn burgemeester voorop, zich zelfbewust naar buiten presenteerde. Er vonden deze jaren een aantal feesten en evenementen plaats, zoals de Olympische Spelen van 1928, waarbij De Vlucht op de voorgrond trad in zijn rol als eerste burger. Het verrichten van openingen en het ontvangen van gasten behoorde tot de 'representatieve verplichtingen' van het ambt. Voor de burgemeester waren dit soort gelegenheden niet alleen van belang, omdat zijn ijdelheid werd gestreeld of in uitbundige ambtskledij gebotvierd, maar ook omdat de stad erbij was gediend: feesten waren momenten van eendracht, boden de gelegenheid om op het glorieus verleden terug te blikken en met het nodige optimisme uit te kijken naar de toekomst.

In 1923 werd in Amsterdam het vijfentwintigjarig ambtsjubileum van koningin Wilhelmina gevierd. Er had even twijfel bestaan over het karakter van de feestelijkheden; de burgemeesters van de drie grote steden deinsden er gezien de economische crisis voor terug al te groot uit te pakken. Zimmerman vreesde dat 'links' de gelegenheid zou aangrijpen om te protesteren tegen de verhoging van de toelage die de vorstin, ondanks de zware tijden, was toegekend.¹⁸¹ Van grootschalige protesten zou echter geen sprake zijn. De sociaal-democraten leverden aan het programma weliswaar geen bijdrage, maar grepen de gelegenheid ook niet aan om tegen de monarchie ten strijde te trekken. De communisten deden dat wel, maar zij werden

nauwlettend door de autoriteiten in de gaten gehouden. De in 1919 in het leven geroepen Centrale Inlichtingendienst bezocht bijeenkomsten van communistische en andere links-radicalen groeperingen en onderhield nauw contact met de inlichtingendienst van de Amsterdamse gemeentepolitie. Zo konden in Amsterdam in augustus 1923 ongeveer tienduizend exemplaren van *De Spelbreker*, een krantje van vier pagina's uitgegeven door het Comité van actie tegen de Oranjelol en de Vlootwet, onderschept worden. Het blaadje was gedrukt bij drukkerij De Strijd, waar ook het communistische dagblad *De Tribune* van de pers en rolde.¹⁸² De actie riep herinneringen op aan het tegen de vader van Wilhelmina gerichte pamflet 'koning Gorilla' uit 1887. Tot woede van het communistische raadslid A. Lisser gaf De Vlucht de gemeentelijke reinigingsdienst in de aanloop naar het koninklijke bezoek de opdracht om de straten te ontdoen van leuzen als 'viert geen feest' en 'weest spelbreker'.¹⁸³ Voor afwijkende geluiden was bij dit Oranje-feest geen ruimte.

De vorstin werd in de ochtend van 5 september door leden van het college en de gemeenteraad, uitgezonderd de sociaal-democraten en communisten, ontvangen aan het Willemsparkstation en maakte vanaf hier een rijtoer naar de Dam, toegeswaaid door de leden van 450 verenigingen die zich met hun vaandels, banieren en vlaggen langs de kant van de weg hadden opgesteld. Een dag later werd de vorstin in de Nieuwe Kerk toegesproken door minister van Onderwijs en hervormd predikant ds. De Visser, om vervolgens op de Dam toegezongen te worden door een dertien-duizendkoppig koor. 's Avonds voerde Het Nederlandsch Tooneel onder regie van Willem Royaards een galavoorstelling op in de Stadsschouwburg, met fragmenten uit de Gijsbrecht van Vondel en het voor de gelegenheid geschreven kostuumstuk 'Rondom de Kroningslinde', dat in de kranten zou worden neergesabeld als een 'laag bij de grondse revue' die men de vorstin en zeker haar jonge dochter prinses Juliana met goed fatsoen niet had mogen voorschotelen.¹⁸⁴ Op vrijdagavond maakte het galaconcert in het Concertgebouw onder leiding van Willem Mengelberg veel goed. Het bezoek werd op zaterdagmiddag afgesloten met een grote sportdemonstratie in het Stadion en een waterfeest op de Amstel.¹⁸⁵ De Vlucht genoot zichtbaar van de feestelijkheden. Als jonge jongen had hij er volgens zijn hagiograaf Hesselink al van gedroomd om als burgemeester in zijn rijtuig de koninklijke stoet vooraf te mogen gaan tijdens de rijtoer door de stad, nadat hij burgemeester Gijs van Tienhoven (1880-1891) langs had zien rijden bij een bezoek van Willem III aan de hoofdstad.¹⁸⁶

'En nu komt het eigenlijke', herinnert Willem de Vlucht zich. Daar is de eerste man, die voorop rijdt, de Burgemeester in zijn zwart uniform, met zilver afgezet. De mensen groeten hem beleefd, ja juichen hem toe. Burgemeester Van Tienhoven is populair in Amsterdam. Hij brengt glimlachend de hand aan zijn steek.(...) Thuis vertelt Willem de Vlucht, dat hij alles toch zo goed heeft gezien, vlak vooraan op de eerste rij. En dat hij ook nauwkeurig naar de Burgemeester gekeken heeft. 'Waarom?' 'Wel, dat is de eerste man van Amsterdam, en daarom rijdt hij voorop!'

In Amsterdam vonden in juni 1929 enige festiviteiten plaats ter gelegenheid van het vijftigjarig verblijf van koningin-moeder Emma in Nederland. De Vlucht bevindt zich hier, gehuld in zijn ambtskostuum, in een open koets voor het paleis op de Dam. Stadsarchief Amsterdam

De burgemeester droeg deze dagen, net als Van Tienhoven decennia eerder, het ietwat pompeuze ambtskostuum met sabel en steek en had de vers verworven ridderorde die hem bij de verjaardag van de vorstin was toegekend op de lakense jas gespeld. Amsterdam had een eerste burger die zijn rol met verve vervulde.

Twee jaar later stond de stad zelf in het middelpunt van de belangstelling: in september 1925 werd gevierd dat graaf Floris v 650 jaar eerder de stad aan de Amstel en het IJ tolvrijheid had verleend.¹⁸⁷ In het stadion in Zuid werd een Jubileumspel opgevoerd, in het Koloniaal Instituut werd een goedbezochte historische tentoonstelling gehouden en in de burgerzaal van het Koninklijk Paleis zaten talrijke hooggeplaatste gasten aan voor een feestelijk diner, onder wie prins Hendrik, minister-president Colijn en de oud-burgemeesters Van Leeuwen en Röell.¹⁸⁸ Ook de sociaal-democratische wethouders vereerden het gezelschap opmerkelijk genoeg met hun aanwezigheid, al was daar wel enige interne discussie aan vooraf gegaan. Toen hun werd toegezegd dat naast onder andere Röell en De Vlucht ook Wibaut een tafelrede zou mogen houden was het hoofdstedelijk bestuur van de SDAP met de aanwezigheid van zijn wethouders akkoord gegaan.¹⁸⁹ Wibaut zou de gelegenheid aangrijpen om

een uiteenzetting te geven over de wijze waarop de socialistische idealen in Amsterdam in de praktijk werden gebracht. Dit 'socialistisch manifest' van de rode wethouder deed her en der wel wat wenkbrauwen fronsen, maar zorgde niet voor grote opschudding.¹⁹⁰ Voor Wibaut hadden de aanwezigen in het paleis een zeker ontzag. Hij had iets aristocratisch in zijn voorkomen en stijl van optreden en was allerm minst een demagoog. Wibaut had bovendien ook van de gelegenheid gebruik gemaakt om zijn waardering uit te spreken voor het optreden van De Vlucht. Hij sloot zijn redevoering af met een toast op de burgemeester van Amsterdam 'als drager van de bestuurderseigenschappen, die hem veelal mogelijk maken te bevorderen, dat het bestuur van de stad zo goed is als het vandaag reeds kan zijn'.¹⁹¹

Wibaut was ook de centrale figuur bij een congres dat in 1924 in Amsterdam was gehouden. De gemeente zette zich dit jaar internationaal op de kaart met een internationaal congres voor gemeentebestuurders en een internationaal stedenbouwcongres. Op 30 juni vond in het Stedelijk Museum de opening plaats van het tweede congres van de *Union Internationale des Villes*, een internationaal samenwerkingsverband van gemeenten. Het congres was door Wibaut met steun van De Vlucht naar Amsterdam gehaald. In het 'neutrale' Amsterdam zaten voor het eerst sinds de oorlog vertegenwoordigers van de voormalige strijdende partijen weer aan een tafel om over gemeentelijke kwesties en de contacten van het UV met andere internationale organisaties van gedachten te wisselen. Van meer praktische betekenis was het congres dat enige dagen later begon en dat georganiseerd werd door de *International Federation for Town and Country Planning and Garden Cities*. Tijdens dit congres waren het niet gemeentebestuurders, maar topambtenaren die op de voorgrond traden. Keppler gebruikte de conferentie om zijn pleidooi voor een centraal aangestuurde, planmatige ontwikkeling van de stedenbouw kracht bij te zetten. Dit pad zou Amsterdam ook inslaan, met het Algemeen Uitbreidingsplan van 1935 als het tastbare resultaat.¹⁹²

Gaven deze congressen Amsterdam al enig internationaal aanzien, de Olympische Spelen van 1928 versterkten dit alleen nog maar meer. Het initiatief om de Spelen naar Nederland te halen was uitgegaan van F.C.W.H. baron van Tuyll van Serooskerken, voorzitter van het Nederlands Olympisch Comité (NOC).¹⁹³ Hij had daarbij kunnen rekenen op de steun van De Vlucht, die het economisch potentieel van de Spelen onderkende: het organiseren van de Spelen bood Amsterdam de kans zijn naamsbekendheid als handelsstad en toeristische trekpleister te vergroten. Ter gelegenheid van de Spelen gaf de gemeente onder meer een viertalige brochure uit getiteld *Amsterdam, zijn maatschappelijk en economisch leven*. De Vluchts positieve houding was niet vanzelfsprekend, gezien de kritiek die de 'sportverdwazing' in het algemeen en de Spelen in het bijzonder in christelijke kring opriep. De christelijk-gereformeerde zedenprediker G. Wisse typeerde de Olympische Spelen eens als een herleving van het 'Grieks-Romeinsch cultuur-heidendom' en stelde de 'Internationale cultus van de moderne lichaamsreligie; de cultus van den athleet, van den Uebermensch der xxe eeuw' aan de kaak, onder meer omdat de zondag erdoor zou verworpen tot een zondedag.¹⁹⁴ Daarnaast bestond de vrees, dat de Spelen een

De Notenkraker vroeg zich af wat De Standaard vond van de aanwezigheid van De Vlucht bij een zondagse voetbalwedstrijd in het Olympisch Stadion tijdens de Spelen van 1928.

Tekening van Jan Rot in De Notenkraker 23 juni 1928. 115G

aanzuigende werking zouden hebben op de komst van prostituees naar de stad. De gemeente ging zelfs over tot de inrichting van speciale poliklinieken voor lijders aan geslachtsziekten. De politie hield daarnaast de stations, hotels, bars, en logementen die door publieke vrouwen werden gefrequenteerd scherp in de gaten.¹⁹⁵ Het zou uiteindelijk veel herrie om niets blijken te zijn; de stad werd in 1928 niet door prostituees overspoeld.

De organisatie van de Spelen kostte veel geld. De regering bleek bereid het nog een subsidie van een miljoen gulden te verstrekken, maar dit voorstel werd door de Tweede Kamer weggestemd, onder meer vanwege de tegenstem van veel antirevolutionaire Kamerleden die een subsidie niet te verantwoorden vonden vanwege 'de te verwachten ontheiliging van de Dag des Heeren'.¹⁹⁶ Tijdens de Spelen zou De Vlucht door het blad *Lichaamsoefening* van de Christelijke Organisatie voor Lichaamsoefening tot de orde worden geroepen vanwege zijn aanwezigheid bij een wedstrijd in het Olympisch Stadion op zondag 10 juni: de burgemeester had de zondagsheiliging geschonden.¹⁹⁷ De Vlucht was er behoorlijk door in zijn wiek geschoten. *De Standaard*, het antirevolutionaire dagblad waarvan De Vlucht president-commissaris was, nam het op voor de burgemeester en legde uit dat De Vlucht de wedstrijd had bijgewoond uit hoofde van zijn rol als hoofd van de gemeentepolitie. Het was kortom een 'werkbezoek' geweest en geen vrijetijdsbesteding.

Nu het nog van het rijk geen geld hoefde te verwachten, besloot het stadsbestuur in de bres te springen. De gemeente stond voor een half miljoen garant, een bedrag dat werd aangevuld door andere kredietverstrekkers en door de opbrengsten van een

Bezocht de A.R. burgemeester De Vlucht op Zondag de Olympiade?

Het antwoord kwam enkele dagen later in *De Houten Pomp*, het 'caricaturistisch' weekblad van de antirevolutionaire beweging. Tekening van H. Kray (1901-1995) in *De Houten Pomp* 29 juni 1928. HDC, Collectie De Houten Pomp

landelijke campagne die uiteindelijk voor 1,6 miljoen gulden aan giften zou opleveren.¹⁹⁸ De geldelijke middelen schoten echter tekort om alle plannen van het NOC, zoals de bouw van een Olympisch dorp en diverse sportcomplexen, te verwezenlijken. Het enige permanente gebouw dat zou verrijzen was het Olympisch Stadion,

dat werd gebouwd in de noordwestelijke uithoek van het in aanbouw zijnde plan-Zuid. De Vlucht had hier persoonlijk de hand in gehad. Plannen om het bestaande stadion te verbouwen waren door hem van de hand gewezen, in de wetenschap dat dit stadion op den duur voor de bouw van nieuwe woningen zou moeten wijken. De Vlucht had zijn zinnen gezet op de bouw van een nieuw complex. De commissarissen van de nv tot exploitatie van het Nederlandse Sportpark, de toekomstige eigenaren van het nieuwe stadion, zouden in eerste instantie sceptisch reageren op de bouwlocatie die De Vlucht hen aandroeg – een drassig stuk polderland bij de Schinkel – maar zij bogen uiteindelijk het hoofd voor de burgemeester die hen fijntjes wees op zijn jarenlange ervaring als aannemer.¹⁹⁹ Architect Jan Wils zou voor het ontwerp van het Olympisch Stadion tekenen. De gemeente droeg voor een kwart miljoen bij in de bouwkosten.²⁰⁰

De Spelen werden op 28 juli door prins Hendrik geopend; zijn echtgenote liet verstek gaan, omdat ze niet gekend was in de openingsdatum van de Olympiade. Koningin Wilhelmina was op dat moment met haar dochter op vakantie in Scandinavië.²⁰¹ Naast de sportwedstrijden, die voor het merendeel plaatsvonden in het Olympisch Stadion en in een aantal tijdelijke gebouwen in de directe omgeving, werd in het Stedelijk Museum een kunstconcorso gehouden, waarbij ook medailles te winnen vielen. Jan Wils won een gouden medaille voor zijn stadionontwerp.²⁰² Ook sportief waren de Spelen voor Nederland een succes, met acht keer goud, tien keer zilver en vier keer brons.²⁰³ In economisch opzicht brachten de Spelen niet wat men er van te voren van verwacht had. De venters die zich in grote getale ingeschreven hadden voor een standplaats in de omgeving van het Stadionplein zagen hun hooggespannen verwachtingen niet ingelost worden. Aan de bezoekersaantallen lag het niet: de stad stroomde vol. De hotels beschikten niet over genoeg bedden om alle gasten te huisvesten. Een door de gemeente gesubsidieerd huisvestingsbureau zorgde ervoor dat de bezoekers onderdak konden krijgen bij particulieren in de stad.²⁰⁴ Amsterdam had zich met de Spelen weer internationaal op de kaart weten te zetten.

Hoewel De Vlucht tijdens de jubilea en andere feesten zelfbewust als eerste burger naar voren trad en een zekere ijdelheid hem niet ontzegd kon worden, lijkt hij dit ceremoniële optreden niet tot het hoogtepunt van zijn burgemeesterlijke taak te hebben gerekend. Waar zijn Haagse collega S.J.R. de Monchy (1934-1940; 1945-1947) en diens voorganger Patijn veel tijd in hun representatieve verplichtingen staken – ze schreven onder andere zelf hun toespraken – liet De Vlucht veel over aan zijn secretariaat, dat zijn toespraken in de regel kant en klaar aanleverde.²⁰⁵ De Vlucht sprak buitenlandse gasten zoveel mogelijk in hun eigen taal toe, maar gemakkelijk ging hem dit, ondanks de talencursus die hij op jonge leeftijd had gevolgd, niet af. Engelse toespraken gingen vergezeld van aantekeningen in fonetisch schrift: London werd zo bijvoorbeeld ‘Leundon’. Heldring typeerde De Vlucht's uitspraak van vreemde talen daarom eens als ‘koddig’.²⁰⁶ De Vlucht was pas echt in zijn element wanneer hij praktische zaken om handen had, zaken die raakten aan zijn achtergrond als aannemer en ondernemer, zoals de stadhuisbouw, de uitbreiding van

Schiphol en de aanleg van een nieuwe Rijnverbinding. Het neemt niet weg dat juist het ceremoniële optreden van de burgemeester het meest op de voorgrond werd geplaatst, uitvoerig werd behandeld in de kranten en ook het meest beklifde bij de burgers; op veel portretten, foto's, tekeningen en spotprenten staat De Vlucht ook in ceremonieel tenue afgebeeld. Trad De Vlucht zo uiterlijk als een 'hoge autoriteit' naar voren en gaf hij ook in het persoonlijke contact blijk van zijn statusbewustzijn, van een grote afstand tussen de eerste burger en de rest van de burgerij was echter ogenschijnlijk geen sprake. De Vlucht werd alom geprezen als een burgervader – Vader Willem – bij wie het bestuur van Amsterdam in goede, vertrouwde handen werd geacht.²⁰⁷ Ook dit was een element van het stelsel van *urban governance* waarin de burgemeester opereerde: in zijn optreden als eerste burger en burgervader raakten de sferen van bestuur en samenleving elkaar.

Daar waar bestuurders als de wethouders hun draagvlak voor het grootste deel vonden in een bepaald deel van de samenleving – hun partij of zuil – dat bovendien bij de periodieke verkiezingen de kans kreeg om het vertrouwen te vernieuwen of op te zeggen, beschikte de burgemeester idealiter over een breed draagvlak, dat hij – bij afwezigheid van burgemeestersverkiezingen – door zijn optreden diende te winnen bij de burgerij. Kwam de burgemeester ook daadwerkelijk over een breed draagvlak te beschikken, dan voorzag hij hiermee zijn positie van extra legitimiteit. Dit gold zeker voor De Vlucht, die deze jaren autoriteit en populariteit ontleende aan zijn optreden als eerste burger, bestuurder en promotor van de handelsbelangen van zijn stad. De keerzijde hiervan was, dat De Vlucht tot op zekere hoogte afstand moest nemen van de partij waaruit hij was voortgekomen. De burgemeester werd geacht zich niet te gedragen als een vertegenwoordiger van een bepaalde politieke richting. Hoewel De Vlucht zeer goed was ingevoerd in de antirevolutionaire wereld – hij was onder meer lid van de Eerste Kamer, lid van het college van directeuren van de Vrije Universiteit, president-commissaris van dagblad en drukkerij De Standaard – zorgde zijn ambt ervoor dat hij enigszins vervreemde van de politiek-religieuze wereld waaruit hij was voortgekomen. Soms kwam het hem op kritiek te staan, als zijn optreden als burgemeester afweek van de normen die in antirevolutionaire, protestants-christelijke kring werden gehanteerd, zoals bijvoorbeeld tijdens de Olympische Spelen was gebeurd. Het was niet de eerste en ook niet de laatste keer geweest dat De Vlucht vanuit deze hoek kritiek te verduren zou krijgen op het christelijke gehalte van zijn optreden. In de meeste gevallen ging het hier om het optreden van de burgemeester als handhaver van de openbare orde en de goede zeden, dat in het volgende hoofdstuk aan de orde zal worden gesteld.

Hoofdstuk 3

Politiek rumoer en verderfelijk vermaak. Handhaving van de openbare orde en goede zeden in de jaren twintig

Alleen die uitingen van de Kunst en van het Vermaak mogen aan onze afkeuring ontkomen, die strooken met deze 'summa der Wet', die ons onze Heere Jezus geleerd heeft: 'Gij zult den Heere Uwen God liefhebben met geheel Uw hart, met geheel Uw ziel, met geheel Uw verstand en met alle krachten. Dit is het eerste en het grootste gebod.'¹

— Abraham Kuyper

Eén belangrijke rol van de burgemeester is tot nu toe nog niet aan de orde gekomen: zijn optreden als handhaver van de openbare orde en goede zeden in de stad. Het was op dit terrein dat De Vlugts antirevolutionaire en gereformeerde achtergrond in de jaren twintig het duidelijkst zichtbaar werd. De opkomst van een 'moderne' cultuur, in de breedste betekenis van het woord, zorgde in dit decennium voor veel politieke en maatschappelijke discussie: naast de doorbraak van nieuwe politieke uitingsvormen – een nieuwe politieke cultuur met goed geregisseerde manifestaties, demonstraties en andere nieuwe vormen van politieke propaganda – zorgde vooral de opkomst van een vermaak- en uitgaanscultuur voor veel debat. De 'modernisering' had de samenleving in haar greep; ontwikkelingen die als vernieuwend, beangstigend of bedreigend werden gezien werden deze jaren al snel als modern bestempeld.² Overeenstemming over wat nu precies bedreigend was en waarom bestond er niet.³ In sociaal-democratische kring verzette men zich tegen het kapitalistische karakter van de vermaakcultuur. Vanuit katholieke en protestants-christelijke hoek werd geïntendeerd tegen het onzedelijke karakter van nieuwe cultuuruitingen als de film en het dansen.⁴ Een van de centrale discussiepunten waarop de overheid en de beleidsbepalers van de zuilen zich bezonnen betrof de vraag naar de rol van de overheid bij de beoordeling en bestrijding van de (uitwassen van de) moderne cultuur. Was het een politieke kwestie: een kwestie van het handhaven van wet- en regelgeving? En hoever mocht het ingrijpen van de overheid dan gaan? Moest de nieuwe, moderne cultuur van het vermaak in Nederland door de overheid zoveel mogelijk buiten de deur gehouden worden of was het juist zaak haar zoveel mogelijk in goede banen te leiden? De burgemeester was een van de hoofdrolspelers in

de discussies over de moderne cultuur. Aan hem als gezagshandhaver kwam de taak toe om te waken over de openbare orde en de goede zeden. De Vlught optreden zou sterk ter discussie komen te staan, omdat hij een voorstander was van strenge wet- en regelgeving. Voor De Vlught bleef het echter niet bij een politiek debat over openbare orde en zedelijkheid. Ook met het *maatschappelijk* verschijnsel van de opkomst van een verderfelijke, moderne cultuur van het vermaak had hij zich als burgemeester van Amsterdam bezig te houden. Voor De Vlught vormde dan ook, naast de raad, de burgerij en de sentimenten die hier ten aanzien van de modernisering leefden een belangrijk referentiekader.

POLITIEK PROTEST IN AMSTERDAM

Het interbellum was voor Amsterdam onrustig begonnen met de communistische betoging van 13 november en de schietpartij bij de Cavaleriekazerne. Tot een zo hevig incident zou het de komende jaren niet meer komen, al zou politiek-maatschappelijk protest deze jaren nog vaak genoeg leiden tot confrontaties tussen demonstranten en de politie. Zo werd De Vlught aan het begin van zijn burgemeesterschap geconfronteerd met een stakingsgolf die voor veel onrust zorgde. Het politieoptreden leidde geregeld tot heftige debatten in de raad die De Vlught in de kiem probeerde te smoren. Hij rekende het politiebeleid tot zijn exclusieve competentie en hield de raad zoveel mogelijk buiten het door hem in samenspraak met de hoofdcommissaris van politie gevolgde koers, vanuit de gedachte dat de slagkracht van de ordehandhavers zou worden ondermijnd, wanneer hun optreden onderwerp zou vormen van politiek en publiek debat. Deze houding van De Vlught zou op haar beurt weer leiden tot protesten vanuit de raad, waar met name de sociaal-democraten en communisten vraagtekens plaatsten bij het democratische gehalte van het optreden van de burgemeester.

Het begin van het interbellum werd gekenmerkt door een levendig, haast uitbundig politiek vertoon. Nieuwe partijen werden opgericht en de politieke propaganda werd verfijnd om de gunst van de kiezer te winnen. In 1923 was Amsterdam het toneel van de grootste protestdemonstratie uit de moderne geschiedenis. Door de SDAP werd in september op het IJscubterrein een grote demonstratie op touw gezet tegen de dure vlootplannen van de regering-Ruijs de Beerenbrouck. Een week van te voren werden in de stad door de socialisten 'propaganda-fietstochten' gehouden om reclame te maken voor de demonstratie, die uiteindelijk bijna tachtigduizend mensen op de been zou brengen.⁵ De demonstratie begon met een grote protestbijeenkomst op het IJscubterrein waar verschillende redevoeringen werden gehouden. Vervolgens trokken de demonstranten vanaf het terrein onder toezicht oog van de politie in optocht door de stad naar het Amstelveld. Op spandoeken en plakaten werd het kabinet, minister van Financiën Colijn (1923-1926) voorop, de maat genomen. *Het Volk* was er diep van onder de indruk: 'Ontroerend was het machtige schouwspel van die verbijsterende massa's met hun talloze vaandels en banieren (...) deze prachtige vlaggen kleurig en fleurig.'⁶ Naast politieke manifestaties in

de open lucht werden deze jaren door de politieke partijen ook talrijke bijeenkomsten georganiseerd in zalencomplexen als het Concertgebouw, Bellevue aan de Marxstraat, gebouw Harmonie op de Rozengracht, Handwerkersvriendenkring op de Nieuwe Achtergracht, de Diamantbeurs op het Weesperplein, het RAI-gebouw aan de Ferdinand Bolstraat en vanaf 1934 ook in de Apollohal. Soms werden deze bijeenkomsten gevolgd door een optocht door de stad, in de regel begeleid door de politie die toezag op de naleving van de regels met betrekking tot de route en de samenstelling van de stoet.⁷ De meeste van deze regels waren door de raad vastgelegd in de APV en voorbereid door de commissie voor de strafverordening die onder voorzitterschap stond van De Vlucht. Vaak waren de regels voorgekookt door de hoofdcommissaris van politie en werden ze vervolgens in de commissie ingebracht door de burgemeester.⁸

Niet alle demonstranten hielden zich vanzelfsprekend keurig aan de regels. Dit gold zeker voor de communistische actievoerders die herhaaldelijk in botsing zouden komen met de sterke arm, zoals in de zomer van 1927 toen acties op touw werden gezet tegen de executie van Nicola Sacco en Bartolomeo Vanzetti, twee anarchisten die in de Verenigde Staten na een politiek proces ter dood waren veroordeeld voor de moord op twee geldlopers. In verschillende Europese steden kwam het tot protesten tegen de veroordeling van Sacco en Vanzetti, wier schuld aan de moorden tot op de dag van vandaag onderwerp van debat vormt. Naarmate hun terechtstelling naderde namen de protesten toe. In augustus braken na afloop van een bijeenkomst van een comité dat ijverde voor de vrijlating van de twee Italianen rellen uit op het Rembrandtplein. Op 22 augustus, de dag van de executie, kwam het na afloop van een protestvergadering in Handwerkers Vriendenkring eveneens tot gevechten met de politie. Twee dagen later kwamen verschillende linkse organisaties bij elkaar in het Concertgebouw voor een herdenkingsbijeenkomst. Ondanks een oproep van de voorzitter van de bijeenkomst, Arthur Müller Lehning, om na afloop rustig naar huis te gaan, braken toch relletjes en vechtpartijen uit in de omgeving van het Concertgebouw.⁹ In de gemeenteraad stelde de communist Wijnkoop het optreden van de politie aan de kaak. De Vlucht wilde van kritiek op zijn korps echter niets weten. Hij zei niets te zien in de Rotterdamse aanpak die hem ten voorbeeld werd gehouden: in de Maasstad had de politie zich bij wijze van experiment afzijdig gehouden bij de demonstraties om zo een escalatie van de ongeregelde heden te voorkomen. Dit afwachtende optreden was al eerder door De Vlucht veroordeeld (zie hoofdstuk 1). In 1917 had hij als raadslid felle kritiek geleverd op het beleid van hoofdcommissaris Roest van Limburg tijdens het Aardappeloproer. Roest was inmiddels opgevolgd door A.J. Marcusse, de eerste Amsterdamse hoofdcommissaris van politie sinds lange tijd die niet uit de militaire wereld afkomstig was. Hij was van inspecteur derde klasse opgeklommen tot de hoogste post. Aart Marcusse en De Vlucht waren geen onbekenden van elkaar. Ze hadden vanaf 1908 enige jaren samen zitting gehad in het Locaal Comité Amsterdam van de vu-vereniging.¹⁰ De Vlucht deelde Wijnkoop mee dat Marcusse er gelukkig andere opvattingen op nahield dan zijn voorganger:

de tegenwoordige hoofdcommissaris heeft met [het] systeem van vroeger, dat van de methode van slappe toegeeflijkheid in het begin, gebroken, om de noodzakelijkheid van erger optreden bij de handhaving der orde te voorkomen.¹¹

Marcusse kon rekenen op de onvoorwaardelijke steun van De Vlucht die vast van plan was het politiekorps, dat in het verleden zo fel onder vuur had gelegen, zo min mogelijk aan publiek en politiek debat te onderwerpen.

RELIGIEUZE HERMOBILISATIE

Niet alleen het politieke leven vertoonde in de jaren twintig een grote dynamiek, ook de religieuze wereld was volop in beweging. In een periode waarin de onkerkelijkheid tot verontrusting van de verschillende geloofsgemeenschappen snel groeide was sprake van een opvallende religieuze hermobilisatie. Deze ontwikkeling verdient hier enige aandacht, omdat ze niet los gezien kan worden van het moderniseringsproces van deze jaren en meer in het bijzonder de opkomst van een moderne cultuur waarmee de geloofsgemeenschappen erg worstelden.¹² Om het optreden van de gereformeerde burgemeester van Amsterdam ten aanzien van de nieuwe, ‘moderne’ cultuuruitingen, een optreden met een sterke morele en normatieve lading, op waarde te kunnen schatten, is het van belang kort nader in te gaan op het religieuze leven in Amsterdam in het algemeen en de religieuze leefwereld van De Vlucht in het bijzonder.

De Vlucht was een belijdend lid van de gereformeerde kerk van Amsterdam-Centrum. In april 1891 had hij op achttienjarige leeftijd belijdenis gedaan.¹³ De Vlucht kerkte in de periode van zijn burgemeesterschap in de Keizersgrachtkerk, waar hij over een vaste plaats beschikte op de eerste gaanderij, recht tegenover het preekgestoelte.¹⁴ In de uitoefening van zijn ambt klonk De Vlugts geloof af en toe door, bijvoorbeeld in zijn toespraken die hij niet zelden afsloot met het aanroepen van de steun van God in de hoop dat Hij zijn zegen op de stad zou laten rusten. Op publieke ontboezemingen over zijn particuliere geloofsleven viel De Vlucht echter nauwelijks te betrappen. Alleen mensen uit eigen kring kregen zo nu en dan een inkijkje in het persoonlijke geloofsleven van de burgemeester. Zijn partijgenoot Baas, met wie De Vlucht in de loop van zijn burgemeesterschap een vriendschappelijke band zou opbouwen, tekende met een zekere trots in zijn dagboek een gesprek met De Vlucht over het geloof op. De Vlucht had volgens Baas ‘een veel dieper geloofsleven, dan de mensen, ook de eigen mensen, weten’.¹⁵ Er werden inderdaad wel eens vraagtekens geplaatst bij de diepte van De Vlugts religieuze overtuiging, bijvoorbeeld naar aanleiding van de eerder vermelde schending van de zondagsrust tijdens de Olympische Spelen. De Vlucht ontleende echter zoals we zullen zien aan zijn religieuze opvattingen wel degelijk bepaalde principes die bij de uitoefening van zijn ambt een belangrijke rol speelden.

Het gereformeerde kerkgenootschap waarvan De Vlucht deel uitmaakte telde in Amsterdam aan het begin van zijn burgemeesterschap ongeveer vijfendertigdui-

zend zielen, zo'n vijf procent van de Amsterdamse bevolking. Het grootste kerkgenootschap in Amsterdam werd gevormd door de Nederlands-hervormden, waartoe in 1920 bijna dertig procent van de Amsterdammers aangaf te behoren, gevolgd door bijna 23 procent katholieken en ruim tien procent 'Israëlieten'. Ruim twintig procent van de Amsterdamse bevolking gaf bij de volkstelling van 1920 aan zich niet tot een bepaald kerkgenootschap te rekenen, een percentage dat in tien jaar tijd was verdubbeld en de komende tien jaar verder zou stijgen. De ontkerkelijking was ook tot de raadszaal doorgedrongen, waar vanaf oktober 1919 op voorstel van de communist Wijnkoop de raadszittingen niet meer met gebed werden geopend.¹⁶ De ARP betreurde dit zeer, maar ondernam geen pogingen om de situatie te herstellen. De 'ongelovige' meerderheid in de raad zou hier ook niet mee hebben ingestemd. Tot de meest ontkerkelijkte gemeenten van het land behoorde Amsterdam overigens niet. Deze ranglijst werd aangevoerd door de grote steden uit het Noorden van het land en de rode bolwerken in Noord-Holland, zoals Zaandam. Amsterdam kwam op de vijftiende plaats, voor Den Haag en Rotterdam, dat een relatief omvangrijke gereformeerde gemeenschap kende.¹⁷

De verklaring voor de ontkerkelijking en secularisering is voor een deel gezocht in het proces van 'modernisering' dat de samenleving in deze jaren doormaakte; een samenspel van snelle ontwikkelingen op politiek, cultureel, sociaal en economisch vlak waarvan een ontwrichtende werking zou zijn uitgegaan op het geloofsleven. Er werd door de geloofsgemeenschappen druk actie ondernomen om het tij te keren. Veel van de initiatieven die werden ontplooid waren gericht op jongeren. Om hen binnenboord te houden was het zaak hun gelegenheid te geven tot culturele ontplooiing en gepast vermaak te bieden. Terwijl de kerkgang daalde, nam het verenigingsleven georganiseerd op religieuze grondslag zo een grote vlucht.¹⁸ Amsterdam telde in de jaren twintig zo'n veertig gereformeerde jongelings- en meisjesverenigingen. De gereformeerde jeugd werd onder meer onderricht in de Heilige Schrift, kerkgeschiedenis en de antirevolutionaire beginselen. Het ontspanningselement bestond uit het gezamenlijk zingen van psalmen en liederen en een jaarlijks kamp.¹⁹ Over sport werd gemengd gedacht. Niet iedereen deelde de mening van de predikant Wisse die de Olympische Spelen van 1928 had aangegrepen voor een tirade tegen de sportverdwazing. De Vlucht was bijvoorbeeld lid van de raad van commissarissen van de protestants-christelijke Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen (AMVJ) die tijdens het interbellum zou uitgroeien tot een omnisportvereniging van belang.²⁰ Het nam overigens niet weg, dat tal van jongeren met een religieuze achtergrond lid werden van neutrale sportverenigingen²¹ en in rode buurten als de Jordaan, de Spaarndammerbuurt en de Eilanden de kerk links lieten liggen om lid te worden van de socialistische Arbeiders Jeugd Centrale.²²

Dat de ontkerkelijking en de opkomst van tal van vernieuwingsbewegingen in reactie hierop ook beroering veroorzaakte bleek uit de optreden van de talloze straatpredikanten die deze jaren de Amsterdamse markten, pleinen en parken bevolkten in een poging de Amsterdammers tot het ware geloof te bekeren.²³ Voor de meeste

opschudding zorgde het katholieke Gilde van de Klare Waarheid. Met uitspraken over Luther – ‘die patser’ – en over het protestantisme in het algemeen – ‘die pest der wereld, die misvorming van den godsdienst’ – joegen de straatpredikanten van het Gilde tijdens hun openbare spreekbeurten protestanten tegen zich in het harnas, maar ze wisten ook sociaal-democraten en communisten te provoceren met hun klare taal.²⁴ Confrontaties met tegenstanders bleven niet uit. De politie zou meerdere keren de parken waar de Gildeleden hun toespraken hielden moeten ontruimen, nadat het er tot vechtpartijen was gekomen. Uiteindelijk zou De Vlucht op advies van de hoofdcommissaris van politie besluiten om geen toestemming meer te geven voor het houden van bijeenkomsten in parken die volgens Marcusse tenslotte in de eerste plaats bedoeld waren als ‘natuurmonumenten ter ontspanning en rust’. Het bleef echter onrustig, niet alleen door het optreden van de Gildeleden, maar ook rond andere straatpredikanten, waarop de burgemeester na overleg met de hoofdcommissaris besloot met ingang van 1 januari 1929 alle straatpredikatie te verbieden. Een jaar later zou dit verbod weer worden opgeheven.²⁵

Niet alleen tussen de verschillende geloofsgemeenschappen was soms van gespannen verhoudingen sprake, ook intern kwam het tot botsingen. In gereformeerde kring werd uitvoerig gediscussieerd over de vraag op welke wijze de eigen overtuiging ‘in rapport’ kon worden gebracht met de ‘moderne cultuur’.²⁶ Het ging gepaard met onrust en onenigheid en zoals al zo vaak het geval was geweest, vormde Amsterdam in de jaren twintig het centrum van de onrust binnen de gereformeerde gemeenschap. Gezien de centrale rol die Amsterdam in de gereformeerde en antirevolutionaire wereld vervulde was dat ook niet verbazingwekkend. Amsterdam was de bakermat van de Doleantie van 1886, herbergde het intellectuele centrum van de gereformeerde wereld, de Vrije Universiteit, en de redactie van het belangrijkste antirevolutionaire persorgaan, *De Standaard*, en Amsterdam-Centrum vormde ook nog eens de grootste gereformeerde gemeente van het land. In 1924 zorgde een preek van de gereformeerde dominee J.G. Geelkerken van de Amsterdamse Parkkerk voor veel opschudding. Geelkerken zou gesuggereerd hebben dat het spreken van de slang in het paradijs (Gen. 3) symbolisch opgevat moest worden. Deze interpretatie van de Heilige Schrift schoot een van de leden van Geelkerkens gemeente in het verkeerde keelgat. Een protest werd ingediend, dat uiteindelijk na veel procedures en discussies in 1926 zou leiden tot de schorsing van Geelkerken door de gereformeerde synode. Geelkerken en de zijnen – hij werd onder andere gesteund door de kerkenraad van de Parkkerk – vormden daarop de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. Namens deze nieuwe kerkgemeenschap bleef Geelkerken in de Parkkerk voorgaan. Bij de eerste diensten van het nieuwe kerkverband surveilleerde de politie bij de Parkkerk, zo hoog waren de gemoederen in Amsterdam opgelopen.²⁷ De Vlucht bleef de gereformeerde moederkerk overigens trouw. Een vooraanstaand antirevolutionair als De Vlucht had ook weinig keus, wilde hij tenminste niet vervreemd raken van de hoofdstroom van de ARP die Geelkerken eveneens niet volgde. De Vlucht stapte wel naar de kerk van Geelkerken over.²⁸

Deze religieuze hermobilisatie en scherpstlijperij hoorde bij een periode waarin de kerk worstelde met de 'moderniteit' en de opkomst van een 'moderne' cultuur. Hetzelfde gold voor de overheid en wel in het bijzonder voor de burgemeester. Hij was het tenslotte die de verantwoordelijkheid droeg voor de handhaving van de goede zeden. Religieus-morele overwegingen zouden in Amsterdam een belangrijke rol spelen bij het beleid ten aanzien van de nieuwe 'vermaakcultuur'. De wijze waarop De Vlucht zijn taak in dezen zou vervullen gaf in de jaren twintig de aanleiding tot veel discussie, zoals zal blijken uit een behandeling van de houding van de burgemeester ten aanzien van achtereenvolgens film, dans en 'negercabarets'.

DE GEVAREN VAN DE MODERNE CULTUUR

Tijdens en na de oorlog ontwikkelde zich in Amsterdam een nieuw uitgaansleven rond danshuizen, cabarets en bioscopen. Veel (jonge) Amsterdammers raakten in de ban van de dansrage. Tegelijkertijd met de jazzmuziek waaiden rond 1919 nieuwe, swingende dansvormen als de shimmy, foxtrot en charleston uit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië over.²⁹ Naast de danszalen mochten ook de bioscopen zich in een grote populariteit verheugen. In de grote steden verzezen ware bioscoop-paleizen, zoals die van Abraham Tuschinski in Amsterdam en Rotterdam, maar ook buiten het centrum van de stad werden talloze bioscoopzalen geopend.³⁰ Voor een betrekkelijk laag bedrag kon ook de eenvoudige burger in een chique vormgegeven entourage een avondje uit. De populariteit van het nieuwe cultuurgood was voor een groot deel terug te voeren op massamedia als kranten, tijdschriften én de radio die er uitvoerig aandacht aan besteedden.³¹ De opkomst van deze 'moderne' cultuur met haar 'massavermaak' zou voor veel discussie zorgen in politieke, maatschappelijke en religieuze kringen.

Het specifiek 'moderne' van de tijd waarin men leefde lag volgens een antirevolutionaire publicist in het feit dat er een nieuwe 'kultuurfase' aan het aanbreken was die gekenmerkt werd door een zucht naar genot die weer veroorzaakt werd door de, door vergaande technologische ontwikkelingen in de hand gewerkte, eentonigheid van de arbeid. De eentonigheid op de werkplaats of in de fabriek werd in de vrije uren gecompenseerd door uitspattingen.³² Een andere theorie was dat de oorlog, ook al was die aan Nederland voorbijgegaan, zedenverwildering in de hand had gewerkt:³³ 'de oorlog was aan de landsgrenzen blijven staan, maar zijn metgezellen: misdaad en zedeloosheid, waren binnengeslopen en dongen naar de overmacht.'³⁴ De teloorgang van de 'goede zeden' uitte zich onder meer in de 'wilde' dansvormen waaraan men zich te buiten ging en de populariteit van de jazzmuziek die ook het predikaat zedeloos kreeg opgeplakt. De nieuwe vormen van vermaak zouden daarnaast aanzetten tot bandeloos en misdadig gedrag. De conservatief-liberale politicus W.H. de Beaufort deed in 1918 in zijn dagboek verslag van een mislukte poging van een aantal jonge anarchisten om een kruithuis aan de Haarlemmerweg bij Amsterdam op te blazen. De jongeren zouden zich volgens De Beaufort hebben laten inspireren door de bioscoop, waar 'allerlei geweldige misdaden' werden vertoond.³⁵ Vooral de

jeugd zou zich sterk tot de vermaakcultuur aangetrokken voelen. De overheid en maatschappelijke organisaties richtten hun aandacht dan ook vooral op de jongeren in een poging hen voor zedelijk verval te behoeden.

De Tucht-Unie, in 1908 opgericht vanuit de liberale beweging om de tuchteloosheid te bestrijden en de 'zedelijke, geestelijke en lichamelijke kracht' van het Nederlandse volk te versterken, adviseerde om de jongeren zo veel mogelijk bezig te houden: in vakantiescholen, op speelplaatsen, in 'kinderbewaarplaatsen' en op jeugdclubs.³⁶ Het voornaamste vangnet zou inderdaad worden gevormd door de aan de zuilen verbonden jeugdverenigingen, waar de jongeren werden opgevoed en gedisciplineerd volgens de normen en idealen van de zuil waarvan ze deel uitmaakten.

Aan de overheid kwam vervolgens de taak toe om de zucht naar genot te reguleren. In 1911 had het parlement de zedelijkheidswet van de katholieke minister E.R.H. Regout (1910-1913) goedgekeurd, waarmee pornografie, prostitutie, abortus en gokken aan strenge bepalingen en verboden werden onderworpen.³⁷ Zoals in zoveel gevallen was de centrale wetgeving het topje van de ijsberg; op lokaal niveau werd in de APV veel op zedelijk gebied geregeld en aan banden gelegd, bijvoorbeeld met betrekking tot het prostitutiebeleid, dat van gemeente tot gemeente verschild.³⁸ In Amsterdam zou in 1926 een nieuw bureau bij de gemeentepolitie worden ingesteld dat zich louter met zedenzaken bezighield en zich in het bijzonder richtte op de bestrijding van prostitutie.³⁹ Amsterdam behoorde voorts tot de gemeenten waar de verkoop van tabak aan jongeren onder de veertien jaar was verboden en ook de verkoop via sigarettenautomaten aan banden was gelegd, omdat jongeren lichamelijk nog niet rijp zouden zijn voor het rookgenot en bovendien soms hun toevlucht zochten in diefstal om hun rookbehoefte te financieren.⁴⁰ Ook onderzocht de commissie voor de strafverordening begin jaren twintig de haalbaarheid en wenselijkheid van een vloekverbod. Het is niet uitgesloten dat De Vlucht, voorzitter van de commissie, het voorbeeld wilde volgen van de gemeente Zwijndrecht, waar op voorstel van de antirevolutionairen een vloekverbod was ingevoerd; in het persoonlijke archief van De Vlucht is een aantal stukken met betrekking tot dit Zwijndrechtse initiatief terug te vinden. Tot een vloekverbod zou het in Amsterdam echter niet komen; in 1923 bracht de commissie hierover een negatief advies uit.⁴¹ Het grote bezwaar tegen het vloekverbod was, dat het uitermate lastig handhaafbaar was. Bovendien bestond er discussie over de vraag of een vloekverbod niet in strijd was met de vrijheid van meningsuiting.⁴²

Een maatregel van geheel andere aard betrof ten slotte de propaganda die de gemeentelijke overheid op initiatief van de SDAP voerde voor het 'hogere cultuurgoed'. Een verlaging van de entreprijzen, mogelijk gemaakt met overheidssubsidie, en het organiseren van volksvoorstellingen en rondleidingen maakte theaters, concertzalen en musea toegankelijk voor een breed publiek.⁴³ Hierdoor zou 'de smaak van het volk worden ontwikkeld en de prikkel om zich met slechte vermakelijkheden bezig te houden onderdrukt'.⁴⁴ De meeste aantrekkingskracht ging niettemin toch nog steeds uit van de bioscoop- en danszalen, waar men de zorgen van alledag van zich af kon dansen of zich ongecompliceerd in een andere wereld kon wanen.⁴⁵

Ook hier trad de overheid echter regulerend op. Het initiatief zou daarbij uitgaan van de burgemeester die uit hoofde van zijn functie verantwoordelijk was voor het toezicht op de 'openbare vermakelijkheden'.⁴⁶

DE BURGEMEESTER ALS HANDHAVER VAN DE 'GOEDE ZEDEN'

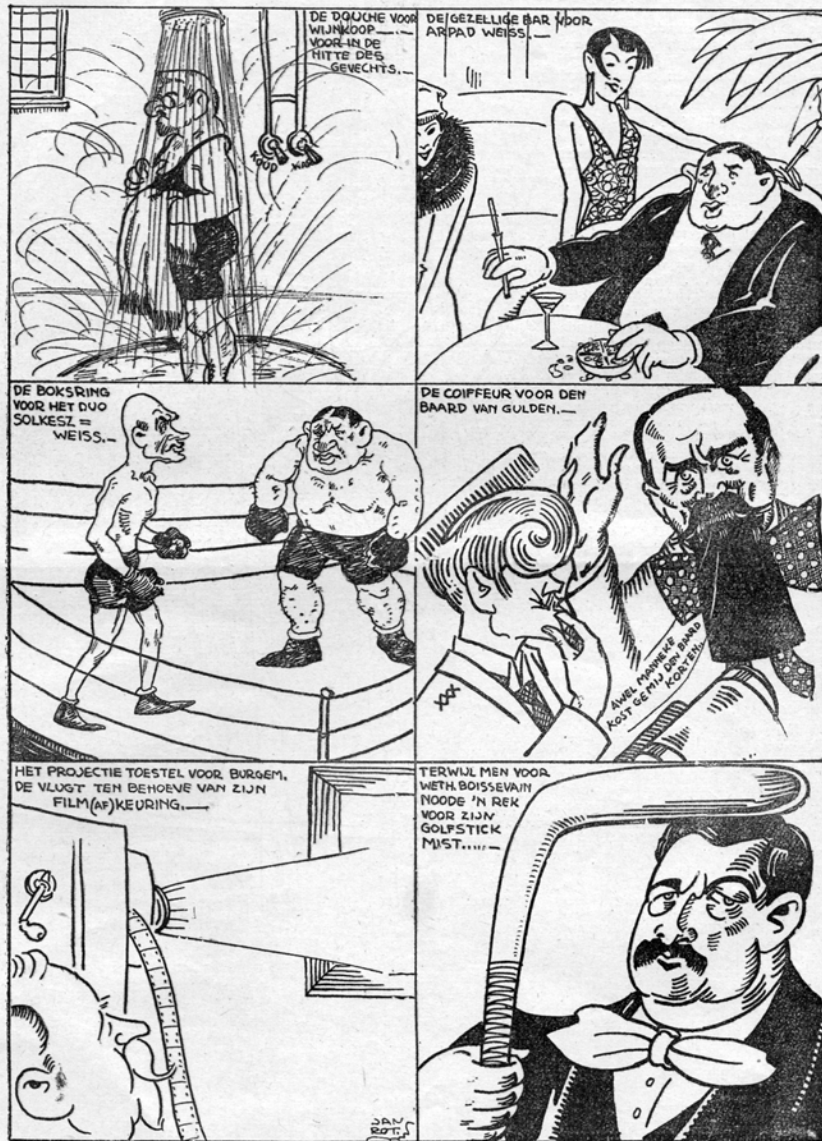
Bij de handhaving van de goede zeden was een belangrijke rol weggelegd voor De Vlucht. Artikel 188 van de Gemeentewet droeg hem op te waken 'tegen het doen van met de openbare orde of zedelijkheid strijdige vertooningen'. De Vlucht was op basis van dit artikel persoonlijk betrokken bij het beleid ten aanzien van cultuuruitingen en 'vermakelijkheden' als film, theater en het dansen.⁴⁷ Binnen zekere wettelijke marges had de burgemeester de vrijheid zelf te bepalen wanneer de grenzen van orde en zedelijkheid werden overschreden, niet gehinderd door de raad die niet over het recht beschikte om de burgemeester over diens openbare ordebeleid te interpellieren. Het nam niet weg, dat De Vlucht's beleid geregeld onder vuur kwam te liggen, zowel vanuit de lokale politiek, als de lokale pers. Het telkens terugkerende verwijt was dat de antirevolutionaire burgemeester van Amsterdam de gereformeerde zedenleer aan het liberale Amsterdam zou willen opdringen.

De burgemeester was dan weliswaar alleen verantwoordelijk, hij kon bij zijn beleid ter handhaving van de goede zeden wel terugvallen op de steun van diverse instanties. Ten aanzien van het filmbeleid kreeg hij in Amsterdam vanaf 1919 assistentie van een burgercommissie waarin leden van de verschillende zuilen waren vertegenwoordigd.⁴⁸ De commissie keurde films op geschiktheid voor vertoning aan jeugdige personen en hanteerde daarbij twee leeftijdsgrenzen: veertien en achttien jaar. Films die alleen voor personen ouder dan veertien of achttien jaar toegankelijk waren verklaard, konden alsnog geschikt worden gemaakt voor alle leeftijden wanneer de bioscoopexploitanten in de films op de door de commissie aangegeven plaatsen zogenaamde 'coupures' aanbrachten en zo bepaalde beelden of teksten wegnipten. De controle op de naleving van de regels was eveneens in de handen van de commissie die daarnaast ook de burgemeester attendeerde op films die mogelijk een verstoring van de openbare orde konden veroorzaken. Het was dan aan de burgemeester om te besluiten de openbare vertoning ervan te verbieden; hij had daartoe het recht wanneer er een ernstige vrees bestond, dat de orde verstoord zou worden.⁴⁹

Ook toneelopvoeringen werden gecontroleerd; deze taak viel toe aan de politie. Constateerde zij dat een stuk in strijd was met de openbare orde en de goede zeden, dan werd hierover rapport uitgebracht aan de burgemeester die vervolgens een verbod kon uitvaardigen.⁵⁰ Los van deze keuring had de schouwburgcommissie, die het beheer voerde over de door de gemeente geëxploiteerde Stadsschouwburg, het recht een toneelstuk te weren, wanneer zij van mening was dat de aard van het stuk het ongeschikt maakte voor opvoering in een gebouw van de gemeente. Het betreffende toneelgezelschap moest dan naar een ander theater uitwijken. Rotterdam en Den Haag kenden in de loop van de jaren twintig een zelfde regeling ten aanzien

WAT MEN IN DE NIEUWE RAADZAAL VAN AMSTERDAM MIST

Tekeningen van Jan Rot

En eigenlijk mist men nog meer!

236

Jan Rot analyseert wat er in de nieuwe raadszaal in het Prinsenhof ontbreekt. De Vlucht mist een filminstallatie om zijn strenge censuurbeleid goed te kunnen uitvoeren. Solkesz en Weiss, de ruziënde raadsleden van de Middenstandspartij, hebben behoefte aan een boksring en Boissevain mist een opbergplek voor zijn golfclubs. Tekening van Jan Rot in *De Notenkraaker* 28 juli 1928. IISG

van films en toneelstukken als in Amsterdam. Hoe de regels werden toegepast hing echter sterk van de persoon van de burgemeester af.

Om enig zicht te krijgen op het moreel-ethische kader van waaruit De Vlucht zijn beleid zou voeren kunnen we te rade gaan bij de antirevolutionaire rechtsgeleerde Noteboom. In zijn in 1928 verschenen handboek *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* stelt hij dat het grondbeginsel van de ARP was 'gelegen in de aanvaarding van de ordinantiën Gods voor het staatkundig leven'. Vanuit dit beginsel keerde de partij zich tegen alle zedelijke verwildering. Het bevorderen van de zedelijkheid was op de eerste plaats de taak van het gezin, de kerk, de school en particuliere verenigingen. De overheid had tot 'roeping' dat af te weren, wat 'de goede zeden ondermijnt', zoals prostitutie, de verspreiding van pornografische geschriften en 'openbare danspartijen'.⁵¹ Ook het theater werd als een te vermijden centrum van zondigheid gezien. In 1920 ontstond bijvoorbeeld grote beroering toen het studentencorps van de VU het achtste lustrum luister bijzette met een opvoering in Bellevue van het toneelstuk 'De tante van Charley'. De hoofdrol werd vervuld door een zoon van Hendrikus Colijn, H.A. Colijn, die zich niet lang daarna voor enige tijd met een dochter van De Vlucht zou verloven. Dat de jonge Colijn gehuld in vrouwenkleding op het toneel verscheen leidde tot grote opschudding in de antirevolutionaire wereld.⁵² Een positieve roeping op het terrein van kunst en cultuur zag de ARP niet voor de overheid weggelegd; in Notebooms handboek zoekt men vergeefs naar een paragraaf met betrekking tot kunst- en cultuurpolitiek. Subsidieverlening aan culturele instellingen – de pijler van de sociaal-democratische cultuurpolitiek – werd niet zonder meer van de hand gewezen, maar wel aan allerlei beperkingen onderworpen: toneel, tentoonstellingen die op zondag voor het publiek toegankelijk waren en leeszaal die onzedelijke of voor een religieuze overtuiging beledigende geschriften herbergden, kwamen niet voor subsidie in aanmerking.⁵³

In zijn in 1932 verschenen bundel *Nederlandsch Bestuursrecht* gaat Noteboom specifiek in op de taak van de burgemeester, die diende te waken tegen 'de prikkelende film met scènes van moord en doodslag, huwelijksontrouw en min-moreele verhouding en in 't algemeen het pikante, het gedurfde in de filmvertooningen'.⁵⁴ Daarnaast diende hij de vertoning van films en toneelstukken die aanzetten tot omverwerping van het staatsgezag te verhinderen. Noteboom constateerde ten slotte dat burgemeesters hun beleid voor een belangrijk deel lieten afhangen van de 'geest van de bevolking', wat met zich mee kon brengen dat in de ene gemeente een film verboden werd, die in een andere gemeente gewoon mocht worden vertoond. Dat de persoonlijke, levensbeschouwelijke opvattingen van de burgemeester ook een belangrijke rol konden spelen ontkende Noteboom niet.⁵⁵ Dit gold zeker voor Amsterdam, waar De Vlucht in zijn beleid ten aanzien van 'openbare vermaken' aan de protestants-christelijke zedenleer ontleende opvattingen over de 'moderne cultuur' zou laten doorklinken. Volgens de sociaal-democraat Boekman kwam het er in de praktijk zelfs op neer dat de burgemeesters hun persoonlijke opvattingen als uitgangspunt namen bij het vaststellen van de beleidslijn.⁵⁶ Boekman was een ervaringsdeskundige: als raadslid en later wethouder van Kunstzaken

maakte hij van dichtbij mee hoe De Vlucht zijn taken als ordehandhaver en zedenmeester vervulde.

Een dergelijk moreel geladen 'cultuurbeleid' was overigens niet typisch calvinistisch. Ook in de rest van Europa werden films en andere kunstuitingen beoordeeld op hun zedelijke gehalte. Bovendien was de scepsis waarmee nieuwe cultuurvormen werden begroet niet alleen uit confessionele hoek afkomstig, maar werd ook in progressieve kring kritiek geleverd op de 'degenerende stadscultuur'.⁵⁷ Het Amsterdamse sociaal-democratische raadslid en Tweede Kamerlid A.B. Kleerekoper sprak in de Kamer bijvoorbeeld over 'het kwaad van de bioscoop' en de laag-bijde-grondse revues en hield een pleidooi voor het subsidiëren van 'goede kunst'.⁵⁸ Wel was het volgens cultuurhistoricus H.W. von der Dunk zo dat de kritiek op wat hij de 'moderne stadscultuur' noemt, de cultuur van het vermaak rond bioscoop, café en danszaal, een sterk 'christelijk stempel' droeg.⁵⁹ De felste protesten waren inderdaad vaak afkomstig uit protestants-christelijke en katholieke kring, maar ook wel uit vrijzinnig-burgerlijke hoek, uit de kringen van niet op religieuze grondslag gefundeerde verenigingen die de moderne cultuur eveneens als een gevaar zagen, zoals de Tucht-Unie.

Bij de benoeming van De Vlucht werden direct twijfels geuit over het vermogen van de gereformeerde burgemeester om Amsterdam goed aan te voelen. De 'oproe-rige krabbelaar' Kleerekoper, dezelfde man die in de Kamer bioscoopfilm en revue aan de kaak had gesteld, drukte De Vlucht in 1921 uit vrees voor een cultuurpolitiek met een stevige christelijke stempel op het hart om de Amsterdammers hun vrijheid niet te ontnemen:

Laat ons vrij op onze straten,
Laat ons vrij in ons kafee,
Laat ons vrij in de komedie...
Laat ons l e v e n – en leef méé!
Laat ons vrij in 't ademen,
Laat ons lucht en laat ons licht;
Sluit ons niet van pure vroomheid
Al de hoge ramen dicht⁶⁰

Zijn antirevolutionaire gedachtegoed droeg De Vlucht echter niet op om zijn zedelijke opvattingen aan de Amsterdammers op te dringen. De ARP werd in dit opzicht gekenmerkt door een vorm van geremd idealisme. De antirevolutionairen mochten dan bijvoorbeeld het eren van Gods naam en de zondagsrust hoog in het vaandel hebben staan, hun bestuurders en politici moesten volgens Noteboom de haalbaarheid van maatregelen op dit terrein niet uit het oog verliezen en godsdienstdwang vermijden.⁶¹ Bovendien mocht, zoals ook Noteboom stelde, van de burgemeester verwacht worden dat hij rekening hield met de geest van de bevolking. Zelf had De Vlucht aan Röell, die ook zo zijn twijfels had over het vermogen van De Vlucht om als burgemeester van Amsterdam los te komen van zijn calvinistische opvattingen, laten weten

dat hij zonder eenige reserve het standpunt zou innemen, dat het stadsleven in eene gemeente als Amsterdam zijne eigenaardige eischen stelt en dat hij rekening moest houden met een publiek, dat zijne beginselen niet was toegedaan.⁶²

De praktijk zou echter moeten uitwijzen of De Vlucht erin zou slagen een balans te vinden tussen het algemeen burgermansfatsoen en het grootstedelijk vermaak, tussen de principes uit eigen kring en de eisen van de grote stad. Een bespreking van De Vlucht's beleid ten aanzien van film, toneel en dans biedt hierin het nodige inzicht.

KNIPPEN EN SCHRAPPEN: DE CENSUUR OP FILM EN TONEEL

De burgemeester diende bij het vaststellen van zijn beleid niet alleen rekening te houden met de adviezen die hem vanuit ambtelijke en burgerlijke kring werden aangedragen, zoals de rapporten van de bioscoopcommissie, of zijn eigen inschattingen van de 'geest van bevolking', maar ook met de besluiten van zijn collega's elders. Wanneer bijvoorbeeld een in Amsterdam verboden film in Den Haag wel werd toegestaan, dan kon dit voor de Amsterdamse burgemeester mogelijk tot een lastige discussie leiden. De burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag zouden er in de jaren twintig dan ook in toenemende mate naar streven om hun beslissingen zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen.

Aanvankelijk verliep het overleg tussen de burgemeesters van de drie grote steden – soms werd ook de burgemeester van Utrecht bij het overleg betrokken – nogal ongecoördineerd. Een goed voorbeeld hiervan is de gang van zaken rond het toneelstuk 'Vrijheid'. De Rotterdamse burgemeester Zimmerman besloot eind 1921 het stuk te verbieden, omdat het zou aanzetten tot dienstweigering. De Haagse burgemeester Patijn, die het advies van zijn hoofdcommissaris om het stuk te verbieden aanvankelijk in de wind had geslagen, ging nadat hem het besluit van zijn Rotterdamse collega ter ore was gekomen, alsnog tot een verbod over.⁶³ De Vlucht was door deze ontwikkelingen gealarmeerd en woonde een opvoering van het stuk bij in Utrecht, waar het stuk (nog) niet verboden was, om zich er zelf een mening over te kunnen vormen. Op basis hiervan besloot hij niet tot een verbod over te gaan, waarop Zimmerman en Patijn na wat correspondentie over en weer het verbod in hun steden weer besloten op te heffen!⁶⁴ Waarom zou immers een stuk dat door de gereformeerde burgemeester van Amsterdam was goedgekeurd door de burgemeesters van Den Haag en Rotterdam tegengehouden moeten worden?

Een soortgelijk voorval vond plaats in de nazomer van 1926, toen de film *PANTSERKRUISER POTEMKIN* de aanleiding vormde tot een uitgebreide briefwisseling tussen de burgemeesters van de grote steden. De film van de beroemde Russische regisseur Sergei Eisenstein over de muiterij op een Russisch oorlogsschip in de Russisch-Japanse oorlog van 1905 werd vanwege zijn revolutionaire karakter onder andere in Engeland, Frankrijk en België verboden.⁶⁵ Minister van Binnenlandse

PANTSERKRUISER POTEMKIN mocht in Amsterdam pas worden vertoond nadat een Engels eskader de haven weer verlaten had. In Engeland was de film verboden. De Vlugt, de 'onbezoldigde constable', belet een Engelse matroos het zicht op een aankondiging van de film. Tekening van L.J. Jordaen in De Notenkraker 4 september 1926. IISG

Zaken J.B. Kan (1926-1929) vroeg zich naar aanleiding hiervan af, of de Nederlandse burgemeesters ook overwogen om PANTSERKRUISER POTEMKIN in hun gemeenten te verbieden.⁶⁶ De Vlugt had echter al besloten dat de film in Amsterdam gewoon vertoond zou mogen worden. Hij vond de film persoonlijk weliswaar zeer 'onsympathiek', maar zag daarin onvoldoende grond om tot een verbod te besluiten.⁶⁷ Bovendien was de film niet zonder meer goedgekeurd. Op advies van de hoofdcommissaris van politie en de bioscoopcommissie was er in geknipt en de leeftijdsgrens op achttien jaar gesteld. Ook had De Vlugt een reclameposter, waarop een opstandige matroos als overwinnaar stond afgebeeld, verboden. Ten slotte had hij afgedwongen dat de film pas vertoond zou mogen worden als een Engels eskader dat in de Amsterdamse haven was afgemeerd de stad weer had verlaten. Zo kon worden voorkomen dat de Engelse matrozen een in eigen land verboden film alsnog in de Amsterdamse bioscopen konden gaan bekijken.⁶⁸ Aan De Vlughts beslissing

was geen overleg met zijn collega's vooraf gegaan. De Rotterdamse burgemeester Wytema kwam dan ook te laat met zijn voorstel om in gemeenschappelijk overleg tot een besluit te komen. Ook de Haagse burgemeester Patijn had al besloten de film toe te staan, omdat een verbod naar zijn mening alleen de 'bolsjewistische propaganda' zou dienen.⁶⁹ Niet principiële overwegingen, maar realiteitszin leek kortom aan de beslissingen van de burgemeesters ten grondslag te liggen, ook bij De Vlucht.

Was in het geval van 'Vrijheid' en PANTSERKRUISER POTEKIN het overleg tussen de burgemeesters nog tamelijk ongecoördineerd verlopen, in de toekomst zouden zij vaak vooraf met elkaar in contact treden over het censuurbeleid ten aanzien van films en toneelstukken die niet zonder meer voor vertoning in het openbaar in aanmerking leken te komen. Enkele maanden later vond dit gezamenlijke overleg voor het eerst plaats. De Rotterdamse hoofdcommissaris van politie A.H. Sirks had Wytema gewaarschuwd voor de film DE KRUISWEG DER VROUWEN, waarin een vrouw zich na een verkrachting liet aborteren. Wytema vond de bezwaren van zijn hoofdcommissaris overtrokken en ook in Amsterdam had de bioscoopcommissie geen reden voor een verbod gezien, maar na een gezamenlijke *viewing* van de film besloten de burgemeesters van de drie grote steden uiteindelijk vanwege het onzedelijke gehalte van de film toch tot een verbod over te gaan.⁷⁰ Vlak daarna besloten De Vlucht, Wytema en Patijn om ook de Russische film DE MOEDER van Vsevolod Pudovkin te verbieden vanwege de 'bolsjewistische propaganda' die de film bevatte. In deze drama-film stortte een moeder zich in de revolutionaire strijd, nadat haar zoon bij een stakingsoproer de dood had gevonden. Het besluit van de burgemeesters was opmerkelijk: in de meeste West-Europese landen waar PANTSERKRUISER POTEKIN een jaar eerder nog verboden was, mocht DE MOEDER wél gewoon worden vertoond.⁷¹ Het is echter niet ondenkbaar dat zij sterk onder de indruk waren geraakt van de kritiek die ze een jaar eerder te verduren hadden gekregen vanwege hun besluit de Potemkin-film toe te staan. Hoe de burgemeesters precies tot hun besluit zijn gekomen is echter onduidelijk. In *Het Volk* en *De Tijd* werd de suggestie gewekt dat De Vlucht aanvankelijk niet veel voor een verbod had gevoeld, maar zich daartoe over had laten halen door de burgemeesters van Den Haag en Rotterdam.⁷² Volgens *De Standaard*, zich baserend op 'de meest betrouwbare bron' (lees: De Vlucht), hadden de burgemeesters eensgezind een besluit genomen.⁷³ Wijnkoop wilde er het zijne van weten en besloot de burgemeester over het verbod te interpellieren, maar De Vlucht wist de raad ervan te overtuigen dat Wijnkoop daartoe het recht niet had. Wel werd ook van sociaal- en vrijzinnig-democratische zijde kritiek op het besluit van De Vlucht uitgeoefend. Het enige wat De Vlucht zelf over de kwestie kwijt wilde, was dat de burgemeesters los van elkaar al op voorhand voorstander van een verbod waren geweest en er van een 'complot' om films als DE MOEDER te weren beslist geen sprake was. De Vlucht hanteerde 'het wapen der censuur' naar eigen zeggen 'met grote voorzichtigheid' en zijn 'politieke overtuiging' had met zijn besluit 'niets te maken' gehad.⁷⁴

Riep het verbod al enige discussie op, de meeste discussie zou nog worden veroorzaakt door het politieoptreden tijdens een besloten voorstelling van *DE MOEDER* voor leden en introducés van kunstenaarssociëteit De Kring in mei 1927. Een dergelijke vertoning viel niet onder het door De Vlucht uitgevaardigde verbod. De filmavond van De Kring, georganiseerd door een groep links-geëngageerde intellectuelen, kunstenaars en literatoren, was met veel publiciteit omgeven en zou ook een hoop mensen op de been brengen.⁷⁵ De voorstelling trok ook de aandacht van de Amsterdamse autoriteiten. De politie kwam tegen het einde van de voorstelling langs om te controleren of de vertoning ook daadwerkelijk een besloten karakter droeg. Het kostte weinig moeite om te constateren dat van een correcte controle van de lidmaatschapsbewijzen en intekening van de introducés – onder welke voorwaarde besloten vertoningen gehouden mochten worden – door de grote drukte niets terecht was gekomen. Onder luid protest gelastte de inspecteur van politie vervolgens het staken van de vertoning. Hierop trad wethouder De Miranda naar voren die zich evenals zijn collega Wibaut en de raadsleden Kleerekoper en Wijnkoop onder de bezoekers van de voorstelling bevond. De Miranda nam telefonisch contact op met De Vlucht, verzekerde hem dat er niets aan de hand was en wist de burgemeester ertoe te bewegen, dat deze de inspecteur de opdracht gaf de voorstelling te laten voortzetten.

Ook het politieoptreden leidde tot kritische vragen vanuit de raad. Formeel hoefde De Vlucht hierop niet te reageren, maar hij greep de gelegenheid aan om een ander recht te zetten. Hij verklaarde allereerst, niet de hand te hebben gehad in het optreden van de politie. De controle van het besloten karakter van de voorstelling viel onder de verantwoordelijkheid van de officier van justitie. Het nam niet weg, dat de inspecteur volgens De Vlucht volledig in zijn recht had gestaan, omdat hem uit navraag gebleken was, dat de voorstelling inderdaad geen besloten karakter had gehad.⁷⁶ Niettemin waren de discussies in de raad koren op de molen van de initiatiefnemers van de besloten vertoning van *DE MOEDER*. Alle commotie had voor veel publiciteit gezorgd en vormde de perfecte start voor de nieuw opgerichte Amsterdamse Filmliga die zich ten doel stelde 'om in besloten kring te vertoonen, dat wat men in bioscopen niet of bij vergissing te zien krijgt'.⁷⁷ Literator en kunstcriticus Menno ter Braak en tekenaar L.J. Jordaen behoorden tot het oprichtingsbestuur. Ook in steden als Rotterdam en Den Haag werden soortgelijke filmliga's opgericht.⁷⁸

De verwikkelingen rond *DE MOEDER* lieten nog maar eens zien dat de burgemeesters zich in een lastig parket bevonden. De censuur op met de openbare orde en zedelijkheid strijdige vertoningen was krachtens de Gemeentewet aan hen opgedragen, maar nadere instructies over de toepassing ervan ontbraken. Het was dan volgens De Vlucht ook een 'buitengewoon moeilijke taak' die hem hier werd opgelegd, waarbij hij wel enige houvast zocht en vond in het oordeel van de bioscoopcommissie en de mening van zijn collega's.⁷⁹ De 'interstedelijke' samenwerking op het terrein van het censuurbeleid die deze jaren tot stand kwam ging vooraf aan de invoering van de centrale filmkeuring in 1928. Vanaf dat moment werden films

landelijk gekeurd door een centrale commissie. Dit betekende dat de burgemeester de bevoegdheid verloor om te beoordelen of films in strijd waren met de openbare orde of zedelijkheid. Wel behield hij het recht om bij ernstige vrees voor verstoringen van de openbare orde een film te verbieden.⁸⁰ De landelijke bioscoopcommissie was, net als de gemeentelijke bioscoopcommissie in Amsterdam was geweest, een 'afspiegelingscollege' dat vertegenwoordigers van de verschillende zuilen telde en onder voorzitterschap kwam te staan van de sociaal-democraat D. van Staveren, de directeur van de Haagse Schoolbioscoop.⁸¹ In het eerste jaar van haar bestaan zou de centrale keuringscommissie *DE MOEDER* alsnog voor achttien jaar en ouder goedkeuren. Tegen het einde van het jaar was de film in Tuschinski te zien.⁸²

De burgemeesters waren zo van een lastige taak verlost, maar behielden nog steeds de verantwoordelijkheid voor het toezicht op toneelvoorstellingen. Ook op dit terrein zou De Vlucht onder vuur komen te liggen. De burgemeester leek haast moedeloos te worden van de kritiek die op zijn censuurbeleid werd geleverd. Hij zou Wijnkoop, zijn grootste criticaster, tijdens een raadsvergadering in juni 1929 oproepen om zodra hij in de Tweede Kamer was gekozen een voorstel in te dienen dat de burgemeester zou verlossen van het toezicht op met de openbare orde of zedelijkheid strijdige vertoningen.

De heer Wijnkoop zal, wanneer hij met dit voorstel succes heeft, den dank oogsten van velen in den lande en ongetwijfeld ook van den Burgemeester van Amsterdam, die allesbehalve gesteld is op de taak, hem bij dit wetsartikel opgedragen.⁸³

Eerder al had Boekman een onderzoek in gang laten zetten naar de mogelijkheid om de raad verordeningen te laten vaststellen die betrekking hadden op de censuur, maar de gemeenteadvocaat had geconcludeerd dat de raad daartoe het recht niet had.⁸⁴ Het bleef zo een subjectieve kwestie in handen van de burgemeester die gemakkelijk aanleiding kon geven tot heftige kritiek op zijn persoon, zo bleek opnieuw in 1929 naar aanleiding van De Vlucht's verbod van het toneelstuk 'Huwelijken worden in de hemel gesloten' dat door het Heijermans-ensemble zou worden opgevoerd. De reden hiervoor werd nu eens niet gevormd door het politieke gehalte van het stuk – het stuk had eenvoudigweg geen politieke ondertoon – maar door de beledigingen die het aan het adres van christenen bevatte, omdat bijbelse figuren als God, Petrus en Maria Magdalena in levende lijve ten tonele werden gevoerd en ook anderszins het christelijke geloof werd 'beschimpt en beledigd'. De Vlucht vond het stuk 'profanerend en in hoge mate grievend voor de geloofsovertuiging van een groot deel der burgerij'.⁸⁵ Ook in Rotterdam en Den Haag werd het stuk om dezelfde reden verboden, zodat het verbod niet eenvoudigweg aan De Vlucht's gereformeerde achtergrond kon worden toegeschreven.⁸⁶

Over de achtergrond van het verbod ontstond in Amsterdam een hevige discussie. In de gemeenteraad werd vooral getwist over de vraag of de burgemeester wel het recht had om het stuk op grond van het tweede lid van artikel 188 van de

Gemeentewet – de burgemeester waakt tegen het doen van met de openbare orde of zedelijkheid strijdige vertoningen – te verbieden. Het stuk mocht dan aanstoot geven bij een bepaald deel van de bevolking, maar dat betekende nog niet dat het in strijd was met de openbare orde of zedelijkheid, aldus de vrijzinnig-democraat K. de Vries en het sociaal-democratische raadslid Boekman. Als alle stukken die door een deel van de gemeente als aanstootgevend werden gezien door een verbod getroffen zouden worden dan kon men het toneel wel opdoeken.⁸⁷ Uit sociaal- en vrijzinnig-democratische hoek klonk het verwijt dat De Vlucht onder invloed stond van de katholieken. De Vlucht ontkende dit vanzelfsprekend: hij had zijn besluit op eigen gezag genomen, zonder voorafgaand overleg met zijn collega's in Rotterdam en Den Haag en zonder een katholiek te consulteren. Boekman en De Vries kregen niettemin de steun van een meerderheid van de raad voor hun motie waarin zij de burgemeester opriepen om geen enkele geestelijke stroming van het toneel te weren.⁸⁸ De Vlucht zette nu zijn hakken in het zand.

Spreker voelt het als een duw in de rug als men van hem verlangt, dat hij rekening zal houden met de vrijheid van geestelijke stroomingen, ook op het tooneel, daar hij getoond heeft, een sterk voorstander van vrijheid te zijn. Maar wil dit nu zeggen, dat in Amsterdam alles opgevoerd mag worden? Dit bedoelt toch de heer De Vries ook niet. Maar dan mist deze motie ook elke praktische betekenis en bovendien zal zij, zooals spreker verplicht is te zeggen, geen invloed hebben op de gedragslijn, die hij in zijn moeilijk en verantwoordelijk ambt zal volgen.⁸⁹

Later in het jaar, tijdens de algemene beschouwingen, zou De Vlucht zijn woorden wat afzwakken. Hij had de bevoegdheid van de raad om uitspraken te doen over de wijze waarop hij artikel 188 van de Gemeentewet handhaafde niet willen betwisten. Wel was het zo dat de ten uitvoer legging van dit artikel was toevertrouwd aan de burgemeester alleen en hij diende volgens De Vlucht bij de vaststelling van zijn beleid rekening te houden met de 'stellig uitgesproken meeningen' van groepen uit de samenleving, ongeacht hun vertegenwoordiging in de raad.⁹⁰ Heel bevredigend was deze redenering van de burgemeester niet: de raad had immers ook als haar stellige mening uitgesproken dat De Vlucht de geestelijke vrijheid in het oog te houden had. Niettemin maakte de huidige regelgeving het de burgemeester ook niet makkelijk en zou er, welke keuze hij ook maakte, altijd wel wat op zijn beslissing aan te merken zijn. Of zoals het antirevolutionaire raadslid Baas het formuleerde: 'deze taak van den burgemeester is natuurlijk moeilijk, omdat hij haar slechts naar zijn subjectieve opvatting kan uitoefenen'. Dat een antirevolutionaire burgemeester dan in zijn beleid blijk gaf van enige gevoeligheid voor sentimenten vanuit christelijke kring was niet verbazingwekkend en kon hem ook moeilijk verweten worden.

Regisseur W. van der Veer van het Heijermans-ensemble was inmiddels overigens met een van fantasie getuigende oplossing op de proppen gekomen. Hij had

het stuk omgedoopt in 'Huwelijken worden op den Olympos gesloten' en had, na bij De Vlucht te rade te zijn gegaan, ook de inhoud van het stuk aan de nieuwe titel aangepast: God werd Zeus, Petrus werd Hades Pluton en Maria Magdalena werd Leda.⁹¹ Het stuk ging op zondag 1 december in Carré in première, maar zou vanwege de vernietigende kritieken slechts twee keer worden opgevoerd.⁹²

DE VLUCHT EN HET DANSGEVAAR

De kritiek die De Vlucht te verduren kreeg op zijn film- en toneelcensuur viel in het niet bij het commentaar dat op zijn dansbeleid zou worden geleverd. Het dansen was als 'openbare vermakelijkheid' eveneens aan controle door de burgemeester onderhevig. De grootstedelijke uitgaanswereld raakte in de jaren twintig in de ban van het dansvermaak. Het leidde tot verontruste reacties vanuit de overheid en bepaalde delen van de maatschappij waar men de goede zeden in gevaar gebracht zag en het daarom noodzakelijk achtte het dansen aan strikte regelgeving te onderwerpen. De Vlucht zou in de jaren twintig felle kritiek te verwerken krijgen, omdat hij aanvankelijk weigerde om aan Amsterdamse uitgaansgelegenheden een dansvergunning te verstrekken. Opnieuw werd hevig gediscussieerd over het optreden van De Vlucht als zedenmeester en de motieven die achter zijn beleid schuil zouden gaan.

Het dansen mocht zich vlak na de Eerste Wereldoorlog in een grote populariteit verheugen. Het ging dan niet om de Engelse wals of andere stijldansen die op de door de betere kringen georganiseerde bals en partijen werden gedanst, maar om nieuwe, uit het buitenland overgewaaide dansvormen die elkaar in populariteit snel afwisselden en onderdeel uitmaakten van de grootstedse uitgaanscultuur.⁹³ Horeca-ondernemers speelden in op de dansrage en openden in de grote steden zogenaamde dancings. De Rotterdamse horecatycoon Dirk Reese baatte op de Coolsingel de 'danstempel' Pschorr uit, waar een glazen, van onderen verlichte dansvloer de grote trekpleister was.⁹⁴ In de mondaine, internationale 'vermaakstad' Den Haag kon men kiezen uit een keur aan dansgelegenheden: chique tenten zoals hotel Vieux-Doelen en De Twee Steden, waar in de namiddag 'tango-tea's' werden gehouden, en zaken als Scala Cabaret en Pavillon Mascotte waar tijdens het souper gedanst mocht worden. Vanwege de hoge prijzen werd er niet veel gesoupeerd, maar gedanst werd er des te meer.⁹⁵ Reese breidde zijn imperium begin jaren twintig uit naar Amsterdam, waar hij op het Rembrandtplein de dancing Mille Colonnnes opende. Daar mocht echter alleen door zogenaamde dansartiesten gedanst worden; over een vergunning om ook de bezoekers te laten dansen beschikte Reese niet. Dergelijke vergunningen werden in Amsterdam simpelweg niet verstrekt. In tegenstelling tot Rotterdam en Den Haag bestond er in Amsterdam zelfs op een enkele uitzondering na *geen* gelegenheid om in het openbaar – in zaken als een bar, café of restaurant – te dansen. Om in Amsterdam de zeelui niet van hun verzetje te beroven was in de negentiende eeuw een aantal vergunningen verstrekt aan kroegen op de Zeedijk en omgeving, maar ten aanzien van deze danshuizen voerde de gemeente inmiddels een uitsterfbeleid.⁹⁶ Volgens artikel 191 van de APV was het

verboden in de huizen, bij art. 182 vermeld (d.w.z. logementen, herbergen, slaapsteden, koffiehuisen, bierhuizen, restaurants, schaftkelders, eier-, visch- of zuurhuizen, tapperijen, slijterijen, kroegen, of eenig huis waar men gelagen zet) voor het publiek muziek of zang uit te voeren, of gelegenheid te geven tot het uitvoeren of doen uitvoeren van muziek of zang, of tot dansen of eenige vertooning van welken aard ook (het schermen of andere wapenoefeningen daaronder begrepen).

De burgemeester had het recht met terzijdestelling van dit artikel vergunningen te verlenen.⁹⁷ Voor de oorlog was door burgemeester Röell bij wijze van experiment toestemming verleend voor het houden van enkele 'openbare bals' in het Paleis voor Volksvlijt, maar nadat gebleken was dat deze bals een grote aantrekkingskracht uitoefenden op souteneurs en prostituees, waren de vergunningen weer snel ingetrokken.⁹⁸ Er zat voor de danslustige Amsterdammers weinig anders op dan hun heil elders te zoeken of lid te worden van een dansvereniging, waar men op (besloten) verenigingsavonden op vertoon van de lidmaatschapskaart de dansvloer op kon.

In Rotterdam en Den Haag waren de bepalingen soepeler. In Rotterdam was het weliswaar ook verboden om te dansen in 'inrichtingen tot het verbruiken van eet- of drinkwaren', maar nadat een proef met beperkte verstrekking van dansvergunningen was geslaagd, besloot Zimmerman aan verschillende restaurants en andere gelegenheden een ontheffing van dit verbod te verlenen.⁹⁹ En waar de louche 'dansholer' op de Zeedijk de Amsterdamse autoriteiten een doorn in het oog waren, trad de Rotterdamse burgemeester coulant op ten opzichte van de danszaken op de Schiedamsedijk, waar het uitgaansleven van de Rotterdamse (haven)arbeiders zich voor een belangrijk deel afspeelde.¹⁰⁰ De Haagse APV was soepeler dan die in Rotterdam. In deze stad, wier economie voor een groot gedeelte dreef op het toerisme en waar diplomaten en ambtenaren zich in het chique uitgaansleven bewogen, behoorde het dansen tot een alom geaccepteerde vorm van vermaak. In de Hofstad mocht aanvankelijk in elk restaurant gedanst worden, totdat Patijn in 1922 besloot een vergunningstelsel in te voeren, omdat ook 'mindere gelegenheden' zich als restaurant gingen voordoen.¹⁰¹

De Vlucht zag aanvankelijk niets in een versoepeling van de regelgeving en hield vast aan de beleidslijn die zijn voorgangers hadden uitgezet. In de gemeenteraad bestempelde hij het dansen als een groot gevaar voor de stad waaraan hij de burgerij en zeker de jongeren niet bloot wilde stellen. Uit navraag bij enkele hogere gemeentefunctionarissen was De Vlucht gebleken, dat hij niet alleen stond in zijn oordeel. Dansen in de onzekere naoorlogse jaren die door een economische neergang werden getekend, werd door een van hen getypeerd als 'dans op een vulkaan'.¹⁰² De 'danswoede' ontwikkelde zich deze jaren zelfs tot een maatschappelijk vraagstuk en gold als schoolvoorbeeld van de verderfelijke krachten die zich in het moderniseringsproces openbaarden. De Tucht-Unie verklaarde de populariteit van het dansvermaak in een rapport uit de tweede helft van de jaren twintig uit:

de meerdere vrijheid, welke jeugdige personen tegenwoordig mede door meer moderne opvattingen, welke de ouders huldigen, genieten, de meerdere vrije tijd tengevolge van de kortere werktijden, de verslapping van den gezinsband, waardoor het karakter van het gezin verloren gaat en verandert in eene samenwoning van opzichzelf staande individuen, die elk voor zich hun genietingen zoeken buiten de huiselijke omgeving (...). Tenslotte is ook hier de mode van invloed en wordt het in verschillende standen gerekend tot een eisch des tijds, dat men aan het moderne dansen meedoet.¹⁰³

Kritiek op de danslust beperkte zich kortom niet tot protestants-christelijke of katholieke kring: ook de niet op religieuze grondslag gevestigde Tucht-Unie waarschuwde ertegen. Daar stond een krachtige lobby van voorstanders van het dansvermaak tegenover, onder aanvoering van Reese.¹⁰⁴ In juni 1923 vroeg hij een dansvergunning aan, een verzoek dat breed werd ondersteund, door onder andere Abraham Tuschinski, de Middenstandspartij en *De Telegraaf*. Volgens *De Telegraaf* haalde Amsterdam zich met het dansverbod de hoon en spot van het buitenland op de hals en leed de Amsterdamse toeristische industrie eronder, omdat toeristen snel weer hun biezen zouden pakken, nadat ze ontdekt hadden dat er niet in het openbaar gedanst kon worden. De krant was niet vies van enige overdrijving. Het dansverbod werd daarnaast in verband gebracht met de geloofsovertuiging van de burgemeester. De Vlucht kon zich dan wel verschuilen achter het beleid van zijn voorgangers, maar van hem zou toch ook verwacht mogen worden, dat hij rekening hield met een veranderende tijdsgeest: dansen was nu mode geworden en Amsterdam moest met de tijd mee. In de kranten verschenen spotprenten over het Amsterdamse dansverbod, waarop De Vlucht werd geportretteerd als een ouderwetse magistraat die een Victoriaanse moraal voorstond.¹⁰⁵

Het optreden van De Vlucht leek een bevestiging te vormen van de vrees van velen dat met de benoeming van De Vlucht de antirevolutionaire zedenleer in Amsterdam de norm zou worden. Dit had tot gevolg, dat de achtergrond waartegen De Vlucht zijn beslissingen nam niet altijd zuiver werd beoordeeld. Zo kon ook het hardnekkige misverstand ontstaan dat De Vlucht in Amsterdam een dansverbod zou hebben ingevoerd.¹⁰⁶ Onder meer door de publicaties in *De Telegraaf* werd de indruk gewekt dat De Vlucht een eenzame strijd voerde tegen de tijdsgeest, terwijl er bijvoorbeeld in de Amsterdamse raad toch zeer gemengd over het dansvermaak werd geoordeeld. Voor De Vluchts dansbeleid gold hetzelfde als zojuist werd opgemerkt over zijn toneelcensuur: het was voor de burgemeester uiterst lastig, zo niet onmogelijk om objectieve maatstaven voor zijn beleid ten aanzien van openbare vermakelijkheden te formuleren. Men viel dan haast automatisch terug op de eigen principes en overtuigingen, al mocht van een burgemeester ook verwacht worden dat hij zich rekenschap gaf van de gevoelens die hieromtrent in zijn gemeente leefden. De mening van de leden van de gemeenteraad was hiervoor de meest vanzelfsprekende maatstaf. Daar waar de raad formeel geen zeggenschap had over de film- en toneelcensuur, kon ze via de APV wel degelijk invloed op het dansbeleid uitoefenen en kon De Vlucht dus ook niet zo eenvoudig om de raad heen.

De aanvraag van Reese was inmiddels in behandeling genomen door de commissie voor de strafverordening. De leden van de commissie hadden 'in beginsel' geen bezwaar tegen het verstrekken van een aantal dansvergunningen. Een aantal confessionele leden van de commissie was van mening dat de burgemeester in dit opzicht beter 'leidend' dan afwijzend kon optreden. Hield De Vlucht vast aan zijn beleid, dan bestond het risico, dat de raad zou besluiten het dansverbod uit de APV te lichten, met als gevolg dat de burgemeester de greep op de verstrekking van dansvergunningen zou verliezen. De Vlucht had begrip voor dit standpunt, maar wilde eerst weten hoe de verhoudingen in de raad precies lagen, voordat hij zou besluiten om een aantal dansvergunningen te verstrekken.¹⁰⁷ Door een politieke uitspraak van de raad uit te lokken kon hij de verschillende sentimenten boven tafel te krijgen die ook in de raad over deze kwestie leefden en zo de aandacht van zijn positie als burgemeester en 'oppercensor' afleiden. De Vlucht wist in ieder geval dat hij niet alleen stond in zijn aarzelingen bij het dansvermaak. In maart 1924 nam de raad met een nipte meerderheid van stemmen een motie aan waarin de burgemeester werd opgeroepen in Amsterdam 'gelegenheid tot dansen' te geven. Tot de tegenstemmers behoorde niet alleen het merendeel van de confessionele raadsleden, maar ook enkele sociaaldemocraten. Ook zij zagen in het decadente dansvermaak een gevaar voor de zeden. De Vlucht had aanvaarding van de motie afgeraden, maar zich ook bereid getoond om, mocht de raad anders beslissen, op beperkte schaal een aantal dansvergunningen te verstrekken.¹⁰⁸ Hij hield woord. De komende maanden kregen zeven zaken een vergunning, waaronder Mille Colonges, Paviljoen Vondelpark, Krasnapolsky en Cabaret Tuschinski. De NRC bracht vervolgens hulde aan de burgemeester die zich volgens de krant 'zeer onpartijdig' had opgesteld door zijn persoonlijke opvattingen ondergeschikt te maken aan de mening van de raad.¹⁰⁹ De Vlucht had bewust alleen vergunningen verstrekt aan goed bekend staande zaken in de binnenstad en omgeving. Een complex in de Haarlemmerhouttuinen werd een vergunning geweigerd 'vanwege de mentaliteit in dit stadsgedeelte'.¹¹⁰ Deze buurt herbergde evenals de Zeedijk en omgeving veel prostituees die de danstenten zouden aandoen om aan werk te komen.

Het besluit van De Vlucht betekende niet dat de danslustigen in een zaak als Paviljoen Vondelpark nu zonder meer hun gang konden gaan. De dansvergunning bestond uit een lange lijst van bepalingen waaraan de vergunninghouder zich te houden had. Ze waren aangedragen door hoofdcommissaris Marcusse die zich uitgebreid had verdiept in de regelgeving die in andere gemeenten werd gehanteerd. Uiteindelijk zou Amsterdam voor het grootste deel de Haagse bepalingen kopiëren die uitblonken in ambtelijke strengheid. Zo werd vastgelegd dat tussen de dansers en het publiek minimaal een afstand van één meter gehouden moest worden, de dansvloer duidelijk afgescheiden diende te worden van de rest van de zaal door middel van een balustrade, koord of touw en de dansvloer maar via twee ingangen benaderd mocht kunnen worden. Op deze manier was men verzekerd van een goed toezicht op hetgeen zich op het dansoppervlak afspeelde. Er mocht gedanst worden door personen van achttien jaar en ouder van vier uur 's middags tot middernacht,

met uitzondering van de zondagen en feestdagen als Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Eerste Kerstdag. De muziek diende weinig 'geraasmakend' te zijn.¹¹¹ De politie hield de zaken met dansvergunning de eerste maanden nauwlettend in de gaten en kon in het najaar van 1924 aan De Vlucht rapporteren dat alles gelukkig 'op een fatsoenlijke en zedelijk verantwoorde wijze' verliep.¹¹²

De danskwestie had maar weer eens aangetoond dat de burgemeester dan wel geacht werd zich boven de partijen te verheffen en onafhankelijk op te treden, maar dat zijn rol als handhaver van de openbare orde en goede zeden hem vanwege het subjectieve karakter van zijn optreden toch onherroepelijk in politiek vaarwater bracht. Een burgemeester met een achtergrond als De Vlucht – gereformeerd en antirevolutionair – was dan extra kwetsbaar voor kritiek. De Vlucht wist ondanks de kritiek die hij te verduren kreeg toch zijn autoriteit en populariteit te handhaven. Enerzijds vroeg hij ruimte en begrip voor zijn persoonlijke opvattingen, anderzijds zocht hij ook telkens naar een politieke of maatschappelijke basis voor zijn handelen. Toen de raad de dans-motie aannam en er dus van een politieke basis voor zijn opstelling geen sprake bleek, zat er voor De Vlucht ook niets anders op dan zijn protest te laten varen.

DE ZONDAGSHEILIGING

Een vergelijkbare houding nam De Vlucht aan in een andere, verwante kwestie: de toelaatbaarheid van openbare vermakelijkheden op zondag. Persoonlijke hechtte De Vlucht grote waarde aan de zondagsrust. Over hem deed in Amsterdam de anekdote de ronde dat hij op zaterdagavond bij late voorstellingen de Stadsschouwburg om twaalf uur 's nachts nog voor het einde van de voorstelling verliet.¹¹³ Nederland kende ook een zogenaamde Zondagswet, stammend uit 1815, die ten doel had alles te weren wat 'de plichtmatige viering van den dag des Heeren zou kunnen verstoren of belemmeren'. Concreet kwam het erop neer, dat er op zondag geen openbare vermakelijkheden mochten plaatsvinden zonder voorafgaande vergunning van het plaatselijk bestuur en 'mits niet dan na het volkomen eindigen van alle godsdienst oefeningen'.¹¹⁴ Aangezien er over de gehele dag verspreid missen en diensten werden gehouden betekende dit in de praktijk, dat de vermakelijkheden tot na zes uur 's avonds moesten worden uitgesteld. Iedere gemeente gaf echter haar eigen invulling aan de wet. Toen het antirevolutionaire raadslid Th. Heemskerk in 1890 een pleidooi voor zondagsrust onderbouwde met een beroep op de Zondagswet kreeg hij van burgemeester G. van Tienhoven te horen dat de wet nergens in Nederland naar de letter werd toegepast en hij dan ook geen reden zag dit in Amsterdam wel te doen.¹¹⁵ De Haagse burgemeester Patijn verklaarde in de raad dat de 'antieke' Zondagswet toegepast moest worden met een open oog voor de nieuwe tijdgeest; in Den Haag mocht na twee uur 's middags bijvoorbeeld gewoon gedanst worden.¹¹⁶ Het was de vraag welke waarde De Vlucht aan de Zondagswet zou hechten. In 1923 zorgde het optreden van de politie tegen een zondagochtendconcert van een symfonieorkest in het Rembrandttheater voor enige opschudding: het concert

werd vanwege de overtreding van de Zondagswet op last van de politie gestaakt. Het was voor *Het Volk* reden om zich af te vragen of De Vlucht in Amsterdam 'den Colijn [wilde] gaan uithangen'.¹¹⁷ Formeel had De Vlucht echter met de handhaving van de Zondagswet niets uit te staan, want dit behoorde tot het taakgebied van de procureur-generaal. Deze verklaarde op zijn beurt echter het optreden van de politie schromelijk overdreven te vinden.¹¹⁸ Wie nu precies de opdracht tot de actie had gegeven is onduidelijk. Ook hoofdcommissaris Marcusse, een geloofsgenoot van De Vlucht, kan er verantwoordelijk voor zijn geweest.

Hoe het ook zij, over de waarde die De Vlucht aan de handhaving van de zondagsrust hechte konden geen twijfels bestaan. In de Amsterdamse dansvergunningen was bijvoorbeeld in tegenstelling tot die in Den Haag de bepaling opgenomen dat niet op zondag gedanst mocht worden. Het kwam De Vlucht op felle kritiek te staan, zowel in de pers als vanuit de raad.¹¹⁹ *De Telegraaf* liet verschillende bekende Nederlanders als oud-wethouder M.W.F. Treub, Concertgebouwdirigent Willem Mengelberg en hoogleraar opvoedkunde R. Casimir erover aan het woord. De meeste van hen zeiden het zondagsverbod niet te begrijpen.¹²⁰ In de gemeenteraad ijverden de 'middenstander' Weiss en de sociaal-democraat Van den Bergh onafhankelijk van elkaar voor de opheffing van het zondagsverbod. In december 1926 werd een motie van Weiss aangenomen, waarin De Vlucht werd opgeroepen om op zondag 26 december 1926 aan de zaken met een dansvergunning dispensatie van het zondagsverbod te verlenen.¹²¹ De Vlucht weigerde echter op formele gronden de motie uit te voeren. Niet hij, maar het college van B & W was volgens de jurisprudentie gerechtigd dispensatie te verlenen; de motie van Weiss was dus niet aan de juiste instantie gericht geweest.¹²² De Vlucht liet daarnaast doorschemeren, dat hij twijfelde aan de behoefte van de Amsterdammers om op zondag te dansen. Alleen zij die er enig financieel belang bij hadden, zouden er volgens de burgemeester voorstander van zijn, terwijl grote groepen van de bevolking – en niet alleen de kerkelijken – er niets voor zouden voelen. Daar kwam bij, dat De Vlucht zich als burgemeester van alle Amsterdammers verplicht voelde om op te komen voor de grote bevolkingsgroep in Amsterdam die de zondagsrust in stand wilde houden. Deed hij dat niet, dan zou hij naar eigen zeggen in strijd handelen met de geest van liberale verdraagzaamheid, waardoor hij zich zou moeten laten leiden bij het besturen van een stad met een heterogeen samengestelde bevolking.¹²³ Tegenstanders van De Vlucht konden echter hetzelfde argument aanvoeren om De Vlucht's eigenzinnige optreden te veroordelen.

Om De Vlucht in beweging te krijgen, kwam Van den Bergh met het voorstel het dansverbod uit de APV te schrappen. Werd dit voorstel aangenomen, dan kon de burgemeester niet langer op eigen houtje bepalen welke zaken wel en welke niet voor een dansvergunning in aanmerking kwamen en aan welke bepalingen de vergunningen onderworpen zouden worden.¹²⁴ Een soortgelijk dreigement had er twee jaar eerder toe geleid dat De Vlucht zijn verzet tegen het verstrekken van dansvergunningen had opgegeven. Terwijl de commissie voor de strafverordening het voorstel Van den Bergh in behandeling nam, zocht De Vlucht naar een uitweg. Uiteindelijk besloot hij, mede op basis van de gunstige politierapporten over de bestaande dans-

gelegenheden in Amsterdam, om zijn beleid te versoepelen. Met de wethouders kwam hij overeen het zondagsverbod op te heffen en het dansen op zondagmiddag tussen twee en zes en 's avonds tussen acht en twaalf uur toe te staan.¹²⁵ Daarnaast besloot hij tegemoet te komen aan de roep om uitbreiding van het aantal dansvergunningen. Ook enkele dansgelegenheden die buiten het stadshart gelegen waren, kregen nu een vergunning, zodat ook 'het volk' in de gelegenheid werd gesteld om te dansen, bijvoorbeeld in de Harmonie in de Spaarndammerstraat, en bij J.C. van Steenis op de Hoofdweg, al liep Amsterdam wat het aantal dansvergunningen betreft nog altijd achter bij Den Haag en Rotterdam.¹²⁶ Niettemin had De Vlugt opnieuw laten zien dat hij, naast de ruimte die hij opeiste om zijn eigen beleid te volgen – ruimte die hem formeel ook toekwam – ook oog had voor de politieke en maatschappelijke basis van zijn beleid.

HET ZEDELIJKE GEVAAR VAN DE 'NEGERCABARETS'

Begin jaren dertig werd het dansen in het openbaar aan landelijke bepalingen onderworpen. Net zoals de burgemeester eerder de censuur op filmvertoningen uit handen genomen was, zou hij nu dus het dansbeleid door maatregelen van rijkswege gedicteerd zien. Gezien de discussies waarmee zijn beleid was omgeven, zal De Vlugt er niet rouwig om zijn geweest. De dansbepalingen waren het uitvloeisel van de werkzaamheden van een door het derde kabinet-Ruijs de Beerenbrouck (1929-1933) ingestelde onderzoekscommissie naar het dansvraagstuk en kwamen in sterke mate overeen met de voorschriften waaraan het dansen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag gebonden was.¹²⁷ De commissie merkte in haar rapport op dat

van een '*danspsychose*' (...) bezwaarlijk meer [kan] worden gesproken. Het aantal bezoekers der dansgelegenheden is hier en daar zoodanig afgenomen, dat vaak de exploitatie niet meer loonend is. De zwoele sfeer is in beduidende mate afgekoeld, al zouden wij die niet gaarne zuiver noemen. De toeschouwer kan zich niet onttrekken aan het gevoel, dat voor de meeste dansers het genot, dat ze zoeken, absent blijft en dat innerlijke leegheid, landerigheid en verveling de stemming bepalen, al tracht men die ook met tegen alle harmonie opbotsende syncopen op te zweepen.¹²⁸

Met deze laatste opmerking sneed de commissie een ander punt van zorg aan: de jazzmuziek waarop zo lustig gedanst werd. De autoriteiten zagen jazz als één van de voornaamste krachten achter de zedenverwildering en danslust in de jaren twintig.¹²⁹ Niet alleen de 'tegen alle harmonie opbotsende syncopen', maar vooral ook de muzikanten die deze klanken produceerden, baarden de autoriteiten zorgen. In Amsterdam traden veel jazzbands op die voor een groot deel bestonden uit zwarte Surinamers. Vooral meisjes moesten tegen hen in bescherming worden genomen, omdat van de 'negermuzikanten' volgens hoofdcommissaris H.J. Versteeg – in 1929 aangetreden als opvolger van Marcusse – een bijzondere 'seksuele attractie' uitging

met alle risico's van dien, zoals geslachtsziekten en zwangerschap. Om dit gevaar in te dammen deed Versteeg De Vlucht het voorstel om de 'kleurlingen' bepaalde woningen in de stad toe te wijzen waar een betere controle op hen kon worden uitgeoefend.¹³⁰ Met dit tamelijk vergaande voorstel werd niets gedaan, maar Versteeg gaf zijn strijd tegen de negermuzikanten niet op. In 1936 zou hij De Vlucht een rapport bezorgen over de 'negercabarets' waar 'deze vieze kerels' als muzikant werkzaam waren en relaties zouden aanknopen met Amsterdamse jongedames. Als het aan Versteeg lag werd in de horecavergunningen een bepaling opgenomen waarmee het in dienst hebben van kleurlingen kon worden bestreden.¹³¹ Versteeg had het specifiek gemunt op de jazzclub Negro Palace op het Thorbeckeplein en The Negro Kit Kat Club in de Wagenstraat.¹³² Deze zaken werden nauwlettend in de gaten gehouden, nadat inlichtingen waren binnengekomen omtrent onzedelijke handelingen door leden van de jazzband. Deze 'mens-aper' waren volgens Versteeg 'walgelijk' bezig geweest.

Moet men nu, door dergelijke negercabarets vergunning voor muziek enz. te verlenen, hun aantal vergrooten en daardoor de gelegenheid aan vrouwen voor dergelijke kennismaking? Moet men hier ter stede, op voorbeeld van andere groote plaatsen, dit, toch eigenlijk decadente, vermaak aanmoedigen en een soort wijk van negerkroegen tolereren? Ik blijf het ongewenscht vinden.¹³³

De Vlucht was het met hem eens. De Kit Kat Club ontsloeg na aandringen van de politie al haar gekleurde medewerkers, Negro Palace deed in de loop van 1937 hetzelfde.¹³⁴ De Kit Kat Club zou bovendien spoedig na het ontslag van de Surinamers haar deuren sluiten wegens een gebrek aan klandizie.¹³⁵ Minister van Binnenlandse Zaken H. van Boeijen (1937-1944) was zeer over de harde Amsterdamse aanpak te spreken en beval deze bij de Nederlandse burgemeesters aan.¹³⁶ Terwijl in Den Haag burgemeester De Monchy de Amsterdamse bepalingen grotendeels zou overnemen, achtte de Rotterdamse hoofdcommissaris L. Einthoven het nemen van bijzondere maatregelen niet nodig; daartoe gaven de paar incidenten die zich in de loop der jaren hadden voorgedaan vooralsnog geen aanleiding.¹³⁷

De maatregelen tegen de Surinamers leidden tot protesten in de Tweede Kamer en ook in de Amsterdamse gemeenteraad, waar het katholieke raadslid W. Steinmetz een lans brak voor de 'behoorlijke personen' die nu moesten lijden onder de wandaden van de slechten: 'het feit, dat zij in Suriname zijn geboren, [mag] hen niet tot minderwaardige personen (...) stempelen.'¹³⁸ Volgens De Vlucht was het echter niet de bedoeling om de Surinamers een beroepsverbod op te leggen. Wanneer de zekerheid bestond dat 'de tonelen van vroeger' zich niet zouden herhalen, zou hij best bereid zijn negermuzikanten toe te laten.¹³⁹ Zo geschiedde: eind jaren dertig werden Surinaamse artiesten weer toegelaten in het Amsterdamse uitgaansleven en leek ook Versteeg zijn strijd tegen de negercabarets te hebben opgegeven.¹⁴⁰ Het vraagstuk van de negercabarets laat niettemin zien tot welke overspannen taferelen de vrees voor het zedelijk verval van de samenleving bij de overheid kon leiden.

Om de onzedelijkheid tegen te kunnen gaan achtte de Amsterdamse burgemeester een strenge aanpak gerechtvaardigd. Hij was niet de enige die er zo over dacht. De Vlucht onderscheidde zich weliswaar met zijn strenge dansbeleid, maar voor het overige verschilden zijn censuur- en 'cultuurbeleid' niet sterk van dat van zijn Rotterdamse en Haagse collega's. Zij zochten zelfs in toenemende mate naar een gemeenschappelijke beleidslijn, ook om te voorkomen dat de beslissing van de ene burgemeester tegen die van de ander kon worden uitgespeeld. Hoewel ook in Den Haag en Rotterdam over het censuurbeleid van de burgemeester werd gedebatteerd, trok De Vlucht toch de meeste aandacht. Niet alleen omdat hij burgemeester was van de hoofdstad, maar toch vooral ook omdat zijn beslissingen telkens tegen de achtergrond van zijn eigen politieke en religieuze opvattingen werden geplaatst. De Vlucht's persoonlijke opvattingen speelden ook onmiskenbaar een rol bij de totstandkoming van zijn beleid. Als burgemeester voelde hij ook de plicht rekening te houden met de weerstand die in bepaalde delen van de samenleving tegen de moderne cultuur bestond. Als burgemeester had hij ook het recht en de ruimte om voor hun belangen op te komen: ook de mening van de minderheid telt immers in een democratie. Het is opnieuw een voorbeeld van De Vlucht's optreden als zelfstandige actor in politiek en maatschappij, als een bestuurder die zijn beleid niet uitsluitend liet dicteren door de politieke verhoudingen binnen de vertegenwoordigende instituties, maar zijn oor ook bij de samenleving te luisteren legde.

HET GEHEIM VAN HET SUCCES: WAARDERING VOOR DE VLUCHT IN DE JAREN TWINTIG

In 1927 aanvaardde De Vlucht een tweede ambtstermijn. De man, wiens benoeming in 1921 tot heftige reacties had geleid, was er inmiddels ondanks de kritiek op zijn censuurbeleid, in geslaagd de twijfels over zijn benoeming weg te nemen. Wibaut liet deze keer een prikkelende toespraak achterwege en feliciteerde De Vlucht per brief met zijn herbenoeming. Hij prees het vermogen van de burgemeester om het 'gescheiden optreden van de leden van het DB tot die gevallen [te beperken] waar diepgaand verschil in leidende beginselen dit onvermijdelijk maakte'.¹⁴¹ En Röell, die er in 1921 alles aan had gedaan om de benoeming van De Vlucht tegen te houden, had zijn verzet al lang laten varen. 'Excellentie, ik was mis[,] u heeft gelijk gehad', zo zou hij Ruijs volgens De Vlucht al begin 1922 hebben meegedeeld.¹⁴² De kranten die in 1921 negatief op zijn benoeming hadden gereageerd en de burgemeester de afgelopen jaren kritisch hadden gevolgd, begroetten zijn herbenoeming nu zelfs met groot enthousiasme. *De Telegraaf* kwam superlatieven tekort om de kwaliteiten van De Vlucht te roemen:

Amsterdammer in den waren, den besten zin van het woord, man van schier onbegrensd werkvermogen, wars van papieren geleerdheid, maar met een begrip en practischen zin als weinig anderen, geen partijman, doch bestuurder met een fijnen politieken neus, goed spreker en handig debater, krachtige

persoonlijkheid aan den goeden kant nog van de zestig, met een benijdenswaardig goed humeur: ziet daar burgemeester de Vlucht, tegen wien Amsterdam slechts één grief kan hebben, dat hij, naar verluidt, vastbesloten is, in 1933 niet een tweede herbenoeming te ambieeren.¹⁴³

In de pers werd vooral zijn werklust geroemd; het was dan ook een van de deugden die deze jaren zeer in bestuurders werd gewaardeerd – ook De Vlucht's collega's in Den Haag en Antwerpen zouden er bijvoorbeeld veelvuldig om geprezen worden.¹⁴⁴ Ter illustratie van De Vlucht's onvermoeibare inzet voor de stad werd telkens de volgende anekdote aangehaald. Een gemeentelijke bode die verontrust geraakt was door de grote hoeveelheid werk die de burgemeester verzette, besloot zijn ongerustheid te delen met De Vlucht's vrouw Colina. Hij belde haar op met de mededeling, dat hij 'al meer dan één Burgemeester hier meegemaakt [had], maar geen een, die zóó aanpakt als hij, mevrouw; dat kan niemand volhouden.'¹⁴⁵

Hoewel met dergelijke anekdotiek altijd met enige omzichtigheid moet worden omgesprongen kan De Vlucht met recht als een werkpaard worden getypeerd die zich geheel in zijn Amsterdamse werkzaamheden onderdompelde.¹⁴⁶ De meeste activiteiten van de burgemeester speelden zich af op het Prinsenhof, waar hij op vrijdagmorgen de reguliere vergaderingen van het college van B&W voorzat, eens per twee weken de vergaderingen van de gemeenteraad leidde, een keer per week sprak met de hoofdcommissaris van politie en eens in de zoveel tijd burgers op zijn spreekuur ontving.¹⁴⁷ Het meeste contact onderhield hij nog met de gemeentesecretaris, zijn steun en toeverlaat op het stadhuis. De gemeentesecretaris was verantwoordelijk voor het coördineren van de contacten tussen het college van B&W en het ambtenarenapparaat.¹⁴⁸ De Vlucht beschikte niet over het overzicht om goed te kunnen beoordelen wat zich in de gemeentelijke diensten afspeelde en werd door de gemeentesecretaris hierover bijgepraat. De Vlucht zou tijdens zijn burgemeesterschap vier gemeentesecretarissen verslijten.¹⁴⁹

Naar eigen zeggen was De Vlucht daarnaast een kwart van zijn tijd kwijt met de Gemeente Universiteit, waarvan hij president-curator was.¹⁵⁰ De Vlucht nam zijn taak als president-curator zeer serieus en gold binnen het gemeentebestuur ook als de absolute autoriteit als het op universiteitszaken aankwam, ook al droeg de wethouder van Onderwijs formeel de verantwoordelijkheid voor de universiteitsportefeuille.¹⁵¹ De Vlucht had uitgesproken ideeën over de financiële strategie van de universiteit en haar plaats in de Amsterdamse gemeenschap. In de jaren dertig, toen de kosten van de universiteit voor de gemeente steeds lastiger te dragen waren, pleitte hij voor het aanvaarden van financiële steun uit het bedrijfsleven in ruil voor het verrichten van toegepast onderzoek. Zo zou De Vlucht in 1937 het onderzoek ondersteunen van de Amsterdamse hoogleraar histologie G.C. Heringa die goede contacten onderhield met de Hollandsche Industriele Maatschappij tot Caseïne Bereiding (HIMCA). De HIMCA wilde tegen betaling ten eigen bate van de expertise van Heringa gebruik maken. Een aantal curatoren van de UvA zag dit gesubsidieerde onderzoek niet zitten, omdat het teveel van de leeropdracht van Heringa zou afwijken. De Vlucht

zag in deze samenwerking tussen industrie en wetenschap juist een uitstekende gelegenheid om de Amsterdamse economie een impuls te geven. Heringa zou de subsidie mogen aanvaarden, maar dan moest de HIMCA wel de toezegging doen een fabriek voor kunstwol in Amsterdam te vestigen.¹⁵² De Vlucht kreeg zijn zin. Als dank voor zijn inspanningen voor de universiteit zou De Vlucht in juni 1932 ter gelegenheid van het driehonderdjarige bestaan van de universiteit, voorheen het Athenaeum Illustre, een eredoctoraat in de rechten worden toegekend. Ook zou De Vlucht bij deze gelegenheid geridderd worden tot Commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw: de op een na hoogste burgerlijke onderscheiding.

De Vlucht was in de jaren twintig overigens ook betrokken bij 'die andere Amsterdamse universiteit'. In 1921 was hij toegetreden tot het college van directeuren van de Vrije Universiteit. Wellicht hoopte men op de vu zo te bewerkstelligen dat de burgemeester naast zijn inspanningen voor de UvA ook oog zou blijven houden voor de belangen van de universiteit, waarvoor hij zich eerder als lid van het Lokaal Comité Amsterdam van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag had ingezet.¹⁵³

Naast de werklust van de burgemeester keert in de lofprijzingen opvallend genoeg geregeld waardering terug voor het feit dat De Vlucht zijn eigen geloofsovertuiging en politieke opvattingen niet aan de stad opdrong. 'Wanneer hij [de burgemeester, hk] toont een man van eigen overtuiging te zijn, die tevens anderer overtuiging weet te respecteren, dan zal dit zijn positie slechts kunnen versterken', zo stelde De Vlucht's latere collega P.J. Oud.¹⁵⁴ Het burgemeesterschap van De Vlucht kan hiervoor als voorbeeld dienen. De kritiek die er ook was geweest op zijn optreden als handhaver van de openbare orde en goede zeden had zijn positie in Amsterdam niet aangetaast. Het *Algemeen Handelsblad* stelde zelfs dat De Vlucht soms meer ruimte liet voor andere [politieke] opvattingen dan de zijne: 'misschien soms meer dan dengenen, die het met hem in een bepaalde quaestie eens zijn, wel aangenaam is'.¹⁵⁵

Volgens Heldring was De Vlucht een slappe bestuurder die aan de leiband van Wibaut liep.¹⁵⁶ In beleidsmatig opzicht was dit juist, dat wil zeggen, de wethouder van Financiën vormde inderdaad de spil van het college. Leidend trad De Vlucht hier niet op; hij zette niet de lijn van het beleid van het college uit, zoals Zimmerman dat geregeld deed, en hij ging zelden openlijk de confrontatie met zijn wethouders aan, zoals Patijn dat deed. De Vlucht maakte kortom geen gebruik van de ruimte die er voor de burgemeester lag om als voorzitter van het college van B&W zijn stempel op het stedelijk beleid te drukken. Zo ontstond ten onrechte het beeld van De Vlucht als een zwakke bestuurder die niet opgewassen was tegen de sociaal-democratische wethouders. Volgens het *Algemeen Handelsblad* hadden de criticasters van De Vlucht 'uit het oog [verloren] dat met een zekere meegaandheid soms meer bereikt wordt, dan met een starre onverzettelijkheid'.¹⁵⁷ Dit gold zeker voor De Vlucht's verstandhouding met de sociaal-democraten. De Vlucht had zijn vete met de sociaal-democratische wethouders uit zijn eigen tijd als wethouder na zijn aantreden in juni 1921 direct terzijde geschoven. De sociaal-democraten hadden op hun beurt hun reserves ook snel laten varen. Zo kon voor beide partijen een werkbare situ-

De Vlucht wordt hier naar aanleiding van zijn reis naar Moskou in drie gedaantes geportretteerd: als burgemeester, scheepsbouwer en calvinist. Tekening van Georges van Raemdonck in De Notenkraaker 9 februari 1935. IISG

atie ontstaan. Vooral tussen De Vlucht en Wibaut ontwikkelde zich een hechte band, ofschoon de politieke verschillen gewoon zouden blijven bestaan: bij stemmingen in het college schaarde De Vlucht zich in de regel niet aan de zijde van de drie sociaal-democratische wethouders. Uit deze politieke meningsverschillen vloei­de voor hem echter niet de noodzaak voort om het beleid dat door Wibaut en zijn partijgenoten werd uitgevoerd tegen te gaan; het was aan de raad om hier een oordeel over te vellen of er een stokje voor te steken. De Vlucht bewaarde als burgemeester op het Prinsenhof in de jaren twintig zo goed en zo kwaad als het ging zijn onaf­hankelijkheid.

Ook hiervoor viel hem waardering ten deel. De Vlucht werd alomtgeprezen als een uiterst kundige, onpartijdige voorzitter van de raadsvergaderingen. 'Als het vuur van de debatten soms te hoog oplaait, weet hij door een schalksche opmerking de felheid der gedachtenwisseling te doen verdwijnen. Voor zijn vriendelijken lach wijkt zelfs de meest revolutionnair gezinde spreker, en daarmede weet 's Raads voorzitter niet zelden te bereiken dat het zoo gaat, als in het stadsbelang het meest gewenscht', zo prees het *Algemeen Handelsblad* in 1936 het optreden van raadsvoorzitter De Vlucht.¹⁵⁸ Inhoudelijk bemoeide hij zich, in tegenstelling tot iemand als zijn Haagse collega Patijn, nauwelijks met de beraadslagingen: de verdediging van voorstellen van het college liet hij aan de desbetreffende wethouders over.¹⁵⁹ Op deze manier wist De Vlucht zijn onafhankelijkheid en geloofwaardigheid te behouden als voorzitter van de raadsvergaderingen, waar de politieke tegenstellingen nogal eens voor veel vuurwerk zorgden. 'Door een gemoedelijk woord, vaak door een kwinkslag' wist De Vlucht 'de verhitte gemoederen [te] ontdooien'.¹⁶⁰ Hij legde daarbij niet aan elk raadslid dezelfde normen op en gaf Wijnkoop bijvoorbeeld meer ruimte dan Romme, omdat hij van de katholieke voorman meende te kunnen verwachten dat deze zichzelf in de hand hield.¹⁶¹ 't Schijnt wel eens dat de communisten alles mogen en dat hij (...) het liefst heeft dat wij onze mond houden', zo klaagde het antirevolutionaire raadslid Baas in zijn dagboek.¹⁶² Door Wijnkoop af en toe zijn gal te laten spuwen wist De Vlucht echter de angel uit het debat te halen. In tegenstelling tot zijn Rotterdamse collega Wytema wekte De Vlucht nooit de indruk dat hij de zaak niet in de hand had. Van een burgemeester werd ook verwacht dat hij boven de partijen stond. Alleen zo zou hij in staat zijn groepen in politiek en samenleving samen te binden en bij conflicten als bemiddelaar op te treden. De Vlucht gaf met zijn bestuursstijl op het Prinsenhof blijk van een dergelijk gevoel voor verhoudingen.

Hierin zag De Vlucht echter niet de grootste vervulling van zijn burgemeesterschap. Hij schroomde niet buiten het Prinsenhof – buiten zijn taken als raads- en collegevoorzitter om – ruimte voor zichzelf op te eisen of te creëren om zijn eigen koers te varen. Het kwam in de jaren twintig met name tot uitdrukking in zijn activiteiten ten bate van de Amsterdamse handel en economie, zijn beleid ter handhaving van de openbare orde en goede zeden en zijn inspanningen voor de Universiteit van Amsterdam. Dit waren nu ook bij uitstek de terreinen waarop de burgemeester in een zekere vrijheid kon opereren en zijn eigen inzichten kon volgen, voor een belangrijk deel onafhankelijk van de gemeenteraad. Kritiek bleef hem echter niet bespaard. Als bekleder van een publieke functie werd hij voor zijn activiteiten op deze terreinen ook ter verantwoording geroepen. Vooral zijn beleid ten aanzien van film, toneel en dans moest het ontgelden. De Vlucht werd verweten dat hij zijn oor te sterk liet hangen naar de bezwaren vanuit katholieke en protestants-christelijke hoek tegen de nieuwe uitgaanscultuur. De Vlucht stond inderdaad aan de zijde van de critici, maar bevond zich bij gebrek aan objectieve maatstaven als Amsterdamse oppercensor ook in een lastig parket.

In de jaren dertig wachtten De Vlucht nieuwe uitdagingen. Op het Prinsenhof werd hij volledig door de financieel-economische crisis in beslag genomen. Zijn

inspanningen op het niveau van handel en economie waren er in deze crisisjaren op gericht om industrie en bedrijfsleven in Amsterdam een impuls te geven. Als handhaver van de openbare orde en goede zeden hield de sociale onrust waarmee de crisis gepaard ging hem druk bezig. In een periode waarin bestuur en samenleving door dergelijke ontwikkelingen onder grote druk kwamen te staan was het van groot belang dat er bestuurders waren die de relatie tussen deze twee sferen bewaakten. Voor de burgemeesters die bereid waren hun activiteiten uit te breiden tot buiten de politieke arena van het stadhuis lagen hier genoeg mogelijkheden tot ontplooiing, maar ook veel (potentiële) problemen.

Hoofdstuk 4

In crisis en onder curatele. Het Amsterdamse gemeentebestuur tijdens de depressie van de jaren dertig

De oud-Wethouder heeft nu zelf gesproken, in een taal, die uit het hart is opgeweld. Hij heeft daarbij zoo nauwkeurig als het mogelijk was, in zaken waaraan zijn naam verbonden werd, het rapport op den voet gevolgd.

Zijn vrienden hebben hem gezegd en vele anderen hebben het geschreven, dat hij met opgeheven hoofd door Amstelstad kan lopen. Dat doet hij dan ook; doch daarmee is het onrecht niet hersteld.

Algeheel herstel van het leed, hem aangedaan, is onmogelijk. Dat kan niemand beter weten dan de oud-Wethouder zelf. Om den Raad, de Burgerij van Amsterdam, het Nederlandsche Volk er van te overtuigen, dat de oud-Wethouder, die thans voor het eerst zijn oordeel geeft, omdat het niet eerder mogelijk was, geenerlei blaam treft en dat hij dus als mensch en als publieke figuur recht heeft op correctie zooveel mogelijk – daarvoor dient dit pleidooi.

— Monne de Miranda, *Pro Domo* (1940), 218

In de jaren dertig wachtten de burgemeester problemen van geheel andere aard dan in de jaren daarvoor. De economische crisis die in 1929 uitbrak zou van een andere orde blijken te zijn dan die uit de eerste helft van de jaren twintig. De structurele werkloosheid en het streven om door middel van drastische bezuinigingen het begrotingsevenwicht te handhaven, zorgden voor grote politieke en sociale onrust. De economische crisis zou in Nederland langer aanhouden dan in de meeste Westerse landen, omdat de Nederlandse regering lange tijd weigerde de gulden te devalueren. Pas eind september 1936 besloot het derde kabinet-Colijn (1935-1937) om de gouden standaard te verlaten; hierop zou de economie tijdelijk aantrekken. De werkloosheid in Amsterdam bleef echter hoog. Aan het einde van 1938 waren iets meer dan 54.000 Amsterdammers op steun aangewezen, eind 1929 waren dat er nog een kleine 10.000 geweest.² Het kostte de gemeente kapitalen.

Het rigide, eenzijdige bezuinigingsbeleid dat de confessionelen en liberalen in Amsterdam voorstonden leidde tot verhitte debatten in de raad. De sociaal-democraten zouden uiteindelijk in 1933 uit onenigheid over de financiële politiek uit het college stappen. Tegelijkertijd verloor de gemeente deze jaren de greep op de

gemeentefinanciën. Het rijk beperkte de financiële speelruimte van de gemeente door nauwgezet toe te zien op de begroting – die diende te sluiten – en drong Amsterdam een strikt bezuinigingsbeleid op. Het had alles weg van een wraakopfeining tegen de ‘dure’ financiële politiek die in de jaren twintig onder leiding van Wibaut was gevoerd. De Vlucht verzette zich tegen de bemoeienis van het rijk met de gemeentelijke financiële aangelegenheden en drong er bij de regering herhaaldelijk tevergeefs op aan om Amsterdam, dat aan de hoge steunlasten financieel te gronde dreigde te gaan, tegemoet te komen. Pas wanneer de regering voldoende overtuigd was van de wil van het Amsterdamse gemeentebestuur om de uitgaven zoveel mogelijk terug dringen, pas dan zou de gemeente aanspraak op extra subsidie kunnen maken. In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke taak De Vlucht in bestuurlijk opzicht voor zichzelf zag weggelegd in deze crisistijd en wordt zijn reactie op de inperking van de handelingsvrijheid van het stadsbestuur door de regering aan de orde gesteld. Op deze manier kan het spanningsveld worden blootgelegd waarin de burgemeester zich bevond, met enerzijds zijn positie binnen en loyaliteit aan het stadsbestuur en anderzijds zijn relatie tot de landsregering die hem had benoemd en waarbinnen zijn partijgenoten een belangrijke rol vervulden.

DE VLUCHT ZWAAIT ‘DE MACHTIGE’ UIT

1929 was het jaar van het uitbreken van de economische wereldcrisis, gesymboliseerd door de beurskrach in het najaar. Van grote opschudding en verontrusting was in Amsterdam nog geen sprake. Voor Amsterdam was 1929 het jaar van de spectaculaire brand die het Paleis voor Volksvlucht in de as legde. De brand was nog nauwelijks geblust of er werd al over een mogelijke nieuwe bestemming van het Volksvluchterrein gespeculeerd. ‘Wat zal er komen? Zocht de vroedschap niet naar een terrein voor een koninklijk paleis, om eindelijk den illusteren raad van de hoofdstad weer te kunnen bergen in een hem waardige omgeving?’, zo vroeg de *NRC* zich af.³ In politiek opzicht was 1929 het jaar van de terugkeer van de sociaal-democraten in het college van *B&W*, nadat zij twee jaar in de ‘oppositiebanken’ hadden doorgebracht. De terugkeer van de wethouders Wibaut, De Miranda en Polak werkte een zekere normalisering van de verhoudingen in de hand. In tegenstelling tot voorgaande jaren leverden de algemene beschouwingen van dit jaar geen politiek spektakel op. Boekman en Romme, de voorzitters van de twee grootste fracties in de raad, lieten zich positief uit over het nieuwe college en zijn program voor de komende jaren. Het was het definitieve bewijs dat de vrede was getekend.⁴ Kort na het aantreden van het college overleed de katholieke wethouder Von Frijtag Drabbe; G.C.J.D. Kropman werd als zijn vervanger aangewezen. Hij zou tot maart 1941 onafgebroken van het college deel blijven uitmaken, met Arbeidszaken als zijn belangrijkste portefeuille. Kropman was evenals fractievoorzitter Romme werkzaam in de advocatuur en had bestuurservaring opgedaan in de voormalige buurgemeente Sloten, waar hij tot de annexatie door Amsterdam in 1921 enkele jaren wethouder was geweest.⁵ Kropman, die in 1927 was toegetreden tot de raad, had zijn snelle uitverkiezing tot wethouder

HET SPEL GAAT BEGINNEN!

Een kijkje op de generale repetitie van de revue, waarvan de première binnenkort onder den titel: „Rijk... en geen geld” of „Vier jaar millionairs tegen wil en dank” in het Prinsenhoftheater te Amsterdam door het gezelschap „Die Lustighe Praetvaers” zal worden gegeven.

Het Amsterdamse politieke circus met de burgemeester als stalmeester. Links jongleert Wijnkoop met hamer en sikkel, boven hem is Boissevain aan het gewichtheffen, Ketelaar speelt op een fluit, naast De Vlucht zien we Frida Katz en (gehurkt) Vos. Geheel rechts zien we de in een te groot pak gehulde De Miranda en Wibaut die een konijn uit de hoge hoed tovert. Boven hem hangt Romme aan de rekstok. Tekening van L. Raemaekers (1869-1956) in De Telegraaf 23 juni 1931. IISG

mede te danken aan het feit dat hij negen jaar ouder was dan Romme. Die zag de gezaghebbende en niet op zijn mond gevallen Kropman liever in het college, dan naast hem in de raad, waar Romme bij het bepalen van de koers van de katholieke fractie niet in de wielen gereden wilde worden door zijn ambitieuze partijgenoot.⁶

De terugkeer van de sociaal-democratische wethouders deed De Vlucht deugd; hij was zoals gezegd over de kwaliteit van het vorige college niet bepaald te spreken geweest. Van Wibaut hoefde hij echter geen grootse daden meer te verwachten. De zeventigjarige wethouder maakte een enigszins uitgebluste indruk. De energieke bestuurder die door de invoering van een progressieve belastingheffing en het efficiënte, winstgevendende beheer van de gemeentebedrijven de actieve socialistische gemeentepolitiek mogelijk had gemaakt, zou het in deze jaren aan het

vermogen ontbreken om adequaat te reageren op de economische crisis die zich begin jaren dertig in steeds sterkere mate liet voelen. Wibaut teerde in zijn financiële beleid vooral op het reservefonds dat hij in de jaren twintig had gevormd en dat goed genoeg was gevuld om de eerste klappen van de crisis op te kunnen vangen. Op de lange termijn bood dit echter weinig soelaas.⁷ Kennelijk was hij zich – en velen overigens met hem – onvoldoende bewust van het feit dat er sprake was van een langdurige conjuncturele inzinking.

Van de andere kant was Wibaut een van de weinigen die de problemen voorzag die Amsterdam zou gaan ondervinden, wanneer minister van Financiën De Geer zijn zin zou krijgen en er een nieuwe financiële verhouding tussen rijk en gemeente tot stand zou worden gebracht. De gemeentelijke inkomstenbelasting, de belangrijkste inkomstenbron van de gemeente, zou worden afgeschaft en vervangen door een uitkering uit het nieuw te vormen Gemeentefonds. De hoogte van de uitkering die de gemeente uit dit door het rijk beheerde fonds zou ontvangen, werd bepaald door de draagkracht van haar inwoners en de uitgaven van het gemeentebestuur aan politie, lager onderwijs en armen- en werklozenzorg. Het was de bedoeling van De Geer om zo een einde te maken aan de bestaande praktijk van belastingverschillen tussen de gemeenten, die in Amsterdam bijvoorbeeld hadden geleid tot een uittocht van vermogende stadsbewoners naar omliggende, landelijke gemeenten met een gunstiger belastingklimaat. De Geer kon rekenen op de steun van De Vlucht die in de Eerste Kamer verklaarde dat hij in de wet geen aantasting van de gemeentelijke autonomie zag en ook niet bevreesd was dat de gemeente nu geen sociale politiek meer zou kunnen voeren. Wel zou het wetsvoorstel paal en perk stellen aan het aanwenden van belastingopbrengsten voor het voeren van een 'duur' beleid en dat kon de burgemeester van Amsterdam alleen maar toejuichen. De Vlucht verklaarde weinig op te hebben met 'het streven van sommigen, de gemeente te beschouwen als het terrein, waarop men proefnemingen met gewenste sociale maatregelen zou kunnen aanwenden'.⁸ Wibaut zag in de wet wel een beknotting van de gemeentelijke financiële autonomie. De wet werd niettemin met steun van de sociaal-democratische Tweede Kamerfractie aangenomen.⁹ De komende jaren zou het rijk, opnieuw onder protest van Wibaut, de greep op de gemeentefinanciën nog verder verstevigen met enkele bepalingen in de nieuwe Gemeentewet van 1931, waarop verderop in dit hoofdstuk zal worden ingegaan.¹⁰

In het najaar van 1930 maakte Wibaut bekend na de gemeenteraadsverkiezingen van 1931 niet terug te keren als wethouder. De nog immer drukbezette, 71 jaar oude nestor van de Amsterdamse gemeentepolitiek wilde zich in de actieve jaren die hem nog restten, richten op zijn activiteiten buiten het lokaal bestuur.¹¹ Met Wibaut verloor de Amsterdamse gemeentepolitiek op de eerste plaats een vakkundig en bevlogen wethouder die met zijn beleid op terreinen als woningbouw, levensmiddelenvoorziening, gemeentebedrijven en financiën richting had gegeven aan de sociaal-democratische gemeentepolitiek en zijn stempel had gedrukt op Amsterdam. Zijn belangrijkste en ook meest tastbare en zichtbare verdiensten lagen onmiskenbaar op het terrein van de volkswoningbouw die Amsterdam een reputatie zouden

bezorgen als 'Mekka van de volkshuisvesting'. Ten tweede raakte de gemeente een markante persoonlijkheid kwijt die over een grote landelijke uitstraling beschikte. De 'magistraat', 'de Machtige', de 'grand old man' van de sociaal-democratie in Amsterdam werd een groots afscheid bereid.¹² De Vlucht overhandigde hem de gouden medaille van de stad, de hoogste onderscheiding van de gemeente die slechts zelden werd uitgereikt, en bedankte hem voor 'tien jaren' van 'hartelijke samenwerking', een kwalificatie die inderdaad niet van toepassing was op de jaren vóór 1921, toen beide heren in raad en college geregeld de degens hadden gekruist.¹³

Na het vertrek van Wibaut zou De Miranda naar voren treden als de voorman van de Amsterdamse sociaal-democratische beweging. Hij nam in het college ook Wibauts positie als loco-burgemeester over. Met deze uit het joodse proletariaat afkomstige wethouder zou de burgemeester een minder hartelijke relatie opbouwen dan met de Machtige, voor wie de statusgevoelige De Vlucht mede vanwege diens maatschappelijke afkomst én diens in 1928 verworven eredoctoraat een hoge achting had. Terwijl De Vlucht met Wibaut ook op persoonlijk vlak goede contacten had onderhouden – hij stuurde zijn wethouder ansichtkaarten vanaf zijn vakantieadres –¹⁴ was het contact met De Miranda afstandelijker.¹⁵ Het was voor hem ook de vraag welke koers de SDAP, waarbinnen nog altijd een richtingenstrijd woedde tussen revolutionairen en reformisten, zou gaan varen nu de autoriteit Wibaut wegviel.¹⁶ Evenals in de jaren twintig zou De Vlucht er veel aan gelegen zijn om de sociaal-democraten binnenboord te houden. Dat dit uiteindelijk niet zou lukken had alles te maken met deze richtingenstrijd én met de financiële politiek die uiteindelijk na het vertrek van Wibaut zou worden gevoerd.

DE GEMEENTEWET VAN 1931

Het vertrek van Wibaut viel samen met de invoering van de nieuwe Gemeentewet. Over een hervorming van het gemeentelijk bestel was al decennialang uitvoerig gedebatteerd, zonder dat het tot enige aanpassing van belang was gekomen. In 1931 besloot de Tweede Kamer dan toch een en ander te herzien, al zou van een fundamentele hervorming van het lokaal bestuur nog steeds geen sprake zijn. De nieuwe Gemeentewet bepaalde dat de wethouders *samen* met de burgemeester het college vormden, terwijl zij voorheen formeel de burgemeester *bijstonden* bij het dagelijks bestuur van de gemeente. Het was in overeenstemming met de bestaande bestuurspraktijk waarin de wethouders verantwoordelijk waren voor het dagelijks bestuur op de verschillende terreinen van het gemeentebestuur en de burgemeester vooral een coördinerende rol vervulde.¹⁷ Voor de burgemeester was verder van belang dat werd bepaald dat hij over zijn openbare ordebeleid (nog steeds) geen verantwoording hoefde af te leggen aan de raad. Even had het er naar uitgezien dat in de nieuwe Gemeentewet een bepaling zou worden opgenomen die de burgemeester verplichtte voor zijn openbare ordebeleid verantwoording af te leggen. In het definitieve voorstel was deze bepaling echter weggelaten. Volgens minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck kon de burgemeester niet verplicht worden zich te verant-

woorden voor beleid dat mogelijk tot stand was gekomen na overleg met 'organen van hoger gezag', waarmee de minister ook subtiel duidelijk maakte dat de burgemeester formeel dan wel voor zijn optreden als hoofd van de politie aan niemand verantwoording verschuldigd was, maar er in de praktijk wel op moest rekenen dat mogelijk via het overleg met Den Haag de koers werd uitgezet.¹⁸ We zullen zien dat dit aanleiding kon geven tot een felle discussie tussen Amsterdam en Den Haag.

Over de Gemeentewet was uitvoerig gedebatteerd, ook door De Vlucht als lid van de Eerste Kamer. Zijn bijdrage geeft enig inzicht in De Vlucht's standpunten ten aanzien van het gemeentelijk bestel. Voor veel beroering zorgde het voorstel om vrouwen toe te laten tot het burgemeestersambt. De Vlucht was het hiermee niet eens: 'een vrouwelijke burgervader, dat is reeds een contradictio in terminis.' Hoewel de voorstanders het pleit wonnen, zou pas na de Tweede Wereldoorlog de eerste vrouw worden benoemd. Uit het debat in de Eerste Kamer bleek verder dat De Vlucht de wijze waarop de raad was samengesteld als een sta-in-de-weg voor een goede gemeentepolitiek zag. De samenstelling van de raad diende volgens hem weliswaar aanvaard te worden 'als een symptoom van de in menig opzicht toe te juichen democratische geestesgesteldheid van onzen tijd', maar tot een scherp oordeel over 'de belangrijke problemen, welke zich bij het beheer en bestuur van een gemeente van eenigen omvang voordoen' achtte hij een meerderheid van de raad niet in staat. Deze voor de Amsterdamse raadsleden toch weinig vleiene uitspraak lijkt aan hen volledig voorbij te zijn gegaan; De Vlucht werd er althans niet voor ter verantwoording geroepen. Als het aan De Vlucht lag zou de raad niet meer als bestuursorgaan fungeren, maar als een 'college van rechtsvorming' dat zich met de diverse (grootstedse) vraagstukken zou moeten gaan bezighouden. Het college van B&W zou dan worden belast met het daadwerkelijke bestuur van de stad, niet gehinderd door eindeloos gedelibereer in de gemeenteraad. Voor de burgemeester zou binnen dit systeem een grotere rol zijn weggelegd, met meer bestuurlijke verantwoordelijkheden.¹⁹

De Vlucht's bemoeienis met de inrichting van het gemeentelijk bestel lijkt wel haast inherent aan het burgemeesterschap van de hoofdstad. Ook zijn voorgangers Tellegen en Van Leeuwen hadden zich hiermee ingelaten. Tellegen was lid geweest van de staatscommissie Oppenheim (1918-1920) die zich gebogen had over een herziening van de Gemeentewet en Van Leeuwen had tijdens zijn burgemeesterschap in de Eerste Kamer geregeld zijn beklag gedaan over de takenlast van de burgemeester die onder talrijke stukken zijn handtekening moest zetten. Bovendien stoorde het Van Leeuwen dat de raad volstroomde met minder bekwame lieden die hun verkiezing niet aan hun deskundigheid op een bepaald terrein van het gemeentebestuur, maar aan hun lidmaatschap van een politieke partij te danken hadden. De voorstellen die De Vlucht in de Eerste Kamer naar voren bracht hadden veel weg van de suggesties die Van Leeuwen eerder had gedaan: het bestuur van de stad zou in handen moeten worden gelegd van 12 tot 15 bekwame heren die in verschillende deelcommissies het beleid van de gemeente uitstippelden, terwijl een commissie van vertegenwoordigers uit de burgerij toezag op een juist financieel beheer.²⁰ Er

was echter niets veranderd: de voorstellen van de staatscommissies die zich deze jaren over een wetswijziging bogen waren gestrand in het parlement.²¹

De Vlugs pleidooi haakte ook aan bij de discussies die deze jaren werden gevoerd over een herinrichting van het gemeentelijk bestel op zodanige wijze dat het bestuur van de stad op een 'efficiënte' en 'doelmatige' wijze kon worden gevoerd, waarbij het voeren van '(partij)politiek' als grootste obstakel werd gezien en dus zoveel mogelijk geneutraliseerd moest worden. Een van de voornaamste pleitbezorgers hiervan was topambtenaar Van Poelje die bekendheid genoot als de grondlegger van de bestuurswetenschappen in Nederland en verschillende belangwekkende publicaties over het gemeente- en bestuursrecht op zijn naam had staan. Van Poelje had veel oog voor de bestuurspraktijk en was dan ook een tegenstander van uniforme regelgeving die geen ruimte liet voor aanpassing aan de plaatselijke omstandigheden.²² De nieuwe Gemeentewet zou echter geen uitkomst bieden. De mogelijkheden die ze opende voor het delegeren van bestuurlijke en regelgevende bevoegdheden door de raad aan het college waren daarvoor te zeer aan strikte richtlijnen gebonden. De nieuwe Gemeentewet formaliseerde in feite vooral de bestaande bestuurspraktijk en bracht niet de bestuurlijke vernieuwing die mannen als Van Poelje en De Vlucht wensten.

Voor zichtbare veranderingen in de Amsterdamse gemeentepolitiek leek de Gemeentewet op het eerste oog dan ook niet te zorgen. Die vertoonde deze jaren hoe dan ook een grote mate van stabiliteit gemeten naar de zetelverhoudingen: geen enkele partij verloor of won bij de drie raadsverkiezingen tussen 1923 en 1931 meer dan één zetel. Ook het college onderging in 1931, op het vertrek van Wibaut na, geen verdere ingrijpende personele wijzigingen. Wibaut werd vervangen door zijn partijgenoot Boekman die Kunstzaken voor zijn rekening nam, terwijl Polak de portefeuille Financiën overnam van Wibaut. Boekman, evenals De Miranda en Polak afkomstig uit het joodse proletariaat, had zich in de raad ontpopt als een representant van de 'revolutionaire' linkervleugel van de SDAP en was na zijn verkiezing in 1921 snel opgeklommen tot fractievoorzitter. Hij maakte in de jaren twintig vooral naam als de voornaamste tegenstrever van Romme én De Vlucht in de raadsdebatten over kunst en cultuur. Dat beloofde wat voor zijn wethouderschap.²³ Verder viel op dat De Miranda bij de verdeling van de portefeuilles zowel Volkshuisvesting als Publieke Werken voor zich opeiste, posten die sinds 1918, toen De Vlucht Publieke Werken overgenomen had van de sociaal-democraat Vliegen, niet meer tegelijkertijd beiden in handen van de SDAP waren geweest; nu zouden ze zelfs door een en dezelfde wethouder in beheer worden genomen. De Miranda ambieerde deze superportefeuille om de woningbouw een nieuwe impuls te kunnen geven, zonder hierbij gehinderd te worden door het gebruikelijke gesteggel tussen de wethouders van Volkshuisvesting en Publieke Werken.²⁴ Opvallend genoeg was het De Vlucht geweest die in 1918 op een dergelijke constructie had aangedrongen. Vlak na zijn aantreden als wethouder had hij ervoor gepleit om beide portefeuilles bij één wethouder onder te brengen, maar dit was toen op fel verzet gestuit van Wibaut die vreesde dat De Vlucht het volkshuisvestingsbeleid uit handen van de sociaal-demo-

craten wilde nemen.²⁵ Nu stemde De Vlucht tegen het voorstel van De Miranda om de Dienst Publieke Werken en de Dienst Volkshuisvesting onder zijn verantwoordelijkheid te plaatsen, omdat dit te belastend zou zijn voor één wethouder. Kropman had echter met de sociaal-democratische wethouders meegestemd, zodat De Miranda met de kleinst mogelijke meerderheid toch zijn zin kreeg.²⁶ De Miranda zou de komende jaren echter ondervinden dat hij door Publieke Werken naar zich toe te trekken het paard van Troje had binnengehaald.

CRISISBELEID IN HET BEGIN VAN DE JAREN DERTIG

Het college begon haar werkzaamheden onder een ongelukkig gesternte. De economische wereldcrisis had haar uitwerking op Nederland inmiddels niet gemist. In het gemeentelijk jaarverslag over 1929 was nog een gunstige ontwikkeling in de nijverheid gemeld, al vertoonde de handel wel enige achteruitgang, en in maart 1930 had De Vlucht nog verkondigd dat Amsterdam 'vitaal' was voor de toekomst.²⁷ In de loop van 1930 drong dan toch het besef door dat er van een ernstige crisis sprake was. De cijfers spraken voor zich: het aantal werklozen steeg van ruim vijftienduizend in december 1929 naar 21.610 een jaar later.²⁸ Vooral in het zeer conjunctuurgevoelige bouwbedrijf en in het diamantvak sloeg de crisis hard toe. De pech voor veel bouwvakarbeiders was dat ook in het havenbedrijf, dat doorgaans een deel van de werkloosheid in het bouwvak opving, nauwelijks werkgelegenheid was.²⁹ In een interview met het *Algemeen Handelsblad* ter gelegenheid van zijn tienjarig burgemeesterschap medio 1931 stelde De Vlucht, dat het voor het gemeentebestuur haast ondoenlijk was de crisis te bestrijden:

Wat het wèl doen kan, is niet bij de pakken neerzitten, en zorgen, dat men gereed is, ook wat de outillage van de haven betreft, als de tijden veranderen. Juist in deze periode van malaise is het de hoogste plicht van een gemeentebestuur om niet uit bezuinigingsoogpunt het werk stop te zetten.³⁰

De algehele bezuinigingsdrift was dus nog niet opgekomen, ook al omdat de politici er nog niet van doordrongen leken, dat deze crisis ernstiger en diepgaander was dan die van de eerste helft van de jaren twintig. Noch onder Wibaut, noch in de eerste maanden van het wethouderschap van diens opvolger Polak werd de gemeentelijke boekhouding ernstig tegen het licht gehouden. De ontstane tekorten werden eenvoudigweg opgevuld met bedragen uit het door Wibaut in de mooie jaren opgebouwde reservefonds, dat gevuld was met de toentertijd hoge opbrengsten van de inkomstenbelasting.³¹ De begroting voor 1932, die in de herfst van 1931 werd vastgesteld, telde niet meer dan enkele verspreide bezuinigingen en een belastingverhoging.³² Een paar maanden later was wethouder Polak echter al genoodzaakt extra bezuinigingen aan te kondigen.³³ In een interview met het *Algemeen Handelsblad* in december 1931 probeerde De Vlucht zoals altijd positief te blijven, maar liet hij zich ook ontvallen dat een ingreep in de lonen noodzakelijk zou zijn om de crisis het hoofd

te kunnen bieden.³⁴ De Vlucht kondigde daarnaast de oprichting van een 'crisisfonds' aan, dat zou worden gevuld met gelden uit het reservefonds van de gemeente, een rijksbijdrage en zogenaamde crisisheffingen. De crisisuitgaven zouden uit dit fonds gefinancierd worden.³⁵ De steunuitkeringen zouden al snel de grootste kostenpost blijken te zijn.

De werklozensteun was in de jaren twintig in het leven geroepen ter ondersteuning van onverzekerde en verzekerde werklozen. Wanneer verzekerde, werkloze arbeiders geen uitkering meer kregen uit de werklozenkassen – 'uitgetrokken' waren – konden ze aanspraak maken op een uitkering van de overheid, waarvan de gemeenten en het rijk gezamenlijk de financiering verzorgden. Onverzekerde werkloze arbeiders vielen buiten een rijksregeling, maar konden in Amsterdam wel op steun van de gemeente rekenen.³⁶ De hoogte van het steunbedrag was onder meer afhankelijk van de burgerlijke staat en het kindertal van de werkloze en mogelijke verdiensten van vrouw en kinderen. De gemeentelijke steunregelingen werden in de jaren dertig onder controle van het rijk gebracht, dat de hoogte van de uitkeringen en de voorwaarden waaronder ze werden uitgekeerd bepaalde.³⁷ Ook besloot de regering dat de gemeenten pas aanspraak konden maken op de rijksbijdragen in de steunlasten wanneer de gemeentebegroting voldeed aan de eisen die het rijk eraan stelde. Voor Amsterdam zou dit in de jaren dertig niet veel goeds betekenen. De stad leefde naar de mening van het rijk namelijk op te grote voet en zou pas op de nodige (extra) bijdragen in de steunlasten kunnen rekenen wanneer flink in de gemeentelijk uitgaven zou worden gesnoeid.

Het leidde tot grote ergernis bij De Vlucht die herhaaldelijk, onder meer in de Eerste Kamer, protest zou aantekenen tegen de bemoeienissen van het rijk met de interne (financiële) aangelegenheden van Amsterdam.³⁸ De ARP had de gemeentelijke financiële autonomie hoog in het vaandel staan: het rijk mocht zich volgens het handboek van Noteboom niet het recht aanmatigen om bij de verlening van financiële steun eisen te stellen aan het gemeentelijke financiële beleid en dat was nu precies wat in de jaren dertig tot frustratie van De Vlucht bij herhaling zou gebeuren.³⁹ Aanvankelijk leek minister De Geer gevoelig voor het pleidooi van De Vlucht om Amsterdam niet tot het uiterste te drijven, maar op den duur zou het rijk, onder aanvoering van De Geer en diens opvolger Oud (1933-1937), zijn greep op de gemeentefinanciën toch verstevigen.⁴⁰

De Vlucht kwam niet alleen op voor de gemeentelijke (financiële) autonomie, maar vreesde ook, dat de sociaal-democraten zouden weigeren nog langer bestuursverantwoordelijkheid te dragen, wanneer de regering zich tot in detail actief met de gemeentebegroting bleef bemoeien. En dat terwijl De Vlucht met Polak op Financiën nu net een bestuurder had getroffen die waar mogelijk een actief bezuinigingsbeleid voorstond.⁴¹ De regering liet zich echter van de goede bedoelingen van het Amsterdamse stadsbestuur niet snel overtuigen en achtte telkens harder ingrijpen noodzakelijk. Eind 1931 gaf de burgemeester de katholieke minister T.J. Verschuur van Arbeid, Handel en Nijverheid (1929-1933) te kennen het

in dezen tijd zeer ongewenscht [te vinden] wanneer de Regeering het bestuur van de hoofdstad diskwalificeert en dat het waarlijk geen tijd is om op dezen wijze de moeilijkheden te vergrooten.⁴²

De waarschuwende woorden van De Vlucht aan het adres van de regering sorteerden echter weinig effect. Gemeenten die niet uit eigen beweging tot de gewenste bezuinigingen besloten, zouden daartoe door de regering simpelweg worden gedwongen. De Geer kondigde eind 1931 het zogenaamde Scheerwetje aan: de uitkering uit het Gemeentefonds zou worden verlaagd met drie procent van de lonen en salarissen van het gemeentepersoneel. Om deze bezuiniging op te vangen zou de gemeente natuurlijk zelf de lonen met drie procent kunnen verlagen, maar het stond haar vrij ook elders naar bezuinigingen te zoeken. Na veel geharrewar zou de raad in meerderheid instemmen met het voorstel van wethouder Kropman om daadwerkelijk tot loonsverlaging over te gaan. Tot deze meerderheid behoorden drie sociaal-democratische raadsleden: fractievoorzitter Van den Bergh, F.L. Ossendorp en W. Polak. Nadat hun stemgedrag door het Amsterdamse federatiebestuur van de SDAP was afgekeurd werden ze alle drie gedwongen om terug te treden als raadslid. Hun partijgenoot Van den Tempel die bij de stemming niet aanwezig was geweest zou uit solidariteit met hen ook zijn zetel opgeven.⁴³ In Rotterdam ontstond in sociaal-democratische kring eveneens beroering over de loonkorting. Het leek er aanvankelijk op dat de sociaal-democratische wethouders hiermee akkoord wilden gaan, maar toen het college ook daadwerkelijk op de loonkorting aanstuurde, besloten ze toch hun zetels op te geven. Ook de Amsterdamse sociaal-democratische wethouders leken aanvankelijk met de loonsverlaging te willen instemmen, maar onder de druk van de federatie besloten zij toch anders, zonder hieraan conclusies te verbinden voor hun positie als wethouder.⁴⁴ Zo kwam de gemeentepolitiek deze jaren niet alleen in de ban van de toenemende greep van het rijk op de gemeentelijke overheid, maar ook van de machtige arm van het socialistische federatiebestuur, dat zijn gemeentepolitici weinig bewegingsruimte gunde. Dit leidde vooral bij Romme tot grote verontwaardiging. Bij herhaling zou hij in de raad de sociaal-democratische 'partijdictatuur' hekelen.⁴⁵

Het was tegen deze achtergrond maar de vraag in hoeverre de sociaal-democratische wethouders de komende tijd van zins zouden zijn om mee te werken aan de bezuinigingsmaatregelen die de gemeente, al dan niet onder druk van het rijk, te wachten stond. Een zekere bereidwilligheid om mee te werken aan een sanering van de gemeentefinanciën spreidden de sociaal-democraten wel ten toon,⁴⁶ maar de werklozensteun was heilig. Toen De Vlucht in 1933 mede onder druk van de regering aanstuurde op een verlaging van de steun zag het ernaar uit dat De Miranda en de zijnen hun portefeuilles zouden neerleggen. In tegenstelling tot zijn liberale Rotterdamse collega Droogleever Fortuijn – die in 1928 Wytema was opgevolgd – had De Vlucht aanvankelijk een verlaging van de steun nog afgehouden; Droogleever had al in het voorjaar van 1932 op een verlaging van de in zijn ogen 'abnormaal' hoge steunbedragen aangestuurd.⁴⁷ In de loop van 1933 zag ook De Vlucht echter geen andere

uitweg: wilde de gemeente voorkomen dat het rijk eigenhandig zou ingrijpen in de gemeentebegroting, dan diende grondig in de uitgaven gesnoeid te worden en konden de steunuitkeringen niet gespaard blijven.⁴⁸ Een meerderheid van de wethouders, naast de sociaal-democraten ook de katholiek Kropman en De Vlughts partijgenoot Douwes, wees een verlaging van de steun echter als onbillijk van de hand: een verlaging betekende dat veel steuntrekkers in armoede zouden vervallen. Met de steun die ze nu kregen zaten velen al op of onder het bestaansminimum. Wel ging een meerderheid van het college en een krappe meerderheid in de raad akkoord met het voorstel van De Vlught om opnieuw de lonen van het gemeentepersoneel te verlagen. De sociaal-democraten stemden tegen. Zij weigerden nog langer het botte bezuinigingsmes te hanteren om de begroting in evenwicht te brengen. Als alternatief droegen zij een verhoging van de belastingen en het aangaan van leningen aan, maar zij kregen hiervoor geen verdere steun vanuit de raad.⁴⁹

Voor De Vlught was dit het signaal om aan te sturen op een breuk met de sociaal-democratische wethouders; zij vormden nu een belemmering voor de uitvoering van het bezuinigingsbeleid dat hij noodzakelijk achtte om de stad voor een bankroet te behoeden en zagen zijns inziens onvoldoende in dat de gemeente naar financiële steun van het rijk kon fluiten wanneer niet naar nieuwe bezuinigingsmogelijkheden zou worden gezocht. Dit had minister van Financiën Oud De Vlught tijdens een gesprek op het ministerie ook onomwonden duidelijk gemaakt. Hoewel De Vlught de sociaal-democratische wethouders niet kon ontslaan, zag hij wel kans het initiatief in het college naar zich toe te trekken. Polak bleek niet bestand tegen de druk die de crisis in het bijzonder voor de wethouder van Financiën met zich meebracht en bleef in de zomer van 1933 ziek thuis. Zijn portefeuille werd beheerd door Abrahams, maar ook De Vlught zou zich meer dan voorheen met de gemeentefinanciën inlaten.⁵⁰

De sociaal-democraten hadden het duwtje in de rug dat De Vlught hen gaf niet nodig om tot het besluit te komen hun wethouderszetels op te geven. Zij wensten niet langer de medeverantwoordelijkheid te dragen voor het rigide bezuinigingsbeleid. Zij besloten echter hun wethoudersposten pas ter beschikking te stellen als de begroting voor 1934 was vastgesteld, vermoedelijk in de hoop al te radicale bezuinigingen nog te kunnen voorkomen. Deze situatie leverde alleen nog maar meer stof voor conflicten op. Terwijl De Vlught en de overige wethouders met bezuinigingsvoorstellen kwamen, zochten de sociaal-democraten de oplossing nog steeds in belastingverhogingen.⁵¹ De impasse werd pas doorbroken toen de sociaal-democraten in september 1933 dan eindelijk uit het college stapten.

De Vlught stuurde nu aan op de vorming van een nieuw college dat zou moeten bestaan uit vijf in plaats van zes wethouders en waarin de burgemeester zelf een 'overwegende positie' zou kunnen innemen; bij het staken van de stemmen telde zijn stem dubbel. De Vlught hoopte zo het crisisbeleid in de door hem gewenste richting te kunnen sturen.⁵² Nu de gemeente in grote financiële nood verkeerde achtte De Vlught het noodzakelijk én gerechtvaardigd om zich nadrukkelijker dan voorheen met het financiële beleid van de gemeente in te laten. Eerst was het echter zaak dat

er een college zou komen dat ook daadwerkelijk in staat zou zijn om een krachtig beleid te voeren: de steun van een meerderheid van de raad was daarvoor een noodzakelijke voorwaarde. Zo eenvoudig was dit nog niet. Zonder de sociaal-democraten was het lastig om een college samen te stellen dat leunde op een raadsmeerderheid. De Vrijheidsbond en de drie confessionele partijen bezetten twintig zetels en waren voor een meerderheid aangewezen op de steun van de drie middenstanders. De Vlucht en Romme weigerden vanwege de 'onbetrouwbaarheid' van de Middenstandspartij echter voor haar achter de groene tafel plaats vrij te maken.⁵³ Er zat nu niets anders op dan een minderheidscollege te vormen. Na een chaotische wethoudersverkiezing met meerdere herstemmingen zou een nieuw college gevormd worden, dat bestond uit een vertegenwoordiger van elk van de drie confessionele partijen, twee liberalen en een vrijzinnig-democraat. Zes wethouders dus: de raad was niet akkoord gegaan met het terugbrengen van het aantal wethouders tot vijf.⁵⁴ Het nieuwe college zou een aantal turbulente jaren tegemoet gaan, waarin het kon rekenen op de felle oppositie van de sociaal-democraten en communisten die met 21 zetels eveneens niet over een meerderheid beschikten, maar niettemin in staat zouden zijn obstakels op te werpen voor het bezuinigingsbeleid van de burgerlijke wethouders. Het vertrek van de sociaal-democraten uit het college had dus niet tot de door De Vlucht gewenste situatie geleid. Ook in de nieuwe omstandigheden was het voeren van een krachtig bezuinigingsbeleid niet mogelijk, met als gevolg dat de relatie met het rijk verder zou verslechteren. Terwijl De Vlucht zijn politieke manoeuvreerruimte in Amsterdam had willen vergroten door aan het hoofd van een burgerlijk college de regie in handen te nemen, zou zowel een links blok in de raad, als een alsmaar meer bezuinigingen dicterende regering de burgemeester hard met de neus op de feiten drukken.

EEN UNIEK AMBTSJUBILEUM

Ondanks de onenigheid over de financiële politiek nam De Vlucht, evenals in 1927 het geval was geweest, op uiterst hartelijke wijze afscheid van de sociaal-democraten.

Is men het in politiek opzicht aan de tafel van Burgemeester en Wethouders niet altijd eens, er heerschte in dien kring groote onderlinge waardeering, een waardeering, die gelijken tred hield en evenredig was aan de liefde, die bij elk lid van het College gevonden werd voor onze goede stad Amsterdam.⁵⁵

Er mochten dan, zo vervolgde De Vlucht, mensen zijn die niet begrepen, dat een burgemeester waardering kon hebben voor de activiteiten van bestuurders die er in politiek opzicht andere ideeën op na hielden dan hijzelf, hij stelde er prijs op van 'zijn erkentelijkheid' voor de goede samenwerking met de sociaal-democraten in het openbaar blijkt te geven. De Vlucht doelde hiermee op een voorval van een kleine week eerder. Tijdens een diner ter gelegenheid van het vijfendertigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina had de Nederlands-hervormde dominee A.G.H.

van Hoogenhuyze gesuggereerd dat de festiviteiten die deze dagen in Amsterdam plaatsvonden deels waren gericht op het uitwissen van de schande van november 1918:

Dat [dergelijk revolutionair vertoon, hk] moet uit zijn heeft Amsterdam van 1933 gezegd. Wij moeten het toonen dat Amsterdam niet rood is, al werkt hier ook openlijk en ondergronds allerlei revolutionaire propaganda. (...) Een nieuw Amsterdam moet geboren worden. Geen roode wethouders meer in ons stadsbestuur.

De Vlucht, die na Van Hoogenhuyze aan het woord kwam, zag in deze uitspraak een diskwalificatie van het dagelijks bestuur van de gemeente die hij als burgemeester niet zomaar kon laten passeren en verklaarde óók met de sociaal-democratische wethouders goed te hebben samengewerkt.⁵⁶ Het was, volgens de burgemeester in een interview enkele maanden later, bovendien dwaas om te stellen dat Amsterdam niet rood was. De stad was met zestien sociaal-democraten en vijf communisten⁵⁷ in de raad 'onmiskenbaar' rood, zonder dat dit betekende dat de kiezers die hen in de raad hadden gebracht 'revolutionair' waren. Links dankte haar populariteit volgens De Vlucht veeleer aan de intensieve wijze waarop ze zich met gemeentepolitiek bezighield en de beloftes die ze de kiezer deed.⁵⁸ *Het Volk* prees De Vlucht voor zijn moed om in een jaar vol 'anti-socialistische verdwazing' – meer hierover in het volgende hoofdstuk – de opmerkingen van de dominee te bestrijden.⁵⁹ De Vlucht vond dit vanzelfsprekend:

Ik heb tot taak voor elk College, onverschillig hoe het is saamgesteld, in de bres te springen. Daarom heb ik natuurlijk wel persoonlijke voorkeur, doch deze dient weg te vallen. Men moet op mij kunnen vertrouwen. En dat doet men, hetgeen ik waardeer.⁶⁰

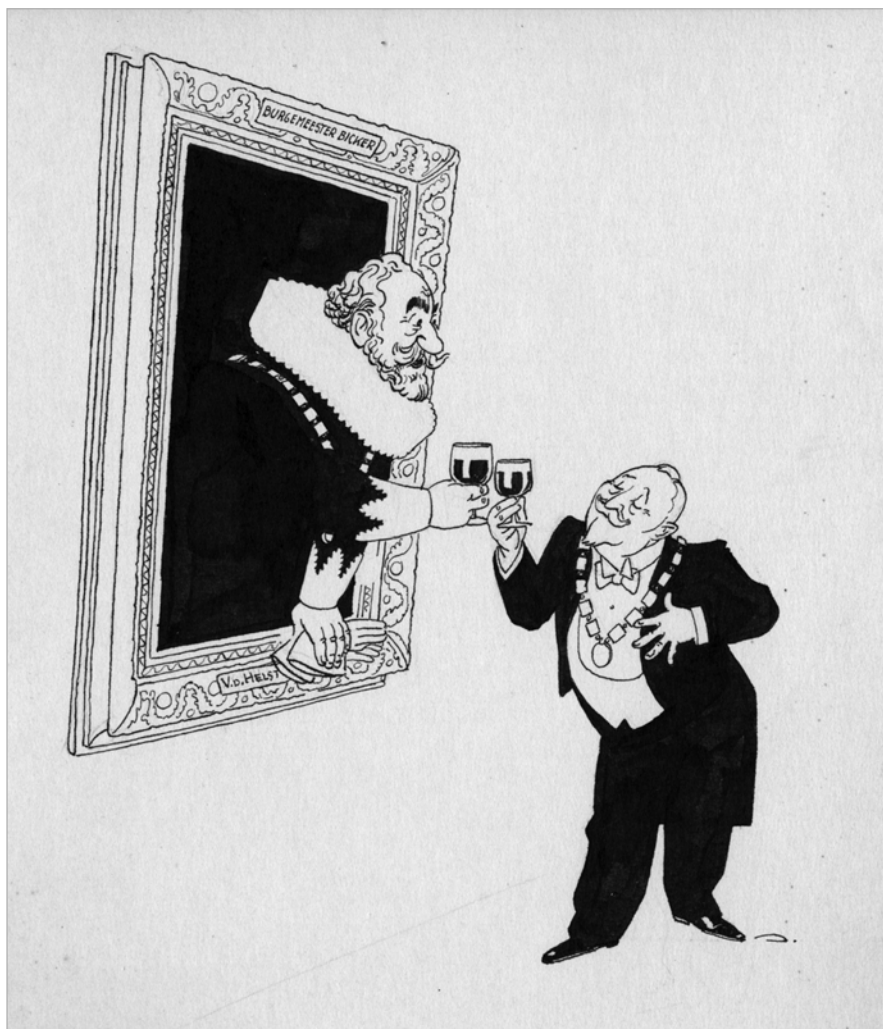
Naar buiten toe presenteerde De Vlucht zich inderdaad nog steeds als de onpartijdige voorzitter van raad en college, maar achter de schermen liet hij zich wel degelijk gelden, zo hadden ook de sociaal-democratische wethouders de afgelopen maanden ervaren. Bovendien zou de wijze waarop De Vlucht de komende maanden in de bres zou springen voor het burgerlijke college geregeld tot botsingen met de sociaal-democratische raadsfractie leiden.

Het 'burgerlijke college', vanuit de raad krachtig gesteund door Romme, zag zich voor de lastige taak gesteld telkens voor haar voorstellen een meerderheid in de raad te vinden.⁶¹ Op steun van de sociaal-democraten, die ruim een derde van de raadszetels innamen, hoefde men in ieder geval niet te rekenen. Zij voerden een felle oppositie tegen het bezuinigingsbeleid en wisten enkele keren een meerderheid van de raad achter een motie van afkeuring te krijgen. Deze moties werden door het college echter genegeerd. De Vlucht had tijdens de eerste vergadering van het nieuwe college de wethouders al gewaarschuwd dat hen een 'moeilijken tijd' wachtte, maar

dat het verzet tegen het optreden van het college hen ook alleen maar sterker aaneen zou binden.⁶² De vrijzinnig-democratische wethouder van Financiën Abrahams waarschuwde later de raad, dat raadsbesluiten die indruisten tegen het financiële beleid van het college ter vernietiging bij de Kroon zouden worden voorgedragen. Er moest gesnoeid worden, koste wat het kost.⁶³ Bezuinigde de stad niet uit zichzelf, dan zou het rijk haar onder curatele plaatsten. De Vlucht riep de sociaal-democraten dan ook op hun verzet te staken, omdat ze er de financiële zelfstandigheid van de gemeente mee in gevaar brachten.⁶⁴ De oproep zou vooralsnog niet het gewenste effect sorteren.

Ondanks de gespannen politieke verhoudingen zou De Vlucht in december 1933 ter gelegenheid van zijn twaalfeneenhalfjarige ambtsjubileum van verschillende zijden lof worden toegezwaaid, ook door de sociaal-democraten; in de fakkeloptocht die ter zijner ere zou worden gehouden liepen ook leden van socialistische verenigingen mee.⁶⁵ Naast deze optocht en enige feestelijkheden op het stadhuis vond er ook een door de 'burgerij' georganiseerde huldigingsbijeenkomst plaats in het Concertgebouw.⁶⁶ De aanwezigen werden er onder meer vergast op een speciaal voor de gelegenheid gecomponeerde 'Burgemeester De Vlucht-mars'.⁶⁷ Officier van Justitie J.A. van Thiel, voorzitter van het huldigingscomité, verklaarde in zijn toespraak de populariteit van De Vlucht uit een reeks van deugden die de burgemeester uitdroeg: onpartijdigheid, welwillendheid, hulpvaardigheid, slagvaardigheid, doortastendheid en voortvarendheid. De ondertoon van de toespraken was, dat er juist in deze crisisjaren voor De Vlucht een taak lag weggelegd om als burgemeester van alle Amsterdammers de stad door de crisis heen te helpen en het nodige vertrouwen voor de toekomst te geven. Baas noteerde later in zijn dagboek dat het een mooie dag was geweest: 'wat is hij populair in alle kringen. En wat is hij eenvoudig gebleven. Gelukkig ook een christen. God zegent ons wel ook in hem.'⁶⁸ De Vlucht's imago als onpartijdige bestuurder was inmiddels zo rotsvast dat zijn politieke optreden op het Prinsenhof in deze zware jaren daar geen afbreuk aan kon doen.

De Vlucht's ambtsjubileum was een unicum; geen van zijn voorgangers sinds de invoering van de Gemeentewet in 1851 had het in Amsterdam zo lang uitgehouden. Hij was als het ware vergroeid met de stad. Niettemin was De Vlucht de afgelopen jaren geregeld met andere functies in verband gebracht en leek hij zelf ook de ambitie te koesteren het burgemeesterschap te verruilen voor een andere, nog prestigieuzere functie. In de jaren twintig werd hij een aantal keer in verband gebracht met een ministerspost, maar uiteindelijk viel de keus telkens op een andere kandidaat.⁶⁹ Eind jaren twintig en begin jaren dertig ging het gerucht dat De Vlucht naar Nederlands-Indië zou vertrekken om daar de eervolle post van gouverneur-generaal te bekleden. Deze geruchten werden gevoed door het bezoek dat De Vlucht begin 1929 aan Indië bracht. Zijn dokter had hem na acht tropenjaren in Amsterdam geadviseerd even rust te nemen, waarop De Vlucht verlof nam en met zijn jongste zoon naar de Oost vertrok, waar hij tijdens zijn rondreis op Java en Sumatra ook een bezoek bracht aan gouverneur-generaal jonkheer A.C.D. de Graeff (1926-1931). Heldring zag in deze reis de hand van Colijn, die na de parlementsverkiezingen van

Gefeliciteerd collega!

De Vlucht toast met Andries Bicker die gold als de langst zittende burgemeester in de vroegmoderne tijd. Tekening van L.J. Jordaen [1933]. Atlas Van Stolk, Rotterdam

juli 1929 minister van Koloniën hoopte te worden en zijn 'lijf knecht' De Vlucht dan tot opvolger van De Graeff zou willen benoemen. 'Een slechte keus', vond Heldring, 'want De Vlucht is, hoewel bekwaam, geen man van karakter, en of hij het Indische probleem zal kunnen aanvoelen, staat ook nog te bezien'. Met een man van karakter zal Heldring gezien zijn eerdere kritiek op De Vlucht een krachtadige, standvastige bestuurder hebben bedoeld. De Vlucht was dat in Heldrings ogen niet: daarvoor stond De Vlucht te veel onder invloed van mannen als Wibaut en Colijn.⁷⁰ Het zat Heldring nog steeds dwars dat De Vlucht, evenals Colijn, voor het verdrag met België had gestemd en zo de Amsterdamse handelsbelangen in de waagschaal had gesteld.

Niets wijst er echter op dat Colijn De Vlucht toen onder druk heeft gezet om tegen te stemmen; Colijns 'lijf knecht' was De Vlucht niet.⁷¹ Beide heren onderhielden zeker geregeld contact met elkaar – ze kwamen elkaar niet alleen in de Eerste Kamer, maar ook bij *De Standaard* tegen, waarvan Colijn politiek hoofdredacteur en De Vlucht president-commissaris was – maar tot Colijns *inner circle* lijkt De Vlucht niet te hebben behoord. In de bronnen, zoals Colijns correspondentie, zijn hiervoor geen bewijzen teruggevonden. De Vlucht werd niettemin wel degelijk met de hoge post in Buitenzorg in verband gebracht, ook al was Colijn in 1929 geen minister van Koloniën geworden. Begin 1931 ging het gerucht dat De Vlucht een serieuze kandidaat was om De Graeff op te volgen. Het antirevolutionaire gemeenteraadslid Baas had van de katholieke gemeentesecretaris J.J. Roovers begrepen dat er al veel over de kandidatuur van De Vlucht gesproken was, maar dat er nog geen definitief besluit was genomen: 'er zijn meer liefhebbers natuurlijk al is de keuze der gegadigden tenslotte toch klein. De moeilijkheid is dat men niet makkelijk een opvolger voor de Vlucht vindt in Amsterdam. Men wil nog niet aan een soc.dem.'⁷² Het is een redenering waarmee De Vlucht zoals we nog zullen zien in de loop der jaren zeer vertrouwd zou raken. Telkens wanneer een eventueel vertrek van hem uit Amsterdam aan de orde was zou hij geconfronteerd worden met het probleem voor hem een geschikte vervanger te vinden.

Over een mogelijk vertrek naar Indië hield De Vlucht zich behoorlijk op de vlakte. De *Java Bode* confronteerde De Vlucht in een telefonisch interview met de geruchten: 'Tja, ik kan u wel zeggen, dat, indien mij de vraag werd gesteld of ik Landvoogd zou willen worden ik daar nog wel eens ernstig over zou willen denken. Ik kan u wel zeggen dat die berichten mij wat praematuur lijken.' Of hij voor het ambt gepolst was, wilde hij niet zeggen.⁷³ De Vlucht's kandidatuur lijkt echter niet op brede steun te hebben kunnen rekenen in de gremia waar de beslissing werd voorgekookt. Gouverneur-generaal De Graeff, die door Den Haag op de hoogte gehouden werd over de zoektocht naar een opvolger, vond De Vlucht niet 'papabel'. Een verdere toelichting gaf hij niet.⁷⁴ De Graeff werd uiteindelijk opgevolgd door jonkheer B.C. de Jonge, die een arbeidsverleden had als minister en hoge medewerker van de Bataafsche Petroleum Maatschappij. De Vlucht zou op zijn beurt in juni 1933 een tweede herbenoeming in Amsterdam aanvaarden. Algemeen werd aangenomen dat hij zijn derde ambtstermijn – ook al een unicum in de Amsterdamse geschiedenis – niet volledig zou uitdienen en zijn post in Amsterdam tussentijds zou verruilen voor een andere functie. Het meest voor de hand lag een betrekking als commissaris der Koningin. Hij zou niet de eerste grootstedse burgemeester zijn die een dergelijke overstap zou maken: zijn voorgangers Van Leeuwen en Röell hadden het burgemeesterschap in Amsterdam beiden verruild voor een baan als commissaris der Koningin in Noord-Holland en zijn Haagse collega L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal vertrok in 1934 na vier jaar in de Hofstad naar het Utrechtse provinciehuis. De Vlucht had ook zeker de ambitie om een volgende stap te maken in zijn bestuurlijke carrière, maar toch had het er alle schijn van dat hij met het burgemeesterschap van Amsterdam al het uiterste uit zijn bestuurlijke carrière had

gehaald. Niet dat er brede twijfels over zijn bestuurlijke capaciteiten bestonden – op Heldring en een enkele andere criticaster na zijn daarvoor in de bronnen geen bewijzen terug te vinden. De grootste barrière werd toch gevormd door zijn eenvoudige achtergrond, zeker voor functies met enig ceremonieel karakter, zoals die van commissaris der Koningin en gouverneur-generaal, posten die tot aan de Tweede Wereldoorlog gereserveerd bleven voor edele heren en leden van de betere families en bestuursgeslachten.⁷⁵ De Vlucht zou zijn derde ambtstermijn gewoon uitspelen. Hem wachtte in 1933 de meeste turbulente periode van zijn burgemeesterschap. De spanningen zouden de komende maanden onder invloed van de economische crisis en de scherpe bezuinigingsmaatregelen die de overheid in reactie hierop nam, hoog oplopen. Naast de sociale onrust die in Amsterdam zou ontstaan werd De Vlucht sterk in beslag genomen door de aanhoudende discussies met de regering over de Amsterdamse gemeentefinanciën.

DE VLUCHT IN CONFLICT MET DEN HAAG

Evenals op het Binnenhof in Den Haag lag op het Amsterdamse Prinsenhof vanaf september 1933 de bestuursverantwoordelijkheid in handen van de drie confessionele partijen RKSP, ARP en CHU, de vrijzinnig-democraten en de Vrijheidsbond. De belangrijkste en lastigste post, Financiën, was in handen van de vrijzinnig-democraat Abrahams. Hij had op dit terrein geen bijzondere expertise, maar onderhield wel goede contacten met zijn partijgenoot Oud, minister van Financiën in het tweede en derde kabinet-Colijn.⁷⁶ Naast Abrahams bestond het college uit de katholiek Kropman, de liberalen Boissevain en Vos, de antirevolutionair Baas en de christelijk-historische wethouder Rustige. Baas en Rustige hadden nog niet eerder deel uitgemaakt van het college van B&W. Baas was sinds jaar en dag het meest gezaghebbende antirevolutionaire raadslid. Hij was opgegroeid in Zaandam, waar zijn vader eigenaar was van een kleine scheepswerf, en was evenals De Vlucht zijn loopbaan begonnen als timmerman en kantoorbediende bij een houthandel om via het christelijk vakverenigingswezen naar de lokale politiek op te klimmen. Baas, die in 1937 in de Tweede Kamer zou worden gekozen, bleef tot september 1939 in functie en ontpopte zich als een gewaardeerde wethouder, eerst op Maatschappelijke Steun, later op Openbare Gezondheid.⁷⁷ Jacques Rustige was sinds 1928 lid van de raad namens de CHU. Hij was procuratiehouder van de Robaver in Amsterdam. Rustige was geen uitgesproken persoonlijkheid en viel in de raad vooral op door zijn herhaaldelijke pleidooi voor een efficiënte bedrijfsvoering bij de gemeentebedrijven. De komende jaren zou hij zich na het gedwongen aftreden van Abrahams ontwikkelen tot de financiële *mastermind* van de hoofdstad en leiding geven aan een grote bezuinigingsoperatie.⁷⁸ Dit minderheidscollege had naast de felle oppositie vanuit de raad de handen vol aan de alsmaar toenemende bemoeienis van Den Haag met de Amsterdamse gemeentefinanciën.

Het rijk had de controle over de belangrijkste inkomstenbronnen van de gemeente: de uitkeringen uit het Gemeentefonds en de bijdragen in de werkloosheids-

lasten. Wanneer het rijk de geldstroom naar de gemeenten versmalde, werden de gemeenten onherroepelijk gedwongen te bezuinigen, omdat de begroting te allen tijde diende te sluiten. Het leidde tot grote frustratie bij de Amsterdamse stadsbestuurders die het gevoel hadden er alles aan te doen om het tekort terug te dringen, daarbij grote weerstand uit de raad trotseerden, om vervolgens door het rijk met een nieuw begrotingsprobleem te worden opgezadeld wanneer plots de geldkraan weer wat verder werd dichtgedraaid.⁷⁹ De Vlucht liet in een kranteninterview weten zich hevig aan het beleid van de regering te storen.

Voor de Regeering met haar oekases kwam (...) lag onze Begrooting kant en klaar. De Regeering moet het den gemeenten nu mogelijk maken haar eigen zaken te behartigen. Dat kan niet, als de Regeering in den meening zou gaan verkeeren, dat de gemeenten maar zonder ophouden verder kunnen bezuinigen, ook hieraan komt een eind. (...) Amsterdam vraagt van Den Haag rust.⁸⁰

De Vlucht stoorde zich ook aan het optreden van de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, de toezichthouders op het gemeentebestuur die hun goedkeuring onthielden aan de begroting van de gemeente wanneer deze niet sloot of wanneer er posten werden opgevoerd die men niet verantwoord achtte.⁸¹ Als het aan De Vlucht lag zouden rijk, provincie en gemeente in goede samenwerking op zoek gaan naar de mogelijkheden om tot een gezond financieel beheer van de gemeente te komen.⁸² Koesterde De Vlucht eind 1933 nog enige hoop dat in een goede verstandhouding samengewerkt kon worden, in het voorjaar van 1934 zou hij zich opnieuw beklagen over de geringe bereidheid van de regering om rekening te houden met de 'eigen verantwoordelijkheid' van de gemeente. Deze protesten maakten in Den Haag echter geen grote indruk. 'Dat zullen ze toch moeten doen', werd door een ambtenaar van Binnenlandse Zaken aangetekend op de brief van De Vlucht in reactie op diens opmerking, dat Amsterdam zich weigerde in de bestaande verhoudingen te schikken.⁸³ Amsterdam en Den Haag lagen op ramkoers.

De financiële problemen van de gemeente werden in het bijzonder veroorzaakt door de almaar stijgende werkloosheid die voor veel werklozen een structurele vorm aannam. Aan het begin van 1934 zou bijna een vijfde van alle Amsterdammers met werkloosheid te maken hebben en een groot deel van hen maakte aanspraak op de steunregeling. Vooral onder werknemers in het bouwbedrijf, de metaalnijverheid, het transportbedrijf en bij de ongeschoolde arbeiders was de werkloosheid hoog. Een groot deel van hen zou vaak gedurende lange aaneengesloten periodes steun trekken; ruim tachtig procent van alle werklozen in 1934 was de laatste vijf jaar meer dan 52 weken werkloos geweest, 66 procent meer dan anderhalf jaar en bijna 56 procent meer dan twee jaar. De vrees bestond dat een deel van hen voorgoed uit het arbeidsproces was gestoten: zij waren 'overtollig' geworden en zouden naar verwachting nog jaren aanspraak maken op uitkeringen van gemeentewege. Dit was een kostenpost die de gemeente zich niet kon veroorloven. Actie was vereist om te voorkomen dat de gemeente zelf armlastig zou worden.⁸⁴

Op de eerste plaats boog het college zich over de vraag hoe tot overeenstemming met het rijk kon worden gekomen over de financiering van de steunuitkeringen die dus naar verwachting de komende jaren de begroting in belangrijke mate zouden blijven belasten. Op de tweede plaats werden op bescheiden schaal plannen ontwikkeld voor de bestrijding van de werkloosheid door uitbreiding van de werkgelegenheid. Vooral in de industriële sector had Amsterdam nog een slag te slaan. Uit een rapport van de dienst Publieke Werken over de Amsterdamse industrie bleek dat de stad tot nu toe te weinig gebruik maakte van haar gunstige geografische ligging. Vooral de grotere metaalnijverheid en de chemische industrie zouden naar de stad gehaald moeten worden, met het Noordzeekanaal, het westelijk havengebied en de redelijk goede verbindingen met het achterland als trekpleisters.⁸⁵ Deze ambities boden echter op de korte termijn geen soelaas, nog los van het feit dat het college niet van zins was zich verder in de schulden te steken om de noodzakelijke investeringen te kunnen doen. Uiteindelijk zou pas in de tweede helft van de jaren dertig, onder meer op initiatief van wethouder De Miranda, een aantal werkgelegenheidsprojecten geïnitieerd worden.⁸⁶

GEMORREL AAN DE STEUNREGELING

Hoewel ook het rijk zich met werkverschaffing en –verruiming bezighield in een poging de druk op de steunuitkeringen te verminderen, overheerste nog steeds de drang tot bezuinigen. In november 1933 besloot de regering de steunregeling ingrijpend te wijzigen, een operatie die bekend zou komen te staan onder de leus ‘het afknippen van de franje’. Het kwam erop neer, dat vooral langdurig werklozen er verder op achteruit zouden gaan.⁸⁷ De bezuinigingen dreven veel werklozen tot wanhoop. Sommigen hadden hun laatste hoop gevestigd op de burgemeester, bij uitstek de bestuurder bij wie men kon aankloppen wanneer men in uiterste nood verkeerde. Zo’n driehonderd Amsterdammers deden in 1933 per brief een persoonlijk beroep op de burgemeester in de hoop dat hun ‘burgervader’ hen aan extra steun, een kachel, kleding of ‘handelsgeld’ kon helpen. In de praktijk zou De Vlucht weinig voor hen (kunnen) doen. In de meeste gevallen werden de brieven doorgestuurd naar de afdeling Maatschappelijke Steun of het Crisis Comité.⁸⁸

In 1934 zouden de steuntrekkers opnieuw op de proef worden gesteld. Tijdens een overleg met vertegenwoordigers van de vier grote steden in het begin van het jaar probeerde het rijk de gemeenten te overtuigen van de noodzaak van een nieuwe steunverlaging. De regering hoopte het zover te kunnen krijgen, dat de gemeenten hiertoe zelf het initiatief zouden nemen, maar daartoe bleken zij niet bereid.⁸⁹ Uiteindelijk kwam minister van Sociale Zaken J.R. Slotemaker de Bruïne (1933-1935) daarom zelf met een voorstel tot verlaging van de steunbedragen. De nieuwe regeling zou op 1 juli 1934 ingaan.⁹⁰ Wethouder Baas vond de maatregel ‘financieel noodzakelijk en sociaal kwalijk verdedigbaar’. De minister van Sociale Zaken had hem voorgerekend dat de steunverlaging voor Amsterdam een besparing van twee tot twee en een half miljoen gulden zou betekenen en dat was een welkome bezuini-

ging voor het gemeentebestuur dat grote moeite had geschikte bezuinigingsposten te vinden.⁹¹ Baas legde een motie van de sociaal-democraten naast zich neer, waarin hij werd opgeroepen om druk uit te oefenen op de regering om van de steunverlaging af te zien en deed zijn uiterste best om de nieuwe steunregeling zo snel en efficiënt mogelijk in Amsterdam door te voeren. Was de nieuwe regeling in Amsterdam niet met ingang van 1 juli van kracht, dan zou de gemeente geen aanspraak kunnen maken op subsidie in de werkloosheidslasten.⁹² De nieuwe steunverlaging bleek voor velen in Amsterdam de druppel die de emmer deed overlopen. Toen begin juli de verlaagde steunbedragen in Amsterdam voor het eerst werden uitgekeerd, sloeg de vlam in de pan. In de Jordaan en een aantal andere arbeidersbuurten braken rellen uit die uiteindelijk met groot vertoon van macht door de autoriteiten onderdrukt zouden worden.⁹³

De regering zou in de ongeregelheden geen reden zien om haar financiële beleid aan te passen. In juli stelde de regering Amsterdam op de hoogte van haar plannen om het in haar ogen te hoge Amsterdamse loonpeil aan te pakken; de goede en dus ook dure arbeidsvoorwaarden van het Amsterdamse gemeentepersoneel waren het rijk al langer een doorn in het oog. De Vlucht toog naar Den Haag om samen met Rustige, die Financiën inmiddels had overgenomen van Abrahams, nadat die na gesjoemel met bijverdiensten gedwongen was terug te treden, protest aan te tekenen tegen de nieuwe bezuinigingsplannen van de regering. Het lukte De Vlucht om de regering er in ieder geval van te overtuigen dat het niet getuigde van wijs beleid om net na het Jordaanoproer de salarissen van het politiepersoneel aan te pakken.⁹⁴ De lobby voor het politiepersoneel was nauwelijks achter de rug, of de gemeente kreeg tot frustratie van De Vlucht bericht, dat voor 1934 op minder financiële steun van het rijk aanspraak gemaakt kon worden, dan door de gemeente was begroot. In een persoonlijke brief aan de minister van Binnenlandse Zaken beklagde De Vlucht zich over het gebrek aan '*daadwerkelijke* steun' van rijkswege en waarschuwde de regering dat het steeds verder dichtdraaien van de geldkraan bij het college 'een stijgend gevoel van misnoegen' had opgewekt, dat zelfs tot het opstappen van de burgerlijke wethouders, en daarmee tot een bestuurscrisis zou kunnen leiden.⁹⁵ Het ministerie van Financiën, dat ook met de klachten van De Vlucht in kennis werd gesteld, was er niet bijster van onder de indruk, maar bij Binnenlandse Zaken vond De Vlucht wel een gewillig oor. De afdeling Binnenlands Bestuur van het ministerie vond dat de collega's van Financiën de moeilijkheden van Amsterdam onvoldoende aanvoelden. Kon aan Amsterdam niet, net als eerder aan Rotterdam, een extra bijdrage in de werkloosheidslasten worden toegekend?

Afd. BB (Binnenlands Bestuur, hk) vraagt zich af, waarom wanneer men Amsterdam wil helpen, aan haar over 1934 evenals dat aan Rotterdam heeft plaatsgehad, niet de extra bijdrage in de werkloosheidslasten over 1934 kan worden toegekend. Aan Rotterdam is deze beloofd als prijs voor haar medewerking tot het verkrijgen van een sluitende begroting. Afd. BB vermeent, dat Amsterdam zulk een prijs zelfs meer verdiend heeft dan Rotterdam.⁹⁶

Eindelijk leek De Vlucht Den Haag in beweging te krijgen. Minister van Financiën Oud was na een gesprek met zijn antirevolutionaire collega De Wilde van Binnenlandse Zaken bereid de gemeente extra hulp te geven in de vorm van een renteloos voorschot, op voorwaarde dat Amsterdam opnieuw met Den Haag om de tafel zou gaan zitten om de begroting op mogelijke bezuinigingsposten door te lichten.⁹⁷ Een structurele oplossing voor het Amsterdamse begrotingstekort kon het niet worden genoemd, maar het was in ieder geval iets. In juni 1935 deed Oud de gemeente vervolgens een hele reeks bezuinigingssuggesties – punt a. tot en met s. – aan de hand. Als de gemeente naar het oordeel van de regering hiermee genoeg haar voordeel zou hebben gedaan, kon nog eens een extra bijdrage van 1,75 miljoen gulden uit het werkloosheidssubsidiefonds tegemoet worden gezien.⁹⁸ Toen Oud eind 1935 de balans opmaakte kwam hij echter tot het oordeel dat de gemeente zich onvoldoende voor verdere bezuinigingen had ingespannen en kon Amsterdam dus fluiten naar de extra centen.⁹⁹

De Vlucht moest in 1935, het jaar van de gemeenteraadsverkiezingen, concluderen, dat zijn opzet was mislukt. Zonder de sociaal-democraten had hij gehoopt, dat het college onder zijn leiding erin zou slagen om de gemeentefinanciën grondig te saneren. De handelingsruimte die De Vlucht dacht te kunnen verwerven, was echter direct door het rijk ingeperkt. In het bijzonder met het ministerie van Financiën onderhield de gemeente een moeizame relatie. Door middel van een scherpe controle op de gemeentefinanciën hield het rijk het Amsterdamse college van B&W in feite gegijzeld en zakte De Vlucht en zijn wethouders de moed in de schoenen. Terwijl De Vlucht en Rustige nauwelijks nog mogelijkheden zagen om in de gemeentelijke uitgaven te snoeien, bleef het rijk herhaaldelijk op harde maatregelen aandringen. Gaf de gemeente hieraan geen gehoor, dan weigerde de regering Amsterdam met extra financiële steun tegemoet te komen en dat terwijl in Amsterdam de crisisslasten nog steeds stegen. En als het college al gevolg wilde geven aan de bezuinigingssuggesties die door het rijk werden aangedragen, kreeg het vervolgens te maken met de oppositie van de sociaal-democraten. Aangezien het college niet steunde op een raadsmeerderheid kon van een slagvaardig optreden geen sprake zijn. Het was de verantwoordelijkheid van De Vlucht om Amsterdam uit deze impasse te halen.

De Vlucht wachtte vooralsnog met spanning de raadsverkiezingen van 1935 af. Het spook van een linkse, rode raadsmeerderheid waarde door het Prinsenhof. Het had er alle schijn van dat de sociaal-democraten electoraal zouden weten te profiteren van het verzet dat het bezuinigingsbeleid bij de Amsterdammers had opgeroepen en waartegen ook de SDAP zich had gekeerd. Het was echter nog maar de vraag of de sociaal-democraten en communisten ook daadwerkelijk met elkaar in zee zouden gaan wanneer zij samen over een meerderheid in de raad zouden komen te beschikken. De Vlucht was er veel aan gelegen dat er een college zou worden gevormd met vertegenwoordigers van links én rechts. Tijdens het eerste 'wethouderloze tijdperk' had De Vlucht zich gestoord aan het zwalkende en slappe beleid van een aantal van zijn 'burgerlijke' wethouders. De politieke ideeën van de sociaal-democratische wethouders mochten dan niet stroken met die van De Vlucht, hij wist wel wat hij aan hen

had. Tijdens het tweede wethouderloze tijdperk had hij vooral de politieke stabiliteit gemist die deelname van de SDAP aan het college van B&W met zich meebracht. Wilde het college niet, zoals de afgelopen twee jaren het geval was geweest, telkens tegen de weerstand van het linkerblok in de raad moeten opboksen, dan was het zaak de sociaal-democraten weer achter de groene tafel te krijgen. Het was echter de vraag of zij nu wel bereid zouden zijn om mee te werken aan de bezuinigingen die de gemeente de komende jaren opnieuw onherroepelijk van rijkswege opgelegd zou krijgen.

HET POLITIEKE SPEELVELD VAN DE VLUGT ROND 1935

In aanloop naar de verkiezingen kampten vrijwel alle fracties in de Amsterdamse raad met interne problemen en worstelden ze met de vraag hoe op de hardnekkige economische crisis gereageerd moest worden. De protestants-christelijke partijen misten deze jaren een aansprekend boegbeeld, maar herbergden wel veel politieke en bestuurlijke ervaring. De antirevolutionaire wethouder Baas kon bogen op het nodige gezag, ook buiten eigen kring, maar de raadsfractie beschikte met Douwes en R.H. Woltjer, hoogleraar aan de VU, verder niet over aansprekende figuren die de antirevolutionaire politiek in Amsterdam een duidelijk gezicht konden geven. Douwes had met zijn eerdere optreden als wethouder het nodige krediet verspeeld. De raad was in 1933 over hem heen gevallen toen hij ondanks diverse aanmaningen niet was opgetreden tegen een slecht functionerende keuringsarts. Eerder al had Douwes de raad onjuist ingelicht over een affaire, waarbij onder zijn verantwoordelijkheid opererende ambtenaren betrokken waren.¹⁰⁰ Als het aan Baas lag verdween Douwes zo snel mogelijk uit de raad.¹⁰¹ Aan christelijk-historische zijde had men met Jan ter Haar de nestor van de Amsterdamse gemeentepolitiek in huis. Ter Haar had met een kleine onderbreking vanaf 1901 deel uitgemaakt van de raad en ruime ervaring opgedaan als wethouder. Politiek legde echter inmiddels wethouder Rustige meer gewicht in de schaal. Rustige was in korte tijd uitgegroeid tot een alom gewaardeerde wethouder van Financiën en kon ook uitstekend met De Vlucht overweg.

De katholieke fractievoorzitter Romme was nog steeds de centrale figuur binnen het burgerlijke kamp, al kwam hij minder goed uit de verf dan in de jaren twintig. Het leek wel alsof Romme de aanwezigheid van Wibaut miste. In Wibaut had Romme een politicus gevonden waartegen hij zich kon afzetten, waarmee hij op niveau had kunnen debatteren en het politieke spel had kunnen spelen. Romme zou niet nalaten herhaaldelijk te betogen dat de SDAP-fractie met het vertrek van 'de Machtige' aan kwaliteit had ingeboet. Met De Miranda boterde het niet: het was een kwestie van botsende persoonlijkheden met een totaal uiteenlopende achtergrond.¹⁰² Had Romme in Wibaut nog een man van vergelijkbare *standing* en met de nodige maatschappelijke verrijndheid gezien, de proletariër De Miranda bleef voor hem een politicus uit een volstrekt andere wereld. Dat Romme deze jaren minder goed leek te functioneren had ook alles te maken met interne strubbelingen. In 1931 was de Jordanees Willem Steinmetz tot de fractie toegetreden. Steinmetz was in vrijwel alles de tegenhanger van Romme. Hij had niet het rooms-katholieke Igna-

tiusgymnasium bezocht, maar op de armenschool gezeten en was een vertegenwoordiger van de arbeidersvleugel van de RKSP. Van fractiediscipline wilde Steinmetz niet weten, zolang dit tenminste betekende dat naar de pijpen van Romme moest worden gedanst. Romme leek onder deze omstandigheden steeds meer toe aan een nieuwe uitdaging. In 1933 werd hij echter door Steinmetz afgehouden van een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst van de RKSP voor de Kamerverkiezingen van dat jaar. In 1937 zou hij het raadslidmaatschap verruilen voor de post van minister van Sociale Zaken in het vierde kabinet-Colijn.¹⁰³

Bij de liberalen was nauwelijks van (personele) veranderingen sprake, geheel in lijn met de behoudende koers van de fractie. Het optreden van Boissevain, nog steeds de voorman van de Amsterdamse liberalen, werd vooral gekenmerkt door het vanuit de hoogte afgeven op de sociaal-democraten zonder zelf constructieve alternatieven aan te dragen. Over enige bestuurlijke dadendrang beschikte hij niet. Als wethouder van Volkshuisvesting en Publieke Werken had hij zich de afgelopen twee jaar beperkt tot het uitvoeren van de lopende, door De Miranda geïnitieerde projecten. Zijn collega Vos beschikte duidelijk over meer daadkracht én kennis van zaken. Arts van beroep, werd hij alom gewaardeerd als een vakkundige wethouder van Openbare Gezondheid, maar hij werd naast zijn wethouderschap te druk bezig gehouden door zijn werkzaamheden in Den Haag als lid van de Tweede Kamer om in Amsterdam een diepe indruk achter te laten.

Met het gedwongen vertrek van Abrahams in 1934 was een einde gekomen aan de vertegenwoordiging van de vdb in het college van B&W. De partij die met haar progressief-liberale gedachtegoed voorheen een brugfunctie had vervuld tussen de sociaal-democraten en de burgerlijke fracties, was inmiddels gemarginaliseerd en had daarnaast onder invloed van het financiële beleid van Abrahams en minister Oud veel van haar progressieve imago verloren.¹⁰⁴ De partij miste in Amsterdam bovendien een aansprekende politiek leider die sterk en handig genoeg zou kunnen zijn om voor de vdb ondanks haar bescheiden vertegenwoordiging in de raad, toch een voorname plaats op te eisen. Pas met de entree van Corry Tendeloo in 1938 zou de partij nieuw elan krijgen.

Binnen de SDAP in Amsterdam woedde nog steeds een machtsstrijd die draaide rond de vraag wie de koers van de partij bepaalde: het federatiebestuur of de fractie. Het federatiebestuur, het partijbestuur in de hoofdstad, keerde zich nadrukkelijk tegen het dragen van bestuursverantwoordelijkheid in een college met burgerlijke partijen wanneer die op verdere bezuinigingen bleven aansturen. De federatie stond vanaf 1933 onder leiding van J.W. Matthijsen, die ook zitting had in de gemeenteraad waar hij zich altijd fel tegen bezuinigingsmaatregelen van het college keerde. Matthijsen leek gaandeweg de jaren meer invloed uit te oefenen op de koers van de SDAP-fractie, ten koste van (oud)wethouder De Miranda. In een tijd waarin de SDAP zich landelijk steeds meer in 'burgerlijke' richting ontwikkelde en regerings-deelname zelfs steeds dichterbij leek te komen, zou de partij in Amsterdam onder invloed van Matthijsen, het 'revolutionair-marxistische geweten' van de partij, licht naar links opschuiven. Het nam niet weg dat er binnen de fractie onder leiding van

De Miranda een kleine meerderheid bestond die wél bestuursverantwoordelijkheid wilde dragen, juist ook om zo een tegenwicht te kunnen bieden aan het eenzijdige bezuinigingsbeleid dat tot dan toe gevoerd was.¹⁰⁵

Aan communistische zijde was het in vergelijking met de sociaal-democraten betrekkelijk rustig. Wijnkoop was in 1930 weer in de partij teruggekeerd, nadat hij openlijk boete had gedaan voor zijn dwaling die hem in de jaren twintig van het ware (lees: door de Sovjet-Russen gedicteerde) communisme had vervreemd. De strategie van de partij bleef onveranderd: ook in de eerste helft van de jaren dertig had de CPH de confrontatie met alles en iedereen opgezocht, in het bijzonder met de 'sociaal-fascisten' van de SDAP, de in 1932 als een linkse afsplitsing van de SDAP opgerichte Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP), de trotskisten rond Henk Sneevliet en de NSB. De communisten wisten zich goed te handhaven in de stammenstrijd onder de links-radicalen. Hun consequente agitatie tegen het regeringsbeleid, de groeiende onvrede onder de arbeiders vanwege de structurele werkloosheid, het geruzie binnen de SDAP en de relatieve rust in eigen kring leken de partij in 1935 een goed resultaat te kunnen opleveren. Bovendien hoopte de partij dat de koerswijziging die in 1935 door de Komintern, het door de Russische communisten gedomineerde samenwerkingsverband van communistische partijen van over de gehele wereld, was verordonneerd een gunstig effect zou hebben op de verkiezingsuitslag. Op bevel van Moskou staakten de communisten hun aanvallen op de SDAP en riepen de sociaal-democraten op om een gezamenlijk front te vormen tegen fascisme en nationaal-socialisme.¹⁰⁶ Van de vorming van een 'volksfront' zou echter niets terecht komen, omdat de Nederlandse sociaal-democraten samenwerking met de communisten telkens van de hand wezen.

Een nieuw element aan het front van de Amsterdamse gemeentepolitiek werd gevormd door de rechts-radicalen. In april 1935 deed de NSB voor het eerst mee aan verkiezingen. In aanloop naar de verkiezingen voor de Provinciale Staten hield de partij op 30 maart in de RAI in Amsterdam een Algemene Landdag, een dag later gevolgd door een bijeenkomst speciaal voor de Amsterdamse leden. Als het aan wethouder Kropman lag zou de gemeente druk uitoefenen op de RAI om de NSB buiten de deur te houden, maar De Vlucht en de overige wethouders voelden hier niets voor. Het zou slechts koren op de molen zijn van de NSB die deze jaren elke obstructie van de overheid aangreep voor het voeren van heftige campagnes.¹⁰⁷ De Vlucht spande zich er wel voor in om de overlast rond de Landdag zoveel mogelijk te beperken. Een verzoek van de NSB om op 30 maart in optocht van het Centraal Station naar de RAI te mogen trekken werd door hem afgewezen.¹⁰⁸ Ook probeerde hij te voorkomen dat NSB'ers in den lande massaal per trein naar Amsterdam zouden afreizen. Hij deed een beroep op de Nederlandse Spoorwegen om geen extra treinen naar Amsterdam te laten rijden, maar de NS bleek niet gerechtigd om een verzoek dat aan de daarvoor gestelde voorwaarden voldeed, af te wijzen.¹⁰⁹ De Landdag zelf zou rustig verlopen, maar wel kwam het een dag later in de omgeving van de RAI tot confrontaties tussen de politie en communistische demonstranten, waarbij een demonstrant door een verdwaalde politiekogel werd gedood.¹¹⁰ De verkiezingen zouden de nationaal-socia-

listen uiteindelijk een goed resultaat opleveren. De beweging van Mussert kwam in Amsterdam met bijna elf procent van de stemmen als vierde partij uit de bus. Aan de raadsverkiezingen in juni zou de partij weliswaar niet meedoen, maar toch stonden deze verkiezingen voor een deel in het teken van haar succes een paar maanden eerder. Mussert had namelijk besloten om een stemadvies te geven: de Leider adviseerde de kiezers om hun stem te geven aan het Verbond voor Nationaal Herstel, de Middenstandspartij of kleine confessionele splinterpartijen zoals de Christelijk-Democratische Unie (CDU) en de Katholiek Democratische Partij (KDP).¹¹¹

Het was de vraag of deze partijen het succes van de NSB zouden kunnen evenaren. Vooral de eerste twee partijen deden hiervoor hun uiterste best. De Middenstandspartij was al in de Amsterdamse raad vertegenwoordigd, Nationaal Herstel was een nieuwe partij, opgericht in 1933. De partij trok fel van leer tegen de 'verslapping' van het gezag en beschouwde de communistische beweging als staatsvijand nummer één. De muiterij die begin februari 1933 was uitgebroken op een Nederlands marineschip in Indische wateren had de roep om gezagsversterking verder doen aanwakkeren. De oprichting van Nationaal Herstel moet tegen deze achtergrond worden geplaatst, al dateert het initiatief tot oprichting al van 1932. Bij de parlementsverkiezingen van 1933 had de partij, die kampte met een tekort aan politieke zwaargewichten, een teleurstellend resultaat geboekt. Met de hoogbejaarde oud-oppperbevelhebber van de strijdkrachten generaal C.J. Snijders als lijsttrekker wist Nationaal Herstel slechts één zetel te behalen.¹¹² Bij de raadsverkiezingen in Amsterdam werd opnieuw een slecht resultaat geboekt. Terwijl de partij bij de gemeenteraadsverkiezingen in Den Haag vier zetels zou weten te veroveren bleef men in Amsterdam op een zetel steken.¹¹³ Ook de Middenstandspartij van Weiss wist niet mee te liften op het succes van de NSB: alleen Weiss zelf wist zijn zetel te behouden. Veel van de kiezers die bij de Provinciale Staten hun stem aan de NSB hadden gegeven waren thuis gebleven; vooral in de buurten waar de NSB goed had gescoord was het percentage niet-stemmers hoog.¹¹⁴ Bovendien hadden de gevestigde partijen, in het besef dat de NSB en aanverwante organisaties wel eens voor een belangrijke verschuiving in het politieke landschap zouden kunnen zorgen, in hun campagnes bijzondere aandacht besteed aan de positie van de middenstanders.¹¹⁵

Hoewel de rechts-radicalen partijen geen doorbraak wisten te forceren vonden er in 1935 toch verschuivingen plaats in het Amsterdamse politieke landschap. De links-radicalen – de communisten en revolutionair-socialisten – behaalden met in totaal acht zetels in de raad het beste resultaat sinds hun gloriejaar 1919. De Communistische Partij van Nederland (CPN) – de CPN had in 1935 haar naam veranderd – boekte haar winst in oude arbeidersbuurten als de Jordaan; de partij werd hier zelfs groter dan de SDAP. De communisten leken te profiteren van het feit dat zij zich als enige partij nadrukkelijk richtten tot de werklozen. De overige partijen besteedden aan hen nauwelijks aandacht, ook de SDAP niet.¹¹⁶ In het kielzog van de communisten wist ook de Revolutionair Socialistische Arbeiderspartij een zetel binnen te slepen. De partij was in het voorjaar van 1935 ontstaan uit een fusie van de Revolutionair Socialistische Partij en de OSP. Oud-osp-voorman P.J. Schmidt nam

namens de nieuwe partij zitting in de raad. In 1936 gaf hij zijn zetel al weer op, nadat hij met ruzie uit de partij was gestapt. In 1939 zou hij weer terugkeren in de raad, deze keer als vertegenwoordiger van de SDAP.¹¹⁷ Winst was er ook voor de sociaal-democraten: de partij haalde een zetel meer dan vier jaar daarvoor, terwijl wel minder stemmen waren behaald. De SDAP dankte de winst aan het nieuwe kiesstelsel dat haar een restzetel opleverde. De partij had op meer gehoopt, maar had veel concurrentie van de radicaal linkse partijen te duchten gehad. Kennelijk was haar campagne niet bij de kiezer aangeslagen. De SDAP had zich niet op de actuele nood van de werklozen gericht, zoals de communisten dat gedaan hadden, maar een plan gepresenteerd dat Amsterdam er in economisch opzicht weer bovenop moest helpen. Het was opgesteld door De Miranda en droeg ook zijn naam. Het Plan De Miranda zou het alternatief moeten vormen voor de 'afbraakpolitiek' die het college, in navolging van de regering-Colijn had gevoerd. Het behelsde onder meer de uitvoering van openbare werken met de bedoeling zo de werkgelegenheid te vergroten. Zou de partij weer zitting nemen in het college van B&W dan zou dit plan het uitgangspunt van het beleid van het college moeten vormen. De burgerlijke partijen kregen ten slotte de rekening gepresenteerd voor het bezuinigingsbeleid van het college. De liberalen verloren een zetel en bereikten met in totaal drie zetels in de raad een absoluut dieptepunt. Ook de ARP en CHU verloren allebei een zetel. Zij hadden ook te kampen gehad met concurrentie van de CDU, een protestants-christelijke, pacifistische partij met een progressief profiel die één zetel wist te veroveren.¹¹⁸ De RKSP wist haar zeven zetels te behouden.

Binnen deze constellatie bestond behoefte aan leiderschap, aan bestuurders die in staat waren om de politieke meningsverschillen voor even opzij te schuiven en het belang van goed bestuur voorop stelden. Er moest een nieuw college worden gevormd en het liefst een college dat kon rekenen op zo breed mogelijke steun vanuit de raad, zodat het in staat zou zijn om tot het krachtige beleid te komen dat Amsterdam door de crisis heen kon helpen. In de jaren twintig hadden Wibaut en Romme daartoe een enkele keer het initiatief genomen, zoals in 1929 toen de SDAP na twee jaar 'oppositie' weer in het college terugkeerde. Wibaut had de gemeentepolitiek echter vaarwel gezegd en met diens opvolger De Miranda onderhield Romme geen vertrouwelijke relatie. Hier lag mogelijk een taak weggelegd voor De Vlucht. Hij was niet alleen een van de meest ervaren bestuurders in de hoofdstedelijke gemeentepolitiek, maar ook een bestuurder die kon rekenen op een breed draagvlak in politiek en samenleving. Normaliter was de burgemeester niet bij dergelijke onderhandelingen betrokken, maar in 1935 lag hier de ruimte voor hem om het heft in handen te nemen. Hoewel de samenstelling van het college uiteindelijk nog altijd door de raad werd bepaald, zou De Vlucht zich in 1935 opwerpen als de formateur van de nieuwe 'stadsregering'.

FORMATEUR DE VLUCHT

Afgaande op de verkiezingsuitslag waren er verschillende opties voor de vorming van een nieuw college. Links beschikte over een meerderheid: de sociaal-democra-

Tijdens een bijzondere raadsvergadering in 1936 presenteerde De Vlucht het manifest voor werkverruiming. De actie was een initiatief van de door De Miranda voorgezeten commissie van advies inzake bestrijding van de werkloosheid. Achter de 'groene tafel' van het college van B&W bevinden zich van links naar rechts de wethouders Baas, Boekman en De Miranda, burgemeester De Vlucht, gemeentesecretaris Van Lier, de lege stoel van wethouder Kropman, Rustige en Van Meurs. Tegen de wand achter de tafel van het college van B&W zijn de wandschilderingen te zien van J. Thorn Prikker. Hij overleed tijdens de werkzaamheden en kon zijn kunstwerk dan ook niet voltooien. Zie: Roegholt, 1919/1945 64. IISG

ten en links-radicalen bezetten 25 van de 45 zetels in de gemeenteraad. Voor *De Telegraaf* was de verkiezingsuitslag in Amsterdam dan ook reden om haar lezers het schrikbeeld van een 'roode dictatuur' voor te houden.¹¹⁹ Heel reëel leek deze vrees echter niet te zijn. Er waren binnen de SDAP wel voorstanders van een volksfrontpolitiek te vinden, maar in de meerderheid waren zij niet. Federatievoorzitter en fractielid Matthijsen verwierf met zijn pleidooi voor samenwerking met de communisten de steun van zes van zijn fractiegenoten.¹²⁰ De Miranda maakte aan alle interne discussies een einde door in een persbericht bekend te maken dat van samenwerking met de communisten geen sprake zou zijn. De sociaal-democraten zouden evenmin bereid zijn om onderhandelingen te voeren met 'fascistische groepen' waartoe Nationaal Herstel en de Middenstandspartij werden gerekend.¹²¹ Een

andere optie voor de sociaal-democraten was om in navolging van hun Rotterdamse collega's een minderheidscollege te vormen. Ook in Rotterdam beschikte de SDAP samen met de links-radicalen partijen over een meerderheid, maar net als in Amsterdam hadden de sociaal-democraten samenwerking met hen van de hand gewezen. Nu de burgerlijke partijen hadden besloten na drie jaar straf bezuinigen af te zien van het dragen van bestuursverantwoordelijkheid uit vrees dat de SDAP anders bij de volgende verkiezingen een absolute meerderheid zou behalen, namen de sociaal-democraten, die de afgelopen jaren net als in Amsterdam oppositie tegen het college hadden gevoerd, in de Maasstad alle bestuursstaken op zich.¹²² In Amsterdam had De Miranda echter besloten om aan te sturen op een college met de confessionele partijen en zonder de liberalen: een college waarin de sociaal-democraten weer drie wethouderszetels zouden bezetten en het Plan De Miranda het uitgangspunt zou vormen van het sociaal-economische beleid. Voor zichzelf had hij alvast Financiën gereserveerd, om vanuit deze post leiding aan de uitvoering van zijn plan te kunnen geven.¹²³

De confessionele partijen en de Vrijheidsbond stuurden onder aanvoering van Romme echter aan op een college op brede basis – met vertegenwoordigers van de SDAP, VDB, de Vrijheidsbond en de confessionele partijen – waarin de SDAP met twee posten genoeg zou moeten nemen. De onderhandelingen over de vorming van een nieuw college verliepen daarom moeizaam. De Miranda kreeg de indruk dat de burgerlijke partijen huiverig waren om toenadering tot de sociaal-democraten te zoeken: 'vermoedelijk zullen zij niet bereid zijn *tezamen* met de soc[ialisten] een college te vormen, wel naast hun zitting nemen.'¹²⁴ Officiële onderhandelingen over de vorming van een nieuw college gingen de burgerlijke fracties inderdaad uit de weg: de communicatie verliep via De Vlucht die ook zo zijn eigen ideeën had over de samenstelling van de wethoudersgroep. De burgemeester liet De Miranda weten dat Financiën en Bedrijven wat hem betreft in handen zouden blijven van één wethouder en wel het liefst van Rustige. Wel zegde hij toe, dat hij bij de burgerlijke fracties duidelijkheid zou vragen over hun stemgedrag bij de wethoudersverkiezingen.¹²⁵ Noch over de verdeling van de wethouderszetels noch over het programma voor de komende vier jaar zou voor de wethoudersverkiezingen overeenstemming worden bereikt. De sociaal-democraten maalden er niet om. Ze hadden zich inmiddels verzekerd van de steun van de christen-democraat G.A. Roobol en het onafhankelijke raadslid M. de Hartogh die hen aan drie wethoudersposten zouden helpen. Ook zouden zij de liberalen uit het college weten te houden. Het nieuwe college zou bestaan uit de zittende confessionele wethouders Kropman, Baas en Rustige en de sociaal-democraten Boekman, De Miranda en Van Meurs. Van Meurs had in het verleden als bankwerker bij de Gemeentetram gewerkt en carrière gemaakt binnen de socialistische vakbond voor overheids personeel. In 1923 was hij in de raad gekozen, waar hij zich onder meer had ingezet voor medezeggenschap voor het personeel van de gemeentebedrijven. Van Meurs behoorde tot de gematigde vleugel van de SDAP-fractie. Zijn verkiezing kon dan ook gezien worden als een nederlaag voor Matthijsen.¹²⁶

Het deed De Vlucht deugd, zo deelde hij de wethouders tijdens de eerste vergadering van het nieuwe college mee, dat de sociaal-democraten hadden aangegeven zich niet door politieke meningsverschillen, maar door 'zakelijke overwegingen' te willen laten leiden bij het bestuur van de gemeente.¹²⁷ Aan wethouder Baas had hij toevertrouwd dat hij 'hoop [had] op een niet te kortstondige samenwerking'.¹²⁸ Het gevaar van een Amsterdams volksfront van sociaal-democraten en communisten was voorlopig afgewend en het college zou niet langer op hoeven te boksen tegen de oppositie van de sociaal-democratische raadsfractie. De Miranda was er bovendien in geslaagd om Matthijssen op afstand te houden, waarmee een verdere polarisatie van de politieke verhoudingen in Amsterdam voorlopig leek afgewend. Stapten de sociaal-democraten echter uit het college, dan was de kans groot dat onder invloed van Matthijssen de fractie toch toenadering tot de communisten zou zoeken. In de wetenschap dat ook Matthijssens politieke opponent De Miranda er daarom belang bij had de samenwerking te laten slagen, zag De Vlucht wel mogelijkheden om het een tijdje met dit college vol te houden.

De verdeling van de wethoudersposten zorgde niettemin voor het nodige politieke geruzie en getouwtrek. De Miranda hield nog steeds vast aan Financiën, maar De Vlucht kreeg zijn zin: de post bleef in handen van Rustige. De stem van De Vlucht had de doorslag gegeven. Hij wilde de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de bezuinigingsmaatregelen die de gemeente ook de komende periode zou (moeten) nemen niet in handen leggen van een sociaal-democraat die zich de afgelopen jaren tegen de gemeentelijke bezuinigingen had verzet. Ook het waarnemend burgemeesterschap ging opvallend genoeg aan de neus van De Miranda voorbij. Er werd gebroken met de gewoonte om deze post te gunnen aan de oudste wethouder van de grootste fractie in het college, in casu De Miranda. De Vlucht en de burgerlijke wethouders gaven de voorkeur aan Kropman. Er is wel gesuggereerd dat aan deze beslissing een antisemitisch motief ten grondslag lag, maar waarschijnlijker is dat De Miranda, die een aantal jaren eerder wel tot waarnemend-burgemeester was benoemd, naast deze post greep, omdat De Vlucht en de confessionele wethouders in deze roerige jaren de verantwoordelijkheid voor het politiebeleid bij afwezigheid van De Vlucht niet in handen van een sociaal-democraat wilden leggen.¹²⁹ Commissaris der Koningin Röell had de minister van Binnenlandse Zaken begin mei 1933 bijvoorbeeld laten weten dat hij geen sociaal-democraten meer voor burgemeestersposten zou voordragen, omdat op hen 'voor de handhaving van het gezag niet onder alle omstandigheden valt te rekenen'.¹³⁰

Ondanks de nauwelijks verholten tegenzin waarmee de wethouders van de SDAP, RKSP, ARP en CHU in september 1935 opnieuw de samenwerking waren aangegaan zou er toch snel een goede werkrelatie ontstaan. De wethouders zouden elkaar de komende jaren steeds meer vinden in hun kritiek op minister van Financiën Oud die vanwege zijn aanhoudende bezuinigingsvoorstellen en de kritiek op de Amsterdamse financiële politiek uitgroeide tot hun gemeenschappelijke 'vijand'. Mede onder invloed van het optreden van Oud kwam er ook enige beweging in het burgerlijke blok, waar de onvrede over het eenzijdige bezuinigingsbeleid toenam. Werd een

‘Den Haag 113104 antwoordt niet!’

De Vlugt riep eind jaren dertig tevergeefs de hulp in van zijn partijgenoot J.A. de Wilde, minister van Financiën in het vierde kabinet Colijn die net als zijn voorganger Oud de gemeente op financieel terrein de duimschroeven aandraaide. Tekening van L.J. Jordaan in *De Groene Amsterdammer* 5 maart 1938. Atlas Van Stolk, Rotterdam

door de minister van Financiën opgelegde loonsverlaging voor het gemeentepersoneel van vijf procent door de drie burgerlijke wethouders en De Vlucht nog aanvaard, een raadsmeerderheid, waaronder enkele katholieke raadsleden, wees dit voorstel van de hand.¹³¹ De regering liet het hier echter niet bij zitten en schorste het raadsbesluit, om de loonsverlaging uiteindelijk alsnog dwingend aan de gemeente op te leggen. Het loonpeil was nu in vier jaar tijd met twintig tot dertig procent gedaald.¹³² De Vlucht volgde vooralsnog de koers van de regering. Hij was gevoelig voor de dreigementen uit Den Haag dat Amsterdam steun uit het werkloosheidssubsidiefonds zou worden ontzegd wanneer de gemeente zou weigeren het mes te zetten in de uitgaven. De raad weigerde echter nog langer aan het rigoureuze bezuinigingsbeleid mee te werken en verhoogde zelfs enkele posten op de begroting voor 1936. Ook deze raadsbesluiten zouden door de regering worden vernietigd. De Vlucht hekelde de houding van de raad.¹³³ In de loop van 1936 drong bij De Vlucht en Rustige niettemin het besef door dat verdere bezuinigingen onmogelijk waren. Toen de wethouder van Financiën begin 1937 van Den Haag te horen kreeg dat de gemeente geacht werd nóg meer te bezuinigen liet hij de regering weten dat er dan wel een 'flinke politiemacht' naar de hoofdstad gezonden moest worden om de onvrede die dit zou oproepen de baas te kunnen.¹³⁴ Den Haag bleek hier niet van onder de indruk. Mocht Amsterdam volharden in zijn weigering begrotingsposten te schrappen die in de ogen van de minister niet genoeg gerechtvaardigd of onvoldoende gedekt waren, dan dreigde Oud opnieuw de subsidiekraan verder dicht te draaien.¹³⁵

Het terugkerende twistpunt tussen gemeente en rijk betrof de 'bijzondere bijdragen' in de werkloosheidslasten die de gemeente uit het in 1935 ingestelde werkloosheidssubsidiefonds ontving. Amsterdam vond dat het recht had op het wettelijk vastgelegde maximumbedrag, gezien de 'straffe bezuinigingen' die waren doorgevoerd. Dit zou betekenen dat de gemeente door het rijk voor 99 procent in de kosten van de werkloosheidsuitgaven zou worden gedekt. Hieraan was door het rijk echter de voorwaarde verbonden, dat de begroting volledig voldeed aan de door de regering daaraan te stellen voorwaarden.¹³⁶ Het was een belangrijk drukmiddel waarmee de regering effectief invloed kon uitoefenen op het gemeentelijke financieel beheer. Minister van Financiën De Wilde, een partijgenoot van De Vlucht die in 1937 Oud zou opvolgen en eerder enkele jaren de post van Binnenlandse Zaken had bekleed, zette het beleid van zijn voorganger voort en leek niet bereid de gemeente financieel tegemoet te komen, ondanks herhaalde pleidooien van De Vlucht en Rustige. Extra miljoenen voor Amsterdam zouden, gezien de grote tekorten van de stad, volgens De Wilde 'druppels op een gloeiende plaat' zijn. En zeker nu de sociaal-democraten in het college waren teruggekeerd, wantrouwde de regering de Amsterdamse wil tot bezuinigen. De gemeente kon pas aanspraak maken op extra steun als daarmee de begroting sluitend gemaakt zou kunnen worden. Met een gat van twintig miljoen op de begroting voor 1938 was dit echter ver weg.¹³⁷ In de correspondentie met Amsterdam hamerde de regering er dan ook op dat de 'gemeentelijke bemoeiingen' eenvoudigweg terug moesten worden gebracht 'tot een niveau, dat overeenstemt met de beschikbare middelen'.¹³⁸ Ook de niet-sociaal-democratische leden van het college

van B&W zagen echter nauwelijks nog mogelijkheden om in de uitgaven te snoeien. Voor De Vlucht was deze hopeloze situatie reden om een vertrek uit Amsterdam te overwegen. Hij had zich ervoor ingezet om de politieke verhoudingen in Amsterdam te stabiliseren en de financiën op orde te brengen in nauwe samenwerking met Rustige, die dankzij de steun van De Vlucht nog steeds de verantwoordelijkheid droeg voor de gemeentefinanciën. Het zat De Vlucht dwars dat Den Haag zijn inspanningen niet beloonde, maar de problemen van de gemeente alleen maar vergrootte. Dat de verantwoordelijkheid voor dit beleid deels werd gedragen door partijgenoten van De Vlucht maakte de situatie alleen maar pijnlijker.

Na jaren van vergaande bezuinigingen en herhaaldelijke smeekbedes aan het adres van de regering was begin 1938 voor De Vlucht de maat vol. Hij vertrouwde wethouder Baas toe het zat te zijn 'elk jaar als bedelaar naar den Haag [te] gaan'. Hij had zijn ontslagbrief al geschreven. In zijn dagboek verklaarde Baas De Vlucht's dreigement uit 'een tikje gekrenkte ijdelheid (...) [,] maar ook een beetje fysieke afmatting'. Na zeventien jaar aan het hoofd van het Amsterdamse stadsbestuur gestaan te hebben leek De Vlucht, die in december 1937 65 was geworden, toe aan een andere, minder veeleisende betrekking. Hij kon de energie niet meer opbrengen om het gevecht met het rijk over de gemeentefinanciën voort te zetten en zag er geen heil in om 'aan het hoofd van een opstandig Amsterdam tegen Colijn en de Wilde [te] gaan vechten'.¹³⁹ De Vlucht zal er geen behoefte aan hebben gehad om in Amsterdam op het schild te worden gehesen als de leider van het verzet tegen het beleid van zijn Haagse partijgenoten. Mogelijk wilde De Vlucht zijn vertrek ook als een pressiemiddel gebruiken om de regering tot meer coulance te bewegen in de wetenschap dat het lastig zou zijn op korte termijn voor hem een opvolger te vinden. De geschikte kandidaten lagen, zoals al eerder was gebleken, immers niet voor het oprapen en het burgemeesterschap van Amsterdam was vanwege de bestaande politieke en financiële spanningen ook niet bepaald een aantrekkelijke post.

Baas oefende grote druk uit op De Vlucht om toch aan te blijven. Hij toonde begrip voor De Vlucht's standpunt, maar was van mening dat de burgemeester het niet kon maken nu heen te gaan, te meer daar voor 1938 het veertigjarige ambtsjubileum van koningin Wilhelmina op het programma stond en opstappen onder deze omstandigheden als een belediging van de vorstin opgevat zou kunnen worden. De Vlucht besloot na herhaaldelijk aandringen van Baas voor de laatste keer het gesprek met Colijn aan te gaan, alvorens hij een definitief besluit zou nemen. Dit overleg vond plaats in het Zwitserse Arosa, waar Colijn op vakantie was.¹⁴⁰ Ver weg van de Amsterdamse hectiek slaagde Colijn er kennelijk in De Vlucht een ontslag op korte termijn uit het hoofd te praten, want bij terugkomst in Nederland besloot De Vlucht zijn ontslagbrief niet te verzenden. Hij liet de wethouders weten, dat hij met Colijn had afgesproken in ieder geval aan te blijven tot en met de jubileumfeesten in september.¹⁴¹ Zijn strijdbaarheid had De Vlucht nog niet verloren. Kort na zijn terugkeer in Nederland liet hij minister van Financiën De Wilde namens het college weten, dat verdere bezuinigingen niet mogelijk waren 'zonder vitale delen van de geestelijke, culturele en lichamelijke volkskracht onherstelbaar te beschadigen'. De begroting

zou pas weer kunnen sluiten, wanneer het rijk substantieel zou bijdragen in de dekking van de werkloosheidslasten van de gemeente.¹⁴² Zelfs de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, in eerdere jaren verantwoordelijk voor de afwijzing van menige gemeentebegroting, raakten in 1938 overtuigd van het feit dat Amsterdam met een structureel tekort te kampen had dat niet door verdere bezuinigingen gedekt kon worden. Ze lieten de minister van Financiën weten dat Amsterdam recht had op extra financiële steun.¹⁴³

Er zat dus enige beweging in de zaak, al was De Wilde nog steeds niet bereid Amsterdam financiële toezeggingen te doen.¹⁴⁴ Binnenlandse Zaken zocht wel toenadering tot Amsterdam: uit een vergelijking van Amsterdam met elf andere grote gemeenten was het ministerie gebleken dat de stad wel erg weinig steun kreeg uit het werkloosheidssubsidiefonds. De regering wilde echter nog niet met extra geld over de brug komen, omdat er een nieuwe financiële regeling voor de gemeenten in de maak was. Het college wilde hierop niet wachten: 'goede gronden om aan Amsterdam de bijzondere bijdragen in de werkloosheidslasten niet toe te kennen tot de bedragen, welke blijkens de rekeningen noodig zijn, kunnen niet worden aangevoerd'. Eerder al had De Vlucht tijdens een bijeenkomst van de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten de regering opgeroepen de gemeenten de 'rechtmatige bijdragen' in de werkloosheidslasten te verstrekken. Begin 1940 kwam het dan toch tot een oplossing. Nadat het rijk inzicht had gekregen in de gemeentelijke boekhouding kon Amsterdam in het voorjaar van 1940 voor de periode 1937-1940 alsnog een bedrag van negentien miljoen gulden tegemoet zien.¹⁴⁵

Dat het zo lang had geduurd, had voor een belangrijk deel te maken met het feit dat Den Haag het verlenen van financiële hulp aan Amsterdam gelijk leek te stellen met het vullen van een bodemloze put. Er bleven bij de regering twijfels bestaan over het Amsterdamse bezuinigingsbeleid, ook toen Rustige en De Vlucht de regie over de gemeentefinanciën in handen hadden genomen. De gemeente had het zichzelf lastig gemaakt, door vast te blijven houden aan het principe van gemeentelijke financiële autonomie. Voor de antirevolutionair De Vlucht was dit ook een principiële kwestie. Terwijl in Rotterdam rijksaccountants de begroting hadden doorgelicht, weigerde Amsterdam deze inmenging in zijn financiële aangelegenheden toe te staan.¹⁴⁶ Het voedde alleen maar de geruchten in Den Haag, dat het Amsterdamse college onder invloed van de sociaal-democraten nog steeds op te grote voet leefde en de regering geen inzicht in haar uitgavenpatroon wilde bieden.¹⁴⁷ Het zou uiteindelijk tot het begin van 1940 duren voordat Amsterdam het hoofd boog voor Den Haag en haar begroting aan een uitgebreid onderzoek door het rijk liet onderwerpen.¹⁴⁸

Meer dan voorheen had De Vlucht zich vanaf 1933 ingelaten met het gemeentelijke financiële beleid. Met het wegvallen van Wibaut, het vertrek van de sociaal-democraten uit het college en later het gedwongen opstappen van Abrahams was ruimte ontstaan voor de burgemeester om in nauwe samenwerking met Rustige de regie over de gemeentefinanciën in handen te nemen. Daarbij kwam dat het gemeentelijke financiële beleid steeds minder een zaak werd van raad en college, maar vastgesteld werd – zij het niet van harte – in samenspel met en onder druk

van de regering en Gedeputeerde Staten. In de contacten met deze instanties was een belangrijke rol weggelegd voor de burgemeester als intermediair tussen de verschillende bestuursorganen, maar in de praktijk vooral ook als behartiger van de Amsterdamse belangen. Het bezorgde De Vlucht in Amsterdam een reputatie als verdediger van de Amsterdamse trots en 'zelfstandigheid' tegen de Haagse bedilzucht. De Vlucht zou er echter niet in slagen zijn partijgenoten in de regering ervan te overtuigen dat Amsterdam meer krediet verdiende dan het kreeg. Dit had deels te maken met de weigering van Amsterdam om de gemeentelijke boekhouding in Den Haag op tafel te leggen, maar vloeiende in belangrijke mate ook voort uit het vastgeroeste beeld dat Den Haag had van de Amsterdamse spilzucht.

1939 was een hectisch jaar voor De Vlucht. Terwijl de financiële perikelen leken te worden opgelost werd De Vlucht met een nieuwe kwestie geconfronteerd die de gemeenteraden in Amsterdam maandenlang bezig zou houden. Begin 1939 was het erfpachtschandaal losgebarsten met publicaties in *De Telegraaf* over de handel in erfpachtgrond in Amsterdam en de betrokkenheid hierbij van wethouder De Miranda en zijn partijgenoot Gulden. In het voorafgaande jaar waren de spanningen tussen wethouder van Publieke Werken en Volkshuisvesting De Miranda en de directeur van Publieke Werken De Graaf hoog opgelopen. Directeur en wethouder konden al langer niet door een deur, maar in 1938 werden de verhoudingen daadwerkelijk onwerkbaar. Voor De Miranda zou het erfpachtschandaal, dat niet los kan worden gezien van zijn conflict met De Graaf, in persoonlijk en politiek opzicht desastreuze gevolgen hebben.

HET ERFPACHTSCHANDAAL

Het verkiezingsjaar 1939, met verkiezingen voor de Provinciale Staten in april en voor de gemeenteraad in juni, begon voor de SDAP desastreuus. Op 6 januari 1939 opende *De Telegraaf* met een bericht over zwendel met erfpachtgronden in Amsterdam waarbij wethouder De Miranda, diens zoon Bram en het sociaal-democratische raadslid Gulden betrokken zouden zijn. De krant wist te melden dat Justitie al maanden bezig was met onderzoek naar onrechtmatige praktijken bij de uitgifte van erfpachtgrond. Bouwgronden van de gemeente zouden zijn toegewezen aan 'aannemers' die de grond niet zelf bebouwden, maar deze met flinke winst doorverkochten aan bonafide aannemers die dat wel van plan waren. Bepaalde personen zouden financieel van deze handel in erfpachtgronden hebben geprofiteerd, Bram de Miranda voorop. De oudste zoon van de wethouder zou in opdracht van een aantal aannemers zijn vader hebben beïnvloed bij de gronduitgifte, waarvoor hij als wethouder van Publieke Werken de verantwoordelijkheid droeg.¹⁴⁹

De publicaties over het 'erfpachtschandaal' hielden de komende dagen aan. Ze waren allerm minst louter de vrucht van hoogstaand journalistiek speurwerk, maar mede te danken aan een lek binnen de Amsterdamse gemeente; de krant kon voor haar berichtgeving onder meer putten uit de correspondentie die De Graaf, de directeur van Publieke Werken, en De Miranda hadden gevoerd over misstanden bij de

dienst. Van het dossier dat De Graaf, die in onmin was geraakt met zijn wethouder, hierover had samengesteld waren door hem niet minder dan tien kopieën in omloop gebracht, zodat de directeur op zijn minst verweten kon worden bepaald onzorgvuldig met deze vertrouwelijke papieren om te zijn gegaan.¹⁵⁰ *De Telegraaf* richtte haar pijlen voornamelijk op de joodse sociaal-democratische gemeentepolitici Gulden, De Miranda en Boekman. De berichtgeving kreeg daarmee haast automatisch een antisemitische ondertoon met joodse politici die van onzuiver financieel handelen werden beschuldigd. De krant die onder hoofdredacteur J.M. Goedemans een rechts-nationalistische koers voer en deze jaren een bijzondere neus voor schandalen aan de dag legde, had het niettemin in de eerste plaats op de positie van de SDAP in Amsterdam gemunt.¹⁵¹

De Miranda liet in reactie op de berichtgeving in *De Telegraaf* een persbericht uitgaan waarin hij alle aantijgingen aan zijn adres weerlegde. Hij herhaalde dit verweer op 11 januari tijdens de eerste raadsvergadering na de publicaties. Zijn collega-wethouders had hij inmiddels laten weten dat zijn zoon hem één keer had aangesproken over gronduitgifte; De Miranda had dit direct afgekappt. Hij verklaarde daarnaast al langer op de hoogte te zijn geweest van het onderzoek naar Gulden. De Miranda had zijn partijgenoot eind 1938 met medeweten van De Vlucht, maar zonder de wethouders hierover te informeren, ter verantwoording geroepen, nadat een hoofdambtenaar van de gemeente hem van onzuivere handelingen had beschuldigd. De Miranda had Gulden zo de kans willen geven om zich te verdedigen, voordat de zaak in de openbaarheid zou worden gebracht. Niet alle wethouders waren over deze handelwijze van De Miranda evenzeer te spreken, omdat De Miranda de verdenking op zich laadde de zaak in de doofpot te hebben willen stoppen.¹⁵²

De grote afwezigheid bij de raadsvergadering van 11 januari was De Vlucht. De publicaties in *De Telegraaf* hadden voor hem geen aanleiding gevormd om terug te keren van vakantie. De Vlucht verbleef sinds het begin van het jaar in Nice in de villa van margarinefabrikant Samuel van den Bergh, vader van het voormalige sociaal-democratische raadslid G. van den Bergh. Op aandringen van Boekman had waarnemend-burgemeester Kropman wel contact opgenomen met De Vlucht en hem verzocht naar Amsterdam af te reizen, maar mede op advies van Baas was De Vlucht daar niet op ingegaan.¹⁵³ Volgens Baas zou de terugkeer van de burgemeester 'te veel reliëf aan de zaak geven'. De Vlucht moest er bovendien voor waken 'redder der soc. dem. [te] spelen'.¹⁵⁴ Baas leek het gewicht van het gebeuren nog niet goed te beseffen. De Vlucht hoefde niemand te redden, maar van een burgemeester mocht in deze situatie toch op zijn minst verwacht worden, dat hij zich ter plaatse op de hoogte liet stellen van de ontwikkelingen en persoonlijk toezag op een goede afhandeling van zaken. Zijn weigering spoorslags naar Amsterdam af te reizen op een moment waarop de Amsterdamse gemeentepolitiek geteisterd werd door een schandaal waarin een van zijn wethouders ongewild een hoofdrol vervulde, betekende in feite, dat hij zijn (bestuurlijke) plicht verzaakte.¹⁵⁵

Borrie, de biograaf van De Miranda, suggereert dat De Vlucht wegbleef om lastige vragen over het justitieel onderzoek naar de erfpachttuitgifte in Amsterdam te

ontwijken.¹⁵⁶ De Vlucht was echter van dit onderzoek onkundig gelaten. Officier van justitie Van Thiel had, uit twijfel over de wil van De Vlucht om op het terrein van de erfpachttuitgifte de onderste steen boven te krijgen, besloten De Vlucht niet van het onderzoek op de hoogte te stellen. Een eerder, door De Vlucht zelf ingesteld politie-onderzoek naar de erfpachttuitgifte in Amsterdam was namelijk een zachte dood gestorven. Het betreffende politierapport was door De Vlucht onder de pet gehouden: 'kwaadsprekers beweren, dat dit rapport sluimert in 's Burgemeesters kamer', aldus Van Thiel in een brief aan de procureur-generaal. Waarom De Vlucht reden had gezien dit rapport aan de openbaarheid te onttrekken, vermeldde Van Thiel niet. Nu er opnieuw een geruchtenstroom op gang was gekomen had Van Thiel het raadselachtig gevonden dat het college geen stappen had ondernomen om de aard en bron van de geruchten te onderzoeken. De officier van justitie had er al met al geen 'fiducie' in gehad dat De Vlucht zelf een grondig onderzoek zou instellen en daarop zelf maar het initiatief genomen en om eventuele tegenwerking van B&W te voorkomen besloten het college in het ongewisse te laten. Ook secretaris-generaal van Justitie J.R.M. van Angeren, die de minister van Binnenlandse Zaken op de hoogte stelde van de bevindingen van Van Thiel, vond dat het optreden van De Vlucht en van het college van B&W als geheel in het verleden te wensen had overgelaten, omdat onvoldoende was opgetreden tegen de misstanden waarmee de uitgifte van gronden in erfpacht in Amsterdam gepaard was gegaan.¹⁵⁷

Mogelijk werd Van Thiels opstelling mede bepaald door het feit dat De Vlucht een verleden had als makelaar en 'bouwmeester' en nog steeds goede contacten met de Amsterdamse aannemers- en bouwwereld onderhield. De formele banden waren weliswaar doorgesneden toen De Vlucht in 1918 tot wethouder werd gekozen en hij zijn president-commissariaat bij de ABM neerlegde, nadat hij zich al eerder uit zijn eigen aannemersbedrijf had teruggetrokken. Zijn oudste zoon was echter in 1930 toegetreden tot de raad van commissarissen van de ABM en De Vlucht zal mede daarom nog steeds informele banden hebben onderhouden met de bouwwereld waarvan hij al vanaf zijn adolescentie deel had uitgemaakt. Een geheel onafhankelijke positie leek De Vlucht in deze kwestie niet in te nemen.

Pas na de publicaties in *De Telegraaf*, die volgens Van Thiel zoals altijd weer 'in troebel water [aan het] visschen' was geweest, had hij bij afwezigheid van De Vlucht loco-burgemeester Kropman van het justitieel onderzoek op de hoogte gesteld. Ruim een maand later, op 10 februari 1939, presenteerde Van Thiel de conclusies van zijn onderzoek aan de procureur-generaal. Het was Justitie gebleken dat De Miranda

geen cent genomen heeft van dit gesjacher [sic] in erfpachtsgronden en nog veel minder Ir. de Graaff, [sic] dien ik al jaren ken als een door en door fatsoenlijk hoofdambtenaar (...). Wethouder De Miranda is een krachtfiguur, die kostte wat wil in Amsterdam wilde laten bouwen om daardoor de werkloosheid te doen verminderen, maar ook een man die blind is geweest voor de vriendenkliek, die geraffineerd en geslepen, hem aanmoedigde, steeds meer gronden uit te geven, er wel voor zorgende, dat dit voordeel hun niet ontging.

Van begin af aan heb ik vermoed, dat Gulden de man was, die achter deze affaire zat en de touwtjes daarvan in handen had'.¹⁵⁸

Het justitieel onderzoek had dus voor De Miranda geen belastende feiten opgeleverd, maar wel voor diens partijgenoten, in het bijzonder voor Gulden. Dat het de komende maanden toch vooral De Miranda was die het vuur na aan de schenen werd gelegd had, naast het feit dat hij de voorman van de Amsterdamse SDAP was, alles te maken met de verstoorde verhoudingen tussen de wethouder en de directeur van Publieke Werken. Van De Vlucht, die met De Graaf op vriendschappelijke voet verkeerde, hoefde De Miranda geen hulp te verwachten. Voor de burgemeester woog zijn band met de dienst die hij tussen 1918 en 1921 als wethouder had beheerd zwaarder dan zijn band met een wethouder met wie hij sinds 1919 op enkele korte onderbrekingen na had samengewerkt. Nu De Miranda, mede door toedoen van De Graaf, ten val werd gebracht, voelde De Vlucht zich niet geroepen hem de helpende hand toe te steken.

DE DUBIEUZE AANPAK VAN DE COMMISSIE-BOISSEVAIN

Het erfpachtstelsel stond al sinds de invoering in 1896 ter discussie. De Vlucht had in een van zijn eerste redevoeringen als raadslid in 1915 gepleit voor afschaffing van het stelsel, omdat het particulier initiatief erdoor belemmerd zou worden en de gemeente de onmiddellijke opbrengst van de verkoop van de gronden goed kon gebruiken.¹⁵⁹ Voorstanders van het erfpachtstelsel voerden hiertegen aan, dat grondspeculatie diende te worden tegengegaan en konden daarbij verwijzen naar Den Haag, waar gemeenteraadsleden betrokken waren geweest bij de handel in bouwgrond. In 1907 was zelfs iets meer dan de helft van de Haagse raadsleden aan bouwgrondmaatschappijen gelieerd. De Haagse raad zou in 1911 op initiatief van Treub, de man die ook aan de wieg had gestaan van de invoering van het stelsel in Amsterdam, het erfpachtstelsel invoeren.¹⁶⁰ Toch bleek ook dit stelsel niet waterdicht. Eind jaren twintig was al eens onderzoek gedaan naar de handelwijze van medewerkers van Publieke Werken en Amsterdamse raadsleden die van de handel in erfpachtgronden zouden profiteren. Grove onregelmatigheden waren uit dit onderzoek niet naar voren gekomen, maar de geruchten over corruptie hielden aan. De Graaf zou bij herhaling, maar telkens tevergeefs aandringen op nader onderzoek en een pleidooi houden voor de oprichting van een permanente klachtencommissie die beschuldigingen over onrechtmatige handelingen direct kon onderzoeken.¹⁶¹ Wethouder De Miranda zegde eind 1938 pas na lang aandringen, ook door zijn eigen fractie, toe dat het college de handel met erfpachtgronden zou onderzoeken. Aan de roep vanuit de raad om een raadscommissie het geheel onder de loop te laten nemen kwam hij niet tegemoet.¹⁶² De Miranda's houding lijkt vooral te zijn bepaald door de gedachte dat De Graaf en anderen er niet zozeer op uit waren om corruptie te bestrijden, maar vooral de bedoeling hadden het erfpachtstelsel onderuit te halen. Het raadsonderzoek kwam er uiteindelijk alsnog, maar De Miranda had niet kunnen bevroeden dat hij de hoofdpersoon hierin zou

zijn. De raad besloot op 11 januari op voorstel van Matthijsen om zelf een onderzoek in te stellen naar de erfpachtuitgifte en 'wat daarmee in den ruimsten zin genomen verband houdt'. De Miranda had tijdens een vergadering van het college van B&W op een dergelijk onderzoek aangedrongen, dat hem zou moeten vrijpleiten van de beschuldigingen die in *De Telegraaf* aan zijn adres waren geuit.¹⁶³

De raad wees vervolgens uit haar midden een zes koppige commissie aan. Deze 'erfpachtcommissie' kwam onder voorzitterschap te staan van Boissevain en telde vertegenwoordigers van de CHU, RKSP, CPN, SDAP en het onafhankelijke raadslid J.H. Crucq. Dit voormalige lid van het Verbond voor Nationaal Herstel had tijdens de begrotingsdebatten van 1938 nog een heel exposé gehouden over de haken en ogen van het Amsterdamse erfpachtstelsel.¹⁶⁴ Hij was niet het enige commissielid dat in het verleden direct bij de discussies over het erfpachtstelsel betrokken was geweest. Dit gold zeker ook voor Boissevain. Het besluit van de commissieleden om hem tot hun voorzitter te benoemen was op zijn zachtst gezegd ongelukkig te noemen. Boissevain was zelf wethouder van Publieke Werken geweest en gold als één van De Miranda's grootste politieke tegenstrevers. Dat namens de SDAP Woudenberg toetrad tot de commissie was evenzeer ongelukkig. Woudenberg behoorde in de tweede helft van de jaren dertig met Matthijsen tot de voornaamste criticasters van het woningbouwbeleid van De Miranda. Met de gemeenteraadsverkiezingen van juni 1939 in het vooruitzicht, die onmiskenbaar hun schaduw over de werkzaamheden van de commissie vooruit zouden werpen, konden Woudenberg en ook Matthijsen worden verdacht van het hanteren van een dubbele agenda. Het vermoeden bestond, onder meer bij De Vlucht, dat zij met de raadsverkiezingen in aantocht beiden uit waren op de wethouderspost van De Miranda.¹⁶⁵ Beloofde de samenstelling van de commissie voor De Miranda al niet veel goeds, haar werkwijze zou de wethouder nog minder kunnen bekoren.

De raadscommissie verhoorde talrijke betrokkenen: bouwers, gemeenteamttenaren, hoofdredacteur Goedemans van *De Telegraaf* en een aantal gemeentepolitici, in totaal 81 personen.¹⁶⁶ Uit de verhoren van De Miranda en De Graaf viel op te maken dat de relatie tussen wethouder en topambtenaar danig verziekt was geraakt. De Graaf voerde als langjarige ambtenaar op zijn departement een eigen politiek en was gewend geraakt zelf de beleidslijnen uit te zetten. Hij weigerde naar de pijpen van zijn wethouder te dansen. De Miranda op zijn beurt was sterk geneigd zich ook met de ambtelijke gang van zaken te bemoeien, met als gevolg dat directeur en wethouder geregeld met elkaar in de clinch lagen.

De Graaf behoorde tot een nieuwe generatie professionele, hoogopgeleide topambtenaren die zich de wet niet zonder meer door de gemeentepolitici lieten voorschrijven. De Graaf stond bekend om zijn belangstelling voor moderne ontwikkelingen in de wereld van de stedenbouw. Onder zijn leiding werd door de afdeling Stadsontwikkeling het Algemeen Uitbreidingsplan opgesteld.¹⁶⁷ Zolang de portefeuille Publieke Werken in handen was geweest van mannen als Ter Haar, Abrahams en Boissevain had De Graaf de vrije hand gekregen, maar vanaf 1931 zou hij, op een korte onderbreking na, met De Miranda een superieur krijgen die zo zijn eigen ideeën had

over de taak en plaats van Publieke Werken. Bovendien beheerde De Miranda naast Publieke Werken ook de portefeuille Volkshuisvesting en tussen deze twee afdelingen bestond van oudsher een zekere rivaliteit.¹⁶⁸ Van een goed persoonlijk contact tussen wethouder en directeur was al snel geen sprake meer. Voor De Graaf was de maat vol toen De Miranda zich uit onvrede over de trage procedures bij het onder Publieke Werken ressorterende Grondbedrijf persoonlijk ingelaten had met de uitgifte van bouwgronden in erfpacht. De Miranda werd hierbij geleid door de drang om de woningbouw, die tussen 1933 en 1935 onder wethouder Boissevain praktisch tot stilstand was gekomen, weer uit het slop te trekken; er was bouwgrond genoeg in de gemeente, maar gebouwd werd er te weinig. De Miranda stond daarbij onder grote druk van zijn fractie; vooral Matthijssen en Woudenberg riepen hem bij herhaling ter verantwoording voor de trage vordering van de woningbouw in West.¹⁶⁹

Het conflict escaleerde eind 1937. De Graaf liet De Miranda in december van dat jaar per brief weten dat raadsleden bouwers 'protegeerden', maar weigerde in een gesprek met De Miranda op deze beschuldiging een nadere toelichting te geven.¹⁷⁰ Daarop besloot De Miranda, met instemming van het college van B&W, maar tegen de zin van De Vlucht, zijn bezwaren tegen het functioneren van de dienst en het optreden van De Graaf in een brief aan de directeur uiteen te zetten. Hierop brandde een verhitte correspondentie los tussen wethouder en directeur. De Vlucht had hem hiervoor al gewaarschuwd: 'doe het toch niet, dat laat Publieke Werken nooit op zich zitten. Ik ken den dienst zo'n beetje; die weet wat hij wil.'¹⁷¹ Kennelijk achtte De Vlucht het niet nodig om de dienst en haar directeur weer in het gareel te krijgen. In april 1938 bracht De Miranda de correspondentie in het college ter sprake. De meerderheid was van oordeel dat ingrijpen van de burgemeester hier gewenst was om De Graaf en De Miranda nader tot elkaar te brengen. De Vlucht zette hier echter bepaald geen vaart achter; het zou maar liefst zeven maanden duren voordat De Vlucht De Miranda en De Graaf aan een tafel bracht. De Vlucht zou later voor de onderzoekscommissie verklaren dat hij het te druk had met andere zaken en het bovendien niet eens was met de handelwijze van De Miranda. Hij had er daarom geen vertrouwen in gehad, dat hij als een goede bemiddelaar zou kunnen optreden. Het gevolg van het nalatige optreden van De Vlucht was dat het conflict verder kon dooretteren. Formeel werd er in november 1938 tijdens een gesprek tussen De Miranda en De Graaf in aanwezigheid van De Vlucht aan de 'gerezen geschillen' een einde gemaakt, maar van een acceptabele werkrelatie tussen de wethouder en zijn directeur was nog steeds geen sprake, omdat De Vlucht weigerde De Graaf tot de orde te roepen.¹⁷²

Het conflict tussen De Miranda en De Graaf speelde een belangrijke rol bij de verhoren van de erfpachtcommissie, maar over het nalatige optreden van De Vlucht werd met geen woord gerept. Aangezien de commissie naast De Vlucht van het zittende college alleen de wethouders De Miranda en Boekman ondervroeg, was ze ook niet in staat zich een volledig beeld te vormen van de houding van het college ten aanzien van het conflict tussen wethouder en directeur.¹⁷³ Van De Graaf hoefden men in ieder geval geen volledige en waarheidsgetrouwe weergave van de gebeurtenissen te verwachten. Hij greep het onderzoek van de raadscommissie vooral aan

om zich definitief van De Miranda te ontdoen. Hij voedde de commissie met een dossier dat hij over de handelingen van de wethouder had samengesteld en insinuerde dat De Miranda Gulden eind 1938 vanwege onrechtmatige handelingen op het matje had geroepen, omdat zijn partijgenoot een concurrent vormde voor zijn zoon bij de handel in erfpachtgronden. De Graaf ging ver over de schreef; *hijzelf* had bij De Miranda op een onderzoek naar Gulden aangedrongen.¹⁷⁴ De onderzoekscommissie trad De Graaf echter overwegend kritiekloos tegemoet en gaf hem alle gelegenheid de integriteit van De Miranda ter discussie te stellen. Tussen hem en Boissevain was sprake van gedeelde belangen: de voorzitter van de erfpachtcommissie leek er eveneens op gebrand De Miranda politiek onschadelijk te maken. Hij probeerde aan te tonen dat de wethouder gehandeld had in strijd met besluiten van het college, hetgeen als een politieke doodzonde beschouwd werd. Op dit punt nam De Vlucht het dan wel weer voor zijn wethouder op en ontkrachtte de beschuldiging van Boissevain.¹⁷⁵ De burgemeester was dan ook niet uit op de val van De Miranda, maar probeerde vooral zijn eigen handelwijze goed te praten. De Miranda zelf zou geen eerlijke kans worden geboden om zich tegen de beschuldigingen aan zijn adres te verweren. Hij werd niet eens op de hoogte gesteld van de beschuldigingen die De Graaf tijdens de verhoren en in het door hem samengestelde dossier aan zijn adres had geuit. Het zag er dan ook niet naar uit dat het rapport dat de commissie over de erfpachtkwestie zou opmaken veel goeds voor De Miranda zou betekenen.

DE VLUGT EN DE POLITIEKE KARAKTERMOORD OP DE MIRANDA

Op 15 juni 1939, een week voor de gemeenteraadsverkiezingen, werd het eerste subdeel van het rapport van de commissie-Boissevain gepresenteerd, dat betrekking had op het optreden van De Miranda en diens verhouding tot De Graaf. De commissie was tot de conclusie gekomen dat De Miranda vanwege de inmenging in de activiteiten van de dienst Publieke Werken, in het bijzonder ten aanzien van de gronduitgifte, 'ernstige beleidsfouten' verweten konden worden, maar door 'overwegingen van corruptieven aard' had hij zich daarbij niet laten leiden. Anderhalve maand later werd het tweede subdeel van het onderzoek gepubliceerd. Het bevatte grotendeels dezelfde conclusies als het vorige deel: er was sprake geweest van beleidsfouten, maar corruptie kon De Miranda niet verweten worden. Ook de geruchten over corruptie bij de medewerkers van de dienst Publieke Werken bleken volgens de commissie uit de lucht gegrepen. Dit was ook direct de enige opmerking die in het rapport over de dienst of haar directeur gemaakt werd, voor het overige stond voornamelijk De Miranda centraal. Het rapport had veel weg van een politieke afrekening met de wethouder: de beleidsfouten waarvan hij nu werd beschuldigd, waren tijdens de verhoren niet aan hem voorgelegd. Wat verder opviel was dat De Vlucht niet volledig buiten schot bleef. De commissie had haar bedenkingen bij het optreden van het college van B&W, dat in het voorjaar van 1938 had nagelaten de achtergronden van het conflict tussen directeur en wethouder te onderzoeken, nadat De Miranda zijn correspondentie met De Graaf aan de burgemeester en wethouders

had voorgelegd.¹⁷⁶ Het was een verwijt dat vooral De Vlucht zich mocht aantrekken; het college was immers met hem overeengekomen, dat hij een gesprek met beide heren zou entameren.

Eind augustus 1939 werd het rapport in de raad besproken. De Miranda was de grote afwezige. Hij was na de verhoren door de commissie-Boissevain in april psychisch ingestort en onder behandeling genomen. Het herstel vorderde zeer traag. De Vlucht had de wethouder opgezocht in sanatorium Koningsheide in Schaarsbergen en was daar onder de indruk geraakt van de toestand waarin De Miranda zich bevond.¹⁷⁷ Voorafgaand aan de raadszitting van 29 augustus 1939 die geheel in het teken van het erfpachtrapport stond, deed De Vlucht daarom in een korte, besloten raadszitting een beroep op de raadsleden om bij de bespreking van het rapport rekening te houden met de gezondheidstoestand van De Miranda:

er zijn redenen van menselijkheid, om bij hetgeen tijdens de beraadslagingen gezegd zal worden, rekening te houden met den buitengewoon ernstigen toestand van den Wethouder. De Raad zal begrijpen, dat spreker dit niet zegt, om iets ten gunste van den heer De Miranda te bepleiten, maar uitsluitend uit overwegingen van menselijkheid.¹⁷⁸

Het raadsdebat zou ondanks deze oproep van De Vlucht een verloop kennen dat De Miranda onmogelijk bekoord kan hebben. In zijn dagboek hekelde wethouder Baas de wijze waarop Boissevain het rapport presenteerde: 'een algemeen praatje, een politieke aanval op de soc. democraten en het was uit.'¹⁷⁹ Matthijsen sprak namens de SDAP-fractie en leverde weliswaar felle kritiek op het politieke en persoonlijke karakter van het rapport, maar omdat hij zich door zijn emoties liet meeslepen miste zijn rede haar uitwerking. Bovendien was de keuze voor Matthijsen als woordvoerder van de sociaal-democraten ongelukkig, omdat hij zelf niet geheel vlekkeloos uit het rapport naar voren was gekomen: Matthijsen was een aannemer te hulp geschoten die met Publieke Werken in de clinch lag.¹⁸⁰

Op steun van zijn collega-wethouders of de burgemeester hoefde De Miranda niet te rekenen; op instigatie van De Vlucht zou het college zich niet met de beraadslagingen over het rapport bemoeien. Het stak de burgemeester dat de commissie het zich had gepermitteerd om een negatief oordeel te vellen over de handelwijze van het college, terwijl het optreden van B&W geen onderwerp van onderzoek had uitgemaakt en ook niet alle wethouders door de commissie waren ondervraagd. Hier had de commissie inderdaad een steek laten vallen.¹⁸¹ Dat het college formeel de collegiale verantwoordelijkheid droeg voor het beleid van wethouder De Miranda werd niettemin gemakshalve terzijde geschoven; De Vlucht noch een van de wethouders voelde zich kennelijk geroepen om zich solidair te tonen met De Miranda en diens beleid als één man te verdedigen. Aan het einde van het debat werd het rapport door de raad voor kennisgeving aangenomen. Het functioneren van het erfpachtstelsel, dat tenslotte toch aan alle discussies en vetes ten grondslag had gelegen, was nageoeg buiten beschouwing gebleven. Op voorstel van het antirevolutionaire raadslid

Woltjer en met instemming van de SDAP-fractie besloot de raad zelfs om de commissie te ontslaan van haar taak om de gemeentelijke gronduitgifte en het erfpachtstelsel *an sich* te onderzoeken. Uit het lood geslagen door de rampzalige gevolgen die het schandaal voor de partij had gehad, wilde de SDAP zo snel mogelijk een streep onder de zaak zetten. De sociaal-democraten hadden genoeg scherven op te veegen nu door het erfpachtonderzoek ook Gulden, Matthijsen en Woudenberg beschadigd waren geraakt. Zij zouden alle drie na de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 niet terugkeren in de raad.¹⁸²

De Miranda was de tweede wethouder in vijf jaar tijd die zijn carrière door een corruptieschandaal in mineur zag eindigen. In 1934 was wethouder van Financiën Abrahams gedwongen op te stappen, nadat aan het licht was gekomen dat hij niet zuiver was omgesprongen met zijn bijbaan als arts bij de door de gemeente gesubsidieerde Vereniging tot uitzending en verpleging van pretuberculose kinderen.¹⁸³ In de herfst van 1939 leek het er even op dat Rustige, Abrahams' opvolger op Financiën, ook het veld zou moeten ruimen, toen bleek dat hij banden onderhield met bouwondernemer H. van Saane, van wie hij jaarlijks een kwart van de bedrijfswinst ontving in ruil voor financiële adviezen. De minister van Financiën stelde, zonder De Vlucht hiervan op de hoogte te stellen, een onderzoek naar de kwestie in, waaruit bleek dat Rustige 'schoon' was. Reden om hem te verzoeken om afstand te doen van zijn bijbaan zag de minister niet. Als men daar aan begon dan:

valt er in ons land wat te bezemen. De een is commissaris van een bouwbedrijf, de ander directeur van een hyp[otheek]bank. Er zijn duizend functies waarin een wethouder zijn onderneming van dienst kan zijn juist omdat hij wethouder is (...). Al is iemand eerlijk, er blijft de gelegenheid voor een gentle hint, die soms veel geld waard is. Zou men hier willen bezemen, dan moest de gemeentewet worden gewijzigd.¹⁸⁴

Het voordeel van de twijfel was De Miranda niet gegund. In zijn geval was niet uitgegaan van de goede trouw van de bestuurder. Te veel mensen – De Graaf, Boissevain en De Miranda's concurrenten binnen de SDAP – hadden er belang bij gehad om hem op een zijspoor te rangeren en door zijn handen van De Miranda af te trekken was De Vlucht de man geweest die de wissel had omgezet. Van de burgemeester, een bestuurder die tenslotte geacht werd boven de partijen te staan, had in een crisissituatie als deze verwacht mogen worden dat hij de regie in handen zou nemen, zeker nu de integriteit van het openbaar bestuur op het spel stond. De Vlucht had De Miranda echter aan zijn lot overgelaten en zich meer laten leiden door persoonlijke voorkeuren en antipathieën, dan door collegialiteit, een eigenschap die toch bij uitstek van de voorzitter van het college verwacht mocht worden.¹⁸⁵

Bepaald ongelukkig, om niet te zeggen vilein, was ook de wijze waarop De Vlucht in de raad afscheid nam van De Miranda die in overleg met zijn partij besloten had zijn raadszetel niet aan te nemen. Allereerst bracht de burgemeester naar voren dat volgens hem de 'zwarte ongesteldheid' waaraan De Miranda nu leed niet louter haar

oorsprong vond in het erfpachtschandaal; het ging ook al voor januari 1939 niet zo goed met De Miranda, wiens beleid in de ogen van de burgemeester al een tijdje ‘minder krachtig’ was geweest dan vroeger. Volstrekt misplaatst was verder de verkapte wijze waarop De Vlucht De Graaf bij het afscheid van De Miranda betrok. Hij herhaalde in zijn toespraak de woorden van waardering die De Graaf in het verleden aan het adres van De Miranda had gericht, zonder de context te vermelden waarin ze waren uitgesproken. In een nabeschouwing op de verhitte briefwisseling die hij met De Miranda had gevoerd had De Graaf de intelligentie en energie van de wethouder geprezen – deze woorden nam De Vlucht over – om vervolgens uitgebreid de ‘instelling’ van De Miranda te bekritisieren. De Vlucht sloot zijn rede af met het uitspreken van zijn dank voor wat De Miranda ‘gemeend heeft in het belang der Gemeente gedurende zoo langen tijd te moeten doen’, wat ook onmogelijk een gelukkige formulering genoemd kon worden.¹⁸⁶ De Vlucht deinsde er voor terug om ten overstaan van de raad en de stad De Miranda onomwonden de waardering te geven die hij verdiende voor meer dan twintig jaar dienst aan de stad. De Miranda was door het erfpachtschandaal zodanig besmet dat De Vlucht het kennelijk verstandiger achtte zijn handen van hem af te trekken. Hypocriet doen dan ook de vriendelijke woorden aan die De Vlucht in een persoonlijke brief tot De Miranda richtte. De Vlucht schreef ‘grooten lof’ te hebben voor de inspanningen die De Miranda als wethouder voor de stad had verricht

en ook voor de aangename en prettige wijze waarop U met Uw collega’s en met mij hebt samengewerkt, waardoor geleidelijk een geest van samenwerking was ontstaan, zonder welken het gemeentebelang niet zoo voortreffelijk had kunnen worden gediend, als dit nu het geval is geweest.¹⁸⁷

Voor De Graaf kreeg de erfpachtkwestie mede door zijn eigen toedoen toch nog een staartje. Boekman wilde de directeur van Publieke Werken in het college ter verantwoording roepen voor het dossier dat hij tegen zijn superieur had aangelegd, maar De Vlucht voelde daar niet voor. Hij kwam met hetzelfde argument dat hij eerder had gebruikt om De Miranda ervan te weerhouden om met De Graaf in correspondentie te treden: riep men De Graaf op het matje, dan zou deze dat niet op zich laten zitten. De Vlucht wekte de indruk dat De Graaf wel eens met nieuwe belastende feiten zou kunnen komen die de positie van de sociaal-democraten verder zou schaden. Dit begon nu wel haast op chantage te lijken. De Vlucht zegde wel toe dat hij De Graaf ernstig zou onderhouden over de kwestie. Gezien de relatie tussen burgemeester en directeur is het moeilijk voor te stellen dat dit gesprek, als het al heeft plaatsgevonden, het karakter van een reprimande heeft gekregen.¹⁸⁸ De Graaf overspeelde echter zijn hand toen hij eind 1939 op eigen initiatief een nota naar het college stuurde waarin hij de beschuldiging weerlegde, dat hij geweigerd zou hebben het beleid van zijn wethouder uit te voeren. De Graaf stuurde Boissevain maar liefst vijftien kopieën van deze nota die nog voordat het college haar besprak op het bureau van *Handelsblad* journalist L. Schotting zou belanden. Zelfs uit De Vlucht’s mond klonk

nu kritiek op De Graaf. Hij vond diens handelwijze ‘onverstandig’, maar liet het aan Boissevain – die na de gemeenteraadsverkiezingen was aangetreden als wethouder van Publieke Werken – over om De Graaf een reprimande te geven.¹⁸⁹

Ook De Miranda werd nog erg door de affaire in beslag genomen. Na zijn terugkeer uit het sanatorium zette hij zich aan het schrijven van een verweerschrift waarin hij met een bewonderswaardige verbetenheid de beschuldigingen aan zijn adres zou weerleggen. Hij betrok De Vlucht bij zijn missie. Hij legde hem zijn plannen voor en zou het uiteindelijke manuscript van *Pro Domo* aan de burgemeester ter lezing voorleggen. In beide gevallen reageerde De Vlucht positief en hij stemde in met het verzoek van De Miranda om De Vlucht afscheidsbrief voorin het boek op te mogen nemen.¹⁹⁰ In het licht van het voorgaande was dit een opvallende houding van de burgemeester. Wellicht zag hij De Miranda’s bezigheden als een goede therapeutische onderneming of voelde hij zich achteraf schuldig over de wijze waarop De Miranda was afgeserveerd. In ieder geval zal hij tevreden geconstateerd hebben dat De Miranda hem in zijn verweerschrift niets verweet. De rol die De Vlucht vriendschap met De Graaf had gespeeld bij de escalatie van het conflict tussen wethouder en directeur lijkt De Miranda volledig te zijn ontgaan. De Vlucht komt volgens de lezing van De Miranda zelfs nauwelijks in het drama voor. *Pro Domo* is vooral een afrekening met directeur De Graaf geworden én een verdediging van het door De Miranda gevoerde beleid als wethouder van Publieke Werken en Volkshuisvesting.¹⁹¹ Dat het uiteindelijk niet tot publicatie van het verweerschrift zou komen, had alles met het uitbreken van de oorlog te maken. Tijdens de bezetting kwam uitgeverij De Arbeiderspers onder nationaal-socialistische supervisie te staan en kreeg De Miranda te horen dat zijn boek dat klaar lag om ingebonden te worden, er niet meer zou worden uitgegeven. Wel zou De Miranda het in maart 1941 onder vrienden, kennissen en relaties verspreiden. In 1997 werd *Pro Domo* alsnog uitgegeven, in een door Geert Mak, Frans Heddema en Gilles Borrie verklaarde en toegelichte editie.

Nadat De Miranda in september 1939 had besloten niet terug te keren in de gemeenteraad trof hij De Vlucht nog een enkele keer. Toen De Miranda zich aan het begin van de bezetting zette aan het schrijven van een boek over de geschiedenis van Amsterdam kon hij na een bezoek aan de burgemeester bij zijn onderzoek rekenen op ‘bijzonder veel medewerking’ van de gemeente.¹⁹² En na De Vlucht’s gedwongen vertrek als burgemeester in maart 1941 zou De Miranda hem een allerhartelijkste brief sturen waarin hij de ontslagen burgemeester een hart onder de riem stak.¹⁹³ Wrok koesterde De Miranda nog steeds niet. Anderzijds was bij De Vlucht van wroeging ook geen enkele sprake, zo zou in juli 1942 blijken. De Miranda was inmiddels door de bezetter in hechtenis genomen en zijn vrouw deed verwoede pogingen hem vrij te krijgen. Ze deed ook een beroep op De Vlucht, maar die liet haar weten ‘volstrekt machteloos’ te zijn. Het was hem bovendien ‘van hogerhand’ ontraden om enige actie te ondernemen.¹⁹⁴ Enkele maanden later, op 3 november 1942, overleed De Miranda in kamp Amersfoort aan de dagenlange martelingen waaraan hij was blootgesteld.¹⁹⁵

Het jaar 1939 was zonder enige twijfel het tot dan toe meest tumultueuze jaar uit De Vlugs burgemeesterschap. In wat ook het *laatste* jaar van zijn burgemeesterschap zou moeten worden werd De Vlucht naast het erfpachtschandaal ook bezig gehouden door turbulente raadsverkiezingen, waaraan voor het eerst door de NSB werd deelgenomen, het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 en de onderhandelingen met het rijk over de Amsterdamse gemeentefinanciën. De Vlucht had ten slotte als hoofd van de politie de turbulente jaren achter de rug waarin hij te maken had gekregen met de weerslag van de economische crisis en politieke radicalisering op de samenleving.

Hoofdstuk 5

Pantserwagens en politieverordeningen. Orde, gezag en oproer in de jaren dertig

Schrijver Israël Querido woonde begin jaren twintig in de Jordaan en publiceerde over zijn belevenissen in deze volksbuurt:

De Jordaan is buitengewoon dicht bevolkt. Het is het armelijke koninkrijk van droefduistere krotten en sloppen. Het krioelt er van kinderen in voden-kleëren. Er heerscht over het algemeen een verschrikkelijke atmosfeer. De woningtoestanden zijn er meestal zeer slecht en er zijn plekken waar letterlijk de ellende zich ophoopt.

Het Jordaankwartier is om allerlei redenen voor de hoofdstad en voor het begrijpen van het volksleven, uiterst belangrijk. Het meest eigene deel van de Amsterdamsche bevolking concentreert zich in de Jordaan. De Jordaners die ik op mijn zwerftochten tegen kwam, hebben, onder de Amsterdamsche bevolking, hun menselijke eigenschappen het meest onvermengd bewaard.

— Is. Querido, *Mijn zwerftochten door Jordaan en donker Amsterdam*, 21-22

De Vlucht werd in de jaren dertig sterk in beslag genomen door de sociale onrust die in deze crisisjaren de kop opstak. Het bezuinigingsbeleid leidde tot grote sociale onvrede én tot een verheviging van de politieke strijd. Links-radicalen – de communisten voorop – probeerden door middel van hun talrijke publieke activiteiten de massa van werkloze arbeiders voor hun beweging te mobiliseren en ook de nationaal-socialisten lieten zich op straat zien. Confrontaties met ‘het gezag’ bleven niet uit en culmineerden in de juli-onlusten van 1934, beter bekend als het Jordaanoproer, dat uitbrak in reactie op de verlaging van de werklozensteun. In de Amsterdamse arbeidersbuurten werd gedurende een aantal dagen gevochten tussen demonstranten en de politie, met vijf dodelijke slachtoffers tot gevolg.¹ In de daaropvolgende jaren zwakte de sociale onrust wat af, maar namen de zorgen over de internationale ontwikkelingen toe. De regering hield angstvallig vast aan de neutraliteitspolitiek en stelde met name veel in het werk om de relatie met de grote oostersbuur niet te verstoren.

De Vlucht droeg als hoofd van de politie de verantwoordelijkheid voor het openbare ordebeleid dat hij in nauwe samenwerking met hoofdcommissaris van politie

Versteeg uitstippelde. De wetten, regels en verordeningen gericht op de handhaving van de openbare orde zouden in de jaren dertig worden verscherpt en het politieapparaat zou worden gemoderniseerd om het hoofd te kunnen bieden aan de ongekende vormen die de politieke en sociale onrust deze jaren aannam. Sommige maatregelen stuitten op verzet in politieke en maatschappelijke kringen, omdat ze een beknotting inhielden van bepaalde publieke en democratische vrijheden. Ook op rijksniveau werden gezagsversterkende maatregelen doorgevoerd. De regering hield nauwlettend in de gaten of de gemeenten er stipt uitvoering aan gaven. De formele en informele machtsverhoudingen binnen het Amsterdamse stelsel van *urban governance* werden zodanig herschikt dat de burgemeester ten aanzien van de openbare orde enerzijds meer ruimte kreeg om los van de politieke sentimenten in de raad het openbare ordebeleid te bepalen, terwijl hij anderzijds in toenemende mate werd geconfronteerd met bovenlokale krachten als de regering en de procureur-generaal die zich mengden in de lokale gezagshandhaving. Formeel had het rijk niet het recht om het gemeentelijke politiebeleid te dicteren, maar in de praktijk nam de druk van de regering op De Vlucht in zijn rol als gezagshandhaver toe.

DE ALGEMENE PLAATSELIJKE VERORDENING EN DE AMSTERDAMSE OPENBARE ORDE

Vanaf het moment dat de economische crisis ook in Amsterdam duidelijk gevoeld werd, zo in de loop van 1930, namen de activiteiten van communistische en andere links-radicalen organisaties toe, zowel op straat als in de gemeenteraad: (huur)stakingen, demonstraties, protestbijeenkomsten en een nog fellere oppositie tegen het college in het algemeen en de sociaal-democratische wethouders in het bijzonder zorgden voor onrust. Aan De Vlucht kwam de taak toe de orde te handhaven, in de raad en in de stad. In de raad had hij als voorzitter de taak om erop toe te zien dat het reglement van orde werd nageleefd. Het was een taak die aan De Vlucht wel kon worden toevertrouwd. Het communistische raadslid H. van Zelm-van den Berg kreeg eind 1930 van De Vlucht te horen dat zij geen gasten meer mocht uitnodigen voor de publieke tribune, nadat een aantal van haar sympathisanten de raadsvergadering had verstoord.² Daarnaast was de burgemeester hoofd van de politie, al was de daadwerkelijke leiding van het politiekorps in handen van de hoofdcommissaris van politie.

Hoofdcommissaris Marcusse was in 1929 opgevolgd door zijn rechterhand, commissaris van politie Hendrik J. Versteeg. Versteegs vader was commissaris van politie in Amsterdam geweest en had tussen 1900 en 1920 in Den Haag het hoofdcommissariaat vervuld.³ Versteeg junior trad rond de eeuwwisseling in dienst bij de Amsterdamse politie. Vlak na de Eerste Wereldoorlog werd hij bevorderd tot commissaris personeelszaken. In 1929 was hij, omringd door commissarissen die allen ouder waren dan hij, de enige serieuze kandidaat om Marcusse op te volgen. De Vlucht had de kandidatuur van Versteeg voor het hoofdcommissariaat toegejuicht:

hij vervult zijn ambt op voortreffelijke wijze; hij is doorkneed in alle politiezaken; man van aangename omgangsvormen; hoewel streng, bij het korps zeer gezien; kalm, bedaard en doortastend; kortom een man bij uitstek geschikt voor het zoo gewichtige ambt van Hoofdcommissaris van Politie der Hoofdstad.⁴

De benoeming was, net als bij de burgemeester, een zaak van de Kroon, wat de hoofdcommissaris een zekere onafhankelijkheid ten opzichte van de burgemeester bezorgde. De hoofdcommissaris stond echter volgens de Gemeentewet 'onder de bevelen van den burgemeester'.⁵ Formeel had de burgemeester zo de ruimte om zich ten opzichte van de hoofdcommissaris te laten gelden, maar van deze ruimte zou De Vlucht nauwelijks gebruik maken, niet omdat hij niet opgewassen was tegen Versteeg, maar omdat hij een groot vertrouwen had in zijn hoofdcommissaris. In de praktijk zou van een hiërarchische verhouding tussen de twee geen sprake zijn; beide heren gingen op voet van gelijkwaardigheid met elkaar om en konden het ook uitstekend met elkaar vinden. Burgemeester en hoofdcommissaris namen elke maandag tijdens een gezamenlijke lunch de afgelopen week door. Daarnaast legde De Vlucht geregeld kwesties aangaande het gemeentelijke openbare ordebeleid aan Versteeg voor. De Vlucht hechtte aan de adviezen van de hoofdcommissaris grote waarde. Versteeg was een 'krachtfiguur' en dat lag De Vlucht, die ook met mannen als Wibaut, Romme en De Graaf, de invloedrijke directeur van Publieke Werken, uitstekend door één deur kon, wel.⁶

Onder leiding van Versteeg bleef het korps deze jaren grote schandalen bespaard. Dit was geen vanzelfsprekendheid. In het verleden had het korps veel kritiek te verduren gekregen. De agenten stonden volgens Versteeg – die in 1925 een boek over de geschiedenis van de politie in Amsterdam publiceerde – eind negentiende eeuw bekend om hun 'druk gebruik van stok en sabel, en in het algemeen een ruw en onbesuisd optreden'.⁷ Nadat in 1891 grote consternatie was ontstaan over een ranselpartij van de politie op de Dam werd een begin gemaakt met een reorganisatie van het korps.⁸ De professionalisering die toen werd ingezet, werd door Versteeg versterkt doorgezet. Hij richtte zich daarbij, ondersteund door inspecteur en later waarnemend-hoofdcommissaris K.H. Broekhoff, ook op voorbeelden uit het buitenland.⁹ Versteeg toonde zich een moderne, ambitieuze en zelfverzekerde hoofdcommissaris. Hij behoorde tot een nieuwe generatie van professionele bestuurders met technocratische trekjes die binnen de gemeentelijke diensten van Amsterdam de boventoon gingen voeren.¹⁰ Voor zijn personeel was hij vooral een onzichtbare en tegelijkertijd alomtegenwoordige technocraat: alleen met de commissarissen stond hij in direct, persoonlijk contact, het lagere personeel kreeg de hoofdcommissaris praktisch alleen te zien wanneer er berispingen werden uitgedeeld. Dit kwam nogal eens voor, want Versteeg handhaafde een strenge tucht binnen het korps.¹¹ Discipline vormde ook de kern van Versteegs filosofie met betrekking tot het openbare ordebeleid. Dit betekende in de praktijk dat Versteeg het nodig achtte in nieuwe verordeningen vaak tot in detail vast te leggen aan welke regels de burgers zich te

houden hadden. Dat de Amsterdamse APV deze jaren geregeld zou worden herzien en uitgebreid moet dan ook voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan het optreden van de hoofdcommissaris.

Van grote sociale onrust was aan het begin van de jaren dertig nog geen sprake. Pas rond 1932 zou het aantal misdrijven tegen de openbare orde, het openbaar gezag, mishandeling en vernieling toenemen.¹² De maatregelen die voorafgaand aan deze periode werden doorgevoerd ter versterking van het gezag hadden dan ook in essentie een preventief karakter; de politieke onrust die elders in Europa de kop had opgestoken, zoals de straatgevechten tussen communisten en nationaal-socialisten in Duitsland, hoopte men in Nederland in de kiem te kunnen smoren. De Vlucht probeerde in de jaren dertig de onrust op straat in te dammen door in overleg met Versteeg een strikt restrictief beleid te voeren dat erop was gericht om politieke uitingen die voor een verstoring van de openbare orde konden zorgen, zoveel mogelijk uit de publieke ruimte te bannen. De wettelijke mogelijkheden om tot een dergelijk beleid te komen werden deze jaren verruimd. Zo bepaalde de nieuwe Gemeentewet van 1931 dat de burgemeester het recht had om bij 'ernstige vrees' voor verstoring van de openbare orde de nodige preventieve maatregelen te nemen ter handhaving van de orde en rust in de stad. Voorheen had hij bijvoorbeeld pas het recht om 'krijgsvolk' te vorderen, wanneer er van daadwerkelijke ordeverstoringen sprake was.¹³ Daarnaast werd de Algemene Plaatselijke Verordening het instrument bij uitstek, waarmee de autoriteiten ordeverstoringen probeerden tegen te gaan. Het in Amsterdam gevoerde beleid zou nauw aansluiten bij de maatregelen die de regering deze jaren nam ter bescherming van het overheidsgezag tegen revolutionaire of anderszins staatsondermijnende invloeden.¹⁴

De Algemene Plaatselijke of Politie Verordening is de laagste vorm van wetgeving, vastgesteld op gemeentelijk niveau door de gemeenteraad. De APV bevatte in Amsterdam onder meer bepalingen met betrekking tot het verkeer, prostitutie en de 'straatpolitie'. In de jaren dertig zou de APV in toenemende mate worden ingezet om politieke onrust in de stad, onder andere veroorzaakt door demonstraties en politieke propaganda, in te dammen en te bestrijden. De nieuwe verordeningen werden in nauw overleg met de hoofdcommissaris van politie opgesteld, voorgelegd aan de commissie voor de strafverordening en ten slotte bij de raad ingediend. De veelvuldige aanpassing en uitbreiding van de APV stuitte hier op kritiek van hen tegen wie de maatregelen vaak in het bijzonder waren gericht: de communisten, die meer dan de andere partijen de straat gebruikten als theater voor hun politieke acties. Kritiek kwam ook van de sociaal-democraten die het democratische gehalte van het openbare ordebeleid aan de kaak stelden. Dat handhaving van het gezag een beperking van de vrijheid met zich meebracht kon worden getolereerd zolang er een hoger doel – de bescherming van de democratie – mee gediend werd. De overheid diende hier wel uiterst omzichtig te werk te gaan. Schoot men te ver door in het versterken van het gezag, dan kwam de democratie zelf onder druk te staan.¹⁵ Aan het einde van de jaren dertig leverde zelfs een antirevolutionair gemeenteraadslid kritiek op de toename van het aantal verbodsbepalingen. 'Alles wordt geregeld; het is voor een

eerzaam en goedwillend burger langzamerhand niet meer mogelijk in deze stad, buiten de handen van den strafrechter te blijven', aldus vu-hoogleraar Woltjer, wiens kritiek toch ook raakte aan het beleid van zijn partijgenoot De Vlucht die als voorzitter van de commissie voor de strafverordening een belangrijke hand had in de wijziging van de APV.¹⁶ De Vlucht trok zich van de kritiek weinig aan. Sterker nog: De Vlucht zag in kritiek op de gezagshandhaving een risico voor ondermijning van het gezag en deed er alles aan om het openbare ordebeleid zoveel mogelijk aan politiek debat te onttrekken. Hij werd daarbij geholpen door een arrest van de Hoge Raad uit 1932: de gemeenteraad had niet het recht om de burgemeester over zijn optreden als hoofd van de politie te interpellieren.¹⁷

Veel van de maatregelen die deze jaren genomen werden, vloeiden direct voort uit ongeregeldheden in de stad. Nadat communistische demonstranten kinderen als schild tegen de politie hadden gebruikt en fietsen voor de politiepaarden hadden geworpen om charges onmogelijk te maken, besloot De Vlucht – die volgens de 'optochtbeplanning' in de APV het recht had om voorschriften vast te stellen waaraan de demonstranten zich te houden hadden – dat in demonstraties geen fietsen en geen kinderen jonger dan zestien jaar mochten worden meegevoerd.¹⁸ Klachten van minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck over beledigende spreekkoren aan zijn adres – 'wie maakt onze centen zoek, dat doet Ruijs de Beerenbrouck' – leidden met ingang van november 1932 tot een verbod op het houden van spreekkoren.¹⁹ In de demonstratievergunningen werd daarnaast de bepaling opgenomen dat de teksten van de mee te voeren spandoeken eerst aan de burgemeester moesten worden voorgelegd, zodat hij kon beoordelen of ze niet in strijd waren met de openbare orde.²⁰ In de Amsterdamse gemeenteraad klaagden de communisten dat demonstraties door deze maatregelen in een 'stille ommegang' veranderd werden.²¹ Dit was ook exact de bedoeling van De Vlucht die van mening was dat demonstraties op zich moesten worden toegelaten, maar tegelijkertijd wilde voorkomen dat ze zouden worden aangegrepen om de orde te verstoren of het gezag uit te dagen. Een verbod op demonstraties en politieke optochten door de stad, zoals werd voorgesteld door zijn Haagse collega Bosch van Rosenthal, ging hem te ver.²²

het is de vraag, of het verstandig is, een demonstratie van onordelijke elementen der bevolking geheel te onderdrukken. De ervaring heeft geleerd, dat het meestal beter is, zulk een demonstratie toe te laten en op die wijze te trachten – uiteraard met voldoende voorzorgsmaatregelen – de spanning bij de deelnemers weg te nemen, dan haar met kracht van wapenen tegen te gaan, hetgeen tot dagenlange relletjes kan leiden.²³

De Vlucht liet zich in zijn rol als gezagshandhaver leiden door zijn ideeën over de 'mentaliteit' van de Amsterdammers. Dit betekende enerzijds dat bij ongeregeldheden snel en krachtig opgetreden diende te worden: in Amsterdam kon een vonk immers zoals de geschiedenis had uitgewezen, snel veranderen in een razend vuur. De burgemeester diende dan ook over de middelen te beschikken om de brand te

kunnen blussen, zowel in materiële zin – voldoende slagvaardige politie-eenheden – als in formele zin, in de vorm van een effectief instrumentarium van wet- en regelgeving. Anderzijds diende de Amsterdammers de gelegenheid te worden geboden om uiting te geven aan hun mening over maatschappelijke kwesties. Hing er spanning in de lucht, dan moest er een kanaal beschikbaar zijn om deze – op vreedzame wijze – te ontladen. Vandaar dat De Vlucht aanvankelijk met enige behoedzaamheid opereerde waar het aankwam op de beperking van de publieke vrijheden. Op nationaal niveau hield men er een andere filosofie op na. De regering nam de komende jaren tal van gezagsversterkende maatregelen zonder zich daarbij veel aan publieke vrijheden gelegen te laten liggen. Ook De Vlucht zou in de loop van 1934 wegens de aanhoudende ongeregeldeheden zijn opstelling verhard.

DISCUSSIES OVER DE VERSTERKING VAN HET GEZAG

Kort nadat De Vlucht en Bosch van Rosenthal met minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck over het politiebeleid ten aanzien van betogingen en politieke vergaderingen hadden gecorrespondeerd zouden onder invloed van een gebeurtenis in Nederlands-Indië de discussies over gezagsversterking, over de beperking van democratische grondrechten als het recht van vereniging en vergadering en de vrijheid van meningsuiting in een stroomversnelling raken.²⁴ Op 4 februari 1933 brak in reactie op een zojuist doorgevoerde salariskorting mouterij uit op een Nederlands oorlogsschip in Nederlands-Indische wateren. Bijna een week lang voer De Zeven Provinciën onder bevel van de muiters toen het op 10 februari door een bom afgeworpen door een vliegboot van de Nederlandse marine tot overgave gedwongen werd. Hierbij kwamen 23 opvarenden om het leven en vielen verscheidene gewonden. De mouterij veroorzaakte grote opschudding in Nederland. De roep om versterking van het overheidsgezag zwol verder aan. Deze roep zou de komende maanden worden beantwoord met de invoering van tal van gezagsversterkende maatregelen.²⁵ Sommige maatregelen waren al langer in voorbereiding geweest, maar hadden door de mouterij extra urgentie gekregen. Naast de mouterij zou ook Adolf Hiltebeitel *Machtübernahme* in januari 1933 en de internationale spanningen die hiervan het gevolg zouden zijn de reden vormen voor een verscherping van het openbare ordebeleid.

In september 1933 werd door het parlement het uniformverbod ingevoerd, dat primair gericht was tegen communistische milities en rechts-radicalen weerkorpsen zoals de Weer Afdeling (WA) van de NSB. Aan de hand van dit verbod zouden echter ook politieke optochten en betogingen worden 'uitgekleed'. Onder het uniformverbod viel bijvoorbeeld het in het openbaar dragen van kledingstukken en 'opzichtige onderscheidingsteekenen' die uitdrukking gaven aan een bepaald staatkundig streven.²⁶ De rechter veroordeelde in de eerste maanden na invoering van het verbod een communist wegens het dragen van een rood strikje en een NSB'er voor het dragen van een zwart hemd, maar ook de rode vlag van de sociaal-democraten zou het later moeten ontgelden.²⁷ Een tweede, zeer ingrijpende regeringsmaatregel was het in 1933 ingevoerde verbod voor rijksambtenaren op het lidmaatschap

van bepaalde, door de regering vastgestelde verenigingen. De lijst van 'verboden verenigingen' telde eind 1933 links- en rechts-radicalen organisaties zoals de CPN en de NSB. Ambtenaren die lid waren van deze organisaties werden voor de keus gesteld: of ontslag uit overheidsdienst of opzegging van het lidmaatschap. De maatregel zou door de meeste gemeenten worden overgenomen. Ook de SDAP werd getroffen: het lidmaatschap van deze partij werd tot woede van de sociaal-democraten onverenigbaar verklaard met een functie bij het ministerie van Defensie.²⁸ Het kwam de sociaal-democraten zo duur te staan dat ze de muiterij in februari niet ondubbelzinnig hadden veroordeeld.

De maatregelen hadden tot doel om extremistische politieke acties die gericht waren tegen het Nederlandse overheidsgezag tegen te gaan. Hiermee werden niet alleen politieke optochten, demonstraties en vergaderingen bedoeld, maar ook andere vormen van politieke propaganda, zoals affiches, brochures, films en toneelstukken die vanwege hun politieke boodschap in strijd werden geacht met de openbare orde. In januari 1933 had het socialistische toneelgezelschap De Jonge Spelers nog gewoon toestemming gekregen om in de Stadsschouwburg het stuk 'De matrozen van Cattaro' op te voeren, een stuk dat handelde over een mislukte matrozenopstand op de Oostenrijkse vloot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Een maand later, na de muiterij, werd het gezelschap door het gemeentebestuur verzocht om de geplande volksvoorstellingen af te gelasten. Het thema van het stuk was na de recente gebeurtenissen in een wel heel ander licht komen te staan!²⁹ Later in het jaar zou een nieuw stuk van De Jonge Spelers, Upton Sinclairs 'The Millenium', door een verbod getroffen worden, omdat het een 'lofied' op de socialistische maatschappij zou zijn.³⁰ Niets nieuws onder de zon: in 1927 was met hetzelfde argument opgetreden tegen de film DE MOEDER. Wel nieuw was de grote maatschappelijke onrust die films en toneelstukken met een al dan niet verdeckte politieke ondertoon konden veroorzaken. In het Rembrandttheater op het Rembrandtplein, dat in handen was van de Duitse filmdistributiemaatschappij Ufa, stond in maart MORGENROT van Gustav Ucicky op het programma, een film waarin een heroïsche weergave werd gegeven van de strijd van een Duitse onderzeebootbemanning tegen Engelse onderzeeërs in de Eerste Wereldoorlog. Van radicaal-linkse zijde werd tegen de film geprotesteerd, omdat men er propaganda voor het nationaal-socialisme in zag. Op zich was dit geen vreemd verwijt: het beheer over filmdistributiemaatschappij Ufa werd gevoerd door het propagandaministerie van Joseph Goebbels. De communistische protesten werden echter door de Amsterdamse autoriteiten genegeerd.³¹ De communisten grepen volgens hoofdcommissaris Versteeg nu eenmaal elke gelegenheid aan om tegen het Hitler-regime te protesteren. De Vlucht zag geen reden om de film, die door de centrale filmkeuringscommissie was goedgekeurd, alsnog te verbieden ook al was er sprake van een ernstige vrees voor verstoringen van de openbare orde. Hij zou dan immers het signaal afgeven dat de communisten censuur konden afdwingen door met acties te dreigen.³²

De acties kwamen er hoe dan ook. Op 17 maart werd de première van de film verstoord door leden van de CPN en OSP.³³ Studenten van de Gemeente Universi-

teit riepen De Vlucht in een petitie op de film alsnog 'ter wille van zedelijkheid, recht en orde te verbieden'. De rector magnificus maakte snel een einde aan dit initiatief, maar de studenten konden de burgemeester alsnog 486 handtekeningen toezenden.³⁴ Opvallend was dat in het koor van demonstranten ook *De Telegraaf* meezong. De krant keurde de rellen op het Rembrandtplein af, maar vond het gezien de schade die Duitse onderzeeboten tijdens de Eerste Wereldoorlog aan de Nederlandse handelsvloot hadden toegebracht tactloos om in Nederland een Duitse U-bootfilm te vertonen.³⁵ Ook in de gemeenteraad vroeg men zich af waarom De Vlucht besloten had de film toe te staan. Het communistische raadslid C.J.P. Schalker kreeg onvoldoende steun vanuit de raad voor zijn interpellatieaanvraag, maar een soortgelijk verzoek van Middenstander Adolf Bruinsma werd wel voldoende ondersteund. De Vlucht weigerde echter een toelichting op zijn besluit te geven. 'In een tijd van agitatie' was het volgens hem niet raadzaam om het openbare ordebeleid aan een publieke discussie bloot te stellen.³⁶ Hij droeg het besluit van de raad om de interpellatie van Bruinsma toe te staan met succes ter vernietiging bij de Kroon voor, omdat de raad formeel het recht miste om de burgemeester over het openbare ordebeleid te interpelleren.³⁷ De vertoning van *MORGENROT* was intussen al lang gestaakt. De Nederlandse Bioscoopbond had na een week besloten de film vanwege de aanhoudende protesten – ook in Rotterdam en Den Haag lag de film onder vuur – van het programma te halen.³⁸ Het succesvolle protest tegen de film en de rol die de communisten hierin hadden gespeeld was de autoriteiten een doorn in het oog. Verbood men de film, dan gaf men toe aan de protesten, liet men de film gewoon draaien dan moest een grote politiemacht worden opgetrommeld om de orde te herstellen. Hoofdcommissaris Versteeg bezon zich op een oplossing voor dit dilemma.

De politie had het al druk genoeg. Vooral in verkiezingstijd waren de autoriteiten op hun hoede voor politieke uitingen die mogelijk een bedreiging voor de openbare orde inhielden. Demonstraties, politieke bijeenkomsten en politieke propaganda werden nauwlettend door de politie in de gaten gehouden. In 1933 verwijderde de politie na klachten vanuit het leger verkiezingsposters van de SDAP, waarop een man in een rode blouse een soldaat een trap gaf. De sociaal-democraten kwamen vervolgens met een nieuw affiche, waarop een soldaat met gasmasker stond afgebeeld. Opnieuw maakte het leger hiertegen bezwaar, omdat de tucht in het leger erdoor ondermijnd zou worden, maar deze keer vond De Vlucht het niet nodig om in te grijpen. Hij was dan wel geenszins van plan dat te 'bevorderen (...) wat slechts naar gezagsondermijning zweemt', maar 'men hoede zich voor overdrijving en neme een bedachtzaam tempo in acht'.³⁹ Dit standpunt weerhield De Vlucht er niet van de bewegingsruimte van de radicale partijen de komende tijd verder te beperken. Begin 1934 besloot hij om geen demonstratievergunningen meer te verstrekken aan verenigingen waarvan het lidmaatschap voor ambtenaren verboden was. Hij deed dit op grond van de bepaling uit de Gemeentewet van 1931 die hem het recht gaf om preventief op te treden tegen te verwachten verstoringen van de openbare orde.⁴⁰ Later voegde hij hier het besluit aan toe om hen ook geen toestemming meer te verlenen voor het houden van bijeenkomsten in de open lucht. Versteeg had De Vlucht gead-

viseerd alle politieke verenigingen hiervan uit te sluiten, maar na protesten uit de raad besloot De Vlucht om alleen aan voor ambtenaren verboden verenigingen geen vergunningen meer te verstrekken en bij andere politieke verenigingen van geval tot geval te beslissen.⁴¹ De links- en rechts-radicalen ontzag De Vlucht niet, maar ten aanzien van de andere partijen hoedde De Vlucht zich inderdaad zoveel mogelijk voor overdrijving en ging hij soms minder ver dan Versteeg hem had geadviseerd.⁴²

Ondanks de beperkende maatregelen slaagden de nationaal-socialisten en communisten er wel degelijk in zich in Amsterdam te manifesteren. Nu demonstraties en openluchtbijeenkomsten verboden waren bleef er voor de NSB, CPN en andere links- en rechts-radicale partijen weinig anders meer over dan het organiseren van bijeenkomsten in particuliere gebouwen. Op 28 april 1934, enkele dagen voor de 1 mei viering waarvan de sociaal-democraten en communisten elk jaar een groot spektakel maakten, hield de NSB in de Amsterdamse RAI een Gewestelijke Landdag.⁴³ De Landdag werd bezocht door twaalfduizend 'goed gekleede burgers' – aldus het rapport van de centrale inlichtingendienst – die in de RAI werden getrakteerd op een redevoering van hun leider Mussert: 'geen goed redenaar [die] door zijn woord zelden een onbevooroordeeld toehoorder zal weten te pakken'.⁴⁴ De dag was omgeven door uitgebreide veiligheidsmaatregelen om confrontaties tussen nationaal-socialisten en politieke tegenstanders te voorkomen: de politie begeleidde de bezoekers onder meer van het Centraal Station naar de RAI.⁴⁵ Ongeregeldheden bleven uit en dat mocht een wonder heten in een periode waarin vechtpartijen tussen communisten en nationaal-socialisten aan de orde van de dag waren.⁴⁶

Het toenemende zelfbewustzijn van de NSB, de aanhoudende 'agitatie' van de communisten en het gebrek aan uitzicht op verbetering van de economische situatie baarden de Amsterdamse autoriteiten zorgen. De kans dat het tot grootschalige ongeregelde heden zou komen werd heel reëel geacht. Vandaar ook dat de regering in april 1933 een 'Leidraad voor den burgemeester, voor geval van oproerige beweging en stoornis van de openbare orde' rondzond en vandaar ook dat burgemeester en hoofdcommissaris het nodig vonden om de stad in letterlijke zin te wapenen tegen de onrust die mogelijk in het verschiet lag. Uit een inventarisatie was in 1931 gebleken dat Amsterdam bij grote ongeregelde heden naast het gemeentelijke politiekorps kon beschikken over vijftig man politie te paard en honderd man, voor de helft bereiden, militaire politie. Deze zogeheten Politietroepen waren in 1920 opgericht met onder meer als taak het verlenen van bijstand aan de gemeente- en rijkspolitie.⁴⁷ Voor verdere hulp was de gemeente aangewezen op de inzet van mariniers, zeemilities, marechaussees en rijksveldwachters én op de in Amersfoort gelegerde huzaren die per trein binnen zeven uur in de stad konden zijn. Amsterdam beschikte sinds 1922 niet meer over een eigen garnizoen.⁴⁸

De Vlucht stelde zich hiermee niet tevreden. Amsterdam diende naar zijn mening in korte tijd over een grote troepenmacht te kunnen beschikken, gelegd in of in de nabijheid van de stad. Van de nabijheid en dus mogelijk snelle inzetbaarheid van deze troepen zou een afschrikwekkende werking moeten uitgaan op potentiële onruststokers. De aanwezigheid van deze troepen zou het bovendien mogelijk

maken om met het nodige vertoon van macht sociale onrust in de kiem te smoren, zonder dat direct naar de wapenen gegrepen hoefde te worden: 'dadelijk flink optreden voorkomt erger; een bevel tot schieten zoude spreker slechts noode geven.'⁴⁹ Zijn pogingen om de militaire politietroepen met vijftig paarden te versterken stuiten tot zijn grote ergernis echter op bezwaren bij minister van Defensie L.N. Deckers (1929-1935) die zich volgens de burgemeester onvoldoende bewust was van de noodzaak om Amsterdam in militair opzicht tegen een oproer te wapenen.⁵⁰ De Vlucht leek zich op zijn beurt echter onvoldoende bewust van de ontwikkelingen op het terrein van grootstedse oproerbesteding. Deckers wees de burgemeester er fijntjes op dat ervaringen in het buitenland hadden uitgewezen dat met moderne, politio-nale middelen zeer effectief tegen onrust in de grote stad kon worden opgetreden. Hoofdcommissaris Versteeg die al langer van mening was dat de politie de oproerbesteding in handen moest hebben en niet het leger, greep na een overleg met zijn collega's uit Rotterdam en Den Haag zijn kans en legde de regering zijn wensenlijst voor. De politie zou de beschikking moeten krijgen over *Überfallkommandos* – man-schappen van het korps die in auto's snel naar brandhaarden in de stad gestuurd konden worden – traangasbommen en met leer beklede rotanstokken.⁵¹ Minister Deckers zegde de politie direct drie bepantserde legervrachtwagens met schietsleu-ven, karabijnen en mitrailleurs toe. Ze zouden begin 1932 in het uiterste geheim naar Amsterdam getransporteerd worden en bij de Oranje Nassaukazerne worden gestald.⁵² Eind 1933, toen de onrust verder was toegenomen, maakten de gemeente en het rijk verdere afspraken over de inzet van politietroepen en andere militaire eenheden in het geval van grootschalige ongeregeldeheden.⁵³ Ruim een half jaar later zou de burgemeester een beroep moeten doen op deze externe hulpstroepen om de orde in de stad te herstellen.

In nauwe samenwerking met Versteeg haalde De Vlucht deze jaren de teugels van het openbare ordebeleid aan in een poging de politieke onrust in te dammen. De inspraak van de raad in het politiebeleid werd onder invloed van 'gezagshandhaver' De Vlucht haast tot nul gereduceerd, omdat discussies over de ordehandhaving het gezag alleen maar verder zouden ondermijnen. Wet- en regelgeving werd aangepast om tot een effectieve ordehandhaving te kunnen komen in reactie op de onge-regeldheden in de stad en het politiekorps werd materieel versterkt om voldoende slagkracht te kunnen ontwikkelen bij de bestrijding van ongeregeldeheden. Het bleek niet genoeg om een plotselinge, heftige uitbarsting van sociale onrust in de kiem te kunnen smoren. Daarvoor zou in de zomer van 1934 de onvrede over het uitblijven van een antwoord van de overheid op de desastreuze gevolgen van de economische crisis te groot blijken.

HET JORDAANOPROER

Het bezuinigings- en werkloosheidsbeleid van de overheid leidde vaak tot protesten in de Amsterdamse arbeiderswijken en met name in de omgeving van de stempel-lokalen, waar de steuntrekkers zich dagelijks – de ongeorganiseerden zelfs twee

keer – dienden te melden om te voorkomen dat ze hun steun zouden aanvullen met ‘zwarte’ klussen.⁵⁴ Het was ook op deze plekken in de stad, waar in de zomer van 1934 herhaaldelijk tegen de aangekondigde steunverlaging werd gedemonstreerd. Op dinsdag 3 juli was het onrustig in de omgeving van de stempellokalen, toen voor het eerst de verlaagde steunbedragen werden uitgekeerd aan werkloze havenarbeiders.⁵⁵ Een dag later slaagden demonstranten er zelfs in om in de Tolstraat een stempellokaal te bezetten.⁵⁶ Bij demonstraties op de Noordermarkt en Lindengracht kwam het tot een confrontatie met de politie, die door de betogers met stenen en dakpannen werd belaagd. ’s Avonds was het opnieuw onrustig in de Jordaan na afloop van een bijeenkomst van het communistische Werklozen Strijd Comité in een gebouw op de Rozengracht.⁵⁷ Op een aantal plekken in de Jordaan werden barricades opgeworpen van straatstenen, trottoirbanden en steigerplanken en straatlantaarns stukgegooid. De politie doorkruiste met bepantserde uitrukauto’s en motoren met zijspan de straten van de Jordaan, maar slaagde er pas tegen middernacht in om de barricades te verwijderen en de straten schoon te vegen. In de smalle straten en stegen van deze oude volksbuurt was het lastig manoeuvreren met het robuuste maar ook logge materiaal van de politie.⁵⁸

Op woensdag waren in de Jordaan pamfletten verspreid waarin de Jordanezen werden herinnerd aan het roerige verleden van de buurt.⁵⁹ De Jordaan kende een traditie van sociaal protest. In de zomer van 1917 was hier voor het laatst sprake geweest van een heftige confrontatie tussen betogers en de sterke arm, nadat uit onvrede over de voedseldistributie grootschalige plunderingen hadden plaatsgevonden. Een uit de hand gelopen, knullige actie van de politie had in 1886 geleid tot het Palingoproer.⁶⁰ In juli 1934 zou de onrust niet beperkt blijven tot de Jordaan; ook in andere arbeidersbuurten kwam het deze dagen tot confrontaties tussen de politie en demonstranten. Net als in de Jordaan, ging op woensdagmiddag in de Indische buurt een communistische ‘bijeenkomst’ vooraf aan de ongeregelde heden. Een grote groep communisten wachtte in de omgeving van het kringhuis van de NSB op het Ambonplein vergeefs op de komst van de nationaal-socialisten. Wegens het overlijden van prins Hendrik was de geplande vergadering afgelast. De verzamelde demonstranten keerden zich nu tegen de politie die op de samensholling was afgekomen. In de nabijgelegen Dapperbuurt kwam het tot confrontaties tussen groepen jongeren en de politie.⁶¹ De onrust hield tot in de avonduren aan.

De instructies die Versteeg in de ochtend van 5 juli aan het politiepersoneel verstrekte waren gebaseerd op zijn inschatting dat er geen sprake was van ‘oproerige bewegingen’, maar van enkele, losstaande incidenten in de stad, waarmee de autoriteiten de laatste weken wel vaker waren geconfronteerd. Hulp van andere instanties zoals de Marechaussee achtte hij vooralsnog dan ook overbodig. Versteeg liet de order uitgaan dat krachtig tegen de ordeverstoringen opgetreden moest worden, zonder daarbij van de ‘uiterste middelen’ gebruik te maken.⁶² Er moest kortom niet te snel naar de vuurwapens gegrepen worden. Op donderdag bleek echter al snel, dat de ongeregelde heden zich nog verder over de stad verspreidden en ook in kracht toenamen.⁶³ In de Jordaan werden opnieuw barricades opgeworpen en werd de poli-

tie vanuit de huizen met van alles en nog wat bekogeld. De uitrukauto's baanden hun weg weer door de wijk in een poging de straten schoon te vegen. Dat dit niet eenvoudig was, blijkt uit een ooggetuigenverslag van een journalist:

We worden uitgenodigd met de politieauto mee te rijden. Herhaaldelijk kletteren de stenen op het dak van de wagen. Met een flink vaartje wordt barricade na barricade door de zware wagen vernield. Doch nauwelijks zijn we de straat uit of we zien groepen mannen en vrouwen opnieuw barricades oprichten. En zo gaat het uren achtereen door.⁶⁴

De Jordaan veranderde zo geleidelijk in een onbegaanbaar stelsel van onverharde en deels gebarricadeerde wegen waartoe de uitrukauto's met moeite konden doordringen. Niet alleen journalisten, ook De Vlucht en hoofdcommissaris Versteeg lieten zich door de Jordaan rijden om met eigen ogen te zien hoe de onrust er verhevigde.⁶⁵ De bereden politie bleek in de smalle straten en stegen een gemakkelijk doelwit te vormen voor de betogers die zich op de daken hadden verschanst. Agenten verweerden zich wel met hun dienstpistolen, maar met het verouderde materiaal bleek het lossen van gerichte schoten over een langere afstand niet mogelijk.⁶⁶ Verdwaalde kogels zorgden voor levensgevaarlijke situaties, waarvan enkele deze dagen een dodelijke afloop zouden hebben. Het eerste dodelijke slachtoffer van het Jordaanoproer viel op donderdag bij een poging van de politie op met gebruikmaking van de wapens een barricade in de Jordaan te slechten. Het kostte het leven van de 27-jarige werkloze metaalarbeider Jan Gerressen die zich als lid van de Socialistische Arbeidersweer, een knokploeg van de osp, in het strijdgewoel had gemengd.⁶⁷ Versteeg liet de politie 's middags alleen door de hoofdstraten van de Jordaan patrouilleren, nadat het korps in de smalle straten en stegen het zwaar te verduren had gekregen. De ongeregelde heden in de stad waren nu toch echt tot oproerige bewegingen uitgegroeid.

Inmiddels was het de Amsterdamse autoriteiten ook duidelijk geworden dat de orde niet kon worden hersteld zonder dat er krachtig werd ingegrepen en zonder dat er versterking werd ingeroepen van buiten. Het korps beschikte over onvoldoende man- en slagkracht om tegelijkertijd op verschillende plekken in de stad de onlusten tegen te gaan. Naast de Jordaan was ook actie vereist op de Oostelijke Eilanden, in Noord, de Indische buurt en de Staatsliedenbuurt. Daarnaast was gebleken dat de politie niet over de juiste toerusting beschikte om effectief tegen de ongeregelde heden in de Jordaan op te treden. De Vlucht besloot daarom de hulp in te roepen van de militaire politie. Samen met het gemeentelijke politiekorps trokken leden van de politietroepen, deels te paard en bewapend met karabijnen, na middernacht door de Jordaan en verwijderden de barricades. Versteeg had hen de opdracht gegeven 'tot de uiterste middelen' te gaan om de onlusten te onderdrukken. Een bloedige confrontatie bleef echter uit.⁶⁸

Het politieoptreden van donderdag zou in de kranten van vrijdag veel kritiek te verduren krijgen. Het *Algemeen Handelsblad* vond dat 'het gezag (...) een veer gelaten

Militairen houden bij een kruispunt in de Jordaan het geweer in de aanslag terwijl leden van de Amsterdamse politie de straat vrij maken. Fotograaf onbekend, juli 1934. Collectie Spaarnestad Photo

[had]'. Als gevolg van het besluit van Versteeg hadden de demonstranten in bepaalde delen van de Jordaan 's middags namelijk voor even vrij spel gehad. Dit had voorkomen kunnen worden als Versteeg meer personeel de straat had opgestuurd of De Vlucht eerder hulp van de militaire politie had ingeroepen.⁶⁹ In een interview in *De Telegraaf* verdedigde Versteeg de keuzes die hij gemaakt had. De hoofdcommissaris stelde dat het gebruik van geweld natuurlijk niet vermeden kon worden, maar dat hem er tegelijkertijd veel aan gelegen was om het aantal slachtoffers zo beperkt mogelijk te houden: 'zich held te tonen en maar dadelijk slachtoffers te maken is al zeer gemakkelijk. Daarvoor voelt de Amsterdamse politie niets, zolang het anders kan.'⁷⁰ Dit was tegelijkertijd een van de redenen geweest achter de beslissing om aanvankelijk nog geen hulp in te roepen van politietroepen of de Marechaussee.⁷¹ De Amsterdamse geschiedenis wees uit dat hulp troepen van buitenaf doorgaans minder omzichtig te werk gingen dan de politie en niet op een slachtoffer meer of minder keken.⁷² Of De Vlucht en Versteeg bekend waren met de richtlijnen die de opperbevelhebber van het Nederlandse leger had vastgesteld voor het neerslaan van onlusten in de grote steden is niet duidelijk. Lezing ervan zou hen in ieder geval alleen maar hebben versterkt in hun houding: hard en meedogenloos optreden was volgens de legerleiding het enige juiste antwoord op een oproer. Elke benadering die een zweem van zachtzinnigheid of mededogen met zich meedroeg werd als een

teken van zwakheid gezien.⁷³ Daarnaast speelde mee dat De Vlucht en Versteeg de ordehandhaving het liefst zoveel mogelijk in eigen hand wilden houden. Riep men de hulp in van de Marechaussee en Rijksveldwacht dan zou ook de procureur-generaal bij de besluitvorming betrokken moeten worden. Uit de ontwikkelingen van de komende dagen zou blijken dat de Amsterdamse autoriteiten hem nu juist het liefst zoveel mogelijk negeerden.⁷⁴

De Vlucht en Versteeg leken zich niettemin wel degelijk iets van de kritiek in de pers aan te trekken. Op vrijdag trad de politie harder op dan de voorgaande dagen. Het korps kon daarbij opnieuw rekenen op extra steun. Vandaag werden vijf rupspantserwagens, vier wielpantserwagens, acht vrachtauto's en vier mortieren in Amsterdam afgeleverd; alleen de rupspantserwagens werden direct de straat opgestuurd in de hoop dat de opstandelingen erdoor zouden worden afgeschrikt.⁷⁵ Aan de Vrijwillige Burgerwacht werd de bewaking van enkele strategische gebouwen toevertrouwd zoals de telefooncentrales en het pompstation van de gemeentewaterleiding. Na overleg met de ministers van Justitie en Defensie besloot De Vlucht daarnaast nog eens honderd man militaire politie te rekwireren en tweehonderd man marechaussee op te roepen. Versteeg voegde hen toe aan detachementen van de gemeentepolitie die onder leiding stonden van een inspecteur van politie. Hij hoopte zo de controle over de ordehandhaving in eigen hand te kunnen houden, maar kon niet voorkomen dat leden van de militaire politie en Marechaussee ook op eigen houtje door de stad zouden trekken.⁷⁶ 's Middags vaardigde De Vlucht een communiqué uit waarin hij de 'goedgezinde' burgers opriep om de onrusthaarden te mijden en de onruststokers waarschuwde dat 'op de meest krachtadige wijze' tegen hen zou worden opgetreden.⁷⁷ De autoriteiten waren namelijk vast besloten 'heden avond dit verzet met geweld te breken' ook al had De Vlucht het er volgens Baas maar moeilijk mee, dat hij nu 'zoo krachtadig moest ingrijpen. Het is ook wel verschrikkelijk, maar het kan of mag niet anders.'⁷⁸ Evenals zijn voorgangers Tellegen, Röell, Van Tienhoven en C.J.A. den Tex (1868-1880) zag De Vlucht zich genoodzaakt met externe hulp een oproer met geweld te onderdrukken. En net als de meeste van zijn voorgangers leek het hem enige moeite te kosten in het besef dat het zeer waarschijnlijk niet bij één dodelijk slachtoffer zou blijven.

In de avond en nacht van vrijdag 6 juli patrouilleerden de politie, politietroepen en Marechaussee door de stad. In Noord omsingelden militairen tuindorp Oostzaan en verwijderden de daar opgeworpen barricades.⁷⁹ Het meest onrustig was het opnieuw in de Jordaan. De wijk veranderde in de loop van de avond in een militair gevechtsterrein, ingedeeld in zes secties die elk bemand werden door gemengde detachementen van marechaussees en politie. Het harde optreden ging deze avond ten koste van drie slachtoffers. Voor het geval dit optreden een tegenreactie zou opwekken, had De Vlucht besloten voor de volgende dag het leger achter de hand te houden. Vrijdagnacht vertrok vanuit Den Haag een trein met een regiment Grenadiers en Jagers naar Amsterdam. Gewapend met mortieren en mitrailleurs en met de stormhelmen op marcheerden ze enkele uren later door het holst van nacht van het Centraal Station naar de Oranje Nassaukazerne.

Het zag er op zaterdag niet naar uit dat de Grenadiers en Jagers in actie zouden hoeven komen. Het harde optreden van de afgelopen avond en nacht leek effect te hebben gesorteerd. In de Jordaan nam het normale leven zelfs weer enigszins zijn gang: op de Lindengracht werd de gebruikelijke markt gehouden. Met de opvallende aanwezigheid van de militaire politie en de pantserwagens die door de straten patrouilleerden bleef er toch een zekere spanning in de lucht hangen. Op andere plaatsen in de stad kwam het wel tot ongeregeldeheden. In de Staatsliedenbuurt werden winkels geplunderd en bij een confrontatie tussen betogers en de politie viel in de Indische buurt het vijfde en laatste dodelijke slachtoffer sinds het uitbreken van de onlusten. In Noord leek in de Bloemenbuurt welhaast sprake te zijn van een kleine stadsguerrilla: de vluchtroutes door tuinen en stegen maakten het voor de relschoppers mogelijk om uit handen van de politie en marechaussees te blijven. Zaterdags werden hier de rupsauto's ingezet.⁸⁰

Voor De Vlucht en Versteeg stond de vierde dag van de onlusten in het teken van het bezoek dat minister-president Colijn en minister van Defensie Deckers aan de hoofdstad brachten. Evenals in 1917, toen Tellegen was bekritiseerd vanwege het slappe politieoptreden tijdens het Aardappeloproer, kregen de Amsterdamse autoriteiten stevige kritiek te verduren van de regering. De kritiek van het *Algemeen Handelsblad* was Colijn niet ontgaan. Ook hij kwam tot de conclusie dat De Vlucht en Versteeg in aanvang te slap tegen de ongeregeldeheden waren opgetreden en zo een escalatie van de onlusten in de hand hadden gewerkt. Zij hadden bovendien verzuimd actie te ondernemen tegen de communisten die toch als de voornaamste agitatoren moesten worden gezien. De Vlucht verweerde zich en wist volgens wethouder Boissevain zijn partijgenoot Colijn van de Amsterdamse aanpak te overtuigen.⁸¹ Niettemin liet Versteeg na afloop van de bespreking de order uitgaan dat 'het verzet met de meeste kracht tot iederen prijs' moest worden neergeslagen.⁸² De Vlucht vaardigde een colportageverbod uit en verbood het houden van optochten op de openbare weg. Daarnaast werd op zaterdagmiddag in opdracht van Colijn het gebouw van *De Tribune* doorzocht. Exemplaren van de krant werden in beslag genomen, de persen werden onklaar gemaakt en het kaartenregister van abonnees meegenomen.⁸³

In feite kwam de kritiek van Colijn als mosterd na de maaltijd. Op zaterdagochtend had het er alle schijn van dat het oproer over zijn hoogtepunt heen was, nadat de vorige avond en nacht hard was opgetreden door politie, Marechaussee en politietroepen. Blijkens het bezoek van Colijn waren De Vlucht en Versteeg er echter niet in geslaagd de indruk weg te nemen, zoals die onder meer gewekt was in het *Algemeen Handelsblad*, dat ze de zaken in Amsterdam niet onder controle hadden. Het was duidelijk dat de ministers niet naar de hoofdstad waren afgereisd om De Vlucht een hart onder de riem te steken: 'de regering grijpt krachtig in', zo meldde *Het Vaderland* op 7 juli.⁸⁴ Colijn had zijn reputatie als 'sterke man' weer eens waargemaakt. Dat De Vlucht en Versteeg al op donderdagavond tot krachtig ingrijpen hadden besloten leek vergeten.⁸⁵ Zo kon het gebeuren, dat De Vlucht in de beeldvorming achteraf welhaast als een witte duif naar voren treedt. Roegholt uitte in zijn boek over de geschiedenis van Amsterdam in de twintigste eeuw het vermoeden dat

de volksjongen van Kattenburg, al was hij dan burgemeester, weinig geestdrift kon opbrengen voor het ontketenen van een regelrechte burgeroorlog en liever heeft afgewacht tot het oproer vanzelf zijn elan zou verliezen.⁸⁶

Roegholt wekt met deze formulering de suggestie dat De Vlucht als 'man van het volk' een zeker verbond voelde met de mensen die nu op de barricades waren geklommen en daarom ervoor was teruggedeinsd om hard op te treden. Gemakkelijk was de beslissing om met de kracht der wapenen het oproer te onderdrukken. De Vlucht inderdaad niet gevallen, maar zoals hij Baas ook op vrijdag had toevertrouwd: 'het kan of mag niet anders'.⁸⁷

Op zondag zetten de ontwikkelingen van zaterdag zich door. De onlusten namen in kracht af en bleven beperkt tot een paar plaatsen in de stad: vooral in Noord en op het oostelijke eiland Wittenburg was het onrustig. Ook op maandag kwam het hier nog tot enkele ongeregeldeheden, terwijl elders in de stad de patrouillerende militairen uit het straatbeeld verdwenen. Het regiment Grenadiers en Jagers, waarop geen beroep was gedaan door De Vlucht, keerde maandagmiddag terug naar Den Haag, waar het een rol zou vervullen bij de begrafenis van prins Hendrik. Aan het vertrek ging een ceremonie op de Dam vooraf. De Vlucht inspecteerde voor de ingang van het Koninklijk Paleis de troepen, vanuit de lucht gade geslagen door een militair vliegtuig.⁸⁸ De bedoeling van de ceremonie was duidelijk: De Vlucht liet zien dat het gezag was hersteld. De autoriteiten in Amsterdam én in Den Haag konden zich nu volop gaan buigen over de vraag hoe de ongeregeldeheden hadden kunnen ontstaan. Wie waren de aanstichters van het oproer geweest en was er wel adequaat genoeg tegen hen opgetreden?

DE VLUCHT ONDER VUUR

In de laatste dagen van het oproer had de politie behoorlijk wat arrestaties verricht. Uiteindelijk waren rond de honderd personen in hechtenis genomen. Een deel van hen werd via snelrecht berecht om het signaal af te kunnen geven dat met het gezag niet te sollen viel. Bovendien boden de rechtszaken de gelegenheid om een gezicht te geven aan het oproer. Bij velen bestond het idee dat de communisten de aanstichters en aanjagers van het oproer waren geweest; in de pers was geschreven over de 'communistische' rellen in Amsterdam.⁸⁹ Tekenend is ook de brief die het sociaal-democratische Kamerlid W. Drees op 6 juli aan zijn zus zond. Hij schreef haar dat de rellen 'natuurlijk' door de communisten waren aangestoken, 'maar de stemming was er rijp voor gemaakt door die ellendige maatregelen'.⁹⁰ De autoriteiten zagen blijkens de acties tegen de CPN in Amsterdam en de OSP in Rotterdam, waar het in Crooswijk een dag lang zeer onrustig was geweest, eveneens politieke krachten achter de onlusten schuil gaan. Een van de voormannen van de OSP in Amsterdam, partijvoorzitter Piet Schmidt, kreeg via snelrecht een gevangenisstraf van vijf maanden opgelegd.⁹¹ Het was echter maar de vraag of de communisten en OSP'ers daadwerkelijk enige invloed op het oproer hadden weten uit te oefenen. Vast stond

dat de eerste ongeregelde heden op woensdag verband hielden met communistische activiteiten in de Jordaan en de Indische buurt. Achter het oproer dat op woensdag uitbrak, ging echter geen *plan de campagne* schuil. De knokpartijen met de politie na afloop van een communistische bijeenkomst waren de afgelopen tijd haast routinematige handelingen geworden. Dat zij de aanzet zouden vormen tot dagenlange ongeregelde heden in de straten van Amsterdam hadden ook de communisten niet bevroed. Volgens hoofdcommissaris Versteeg zouden zij wel – ‘zoals de tactiek dezer lieden nu eenmaal meebrengt’ – geprobeerd hebben zich een positie te verwerven, maar tot een georganiseerd optreden was het niet gekomen.⁹² Pogingen om een massale werkstaking te ontketenen waren bijvoorbeeld mislukt. De ongeregelde heden hadden al snel hun eigen dynamiek ontwikkeld, waarop politieke actie nauwelijks vat wist te krijgen.⁹³

Er werd na afloop van het oproer niet alleen over het aandeel van de communisten gesproken, ook het optreden van de Amsterdamse autoriteiten leverde stof voor discussie op. Tijdens het oproer was al gebleken dat het optreden van De Vlucht en Versteeg niet op de onverdeelde instemming van de regering hoefde te rekenen. De voornaamste criticaster van het beleid van de Amsterdamse autoriteiten was echter procureur-generaal A. baron van Harinxma thoe Slooten. Volgens hem hadden de gemeentelijke autoriteiten deels schuld aan het uit de hand lopen van de ongeregelde heden, omdat zij met name in de aanloop naar de juli-onlusten niet krachtdadig genoeg hadden opgetreden tegen de communisten en daarmee ‘een geschikten bodem [hadden] gekweekt voor de gedachte, dat zij [de communisten, hk] van een gewelddadig optreden niet anders dan heil konden verwachten’.⁹⁴ Zijn kritiek lijkt mede ingegeven te zijn door onvrede over het feit dat de gemeentelijke autoriteiten hem tijdens het oproer buiten de besluitvorming hadden proberen te houden. Volgens de in april 1933 door de regering vastgestelde ‘Leidraad voor den burgemeester, voor geval van oproerige beweging en stoornis van de openbare orde’ diende de burgemeester ‘als zich verschijnselen van een oproer vertonen’ contact op te nemen met de commissaris der Koningin en de procureur-generaal die tevens fungeerde als ‘directeur van politie’ in zijn ressort. Bij hem kon dan de hulp van de Rijksveldwacht en Marechaussee worden ingeroepen. Tijdens het Jordaanoproer had De Vlucht zich echter, met voorbijgaan aan de procureur-generaal, rechtstreeks gewend tot de inspecteur van de Koninklijke Marechaussee in Den Haag met een verzoek om bijstand en de procureur-generaal hiervan pas veel later op de hoogte gesteld. Volgens de Leidraad had de burgemeester daartoe het recht wanneer hij van oordeel was dat er sprake was van plotselinge, heftige onlusten.⁹⁵ Vervolgens was de procureur-generaal echter ook niet betrokken bij het overleg met Colijn en Deckers op zaterdag en niet op de hoogte gesteld van de inval die die middag zou plaatsvinden bij *De Tribune*. Ten slotte verbaasde het Van Harinxma thoe Slooten zeer dat De Vlucht geen beroep had gedaan op de onder hem ressorterende Rijksveldwacht. Het was in zijn ogen het zoveelste bewijs voor het feit dat De Vlucht en Versteeg hem zoveel mogelijk links hadden laten liggen.⁹⁶ De katholieke minister van Justitie J.R.H. van Schaik (1933-1937) wilde op grond van de klachten van de procureur-generaal De Vlucht en

Versteeg op het matje roepen, maar hij kreeg hiervoor niet de steun van zijn collega van Binnenlandse Zaken. Minister De Wilde vond het, mede gezien 'het gunstig[e] resultaat van de [door hen] getroffen maatregelen' niet nodig De Vlucht een uitbrander te geven.⁹⁷ De ervaringen tijdens het Jordaanoproer zouden niettemin zoals we nog zullen zien voor Justitie de aanleiding vormen om de positie van de procureur-generaal formeel zodanig te versterken, dat burgemeester en hoofdcommissaris bij grootschalige ongeregeldeheden voortaan niet meer om hem heen konden.

Ook in de raad werd over het oproer nagepraat, al probeerde De Vlucht discussies over het optreden van de politie zoveel mogelijk tegen te houden. Dat het oproer niet geheel doodgezwegen kon worden, begreep de burgemeester wel, zeker omdat de begin juli doorgevoerde steunverlaging wél op de agenda stond. Raadsleden die naar de mening van de raadsvoorzitter hun boekje te buiten gingen, zou echter het woord worden ontnomen.⁹⁸ Tijdens de Algemene Beschouwingen later in het jaar bestond meer gelegenheid om tijdens de bespreking van de politiebegroting het openbare ordebeleid aan de kaak te stellen. Opnieuw kwam De Vlucht onder vuur te liggen. Naast de kritiek van de communisten op het harde politieoptreden klonk vanuit rechtse kringen opnieuw het verwijt dat de politie in de eerste dagen van de ongeregeldeheden te slap was opgetreden. De Vlucht wees deze kritiek resoluut van de hand; de politie verdiende volgens de burgemeester (en volgens de hoofdcommissaris die hem dit antwoord had ingefluisterd) alle lof omdat ze erin was geslaagd de orde te herstellen, zonder dat de onlusten in een bloedbad waren ontaard. Was de politie harder opgetreden, dan waren er (nog) meer onschuldige slachtoffers gevallen.⁹⁹

De kritiek was voor Versteeg reden te meer een uitvoerig rapport op te stellen over het Jordaanoproer, onder meer om verantwoording af te leggen over de door hem en De Vlucht gemaakte keuzes. Het geheime rapport zou in november aan de verschillende autoriteiten worden toegezonden. Versteeg was, vanzelfsprekend, vol lof over het optreden van zijn korps dat

in krachtadige samenwerking met gevorderden militairen bijstand, er in korten tijd en met, in verhouding tot den ernst en omvang der ongeregeldeheden, slechts een gering aantal doden en gewonden, in geslaagd [was] deze te beteugelen en gezag en openbare orde te herstellen.¹⁰⁰

Wat Versteeg niet vermeldde, was dat de houding van de militaire autoriteiten hem zeer had verontrust. Een aantal jaren na het Jordaanoproer zou hij tijdens een vergadering met collega's uit andere grote gemeenten zijn beklag doen over de houding van generaal J.J.G. baron van Voorst tot Voorst, die tijdens het Jordaanoproer de verantwoordelijkheid had gedragen voor de militaire aanwezigheid in de stad.

De generaal Van Voorst tot Voorst wenschte steeds maar, dat hem toestemming werd verleend met zijn soldaten den Jordaan in te trekken. Deze toestemming is hem echter niet verleend. (...) Had men de militairen de vrije hand gelaten, dan was het aantal doden ongetwijfeld beduidend grooter geweest.

Thans heet het in militaire kringen, dat het in Amsterdam een 'slappe boel' is geweest. Men vergeet daarbij echter dat het ten slotte bij dergelijke voorvallen niet gaat om zooveel mogelijk slachtoffers te maken, waardoor, in bepaalde kringen, dapperheid en flinkheid wordt gemanifesteerd, maar om, met zoo weinig mogelijk slachtoffers, de orde te herstellen.¹⁰¹

Al met al kwamen de tegenstellingen over de ordehandhaving tijdens het Jordaanoproer niet simpelweg neer op een softe versus een harde strategie, maar stonden lokale tegenover supralokale gezagshandhavers, waarbij de lokale autoriteiten en hun manschappen – het politiekorps – die wortelden in de lokale gemeenschap en hier nog een taak hadden te vervullen na het neerslaan van de onlusten, een humaner optreden voorstonden dan de supralokale ordetroepen, wier taak er na het neerslaan van de onlusten opzat. Er was Versteeg veel aan gelegen om in het vervolg niet van de mogelijke inzet van het leger afhankelijk te zijn bij de onderdrukking van een oproer. Hij zocht de oplossing in de oprichting van een nieuwe eenheid binnen het korps, getraind en op de juiste wijze toegerust om grootschalige onlusten in de stad de kop in te kunnen drukken: de Stormbrigade, later omgedoopt tot Karabijnbrigade en de voorloper van de Mobiele Eenheid zoals wij die nu kennen. Deze eenheid telde zes afdelingen van in totaal negentig met karabijnen bewapende agenten. De Vlucht steunde het initiatief van Versteeg, maar ging niet akkoord met diens voorstel om de Stormbrigade op een legerbasis te trainen, omdat dit zou kunnen leiden tot verlies aan 'sympathie' voor de brigade bij de Amsterdamse burgerij die bekend stond om haar afkeer van alles wat maar naar militair vertoon riekte.¹⁰² De Stormbrigade was nu juist bedoeld om de inzet van militairen uit te stellen. De Vlucht, die begin jaren dertig nog had aangestuurd op een versterking van de militaire politie-eenheden in en rond Amsterdam, was inmiddels tot het inzicht gekomen dat zo vlak na het Jordaanoproer de Amsterdamse politie het beste maar zo min mogelijk met het leger geassocieerd kon worden.

Ook de regering had conclusies getrokken uit haar ervaringen tijdens het Jordaanoproer. In de toekomst zou voorkomen moeten worden dat in het geval van grootschalige ongeregelheden de procureur-generaal door de lokale autoriteiten buiten de besluitvorming werd gehouden. Het rijk tornde niet aan de positie van de burgemeester als hoofd van de politie in zijn gemeente; hij behield het laatste woord over het openbare ordebeleid. Het nam niet weg dat de regering in de procureur-generaal de ideale magistraat zag om richting en sturing aan het beleid van de burgemeester te geven wanneer er sprake was van ongeregelheden die in omvang of impact boven de gemeente uitstegen. In 1935 werden met de invoering van het Rijkspolitiebesluit de gezagsverhoudingen herschikt. Wanneer de 'rust en veiligheid van de staat' werd bedreigd of de 'bescherming van personen en goederen' in het geding was, had hij het recht om met voorbijgaan aan de burgemeester de gemeentepolitie instructies te verstrekken. Daarnaast werd vastgelegd dat de burgemeester niet meer om de procureur-generaal heen kon wanneer hij bij ordeverstoringen hulp van instanties als de Marechaussee inriep. Bovendien werd de burgemeester ver-

plicht gesteld de procureur-generaal vooraf in te lichten over de maatregelen die hij ter handhaving van de openbare orde wenste door te voeren.¹⁰³ Er waren mensen die verder wilden gaan en de burgemeester geheel ter zijde willen schuiven. De Amsterdamse commissaris van politie Willem Schreuder was bijvoorbeeld van mening, dat de burgemeester vanuit diens bestuurlijke en politieke achtergrond niet de aangewezen persoon was om leiding te geven aan het politiebeleid.

De burgemeester is thans zoo al niet een in de politiek vooraanstaand man, dan toch in ieder geval een partijman, die (...) met alle politieke stromingen in zijn gemeenteraad moet rekening houden, en moet weten te geven en te nemen, wil hij bereiken, wat hij in het algemeen belang beoogt en voorstaat. (...) Voor de politie geldt een andere norm. Haar mag niet de voorkeur voor een bepaalde politiek ten laste kunnen worden gelegd.¹⁰⁴

Het was toch een wat naïef standpunt. De posten van hoofdcommissaris van politie, procureur-generaal en officier van justitie – overheidsdienaren die evenals de burgemeester direct bij politiebeleid en ordehandhaving betrokken waren – mochten dan geen (partij)politiek karakter hebben, dat neemt niet weg dat de bekleders ervan wel degelijk door overwegingen van macht werden gedreven en elk hun eigen belangen nastreefden.

De Vlucht en Versteeg legden zich niet zonder meer bij de nieuwe situatie neer. Een incident uit 1936 laat duidelijk zien dat zij niet wensten te tolereren dat anderen zich met hun beleid gingen bemoeien. In september 1936 werd tijdens een manifestatie op het IJscubterrein die in het teken stond van het sociaal-democratische Plan van de Arbeid het 'Planspel' opgevoerd. De tekst van het stuk was van te voren aan De Vlucht en Versteeg voorgelegd. Zij hadden besloten een aantal passages te schrappen waarin werd verwezen naar ontwikkelingen in Hitler-Duitsland die mogelijk aanstoot konden geven bij de oosterburen en daarom in strijd werden geacht met de openbare orde. Een ijverige inspecteur van politie maakte naar aanleiding van de opvoering een rapport op, waarin hij suggereerde dat het stuk nog steeds in strijd was met de openbare orde en dus onvoldoende door zijn superieur was gecensureerd. Via een commissaris van politie belandde dit rapport en eerdere documentatie over het Planspel bij het Openbaar Ministerie en uiteindelijk ook bij de minister van Justitie die het aan zijn collega van Binnenlandse Zaken voorlegde. Deze nam op zijn beurt contact op met De Vlucht met een verzoek om nadere inlichtingen. De Vlucht zette zijn hakken echter in het zand.¹⁰⁵ Hij vond het op de eerste plaats niet terecht, dat hij voor een door hem weloverwogen genomen besluit ter verantwoording werd geroepen. Daar kwam bij, dat de documenten die op zijn beslissing betrekking hadden dankzij de actie van de Amsterdamse inspecteur van politie inmiddels bij de regering bekend waren:

De stap, dien de Minister van Justitie te dezer zake bij U ondernomen heeft, gaat echter reeds aanstonds gepaard met een – zij het aanvankelijke – cri-

tiel op de door mij, in elk opzicht weloverwogen, verleende vergunning tot het houden van dit spel. In verband hiermede moet ik, nu de wet mij daartoe niet noodzaakt, tot mijn leedwezen bezwaar maken inlichtingen te verstrekken over mijn beleid in dezen. Te minder gevoel ik hiertoe neiging, omdat het Departement van Justitie reeds volkomen van het 'Planspel' op de hoogte zal zijn.¹⁰⁶

De Vlucht kwam op tegen wat hij zag als een aantasting van zijn positie als hoofd van de politie. Minister van Binnenlandse Zaken De Wilde maakte De Vlucht echter duidelijk dat de regering in laatste instantie verantwoordelijk was voor de handhaving van de openbare orde in Nederland en daarover door de Staten Generaal geïnterpelleerd kon worden, zeker nu de verhoudingen met een bevriende mogendheid in het geding waren. De Vlucht negeerde de brief van de minister, waarna de lucht pas maanden later zou worden geklaard tijdens een gesprek onder vier ogen.¹⁰⁷

In Amsterdam voltrok zich deze jaren een heus machts spel op het terrein van de openbare orde. De burgemeester was dan wel formeel hoofd van de politie, in een periode waarin de sociale onrust groot was, radicale politieke partijen het staatsgezag probeerden te ondermijnen en lokale incidenten tot internationale spanningen aanleiding konden geven achtte de regering zich gerechtigd de vinger aan de pols te houden. Bij herhaling bereikte de burgemeester het verzoek zich te verantwoorden voor de maatregelen die hij als hoofd van de politie had genomen of, in de ogen van de regering, verzuimd had te nemen. Landelijke wet- en regelgeving zou in steeds sterkere mate de bandbreedte van het gemeentelijke openbare ordebeleid bepalen. Vanuit de optiek van De Vlucht vormden deze interventies van de regering een nieuwe bedreiging voor de autonomie van de gemeentelijke gezagsdragers, naast de bemoeienissen van het rijk met de gemeentefinanciën, waarbij hij zich niet zonder meer wenste neer te leggen.

POLITIEK VAN DE STRAAT

Eind september 1934 verscheen in *De Groene Amsterdammer* een verslag van de journalist Edouard de Nève over de toestand in de Jordaan. Het was er volgens De Nève ogenschijnlijk rustig, maar 'in het hart van den Jordaner leeft de wrok, in juli 1934 daarin geboren, voort.' Het zou hem daarom niet verbazen wanneer op korte termijn een nieuwe uitbarsting van onvrede zou plaatsvinden. De Centrale Inlichtingendienst kwam in een rapport over de Jordaan, opgemaakt naar aanleiding van de bevindingen van De Nève, echter tot de conclusie, dat de journalist zich had laten misleiden door het geweeeklaag van de Jordaners. Een groot deel van hen was 'innerlijk tevreden', maar klagen en 'kankeren' was in de Jordaan inmiddels een 'algemene vorm' geworden. Met de armoede in de Jordaan viel het namelijk wel mee. Ging de schillenboer immers niet met een groot kliekvat rond en werden de kinderen niet op straat gesignaleerd met dikke, met suiker belegde boterhammen?¹⁰⁸ Met een begrip als 'stille armoede' leek de inlichtingendienst niet bekend.¹⁰⁹ De dienst maakte zich

meer zorgen over de niet zo gemakkelijk te peilen gesteldheid van de 'bourgeoisie', van waaruit een toenemende kritiek op het regeringsbeleid klonk en die zich in toenemende mate aangetrokken voelde tot de NSB en verwante extreemrechtse organisaties.¹¹⁰ Inderdaad zouden de nationaal-socialisten zich steeds duidelijker in Amsterdam manifesteren. De aandacht van de Amsterdamse autoriteiten verschoof de komende tijd geleidelijk steeds meer van de links- naar de rechts-radicalen.

Formeel waren de nationaal-socialisten en communisten aan uniforme beperkende maatregelen onderworpen. Niettemin leken De Vlucht en Versteeg het gevaar dat de communisten voor democratie en rechtsstaat inhielden lange tijd groter te achten, dan het gevaar van rechts. De communisten hadden daartoe in het verleden zelf ook enige aanleiding gegeven. Zij hadden in Amsterdam van hun revolutionaire intenties blijk gegeven, bijvoorbeeld in november 1918 en ook in het begin van het Jordaanoproer had heel even het revolutionaire parool geklonken. Het toch ook bepaald revolutionaire gedachtegoed van de NSB ging lange tijd schuil achter haar nationalistische retoriek die draaide rond begrippen als vaderland en vorstenhuis. Het vuur dat De Vlucht en Versteeg legden in de bestrijding van het communisme, ontbrak lange tijd in hun houding ten opzichte van de NSB. In 1935 zou dit veranderen. De NSB verspeelde dit jaar haar krediet bij de burgemeester en hoofdcommissaris met haar provocerende colportagetochten in Amsterdamse arbeidersbuurten. De partij kwam dit jaar bovendien in radicaler, antisemitisch vaarwater en begon met een hetze tegen de burgemeester die haar hoogtepunt zou bereiken in december 1935, toen De Vlucht zelf een confrontatie met de NSB ook niet meer uit de weg ging.

Het was niet de enige verandering die in De Vlucht's optreden als hoofd van de politie te constateren viel. Aan zijn confrontatie met de NSB ging een reeks van maatregelen vooraf waarmee De Vlucht, met instemming van de raad, politieke uitingen zoveel mogelijk van de Amsterdamse straten en pleinen weerde. In de APV van 1934 werd onder meer een verbod op het houden van demonstraties opgenomen, waarvoor alleen de burgemeester vrijstelling kon verlenen. Eerder in het jaar had De Vlucht al besloten om op grond van te verwachten verstoring van de openbare orde geen demonstratievergunningen meer te verstrekken aan voor ambtenaren verboden verenigingen. Het kwam in feite neer op het herstel van de regelgeving zoals Amsterdam die voor november 1918 gekend had. Tellegen had toen tot een versoepling van de bepaling besloten in de hoop zo in een tijd van grote politieke onrust de druk van de ketel te halen. Hiervoor zag De Vlucht nu geen ruimte. Achter de verscherpte regelgeving ging de gedachte schuil dat het democratisch staatsbestel in deze tijd van politieke radicalisering het meest gediend was bij de absolute handhaving van het overheidsgezag, ook als dit een inbreuk betekende op democratische vrijheden als de vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van drukpers. In een andere nieuwe verordening werd de 'verontreiniging' van straten en gebouwen met (verkiezings)leuzen tegengegaan.¹¹¹ Weer een andere bepaling gaf de burgemeester het recht om het uithangen van vlaggen en wimpels die mogelijk een verstoring van de openbare orde konden veroorzaken te verbieden.¹¹² Deze maatregel werd genomen in reactie op de ongeregelde heden die waren uitgebroken toen

op een aantal plaatsen in de stad de hakenkruisvlag was uitgehangen.¹¹³ De nieuwe APV werd korte tijd na het Jordaanoproer door de raad goedgekeurd, maar met het oproer zelf hadden de nieuwe verordeningen niets te maken. Zij waren al langer in voorbereiding geweest.

In de nieuwe APV was ook een bepaling opgenomen waarmee (politieke) propaganda in de omgeving van scholen kon worden tegengegaan, om te voorkomen dat politieke partijen als de NSB onder de schoolkinderen zieltjes zouden proberen te winnen voor hun jeugdorganisaties.¹¹⁴ Gevreesd werd dat extremistische organisaties vat op de jongeren zouden krijgen, zeker gezien de hoge werkloosheid onder deze bevolkingsgroep. De Amsterdamse commissaris van politie Broekhoff merkte tijdens een bijeenkomst van de politiecontactpersonen van de Centrale Inlichtingendienst op dat 'het grootste gevaar van de ontevredenheid' gezocht moest worden bij de werkloze jongeren: 'de jeugd heeft idealen en ziet geen kans deze te verwezenlijken en dat komt voor in alle standen. Wanneer men geen werk kan krijgen, gaat men eerder over tot excessen.'¹¹⁵ Vlak na het Jordaanoproer, waaraan volgens de rapporten van de politie veel op rellen beluste jongeren hadden deelgenomen, ontstond enige onrust naar aanleiding van het bericht dat op een aantal Amsterdamse scholen wapens in beslag waren genomen. In één geval bleek dat de met gummistokken gewapende jongeren lid waren van een jeugdorganisatie van de NSB.¹¹⁶

Het meest werden de autoriteiten nog in beslag genomen door de onrust die veroorzaakt werd door de verspreiding en verkoop van politieke kranten, brochures en pamfletten. In maart 1935 werd na herhaaldelijke knokpartijen tussen communisten en nationaal-socialistische colporteurs een colportageverbod ingesteld voor de tuindorpen Oostzaan en Buiksloot (Blauwe Zand); alleen tussen zes uur 's ochtends en twaalf uur 's middags mocht huis-aan-huis drukwerk worden verspreid.¹¹⁷ Vanaf augustus golden deze maatregelen ook voor Amsterdam-West. Om te voorkomen dat de colportage in andere wijken alsnog op knokpartijen tussen de strijdende partijen zou uitlopen werd verder bepaald dat in bepaalde stadsgedeelten slechts één colporteur aan de slag mocht, gesteund door 'twee geestverwanten'.¹¹⁸ Het hielp weinig, want in juni 1936 werd besloten de eerder getroffen regelingen ook voor de Jordaan te laten gelden, nadat het ook in deze buurt tot confrontaties tussen nationaal-socialisten en hun voornamelijk communistische tegenstanders was gekomen.¹¹⁹ Naast Noord, West en de Jordaan werd het colportageverbod in 1937 ook ingesteld in een straal van honderd meter rond de stempellokalen, om te voorkomen dat de werkloze arbeiders er door communistische of nationaal-socialistische colporteurs 'opgehits' zouden worden.¹²⁰

Aanvankelijk leken De Vlucht en Versteeg alleen oog te hebben voor de communistische agressie:¹²¹ de NSB'ers colpoorteerden 'rustig' en de communisten 'terroriseerden' hen en in dat geval hadden de nationaal-socialisten recht op bescherming.¹²² Het ontging hen kennelijk dat de NSB een bijzondere voorkeur aan de dag legde voor de als rood bekend staande arbeidersbuurten als locatie voor hun colportage-acties. Het voedde de geruchten over de invloed die de NSB binnen het politiekorps zou uitoefenen. Er waren onder de korpsleden ook zeker sympathisanten van de NSB te

vinden. De Vlucht benadrukte in de raad echter bij herhaling de neutrale opstelling van de politie.¹²³ De vrees voor een grote invloed van de NSB binnen het korps was volgens De Vlucht ongegrond:

Spreker zou zeggen: laat ze hun gang maar gaan, laat de N.S.B. eens probeeren invloed uit te oefenen op de gezindheid der politie! Nóch kracht, nóch invloed kent spreker de N.S.B. in den kring van ons politiekorps toe.¹²⁴

Juist was dit niet, maar er was De Vlucht veel aan gelegen de rust rond het korps zoveel mogelijk te bewaren. In de loop van 1935 kregen De Vlucht en Versteeg wel meer oog voor het provocerende karakter van het optreden van de NSB.¹²⁵ De partij zocht op straat ook nadrukkelijker dan voorheen de confrontatie met de politie en achtte veel geoorloofd om het failliet van de parlementaire democratie aan te tonen, zoals De Vlucht ook aan den lijve zou ondervinden. Op een coulante aanpak van de burgemeester hoefden de nationaal-socialisten na de gebeurtenissen in 1935 niet meer te rekenen.

DE VLUCHT EN DE BEUL

Op zondag 10 november 1935 voerde de Amsterdamsche Tooneelvereniging in de Stadsschouwburg op het Leidseplein voor het eerst het toneelstuk 'De Beul' op. Het stuk zou dezelfde maand ook in Den Haag worden gespeeld.¹²⁶ Albert van Dalsum die samen met August Defresne de artistieke leiding van de ATV vormde, had het script gebaseerd op de gelijknamige novelle van de Zweedse schrijver Pär Lagerkvist. Hij had de novelle behoorlijk bewerkt, er een aantal godslasterlijke passages uit geschrapt en een aantal verwijzingen naar gebeurtenissen in nazi-Duitsland toegevoegd.¹²⁷ Het was een ambitieus, groot opgezet project geworden, dat beantwoordde aan Van Dalsums voorkeur voor repertoire met een 'morele en religieuze inslag'.¹²⁸ 'De Beul' bestond uit een proloog en twee delen. In de proloog werd een 'pantomimische weergave' gegeven van het Laatste Avondmaal van Leonardo da Vinci. Het eerste deel speelde zich vervolgens af in een middeleeuwse herberg, waar een beul de aangeschoten stamgasten observeerde terwijl zij gruwelijke verhalen over hem vertelden die tegelijkertijd als een schimmenspel werden uitgebeeld op een doek op het toneel. Deel twee speelde zich af in een moderne dancing, waar een 'ware orgie' ontstond van 'schreeuwende en vechtende en dansende en dampende mensen, blanken en negers door elkaar', en bevatte verwijzingen naar de ontwikkelingen in Hitler-Duitsland, in het bijzonder de rassenhaat en de concentratiekampen. Aan het slot hield de beul, gespeeld door Van Dalsum zelf, een monoloog waarin hij de mensen in de dancing voorhield dat zij een God hadden gecreëerd die in dienst van hen stond; een man waarop de mensen hun verantwoordelijkheden afschoven. En dat terwijl de ware God de mensen verantwoordelijkheden had gegeven die ze zelf moesten dragen. Na de eerste opvoering in Den Haag waren de acteurs getraakteerd op een ovationeel applaus.¹²⁹

Het stuk werd niettemin slecht ontvangen. Menno ter Braak noemde in een kritische recensie in *Het Vaderland* het eerste bedrijf in de middeleeuwse herberg zelfs slaapverwekkend.¹³⁰ Ook de Amsterdamse commissie van deskundigen voor het toneel en de raadscommissie van bijstand voor kunstzaken waren niet bijster over het stuk te spreken, maar gaven niettemin het college van B&W het advies het stuk een subsidie toe te kennen vanwege de 'groote beheersching der middelen' en 'uit waardering voor het spel'.¹³¹ Het college nam dit advies over, ondanks tegenstemmen van Kropman, Rustige en De Vlucht die, naar hij later verklaarde, het stuk 'ruw en zonder qualiteiten' vond.¹³² Aanleiding om over te gaan tot een verbod had hij niet gezien. Versteeg had aan hem gerapporteerd, dat 'De Beul' niet in strijd was met de openbare orde en de goede zeden.¹³³ De felste kritiek op het stuk was afkomstig van *De Telegraaf*. De krant hekelde het feit dat Van Dalsum en Defresne subsidie voor het stuk hadden ontvangen en zette in haar katernen een heftige campagne tegen het stuk op touw.

De meest doelmatige wijze om de overheid te dwingen niet alleen er zich van te onthouden dergelijke stukken te subsidieeren, maar ook om ze te verbieden, is dat vele Amsterdammers weten wat er bij ons op het Leidseplein wordt gespeeld. Dan komt er aan dit schadelijk bedrijf zo spoedig mogelijk een einde.¹³⁴

De Telegraaf zou op haar wenken worden bediend. Tijdens de zondagmiddagvoorstelling van 1 december zou niet alleen de moderne dancing op het podium een schreeuwende en dampende massa te zien geven, ook in de grote zaal van de Amsterdamse Stadsschouwburg sloeg de vlam in de pan. De herrie kwam niet onverwacht. De politie was op de hoogte van het feit dat een groep van ongeveer honderd 'fascisten' van plan was de voorstelling te verstoren. De nodige voorzorgsmaatregelen waren dan ook getroffen. In de schouwburg was politie aanwezig en voorafgaand aan de opvoering had Defresne de toeschouwers opgeroepen om hun kalmte te bewaren. Het was tevergeefs geweest: al tijdens het eerste bedrijf werden door de politie enkele personen afgevoerd die met hun geschreeuw de opvoering verstoorden. Tijdens het tweede deel liep de zaak pas echt uit de hand toen voor- en tegenstanders van het stuk met elkaar op de vuist gingen en er ook met stinkbommen werd gegooid. De aanwezige politie greep naar de gummistok om de herrieschoppers de zaal uit te werken. Het moet een merkwaardig tafereel zijn geweest in de Amsterdamse Stadsschouwburg: terwijl de politie de orde trachtte te herstellen en meer dan de helft van de bezoekers wegliep of hardhandig werd verwijderd, werd op de Bühne gewoon doorgespeeld.¹³⁵ De 'fascisten' die op 1 december de opvoering van 'De Beul' verstoorden, waren overwegend NSB'ers. Hun protesten waren opvallend genoeg niet primair gericht tegen Van Dalsums kritiek op het nationaal-socialisme, maar tegen het godslasterlijke karakter van het stuk. Het commentaar op de ontwikkelingen in nazi-Duitsland lijkt simpelweg aan de meeste bezoekers van de voorstelling voorbij te zijn gegaan.

In Den Haag werden vraagtekens geplaatst bij het besluit van De Vlucht om het stuk niet te verbieden. De burgemeester stond bekend als een strenge censor die de afgelopen jaren met enige regelmaat was opgetreden tegen films of toneelstukken die naar zijn mening niet door de beugel konden. Waarom had hij nu dan geen reden gezien om in actie te komen? In een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken verklaarde de burgemeester dat hij persoonlijk een negatief oordeel geveld had over het stuk, maar, zo voegde hij eraan toe, hij zou er een dagtaak bij krijgen als hij alles wat hij inferieur vond zou moeten verbieden.¹³⁶ Niet inferioriteit, maar strijdigheid met de openbare orde en de goede zeden kon voor de burgemeester reden zijn om een stuk te verbieden, maar daarvan was in dit geval naar zijn oordeel geen sprake geweest. De Vlucht wees de minister er bovendien fijntjes op, dat hem zelfs van de zijde van de Duitse consul geen bezwaren hadden bereikt en dat terwijl die er doorgaans als de kippen bij was om bezwaar aan te tekenen tegen zaken die een belediging voor zijn land inhielden. Pas nadat de NSB rellen had getrapt, was de kritiek losgebarsten. Hij kon minister De Wilde echter niet van zijn gelijk overtuigen: 'wijs beleid vordert, dat het stuk niet meer ter vertooning wordt toegelaten', zo zou deze later in de Tweede Kamer verklaren.¹³⁷

Ook vanuit de raad kwam kritiek. Het liberale raadslid Boissevain was benieuwd door welke overwegingen De Vlucht zich had laten leiden, toen hij besloot 'De Beul' ondanks de 'beweerde godslasterlijke uitingen' niet te verbieden.¹³⁸ Aangezien Boissevain met deze vraag aan de burgemeester trad op het terrein van het politiebeleid was De Vlucht naar eigen zeggen geenszins tot antwoorden verplicht, maar toch wilde hij graag op de vraag van Boissevain ingaan en wel om enkele misverstanden uit de weg te kunnen ruimen: 'in dezen tijd, nu de laster hoogtij viert en oppervlakkig oordeel tot ernstige verdenkingen leidt, is het gewenscht, dat de interpellatie zoo spoedig mogelijk behandeld wordt.'¹³⁹ De Vlucht verklaarde zich er wel degelijk van bewust te zijn geweest, dat het stuk in christelijke kring mogelijk tot beroering zou kunnen leiden. Hij had daarom besloten twee leden van de raadscommissie van bijstand voor kunstzaken, de Nederlands-hervormde Frida Katz en de katholiek Willem Steinmetz, om een nader oordeel te vragen. Zij hadden tegen het stuk geen zwaarwegende bezwaren ingebracht, al had Katz zich wel gestoord aan het breken van het brood in het openingstaferel. De Vlucht had daarom Van Dalsum verzocht dit element te schrappen en die was hiertoe zonder morren bereid gebleken.¹⁴⁰ Kortom, het stuk was van diverse zijden tegen het licht gehouden en geschikt bevonden en mocht daarom van De Vlucht gewoon worden opgevoerd.

Gezien De Vluchts reputatie als strenge censor is dit op het eerste oog een wellicht wat vreemde beslissing, maar een nadere beschouwing leert dat de houding van De Vlucht goed te verklaren valt. De burgemeester had in het verleden behoorlijk onder vuur gelegen vanwege zijn censuurbeleid, met de eerder aan de orde gestelde kritiek op het verbod van 'Huwelijken worden in de hemel gesloten' als meest treffende voorbeeld. Zeker voor wat betreft de censuur op toneelopvoeringen bevond De Vlucht zich vanwege een gebrek aan objectieve maatstaven ook in een lastig parket. Om de

schijn van subjectiviteit te vermijden had De Vlucht nu besloten advies in te winnen van verschillende personen en instanties en hun commentaar had hem geen goede reden gegeven om tot een verbod te besluiten. Daarbij moet in ogenschouw genomen worden dat de nationaal-socialistische protesten het hem onmogelijk maakten om bij nader inzien toch nog tot een verbod te besluiten, omdat hij koste wat het kost de indruk wilde vermijden te buigen voor de protesten van de NSB. Dit kwam duidelijk naar voren tijdens de raadszitting waarin De Vlucht zijn besluit rond 'De Beul' toelichtte.

De leden van den Raad moeten wel verstaan, dat spreker voor een 'rel', als Zondagmiddag door eenige leden van de N.S.B. in den Stadsschouwburg ten beste is gegeven, niet uit den weg gaat. Wanneer spreker een stuk niet verbiedt, dan moet het hier ook opgevoerd kunnen worden! [*De Vlucht slaat met zijn vuist op tafel, hk*] Dan gaat spreker niet uit den weg voor terreur, noch van fascistischen, noch van anti-facistischen kant!¹⁴¹

Mocht het opnieuw tot rellen komen, zo sloot De Vlucht zijn redevoering af, dan zou de politie er niet voor terugdeinzen om hard op te treden. De raad trakteerde hem vervolgens op een langdurig applaus.¹⁴²

De NSB liet dit niet op zich zitten. In de brochure 'Cultuur-Bolsjewisme in Amsterdam. Opvoering van het communistisch, godslasterlijk tooneelstuk "De Beul" onder bescherming der Overheid. De antirevolutionaire burgemeester De Vlucht in den gemeenteraad toegejuicht door de communisten' hekelden de nationaal-socialisten het feit dat de gereformeerde burgemeester van Amsterdam er geen been in had gezien 'om Christus met de Apostelen als inleiding tot een serie godslasteringen te doen gebruiken'.¹⁴³ De NSB had nog een appeltje te schillen met de burgemeester die eerder verzuimd zou hebben om NSB-colporteurs tegen aanvallen van de communisten te beschermen, de NSB had verboden om tijdens de Landdag met de Nederlandse vlag door de straten van de hoofdstad te trekken en in 1933 niet had ingegrepen toen communisten de vertoning van de pro-Duitse film *MORGENROT* onmogelijk maakten.¹⁴⁴ De nationaal-socialisten bereikten met hun actie in 1935 hetzelfde als hun communistische tegenstanders twee jaar eerder. Na de rellen in de Stadsschouwburg besloot de Haagse burgemeester De Monchy het stuk alsnog te verbieden. Hij was tot de conclusie gekomen dat 'De Beul' 'door zijn scherp stelling nemen in den hedendaagschen partijstrijd de grenzen, aan een kunstwerk te stellen, overschrijdt en daardoor niet wel vatbaar is om in het openbaar te worden opgevoerd'.¹⁴⁵ Hierop besloten Van Dalsum en Defresne op eigen initiatief om ook de opvoeringen in Amsterdam te staken in de hoop zo een einde te maken aan de 'onredelijke aantijgingen' aan het adres van De Vlucht.¹⁴⁶

Met De Vlucht en de NSB zou het niet meer goed komen. In februari 1936 stelde hij de wethouders voor om druk uit te oefenen op het bestuur van de Apollohal om haar zalen niet langer aan de NSB te verhuren. De Vlucht wilde de nationaal-socialisten zo min mogelijk gelegenheid geven om in Amsterdam van zich te laten horen.

De Vlucht kreeg echter niet voldoende steun voor zijn voorstel, omdat hij onder het credo gelijke monniken, gelijke kappen ook de communisten wilde uitsluiten. De Miranda vond het prima om zaalhuur aan de NSB te verbieden, maar het zou 'onbillijk' zijn ook de communisten te straffen.¹⁴⁷ Gemeten naar de bronnen van onrust in de stad had hij gelijk. Onder invloed van de volksfrontpolitiek was het optreden van de communisten over het algemeen minder fel geworden, de confrontaties met de NSB uitgezonderd. De NSB daarentegen manifesteerde zich steeds meer, al deden de autoriteiten er alles aan om haar bewegingsruimte in Amsterdam te beperken. De zelfverzekerde wijze waarop de nationaal-socialisten zich in Duitsland manifesteerden had de Nederlandse nationaal-socialisten ter inspiratie gediend. Ook zij maakten de straat tot het theater van hun politieke acties en zochten doelbewust de confrontatie met hun politieke tegenstanders.

Terwijl de economische crisis voortduurde kwam voor De Vlucht de gezagshandhaving, in plaats van *sociaal* protest, zo steeds meer in het teken te staan van de internationale *politieke* ontwikkelingen. In deze situatie konden lokale gebeurtenissen een weerslag hebben die boven het lokale niveau uitsteeg. Tegen deze achtergrond zou De Vlucht als hoofd van de politie te maken krijgen met een toenemende druk van de regering op zijn optreden als gezagshandhaver. Er was Den Haag er veel aan gelegen om te voorkomen dat zich situaties zouden voordoen die de Nederlandse neutrale positie op het internationale politieke toneel schade zouden kunnen toebrengen. Men maakte zich in de praktijk vooral zorgen om de betrekkingen met de oosterburen.

DE NEDERLANDSE NEUTRALITEIT EN DE AMSTERDAMSE OPENBARE ORDE

Naast de communisten traden ook de gevestigde partijen vanaf 1935 steeds meer in het verweer tegen de NSB. De kritiek op de Nederlandse nationaal-socialisten ging vaak gepaard met verwijzingen naar de ontwikkelingen in Hitler-Duitsland die de Nederlanders als schrikbeeld werden voorgehouden. De joodse diamantair Abraham Asscher, lijsttrekker van de Vrijheidsbond voor de Statenverkiezingen van 17 april 1935, trok in een verkiezingsrede fel van leer tegen de nationaal-socialisten die hij 'buitenlandsche import (...) van de slechtste soort' noemde. Bijeenkomsten van de Vrijheidsbond werden vervolgens veelvuldig door nationaal-socialisten verstoord.¹⁴⁸ Op de schutting rond het terrein van het afgebrande Paleis voor Volksvlijt, had de Vrijheidsbond een afbeelding van een concentratiekamp aangebracht, omdat

wij meenden, dat het gewenscht was de Nederlandsche kiezers te wijzen op de ernstige en met ons volkskarakter volkomen strijdige consequenties, welke er aan verbonden zullen zijn wanneer te eeniger tijd een fascistische partij hier te lande de overhand mocht behalen.¹⁴⁹

De afbeelding zou na protesten van de Duitse consul op last van de burgemeester worden verwijderd. De Vlucht liet de liberale wethouders weten dat hij 'dergelijke

De gewraakte poster van de Vrijheidsbond die De Vlucht 'niet kon hebben'. Tekening van 'Roland' [László Weiss (1902-1945)], april 1935. IISG

verkiezingsreclame niet [kon] hebben'.¹⁵⁰ Zijn plicht om de openbare orde te handhaven hield namelijk ook in dat 'daden, die tot internationale onaangenaamheden zouden kunnen leiden' geweerd moesten worden, zo zou hij later eens in de raad verklaren.¹⁵¹ Wanneer de overheid in dit opzicht een steekje liet vallen, werd zij wel op de vingers getikt door de vertegenwoordigers van de Duitse regering in Nederland, in casu de consul, die nauwlettend in de gaten hield hoe het Hitler-bewind hier werd afgeschilderd. Zowel op het Binnenhof als in Amsterdam, bleken de Nederlandse gezagsdragers vaak ver te willen gaan om de oosterbuur niet voor het hoofd te stoten. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de opschudding die veroorzaakt werd door de expositie 'De Olympiade Onder Dictatuur', afgekort tot D.O.O.D., die in de zomer van 1936 in het gebouw De Geelvinck aan het Singel werd gehouden onder auspiciën van het Comité tot Bescherming der Olympische Gedachte en de Bond van Kunstenaars ter Verdediging van de Kulturele Rechten.¹⁵²

Mede onder invloed van uit Duitsland gevluchte kunstenaars die vanwege hun joodse achtergrond of politieke oriëntatie in het Derde Rijk hun leven niet zeker waren, spreidde de Amsterdamse kunstenaarswereld in de jaren dertig een grote

betrokkenheid bij de ontwikkelingen in Europa ten toon.¹⁵³ Het plaatsvinden van de Olympische Spelen van 1936 in de hoofdstad van het Derde Rijk werd door een aantal van deze Amsterdamse kunstenaars aangegrepen om middels een tentoonstelling aandacht te vragen voor de verschrikkingen van het Hitler-bewind in het algemeen en de terreur tegen de zogenaamde *entartete* kunstenaars in het bijzonder. De tentoonstelling D.O.O.D. bestond uit twee afdelingen. De afdeling kunst bevatte voornamelijk schilderijen en beeldhouwwerken met uiteenlopende thema's en de afdeling documentatie bestond uit foto's, boeken en spotprenten met Hitler-Duitsland en de verschrikkingen van het nationaal-socialistische bewind als het terugkerende thema. Uit verschillende landen werden kunstwerken ingezonden. Enkele van de kunstenaars wier werk werd vertoond waren uit Duitsland gevlucht.¹⁵⁴

Nog voordat de zalen werden geopend had de expositie al enige beroering veroorzaakt en wel vanwege de affiches die ter promotie ervan in de stad waren opgehangen. Hierop was een kogelstoter afgebeeld die in zijn worp belemmerd werd door een groot hakenkruis.¹⁵⁵ De Duitse consul A.E. Jung oefende druk uit op de Nederlandse overheid om het affiche te verbieden, maar daartoe zag de officier van justitie geen reden.¹⁵⁶ Wel besloot de gemeente de affiches van de gemeentelijke reclamezuilen te weren.¹⁵⁷ Jung vervolgde zijn strijd tegen D.O.O.D. met een oproep aan De Vlucht om de gehele tentoonstelling te verbieden. De Vlucht had hem in de gelegenheid gesteld de expositie vlak voor de opening te bezichtigen en Jung was op basis van dit bezoek tot de conclusie gekomen dat de expositie een belediging aan het adres van Duitsland inhield die niet getolereerd kon worden.¹⁵⁸ Ook Versteeg vond dat de tentoonstelling, die 'schoon van weinig belang, toch in het nabuurland een onaangename indruk [maakte]', beter niet gehouden kon worden. Aangezien de expositie in een particulier gebouw gehouden werd, was het wettelijk niet eenvoudig om de hele zaak te verbieden. Wel zou De Vlucht op grond van vrees voor de verstoring van de openbare orde op voorhand verschillende werken laten verwijderen die Jung als beledigend voor zijn land had aangemerkt, onder meer enkele karikaturen van Hitler en een schilderij waarop een man door SA'ers werd gebrandmerkt.¹⁵⁹

Na deze actie van De Vlucht besloot ook de procureur-generaal de expositie kritisch langs te lopen. Krachtens het Rijkspolitiebesluit had hij het recht om in te grijpen wanneer hij de neutraliteit in gevaar achtte. Op last van Van Harinxma thoe Slooten werd vooral de afdeling documentatie verder uitgekleeft. De Duitse protesten hielden niettemin nog steeds aan. Dit leidde, na een gezamenlijk bezoek van De Vlucht en Versteeg aan de tentoonstelling, opnieuw tot een aantal verwijderingen, onder andere van een spotprent van Goebbels.¹⁶⁰ De organisatoren ondergingen de ontmanteling van hun tentoonstelling gelaten en leken zich te troosten met de gedachte, dat men over publiciteit in ieder geval niet te klagen had. De tentoonstelling liep tot halverwege september en zou uiteindelijk rond de zeventuizend bezoekers trekken. Een deel van de expositie zou naar Rotterdam worden verplaatst, maar daar doekte men deze na hernieuwde Duitse protesten al na enkele dagen op.¹⁶¹

In 1937 had De Vlucht geen aansporingen van regeringswege of van Duitse zijde nodig om in navolging van zijn Haagse collega De Monchy het toneelstuk 'De

dag des oordeels' uit vrees voor 'internationale onaangenaamheden' te verbieden. Het stuk bevatte duidelijke verwijzingen naar de Rijksdagbrand van 1933 en zou dus tot een verstoring van de relatie met Duitsland aanleiding kunnen geven.¹⁶² De komende maanden zouden om dezelfde reden meerdere toneelstukken door een verbod of strenge censuur getroffen worden, al dan niet onder druk van Den Haag.¹⁶³ Het verbod van de 'Dag des Oordeels' kwam De Vlucht en De Monchy van verschillende zijden op kritiek te staan, onder meer van literator en kunstcriticus Menno ter Braak.

Wij moeten het als een zeer betreurenswaardig feit aanmerken, dat de onmondig-verklaring der publieke opinie, op grond van angstvoorstellingen, door dit verbod weer verder wordt doorgevoerd. In dictatoriaal geregeerde landen is die onmondigheid één der geloofsartikelen van het regime; het is echter een der voorrechten van de democratie, dat zij de onmondigheid niet als maatstaf aanlegt.¹⁶⁴

De burgemeesters en andere Nederlandse gezagsdragers lieten zich echter overwegend leiden door de gedachte, dat de vrijheid en onafhankelijkheid van de Nederlandse staat stond of viel bij haar neutraliteit die op haar beurt afhing van het vermogen van Nederland om zich zoveel mogelijk buiten de conflicten te houden die Europa in hun greep hielden.

Een nadere toelichting op het verbod van 'De Dag des Oordeels' wenste De Vlucht de raad in 1937 niet te geven. Gaf hij de raad de gelegenheid hem aan de tand te voelen over het politiebeleid, dan zouden ook andere, hogere autoriteiten hierin een reden kunnen zien de burgemeester te kapittelen.

Zou dit laatste het geval worden, dan zouden die autoriteiten tenslotte van achter de schermen den burgemeester kunnen gaan instrueeren en zou hierdoor een hoogst ongewenschte toestand ontstaan. Dit eischt de wet terecht niet en de figuur past stellig niet voor een burgemeester van een groote stad!¹⁶⁵

Het openbare ordebeleid werd niettemin niet meer hoofdzakelijk geconcipieerd op het stadhuis, door burgemeester, gemeenteraad en hoofdcommissaris, maar was uit deze sfeer van *urban government* getrokken en onderwerp geworden van een steekspel tussen verschillende magistraten en instanties als de regering, justitie, de gemeenteraad en de Duitse consul. De nationale overheid hield strakker dan voorheen toezicht op het optreden van de burgemeester als hoofd van de politie. In een periode waarin de activiteiten van radicale politieke groeperingen de openbare orde in gevaar brachten en de Nederlandse neutraliteit op het spel stond achtte de regering haar houding alleszins gerechtvaardigd.¹⁶⁶ De ruimte voor de burgemeester om in zijn hoedanigheid van hoofd van de politie in samenspraak met de hoofdcommissaris zijn eigen koers te varen werd beperkt. De Vlucht en Versteeg legden zich er niet zonder meer bij neer zoals onder meer bleek uit hun optreden in de kwestie-

De Beul en de discussie over het 'Planspel'. De Vlucht was er inmiddels aan gewend geraakt om op gezette tijden tegen de nationale overheid op te moeten boksen, in een periode waarin de gemeente en het rijk ook in onmin leefden over de Amsterdamse gemeentefinanciën.

Wanneer we ten slotte de balans opmaken van bijna tien jaar ordehandhaving in Amsterdam, dan kunnen we concluderen dat, met name voor wat betreft de periode ná het Jordaanoproer, het openbare ordebeleid in Amsterdam effectief is geweest: grootschalige ongeregelheden bleven uit. Meershoek heeft geconstateerd dat na het Jordaanoproer het aantal misdrijven en overtredingen dat betrekking had op het gedrag van de burgers op straat afnam.¹⁶⁷ Tegelijkertijd nam het aantal wetten en verordeningen dat men kon overtreden toe. In Amsterdam werd de APV ingezet als instrument om politieke onrust tegen te gaan; tal van nieuwe verordeningen beperkten de mogelijkheid om op straat uiting te geven aan politieke of staatkundige opvattingen. Er bestond in de stad een opvallend brede consensus over de noodzaak om politieke uitingen zoveel mogelijk van de straat te verdringen. In 1932 waren op initiatief van de liberale Vrijheidsbond de politieke partijen bijeen gekomen om te praten over een soort gedragscode voor de verkiezingscampagnes, waarmee het wildplakken van verkiezingsposters en het volkalken van straten en gebouwen met verkiezingsleuzen tegengegaan zou moeten worden. Twee jaar later stemde de raad in met het invoeren van een 'kladverbod' in de APV dat gericht was tegen het kalken van leuzen op straten en gebouwen.¹⁶⁸ En in aanloop naar de Kamerverkiezingen van 1937 zag de SDAP bijvoorbeeld op eigen initiatief af van het organiseren van verkiezingsoptochten om in plaats daarvan, met toestemming van De Vlucht, een grote bijeenkomst in de gemeentelijke markthallen te organiseren.¹⁶⁹ Zo werd de politieke actievoering op straat vrijwel uitsluitend het domein van de communisten en nationaal-socialisten. Tegen hen waren de beperkende maatregelen die deze jaren werden doorgevoerd dan ook in het bijzonder gericht.

De communisten van de CPN pasten hun strijdplan in de tweede helft van de jaren dertig aan. Bij het streven naar de vorming van een volksfront paste geen scherpe agitatie zoals die eerder tegen de sociaal-democraten was gevoerd. De communisten richtten zich nu vooral op de bestrijding van het nationaal-socialisme. Hun koerswijziging werd door de gevestigde partijen gewaardeerd, hetgeen het meest treffend geïllustreerd werd door de verkiezing in 1939 van Seegers in de commissie voor de strafverordening die onder meer verantwoordelijk was voor de voorstellen tot wijziging van de APV.¹⁷⁰ De NSB op haar beurt probeerde in de tweede helft van de jaren dertig tot maatschappelijke mobilisatie te komen en nam daarvoor zelfs toevlucht tot de door haar zo vervloekte democratische vertegenwoordigende lichamen als de Provinciale Staten, de Tweede Kamer en uiteindelijk ook de gemeenteraad. De politieke propaganda van de nationaal-socialisten beperkte zich nu niet meer uitsluitend tot de straat, waar door de verscherpte regelgeving en het scherpe politieoptreden voor hen nauwelijks nog ruimte bestond om zich te laten gelden; ook de politieke vergaderzaal werd voor hen toneel van politieke actie. Voor de gevestigde partijen gold dit al langer. Er werden weliswaar politieke massabijeenkomsten georganiseerd

– zoals die van de SDAP in de markthallen of de ARP in de Apollohal – maar de noodzaak van mobilisering van de kiezers door middel van openlijke strijd en demonstratief vertoon op straat leek te verdwijnen: het strijdtoneel was verplaatst naar de vertegenwoordigende lichamen, waar de meest ‘strijdbare’ partij van allemaal, de SDAP, inmiddels een vooraanstaande plaats innam. De sociaal-democraten maakten bovendien in de jaren dertig een ontwikkeling in burgerlijke richting door.¹⁷¹ Bij een partij die ‘klaar’ was voor regeringsdeelname leek een al te uitbundig politiek vertoon op straat ook niet meer te passen. Bovendien viel deze jaren ondanks de politieke tegenstellingen ook een bescheiden streven naar ‘volkseenheid’ te constateren dat het vaderland moest wapenen tegen de kwade, staatsondermijnende links- en rechts-radicale stromingen. De verzuiling werd niet doorbroken – een tegen het communisme en nationaal-socialisme gericht initiatief als Eenheid door Democratie wist bijvoorbeeld de confessionele partijen niet aan zich te binden – maar met name het vorstenhuis wist toch voor een gevoel van eendracht te zorgen bij evenementen als het huwelijk van de kroonprinses en de geboorte van haar dochter Beatrix.¹⁷² De antirevolutionaire wethouder Baas noteerde in september 1938 tevreden in zijn dagboek dat de sociaal-democraten met maar liefst acht raadsleden vertegenwoordigd waren bij het bezoek van de koningin aan de hoofdstad, een gelegenheid waarbij zij voorheen ostentatief verstek hadden laten gaan. Eerder al had Baas met lichte verbazing opgemerkt dat zelfs de sociaal-democratische wethouders enthousiast op de verloving van kroonprinses Juliana hadden gereageerd.¹⁷³

De burgemeester vormde als hoofd van de politie en als burgervader de voorhoede én het symbool van de bestrijding van het links- en rechts-radicalisme en het streven naar eenheid. De Vlucht voldeed in dit opzicht aan de verwachtingen. Hij had inmiddels in Amsterdam een onverwoestbaar imago opgebouwd als een ware burgervader. Zelfs de hardhandige wijze waarop onder zijn verantwoordelijkheid in 1934 het Jordaanoproer werd onderdrukt had ogenschijnlijk geen invloed op zijn populariteit. *Het Volk* prees hem in 1936 zelfs als een ‘goed handhaver (...) van het democratisch gezag, dat op zijn tijd sterk moet weten te zijn tegenover de vijanden van de democratie’. Dezelfde krant typeerde De Vlucht twee jaar later als een ‘ras-Amsterdammer’ die met recht ‘Vader Willem’ werd genoemd: ‘alle Amsterdammers zijn zo’n beetje zijn kinderen’.¹⁷⁴ Toen De Vlucht in het najaar van 1938 gevolg gaf aan zijn eerder geuite voornemen om het ambt neer te leggen zou de regering een dringend beroep op hem doen om nog enige tijd in Amsterdam aan te blijven. Gezien de ontwikkelingen die zich op dat moment in Amsterdam voltrokken achtte de regering een vertrek van De Vlucht niet verantwoord. Het Koggeschip kon niet stuurloos worden achtergelaten.

Hoofdstuk 6

Burgemeester in oorlogstijd. Opereren in de marge van de bezette stad

Een vroege ochtend met een meloen van een zon in een helblauwe lucht. Mijn moeder opent een raam, buigt zich naar voren en kijkt omhoog. Haar gebeeldhouwd profiel snijdt in de beuk aan de Olympiakade. Een prachtig gezicht. Enthousiast grijpt mijn vader naar de altijd gereedstaande banjo naast het dressoir en jaagt er een jazzy riff uit, maar moeder gebaart om stilte. En nu horen wij ook een naar soort gebrom en ze zegt: 'Ik geloof dat het oorlog is.' En ja, hoog in de blauwe hemel varen ze in dambordformatie over. De Junkers, geladen met valschermpjes. En daartussendoor klinkt het bommen van een stuk afweergeschut, ergens bij Schiphol. En de radio gaat aan. Het kinderkoor van Jacob Hamel.

— Heere Heeresma, *Een jongen uit plan Zuid '38 – '43* I, 7-8

De Vlucht was in de jaren dertig herhaaldelijk geconfronteerd met de ergernis van het rijk over wat men zag als Amsterdamse eigenzinnigheid. Ten eerste had de regering er weinig vertrouwen in dat het stadsbestuur er alles aan deed om de begroting in evenwicht te brengen. Onder invloed van de sociaal-democraten zou er nog steeds een te duur beleid gevoerd worden. Op extra financiële steun uit Den Haag om het permanente gat in de begroting te dichten hoefde Amsterdam lange tijd dan ook niet te rekenen. Ten tweede werd het openbare ordebeleid nauwlettend door het rijk gevolgd. Bij bepaalde keuzes die in Amsterdam door De Vlucht en Versteeg ten aanzien van de openbare orde werden gemaakt, bijvoorbeeld tijdens het Jordaanoproer, werden in Den Haag vraagtekens geplaatst. In een periode waarin lokale incidenten een weerslag konden hebben op de positie van Nederland als neutrale natie achtte de regering het ook gerechtigd om de vinger aan de pols te houden. De Vlucht stoorde zich aan de wijze waarop Den Haag de Amsterdamse autoriteiten behandelde en maakte in 1938 aanstalten om zijn ambt neer te leggen. De regering zag hem echter, ondanks de meningsverschillen die er waren, niet graag uit Amsterdam vertrekken. De Vlucht's optreden mocht dan niet in alle opzichten Haagse goedkeuring hebben kunnen wegdragen, hij vormde wel de stabiele factor in een politiek landschap dat in de tweede helft van de jaren dertig danig in beweging was gekomen. Bovendien beschikte De Vlucht over een breed draagvlak in Amsterdam dat zich uitstreekte van

de sociaal-democraten tot de liberalen en zich niet beperkte tot de gouvernementele instituties – zoals de gemeenteraad – maar ook betrekking had op de sfeer van *urban governance* waarin De Vlucht zich nadrukkelijk had gemanifesteerd: het bedrijfsleven, de universiteit en de burgerij. De Vlucht besloot uiteindelijk zijn ontslagaanvraag in te trekken en werd in mei 1939 voor de derde keer herbenoemd tot burgemeester van Amsterdam.

Op het moment van zijn herbenoeming werd De Vlucht in beslag genomen door het erfpachtschandaal dat mede door toedoen van de burgemeester een einde zou maken aan de politieke carrière van de sociaal-democratische wethouder De Miranda. In juni volgden de gemeenteraadsverkiezingen, waaraan voor het eerst door de NSB werd deelgenomen. De installatie van de nieuwe raad drie maanden later viel samen met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, gevolgd door de afkondiging van de staat van oorlog in Nederland. Nog strikter dan voorheen bewaakte Nederland zijn neutrale positie om elke confrontatie met de belligerente machten, in het bijzonder Duitsland, te voorkomen. Hitler was echter vastberaden bij zijn westelijke veldtocht ook Nederland te bezetten. Het was alleen nog de vraag wanneer dit zou gebeuren. Vanwege de weersomstandigheden werd de aanval een aantal keer uitgesteld, maar in de vroege ochtend van 10 mei 1940 zou operatie ‘Fall Gelb’ dan eindelijk in werking treden en de Duitse legers Nederland en België binnenvallen.

Voor de burgemeester was het de vraag hoe de bezetter het bestuur in Nederland zou gaan regelen nu koningin en ministers naar Engeland uitgeweken waren. Burgemeester en wethouders bleven op hun post en korte tijd na de capitulatie zou ook de gemeenteraad weer in vergadering bijeen komen. Het paste bij het streven van de bezetter om het leven in de stad zo snel mogelijk weer zijn ‘normale’ gang te laten gaan. Het neemt niet weg, dat De Vlucht de komende maanden voor veel dilemma’s geplaatst zou worden. Hoe dienden de Nederlandse nationaal-socialisten nu behandeld te worden? Welke houding diende men aan te nemen ten opzichte van het Duitse civiele bezettingsbestuur? Moest men zich verzetten tegen pogingen van de bezetter om Nederland in nationaal-socialistische zin te hervormen, met het risico van ontslag en opvolging door een NSB’er, of kon men zich beter enigszins coöperatief opstellen in de hoop zo zelf de scherpe kanten van het beleid af te kunnen halen en heimelijk voor wat tegenwerking te zorgen? We zullen zien dat bij zowel de Amsterdammers als de leden van het stadsbestuur in de loop van 1940 de weerstand over het optreden van de bezetter zou toenemen. De Vlucht zou in de loop der maanden de greep op de bestuurlijke gang van zaken in Amsterdam verliezen. Mede onder invloed van zijn eigen, weinig assertieve optreden zou zijn positie haast volledig worden uitgekleeft.

DE VLUCHT MET PENSIOEN?

Het *Algemeen Handelsblad* kwam op 20 december 1938 met de primeur dat De Vlucht tegen het einde van april 1939 het ambt zou neerleggen. De ontslagbrief die hij

enkele dagen eerder had geschreven was tot ergernis van De Vlucht naar de pers uitgelekt. In kleine kring was al vanaf oktober bekend dat De Vlucht de stad op korte termijn zou verlaten. Zelf verwachtte De Vlucht dat zijn vertrek nog wel even op zich zou kunnen laten wachten, omdat het lastig zou zijn om op korte termijn een goede opvolger te vinden. Oud-minister van Financiën Oud was de voornaamste kandidaat geweest, maar hij was inmiddels in Rotterdam benoemd als opvolger van de in september 1938 overleden burgemeester Droogleevers Fortuyn. In de tussentijd ging De Vlucht op zoek naar een nieuwe betrekking. De regering was bereid hem in Haarlem te benoemen als opvolger van Röell, maar die weigerde aanvankelijk om met pensioen te gaan. In de kranten werd intussen gespeculeerd op een mogelijke verlenging van De Vlucht's verblijf in Amsterdam. Een nieuwe ambtstermijn zou hij wel niet meer uitdienen, maar het werd niet uitgesloten geacht dat de regering een beroep zou doen op De Vlucht om nog voor korte tijd aan te blijven.¹

Inderdaad richtte minister van Binnenlandse Zaken H. van Boeijen zich op 11 januari tot De Vlucht, die op dat moment vakantie vierde in Zuid-Frankrijk, met het verzoek zijn ontslagaanvraag in te trekken en na afloop van zijn derde ambtstermijn nog enkele maanden in Amsterdam aan te blijven. In het vooruitzicht dat de gemeenteraadsverkiezingen van juni 1939 zeer waarschijnlijk zouden zorgen voor een verschuiving van de politieke verhoudingen leek het de regering niet verantwoord om ook aan het hoofd van het stadsbestuur een wisseling van de wacht te laten plaatsvinden. Daar kwam bij dat begin 1939 in Amsterdam het erfpachtschandaal was losgebarsten; bepaald niet de ideale omstandigheden voor een wisseling van de wacht. Als de storm was geluwd zou De Vlucht plaats kunnen maken voor zijn opvolger. De regering leek Romme naar voren te willen schuiven. Voor deze keuze konden verschillende argumenten worden aangevoerd: Romme was uiteraard goed bekend met de Amsterdamse gemeentepolitiek, was lid van de grootste fractie binnen het rechterblok én had eerder blijk gegeven van zijn ambitie voor een burgemeesterspost.² Romme was evenwel minister van Sociale Zaken in het vierde kabinet-Colijn en was dus op korte termijn niet beschikbaar.³

De Vlucht leek echter niet van zins te zijn om zijn vertrek uit te stellen tot het moment waarop Romme bereid zou zijn naar Amsterdam terug te keren. Alleen wanneer de regering hem een interessante nieuwe post in het vooruitzicht zou stellen wilde hij een verlenging van zijn ambtstermijn met enkele maanden wel overwegen. Zelf dacht hij daarbij opnieuw aan de post van gouverneur-generaal, maar dit was toch echt te hoog gegrepen. De regering kon hem nu wel de functie van Röell aanbieden die naar verwachting tegen het einde van 1939 zou opstappen. De Vlucht stelde zich hiermee tevreden en trok zijn ontslagbrief in.⁴ Het is onduidelijk of De Vlucht ook de financiële situatie van Amsterdam heeft ingezet bij de onderhandelingen met de regering. Feit is wel dat kort na zijn toezegging om de stad nog niet te verlaten Den Haag meer coulance toonde en een oplossing voor de Amsterdamse begrotingsproblemen er nu toch echt leek aan te komen.⁵

Op 8 februari stelde De Vlucht de raad op de hoogte van zijn besluit om nog enige tijd aan te blijven.

'Vaerwel mijn Amstelstad, Verwacht een' and'ren Heer'

Jordaans speculeert begin 1939 op het aanblijven van De Vlucht, wiens vertrek eerder is aangekondigd. Tekening van L.J. Jordaans in *De Groene Amsterdammer* 7 januari 1939. Atlas Van Stolk, Rotterdam

Na zorgvuldige overweging heb ik, met terzijdestelling van hetgeen mij persoonlijk het liefst ware, gemeend, aan deze uitnoodiging te moeten gevolg geven en hoop ik dus, onder Gods zegen en met Uw aller beproefde medewerking, de belangen onzer goede Stad nog gedurende eenigen tijd met opgewektheid te mogen dienen.(...) Ik mag zeggen, dat, hoezeer ik naar een ietwat gemakkelijker werkring verlangde, ik aan den anderen kant geweldig opzag en nu nog meer opzie tegen het oogenblik, dat ik voor het laatst in Uw Vergadering den hamer zal hanteeren.⁶

De Vlucht was inmiddels zodanig met het ambt vergroeid geraakt, dat het ook moeilijk voorstelbaar was dat hij de Amsterdamse burgemeesterspost voor een andere functie zou verruilen. In het Amsterdamse burgemeesterschap leek hij zijn levensvervulling gevonden te hebben. Niettemin was De Vlucht ijdel en ambitieus genoeg om zijn carrière het liefst af te willen sluiten in een betrekking die nog wat hoger in de bestuurlijke pikorde stond. De Miranda sprak als oudste wethouder de burgemeester toe om hem met zijn herbenoeming te feliciteren.

Het zal U niet onbekend zijn gebleven, dat de Amsterdamsche burgerij zich niet vertrouwd kon maken met de gedachte, dat hare populaire Burgemeester niet meer aan het hoofd dezer Gemeente zou staan. Zal de burgerij thans met instemming vernemen, dat de Regeering er bij U op heeft aangedrongen, Uw verzoek niet te handhaven, Uw toestemmend antwoord zal haar zeker met vreugde vervullen, al zal deze vreugde getemperd worden door Uw voornemen, Uw ambt nog slechts gedurende korten tijd te blijven waarnemen.⁷

Een aantal maanden later volgden opnieuw lovende woorden toen De Vlucht herbenoeming officieel bekend werd gemaakt. Deze keer was het echter niet De Miranda, die na de verhoren door de erfpachtcommissie psychisch was ingestort, maar wethouder Kropman die De Vlucht toesprak. Kropman sprak in de raad over een 'unicum in de historie van deze stad, die wel nimmer zal vergeten, dat dr. Willem de Vlucht in uiterst moeilijke jaren voor Amsterdam was de man van het vaste beleid, van de onverdroten werkkraft, van trouwen burgerzin, een goed Burgemeester'.⁸

DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN VAN 1939

De gemeenteraadsverkiezingen van 1939 stonden voor een belangrijk deel in het teken van het erfpachtschandaal dat een aantal maanden eerder was losgebarsten. Vooral de *nsb* hoopte er politieke munt uit te slaan. De nationaal-socialisten hadden er in *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad* uitgebreid aandacht aan besteed. Kwesties waaraan de geur van corruptie kleefde konden in deze jaren op de bijzondere aandacht van de nationaal-socialisten rekenen in hun poging het failliet van het parlementair-democratische bestel aan te tonen. De joodse achtergrond van De Miranda en Gulden was voor de *nsb* bovendien aanleiding geweest voor het

gebruik van het nodige verbale antisemitische geweld. De partij speelde hiermee in op de anti-joodse sentimenten die in de tweede helft van de jaren dertig ook in Amsterdam versterkt werden als gevolg van de instroom van Duits-joodse vluchtelingen.⁹ De campagne van de NSB richtte zich ook tegen De Vlucht en Versteeg die er inmiddels aan gewend waren geraakt dat de NSB hen met giftige pijlen bestookte. De 'bloedhonden van Versteeg', ook wel de 'knuppel en sabelslepers van De Vlucht' genoemd, traden in de ogen van de nationaal-socialisten op als het beschermkorps van de socialisten en communisten en hadden het vooral op de NSB gemunt. Het was duidelijk: na 'De Beul' kon De Vlucht in de ogen van de NSB geen goed meer doen.¹⁰ In een nationaal-socialistisch verkiezingskrantje uit juni 1939 werd De Vlucht bijvoorbeeld verweten met zijn 'positief-christelijke bewind' de zondagsrust te grabbel te gooien, omdat joodse venters in Amsterdam op zondag mochten werken.¹¹ Voor De Vlucht was het afwachten of hij straks ook in de raad met het verbale geweld van de NSB geconfronteerd zou worden.

Het viel gezien de resultaten die de NSB bij de laatste verkiezingen had behaald nog te bezien of de partij in de Amsterdamse raad een fractie van enige omvang zou weten te vormen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 had de NSB in Amsterdam zes procent van de stemmen behaald, ruim vier procentpunten minder dan in 1935, maar nog altijd meer dan het landelijk gemiddelde. Het verlies van de NSB moet toegeschreven worden aan de radicalisering in Duits-nationaal-socialistische richting die de partij na 1935 had doorgemaakt. Kiezers die bij de Statenverkiezingen van 1935 in een stem op de NSB nog een stem voor versterking van het gezag hadden gezien, werden onder meer afgeschrikt door het felle antisemitisme van de partij.¹² De nederlaag was in Amsterdam enthousiast onthaald: sociaal-democraten waren met een doodskist door de Amsterdamse straten getrokken om de NSB symbolisch ten grave te dragen en hadden rouwkaartjes laten drukken waarop het overlijden van de partij bekend werd gemaakt.¹³ Mussert en de zijnen hadden in de hoofdstad dus wat recht te zetten. Amsterdam was de enige grote stad waar de nationaal-socialisten in 1939 onder de vlag van de NSB meededen aan de gemeenteraadsverkiezingen. Mussert had Amsterdam tot symbool gemaakt van alles waartegen de nationaal-socialisten zich keerden. Amsterdam was volgens de Leider 'de kop van een slang', een slang die 'de verderfelijke geest van het internationale kapitalisme en marxisme, de overheersing van dien Joodschen geest' symboliseerde.¹⁴ Een mooi verkiezingsresultaat in de hoofdstad, in het hol van de leeuw, zou de partij een nieuwe impuls moeten geven en van de nodige landelijke aandacht moeten verzekeren.

De meeste partijen keerden zich in hun verkiezingscampagne nadrukkelijk tegen de NSB. De ARP stelde het antisemitisme van de nationaal-socialisten aan de kaak. De antirevolutionairen veroordeelden Musserts antisemitische 'slang'-toespraak in het Concertgebouw en brachten de aanval die een aantal NSB'ers in mei 1939 had uitgevoerd op een joodse ijssalon in de Rijnstraat onder de aandacht van de kiezers om aan te tonen welke verwerpelijke bedoelingen de nationaal-socialisten hadden.¹⁵ De communisten voerden campagne onder de leus 'Geen terroristen in de raad!'¹⁶ en

doelden daarmee voor de verandering niet in de eerste plaats op hun concurrenten ter linkerzijde. De SDAP besteedde in haar campagne aandacht aan de internationale ontwikkelingen en hekelde de Duitse inval in Tsjecho-Slowakije en andere tirannieke daden van het Hitler-regime die de kiezers als schrikbeeld werden voorgehouden.¹⁷

Het andere terugkerende thema was het erfpachtschandaal. De SDAP stelde voorop dat uit het onderzoek van de commissie-Boissevain was gebleken dat van corruptie bij De Miranda geen sprake was geweest. Hij mocht dan wel beleidsfouten gemaakt hebben, maar 'ieder die zo hard en zoveel werkt, maakt fouten'.¹⁸ De partij had dan ook geen reden gezien om niet, zoals gepland, met De Miranda als lijsttrekker de verkiezingen in te gaan. De Vrijheidsbond presenteerde in haar campagne Walrave Boissevain als de man onder wiens 'deskundige leiding' het schandaal onder de loep genomen was. Volgens de liberalen liet het erfpachtschandaal eens te meer zien wat de gevolgen konden zijn van de verstrekkende overheidsbemoeienis die de sociaal-democraten voorstonden.¹⁹ Ook de gemeentefinanciën speelden een rol in de verkiezingsstrijd. De CHU bouwde haar campagne volledig op rond wethouder van Financiën Rustige die geafficheerd werd als de betrouwbare stuurman van het 'Koggeschip'. Het was een beeld dat in deze jaren van onrust en onzekerheid vaker werd gebruikt om het leiderschap dat politici in woelige tijden hadden getoond uit te venten.²⁰ De vrijzinnig-democraten, die sinds 1923 geen zetelwinst meer hadden geboekt, probeerden het tij te keren met een lijst met 'jonge krachten met frisse ideeën' onder aanvoering van Corry Tendeloo, de eerste vrouwelijke lijsttrekker bij de Amsterdamse raadsverkiezingen.²¹ Het leverde de partij één zetel winst op. Ook de katholieken en antirevolutionairen wonnen een zetel, de sociaal-democraten verloren er drie. Sinds de invoering van de evenredige vertegenwoordiging was met minder dan dertig procent van de stemmen alleen in 1919 door de SDAP een slechter resultaat geboekt. Het erfpachtschandaal was ongetwijfeld de voornaamste boosdoener.²²

De NSB kwam met drie man in de raad. Het betekende dat de nationaal-socialisten er in vergelijking met het resultaat bij de Kamerverkiezingen twee jaar eerder in waren geslaagd hun positie in Amsterdam te consolideren. In de andere grote steden boekten de rechts-radicalen partijen geen opzienbarende resultaten. In Den Haag wist Volk in Nood, een mantelorganisatie van de NSB, het succes dat Nationaal Herstel vier jaar eerder had geboekt bij lange na niet te evenaren. Toen waren vier zetels in de wacht gesleept, nu werd alleen de winkelier J.H. Scholte in de raad gekozen.²³ Alle blikken waren daarom gericht op Amsterdam, waar in september 1939 voor het eerst NSB'ers zouden toetreden tot de gemeenteraad. Het was de vraag of zij zich op dezelfde wijze zouden manifesteren als op het Binnenhof waar het nationaal-socialistische Tweede Kamerlid Rost van Tonningen zich al aan provocaties te buiten was gegaan. En hoe zouden hun politieke tegenstanders en de raadsvoorzitter omgaan met de aanwezigheid van drie nationaal-socialisten in de raad? De Vlucht had de afgelopen achttien jaar in ieder geval bewezen dat hij zich niet snel van zijn stuk liet brengen door het soms rumoerige optreden van de raadsleden. Het erfpachtschandaal dat de gemeentepolitiek de afgelopen maanden had gedomineerd

zou haast geruisloos naar de achtergrond verdwijnen en plaats maken voor discussies over de NSB en de toenemende oorlogsdreiging.

NATIONAAL-SOCIALISTEN OP HET PRINSENHOF

Een aantal oude rotten keerde in de nieuwe raad niet terug. Naast CHU-voorman en oud-wethouder Ter Haar, de liberale oud-wethouder Vos, de antirevolutionaire wethouder Baas en Middenstander Weiss namen ook een aantal bij het erfpachtschandaal betrokken politici afscheid van de raad: De Miranda, Gulden, Matthijsen en Woudenberg. De Miranda, die langzaam opkrabbelde van de psychische klap die hij te verduren had gekregen, had in overleg met zijn artsen besloten zijn zetel niet aan te nemen.²⁴ Na het vertrek van deze reeks aan ervaren politici waren Walrave Boissevain en David Wijnkoop – bien étonné de se trouver ensemble – nu de nestors van de raad. De opvallendste nieuwkomers waren vanzelfsprekend de drie nationaal-socialisten: dominee L.C.W. Ekering, met wie De Vlucht rond de opvoering van De Beul in de clinch had gelegen, timmerman Pieter ten Hoorn en bakkersknecht Willem Thomass. Twee van hen beschikten over enige politieke ervaring: Ekering had al eens voor de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij op de kieslijst gestaan, Ten Hoorn had als partijloos lid in het verleden deel uitgemaakt van de gemeenteraad van Hoogeveen.²⁵ De installatie van de NSB'ers verliep zonder rumoer. De Vlucht begroette hen als alle andere raadsleden, zoals een van zijn opvolgers naar aanleiding van de installatie van een lid van de Centruumpartij in 1986 verontwaardigd memoreerde.²⁶ Dit betekende niet dat De Vlucht welwillend stond tegenover de nationaal-socialisten, maar hij achtte het niet zijn taak om hen in de raad de maat te nemen. Het zou ook in strijd zijn geweest met zijn bestuursstijl. Hij vervulde als burgemeester een onafhankelijke, boven de partijen staande rol en het paste hem daarom niet het oordeel van de kiezers te veroordelen. Hij kon er bovendien op vertrouwen dat de NSB vanuit de raad voldoende tegengas zou krijgen, zoals ook tijdens de algemene beschouwingen van 1939 direct zou blijken.

De nationaal-socialisten op hun beurt lieten zich bij de wethoudersverkiezingen direct gelden. Aan een dergelijke 'politieke vertooning' wensten zij volgens Ekering geen bijdrage te leveren. Zonder de stemmen van de NSB werd een college gekozen dat opnieuw drie vertegenwoordigers van de SDAP telde en drie van de burgerlijke partijen. De tijd dat zetelverlies van de sociaal-democraten door de burgerlijke partijen werd aangegrepen om hun positie in het college ter discussie te stellen was voorbij. Dit had niet alleen te maken met het vertrek van Romme – die het altijd als zijn missie had gezien de vertegenwoordiging van de sociaal-democraten in het college in overeenstemming te brengen met de verhoudingen in de raad – maar ook met de goede verstandhouding die de sociaal-democratische en confessionele wethouders de afgelopen vier jaar hadden opgebouwd. De SDAP was bovendien inmiddels ook in Den Haag tot het centrum van de macht doorgedrongen. Twee sociaal-democraten waren toegetreten tot het kabinet-De Geer, onder wie het voormalige Amsterdamse gemeenteraadslid Van den Tempel. De sociaal-democraten

waren salonfähig geworden. Namens de SDAP keerden Boekman en Van Meurs terug in het college. B.C. Franke werd de derde rode wethouder. Hij maakte sinds 1931 deel uit van de raad en had in het verleden bestuursfuncties vervuld bij de vakbond voor overheidspersoneel. Rustige en Kropman behielden hun zetels en Baas werd opgevolgd door Boissevain.²⁷ De verkiezing van Boissevain was pikant gezien zijn hoofdrol bij het onderzoek naar het erfpachtschandaal. 'De ontvangst in het college was nu niet bepaald vriendschappelijk', zo tekende Boissevain in zijn memoires op.²⁸

Hetzelfde gold voor de ontvangst van de nationaal-socialistische raadsleden. Rond hen werd een *cordon sanitaire* opgetrokken. Ze werden uit de raadscommissies van bijstand geweerd en kregen bij de Algemene Beschouwingen van 1939 van praktisch alle fractievoorzitters veel kritiek te verduren. Alida de Jong, fractievoorzitter van de SDAP, noemde de nationaal-socialistische raadsleden

noch nationaal noch socialistisch (...). Immers in de praktijk is ondubbelzinnig gebleken, dat elk humanisme, iedere eerbiediging der menselijke persoonlijkheid, welke juist een grondtrek is van het werkelijke socialisme, bij de NSB ten eenenmale ontbreekt.²⁹

Ekering op zijn beurt hekelde in zijn redevoering de

negatieve houding van allen tegenover de NSB, waarbij men gezamenlijk een cordon heeft getrokken rondom de altaren van democratie en kapitalisme, opdat de eeredienst daarvoor ongestoord zal kunnen voortgaan en de offeranden, volkseenheid en volkskracht, onafgebroken gebracht zullen kunnen worden.³⁰

Ekering, een bekwame spreker wiens redevoeringen het karakter hadden van nationaal-socialistische preken, kreeg het direct met De Vlucht aan de stok toen hij in dezelfde toespraak de Nederlandse regering een veeg uit de pan gaf, omdat zij de NSB als 'onvaderlandslievende schobbers' had getypeerd.³¹ De uitspraak was afkomstig van Colijn, maar was niet specifiek gericht geweest tegen de NSB.³² De Vlucht zou Ekering na de raadsvergadering aanmanen om in het vervolg geen leugens meer te verkondigen in de raad. Aan het einde van Ekerings toespraak greep De Vlucht in toen diens slotzin 'wij NSB'ers blijven hier, wij blijven strijden, tot de morgenstond gloort!' vanaf de publieke tribune met applaus werd begroet. Drie sympathisanten van Ekering werden op last van de burgemeester verwijderd.³³ Oude tijden herleefden: ook aan het begin van zijn burgemeesterschap en tijdens de eerste jaren van de economische crisis in de jaren dertig had De Vlucht herrieschoppers, overwegend sympathisanten van de communistische partij, van de publieke tribune laten verwijderen. In de tweede helft van de jaren dertig kwam dit niet meer voor. Veel last zou De Vlucht niet meer van de NSB hebben. Na een stormachtig begin zou in het vervolg alleen Ekering zo nu en dan van zich laten horen.

TUSSEN HOOP EN VREES: SEPTEMBER 1939 – MEI 1940

De discussies over de verkiezing van drie nationaal-socialisten in de raad zouden al snel overschaduwd worden door de internationale politieke ontwikkelingen. Op 5 september 1939, vier dagen na de Duitse inval in Polen, installeerde De Vlucht de nieuwe gemeenteraadsleden. Hij deed op hen een beroep om in deze zware tijden saamhorigheid te tonen:

Ik doe een ernstig beroep op U allen, om schouder aan schouder te staan, de moeilijkheden, die ons wachten, vastberaden onder oogen te zien en in eensgezindheid, voor zoover dit ons mogelijk is, op te lossen. Ik vraag U met nadruk, onderlinge geschillen te laten rusten, te weren hetgeen verdeelt, te grijpen hetgeen vereenigt, en alles, voor zoover mogelijk, ondergeschikt te maken aan eendrachtige samenwerking.³⁴

De eendrachtige samenwerking van de Duitse nationaal-socialisten en Russische communisten bij de inval in Polen zorgde in de raad echter voor het nodige rumoer. Vooral de sociaal-democraten gaven de communisten er van langs vanwege de samenwerking van hun Sovjet-Russische partijgenoten met Hitler. De Vlucht moest alle zeilen bijzetten om de schreeuwende en scheldende raadsleden terug in het gareel te brengen.³⁵

Ook buiten de raad werd De Vlucht sterk door de oorlogsdreiging in beslag genomen. Op 28 augustus had de regering de mobilisatie van leger en vloot bekend gemaakt 'om onze onzijdigheid naar alle zijden met alle ter beschikking staande middelen te handhaven'. Op 1 september was de staat van oorlog afgekondigd. Het militaire gezag kon nu bevoegdheden naar zich toetrekken die normaliter door het burgerlijk gezag werden uitgeoefend, al besloot de regering wel om de militaire autoriteiten te instrueren vooralsnog alleen gebruik te maken van de bevoegdheden die betrekking hadden op 'het ter verdediging inrichten of verder inrichten van gevechtsoptellingen en hindernissen'. Nederland was tenslotte nog neutraal.³⁶ In deze omstandigheden werd het takenpakket van de burgemeester sterk uitgebreid. De inkwartiering van soldaten moest worden geregeld – zij zouden hoofdzakelijk in scholen en bij particulieren worden ondergebracht – de eerste distributiemaatregelen werden voorbereid en de luchtbescherming werd geïntensiveerd. Anders dan in de Eerste Wereldoorlog droeg niet de gemeente, maar het rijk de verantwoordelijkheid voor de distributie van levensmiddelen, maar de uitvoering van de getroffen rijksregeling werd in handen van de burgemeester gelegd. In oktober zou suiker in distributie worden gebracht, in november volgden groene erwten en spliterwten.³⁷

De burgemeester was ook bij wet verantwoordelijk gesteld voor 'de uitvoering van de maatregelen, welke voor een luchtbescherming noodig zijn'. Daarop was een Luchtbeschermingsdienst in het leven geroepen die onder meer de zorg droeg voor de verspreiding van zestienduizend gasmaskers en de inrichting van schuilplaatsen waar Amsterdammers in het geval van een luchtaanval hun toevlucht zouden

kunnen zoeken. De luchtbescherming was voornamelijk werk van vrijwilligers; in 1939 waren zo'n 35.000 Amsterdammers bij de luchtbescherming betrokken.³⁸ De bijzondere verantwoordelijkheden die de burgemeester in deze situatie droeg maakten hem ook kwetsbaar voor kritiek. Vanuit de raad werd door de communisten, nationaal-socialisten en liberalen de organisatie van de luchtbescherming onder vuur genomen. De Vlucht zou zich onvoldoende voor de luchtbescherming van de Amsterdammers inspannen. Er was geen evacuatieplan opgesteld en er werden te weinig schuilplaatsen gebouwd.³⁹ De Vlucht pareerde de kritiek met de opmerking, dat de nationale overheid de verantwoordelijkheid voor de luchtbescherming in de schoenen van de gemeenten had geschoven zonder hen op dit punt financieel te ondersteunen.⁴⁰ Het was het bekende verwijt van een burgemeester die nog steeds gefrustreerd was over de wijze waarop de stad door het rijk de afgelopen jaren financieel was uitgeknepen.

Frustratie was er ook over de pogingen om Amsterdam te voorzien van wapens die de stad tegen bombardementen moesten beschermen. Op veel (financiële) medewerking van de regering hoefde de stad niet te rekenen en de gemeente beschikte over onvoldoende financiële middelen om zelf tot de aanschaf van batterijen luchtafweergeschut over te gaan. Op particulier initiatief werd in 1937 een comité opgericht dat geld ging inzamelen voor de aankoop van dergelijke wapens.⁴¹ De Vlucht deed zijn best om het bedrijfsleven en bankwezen voor dit Comité Luchtafweer Amsterdam te interesseren, maar er leek in Amsterdam niet al te veel belangstelling voor te bestaan. Een door De Vlucht belegde bijeenkomst in juni 1939 trok nog niet de helft van de uitgenodigde bedrijven.⁴² Uiteindelijk wist het Comité toch met veel moeite 850.000 gulden bijeen te brengen en kon een bestelling worden geplaatst voor vier batterijen luchtafweergeschut.⁴³ In april 1940 werd de bestelling aangeleverd, maar het geschut zou nog niet gebruiksklaar zijn toen Duitsland Nederland binnenviel. Dat het allemaal zo lang had geduurd was volgens De Vlucht en Heldring de schuld van de regering en in het bijzonder van de minister van Binnenlandse Zaken Van Boeijen: een 'poover regeerder' aldus Heldring en De Vlucht die het hier voor een keer met elkaar eens waren.⁴⁴

Dat Van Boeijen ogenschijnlijk geen groot belang hechtte aan de luchtafweer past bij de hardnekkigheid waarmee de regering bleef geloven in de neutraliteitspolitiek. De regering stelde ook veel in het werk om de neutraliteit niet in gevaar te brengen en trad op tegen alles wat mogelijk tot 'internationale onaangenaamheden' zou kunnen leiden. Op last van de minister van Binnenlandse Zaken liet De Vlucht in september 1939 aan de bioscopen de mededeling uitgaan dat 'enigermate prikkelende beelden' niet vertoond mochten worden in films, noch in bioscoopjournaals.⁴⁵ Eerder al had de burgemeester theoloog Karl Barth verboden om tijdens een bijeenkomst georganiseerd door twee theologische studentenverenigingen een toespraak te houden, omdat Barth, een criticus van het nationaal-socialisme, geweigerd had de garantie te geven dat hij niet op 'politiek' zou ingaan; het was buitenlanders door Den Haag verboden om in Nederland politieke redevoeringen te houden.⁴⁶ Begin 1940 attendeerde minister van Buitenlandse Zaken E.N. van Kleffens (1939-1946)

De Vlucht op de uitlatingen van de aan de Universiteit van Amsterdam verbonden hoogleraar Franse taal en letterkunde J. Tielrooy die begin 1940 op de radio openlijk zijn steun had betuigd aan de geallieerden en had verkondigd dat een meerderheid van de Nederlandse bevolking eveneens op de hand van de geallieerden was. Tielrooy zou door de burgemeester op het matje worden geroepen.⁴⁷ De autoriteiten gingen zelfs zo ver in hun ijveren voor het behoud van de neutraliteit dat op last van Buitenlandse Zaken in het Stedelijk Museum een tentoonstelling van Duitse kunst georganiseerd werd, ter compensatie voor de vele tentoonstellingen van Franse kunst die de laatste jaren gehouden waren. De Vlucht verrichtte op 20 april de opening. Hij hield het kort, aldus het verslag in *Het Vaderland*, en sprak de hoop uit dat de tentoonstelling 'de belangstelling van het publiek moge trekken'.⁴⁸ Drie weken later zou de expositie in allerijl worden opgedoekt, toen het Nederlandse grondgebied door het Duitse leger was geschonden.⁴⁹

Op 19 april 1940 werd voor het hele land de staat van beleg afgekondigd. Voor de burgemeester en de rest van het gemeentebestuur betekende dit, dat het hoogste gezag in de stad nu in handen kwam van garnizoenscommandant W.A. Boswijk. Het gemeentebestuur was verplicht voortaan de bevelen van het militair gezag op te volgen.⁵⁰ Het afkondigen van politieverordeningen, het sluiten van 'schouwburgen, sociëteiten, koffiehuisen, tapperijen en andere lokalen bestemd tot gezellig verkeer, alsmede fabrieken en werkplaatsen' wanneer de openbare orde en veiligheid van de staat daarom vroeg, het opleggen van beperkingen aan de pers: het viel allemaal onder de verantwoordelijkheid van het militair gezag. Ook voor het houden van openbare bijeenkomsten en optochten moest vanaf nu bij de militaire autoriteiten vergunning worden gevraagd en niet meer bij de burgemeester.⁵¹ Als hoofd van de politie kreeg De Vlucht dus te maken met Boswijk als zijn lokale superieur.

Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen had De Vlucht het niet verantwoord geacht om eind 1939 op te stappen. Hij had de wethouders al in september laten weten dat hij in weerwil van zijn eerder geuite voornemen om tegen het einde van het jaar ontslag te nemen, besloten had om 'in deze tijden te zullen aanblijven als Burgemeester'. Het begon er nu toch wel haast op te lijken dat De Vlucht geen afscheid van het pluche kon nemen en in de ban was van de gedachte dat Amsterdam niet zonder hem kon. Van de andere kant zou een vertrek in deze omstandigheden ook als een vlucht voor zijn verantwoordelijkheden uitgelegd kunnen worden. Gezien het feit dat de regering het begin 1939 nodig had geacht De Vlucht's ambts-termijn te verlengen zodat hij de start van het nieuwe college in september in goede banen zou kunnen leiden, kon worden verwacht dat zij in de huidige omstandigheden zeker ook op het aanblijven van de burgemeester prijs zou stellen. De Vlucht ging hier althans zonder meer van uit, want hij stelde Den Haag niet op de hoogte van het feit dat wat hem betreft de plannen waren gewijzigd en van een vertrek vooralsnog geen sprake kon zijn.⁵² Toen De Vlucht in maart 1940 nog steeds geen aanstalten had gemaakt om zijn post ter beschikking te stellen nam Röell op verzoek van secretaris-generaal K.J. Frederiks van Binnenlandse Zaken contact op met De Vlucht en verzocht hem het ambt met ingang van 1 juli 1940 neer te leggen. Deze medede-

ling viel De Vlucht, die de regie over zijn afscheid graag in eigen hand hield, rauw op zijn dak. Nu de regering zo op zijn vertrek aandrong was De Vlucht best bereid zijn ontslag in te dienen, maar dan wel per direct. In een gesprek met minister-president De Geer (1939-1940) liet hij verder weten een vertrek 'gezien de buitengewone omstandigheden onverantwoord' te hebben gevonden, al gaf hij wel toe dat het beter was geweest als hij dit het ministerie ook had medegedeeld. De regering toonde begrip voor de houding van de burgemeester en kwam met hem overeen dat hij in het najaar van 1940 opnieuw met het ministerie contact zou opnemen over zijn datum van terugtreden. 'Voor een deel is deze datum uiteraard afhankelijk van de alsdan voorliggende internationale verhoudingen', zo schreef minister van Binnenlandse Zaken Van Boeijen op 10 april 1940 aan Röell.⁵³ Precies een maand later viel Duitsland Nederland binnen en zou de datum van De Vlucht's terugtreden niet meer door hem of de regering, maar door de bezetter worden bepaald. Voor de 67-jarige De Vlucht, die inmiddels negentien tropenjaren aan het hoofd van het Amsterdamse stadsbestuur achter de rug had, zouden zware tijden aanbreken.

MEI 1940

In de nacht van 9 op 10 mei 1940 werden de telegrafisten op het Rijkstelegraafkantoor achter het Paleis op de Dam druk aan het werk gezet. Er kwamen meerdere telegrammen binnen van gemeenten uit het oosten van het land waarin melding werd gemaakt van de schending van het Nederlandse luchtruim door Duitse vliegtuigen. Een aantal van deze vliegtuigen bereikte omstreeks drie uur in de ochtend Amsterdam en bombardeerde de luchthaven Schiphol.⁵⁴ De rookpluimen waren tot in de stad te zien. Een paar uur later zetten De Vlucht en Versteeg zich aan de interneering van 'staatsvijanden'. Daartoe werden niet alleen nationaal-socialisten, maar ook communisten gerekend, hun pogingen om aan de vooravond van de Duitse inval geruchten over een communistische revolutiepoging te weerspreken ten spijt.⁵⁵ Na overleg met luitenant-kolonel Boswijk werden leden van de Vrijwillige Burgerwacht voor de kringhuizen van de NSB geposteed met de bajonet op het geweer. De NSB-dagbladen *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad* werden verboden, evenals het communistische *Volksdagblad*, de opvolger van *De Tribune*. Belangrijke strategische gebouwen in de stad als de telefooncentrales, het kantoor van het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) en de distributiegebouwen werden door politieagenten bewaakt.⁵⁶ Omwonenden van mogelijke militaire doelwitten als de Fokkerfabriek in Noord en Werkspoor op Kattenburg werden geëvacueerd in het Hallentheater, tegenover de markthallen aan de Jan van Galenstraat waar de staatsvijanden verbleven. In risicogebieden grazend vee werd verplaatst naar voetbalvelden in Watergraafsmeer. Met de gifslangenpopulatie van Artis liep het minder goed af; zij werd uit voorzorg afgemaakt.⁵⁷ Veel Amsterdammers gingen op deze dag gewoon naar hun werk; wel werden de handelsbeurzen en stempelkantoren gesloten.⁵⁸

De volgende dag werd de stad opgeschrikt door een bominslag op de Blauwburgwal en Herengracht waarbij 44 burgerslachtoffers zouden vallen. De bom was

afgeworpen door een Duits vliegtuig dat bij Sloterdijk was getroffen door luchtafweergeschut en op zijn terugtocht zijn ballast boven de stad had afgeworpen.⁵⁹ Verdere schade bleef de binnenstad deze meidagen bespaard. De grootste schade werd aangericht op Schiphol en in de haven, waar Britten tanks van de Bataafsche Petroleum Maatschappij in brand staken om ze uit handen van de Duitsers te houden.⁶⁰ Terwijl veel Amsterdammers zich druk maakten om de activiteiten van de zogenaamde vijfde colonne – zo zouden nsb'ers geheime tekens op hun huizen schilderen om de Duitsers in Amsterdam de weg te wijzen – rukten de Duitse troepen in snel tempo op. Op 14 mei werd de laatste weerstand gebroken door de aanval van de *Luftwaffe* op Rotterdam.⁶¹

Dezelfde dag verzamelde De Vlucht de wethouders om hem heen in de burgemeesterskamer. Hij ging hen voor in gebed en legde hen vervolgens de merkwaardige vraag voor of zij toestemden in de capitulatie; een zaak waarover immers niet door De Vlucht of het college, maar door de militaire autoriteiten werd besloten. Uit vrees voor een 'tweede Rotterdam' gingen de wethouders met de capitulatie akkoord en besloten in functie te blijven. De stemming in het college was volgens wethouder Boissevain 'ernstig maar vastberaden'. Alleen Boekman had een zenuwachtige indruk gemaakt. Hij was van plan na de vergadering naar IJmuiden te vertrekken in een poging de oversteek naar Engeland te maken, zoals koningin en ministers een dag eerder hadden gedaan. De joodse wethouder maakte zich geen illusies over het Duitse bezettingsregime.⁶² Het zou Boekman niet lukken om een plek op een boot te bemachtigen, waarop hij samen met zijn vrouw in Amsterdam zelfmoord zou plegen.⁶³ Zij behoorden tot de tussen de 120 en 130 Amsterdamse joden die in deze dagen de dood verkozen boven het leven onder het juk van de nazi's.⁶⁴

Door aan te blijven hadden burgemeester en wethouders, waarschijnlijk zonder zichzelf daarvan bewust te zijn, gehandeld in lijn met de voor de oorlog vastgestelde richtlijn. Volgens de 'Aanwijzingen betreffende de houding aan te nemen door de bestuursorganen van het rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, (...) alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel (...) in geval van een vijandelijke inval'

moeten [bestuurders] ter plaatse blijven en er in het belang van de bevolking naar streven dat het bestuur ook onder de gewijzigde omstandigheden zoo goed mogelijk zijn taak blijft vervullen. Ze worden geacht de bevolking over de houding die ze tegenover de vijand moeten aannemen voor te lichten, druk van de bezetting naar draagkracht en billijkheid verdelen over de bevolking, als tussenpersoon optreden tussen mil. autoriteit en bevolking, protesteren tegen niet volkenrechtelijke handelingen. Personen wier werk meer ten bate van de vijand dan van de eigen bevolking is moeten stoppen.⁶⁵

Het is de vraag of deze Aanwijzingen, die in 1938 in Amsterdam waren verspreid over de burgemeester, wethouders, gemeentesecretaris en de hoofden van relevante gemeentelijke diensten, in mei 1940 ook daadwerkelijk uit de la zijn gevestigd.⁶⁶ Hoe het ook zij, los van de regelingen en protocollen voelden veel burgemeesters in deze

dagen de innerlijke noodzaak om aan te blijven en hun gemeente niet in de steek te laten.⁶⁷

Woensdagsochtend 15 mei kreeg De Vlucht op het stadhuis van de Duitse consul-generaal Felix Benzler instructies met betrekking tot de intocht van de Duitse troepen. Na zijn gesprek met Benzler vergaderde De Vlucht met het college in afwezigheid van de naar IJmuiden vertrokken Boekman. De vergadering werd onderbroken door een bezoek van de chauffeur van de Rotterdamse burgemeester Oud op wiens verzoek diverse hulpmiddelen naar de zwaar getroffen Maasstad werden gestuurd.⁶⁸ Vervolgens werd besloten loco-burgemeester Kropman naar de gemeentegrens bij de Duivendrechtse brug te sturen om daar de Duitse troepen de gemeente binnen te leiden. Kropman zou er een paar uur later de hand schudden van de Duitse luitenant-generaal Von Tiedemann, commandant van de 207de infanteriedivisie en tegenover hem de hoop uitspreken dat de joden door de Duitsers in Amsterdam met rust gelaten zouden worden. Von Tiedemann stelde de wethouder enigszins gerust: *‘wenn die Juden uns nicht sehen wollen, werden wir die Juden nicht sehen.’*⁶⁹ Kropman was niet de enige Nederlandse bestuurder die zich deze dagen zorgen maakte over de houding van de bezetter ten opzichte van de joden. De Haagse burgemeester De Monchy zou de eerste Duitse officier die hij ontmoette vragen naar de gevolgen van de bezetting voor de joden en te horen krijgen dat er voor de Duitsers in Nederland geen jodenvraagstuk bestond.⁷⁰ Voor De Vlucht was de opmerking van Von Tiedemann aanleiding om later op de dag een joodse delegatie bij zich ontbieden om hen de geruststellende woorden van de Duitsers mede te delen.⁷¹ De Vlucht hoopte zo de paniekstemming in joodse kring te temperen. Spoedig zou blijken dat men zich door de bezetter zand in de ogen had laten strooien.

In de middag van 15 mei werd een radiotoespraak van De Vlucht uitgezonden, waarin hij de Amsterdammers inlichtte over de capitulatie en de geruchten ontzenuwde dat hij, net als de regering, naar Engeland zou zijn gevlucht. Verder drukte hij de Amsterdammers op het hart de orde niet te verstoren en ‘de geest van kalmte en vastberadenheid, het kenmerk der oude Amsterdamsche traditie’ te handhaven. Eerder al had opperbevelhebber Winkelman de Nederlanders laten weten dat het landsbelang was gediend bij een ordelijk verloop van de capitulatie en intocht van de Duitse troepen. Met een optimistisch ‘met Gods hulp voorwaarts!’ sloot De Vlucht zijn toespraak af.⁷² Deze dag vond ook nog een bespreking plaats van De Vlucht, Versteeg en procureur-generaal Van Thiel, die eind 1939 Van Harinxma thoe Slooten was opgevolgd, met enkele Duitse militaire autoriteiten. Zij maakten hun Nederlandse gesprekspartners duidelijk dat de Nederlandse politie verantwoordelijk bleef voor het handhaven van de rust in de stad en dat het gemeentebestuur haar civiel gezag ‘over het algemeen gesproken (...) op de gewone wijze [kon] blijven vervullen’.⁷³ Nu het Nederlandse leger was overwonnen verdween garnizoenscommandant Boswijk uit beeld en kreeg De Vlucht volop met de Duitse militaire autoriteiten te maken. Ook zij zouden echter spoedig plaats maken voor de nieuwe machthebbers: het Duitse civiele bezettingsbestuur. Van de handelingsvrijheid van het gemeentebestuur zou al snel weinig meer overblijven.

Enkele dagen na de capitulatie rapporteerde *Het Vaderland* over de rust in de hoofdstad: 'vooral tusschen het vreemde krijgsvolk en de jeugd van den lagere-schoolleeftijd blijkt het uit tafreeltjes die al zeer weinig aan oorlogsverschrikking doen denken, heel goed te boteren.'⁷⁴ Het was ook het streven van de bezetter om het leven zo snel mogelijk weer zijn normale gang te laten gaan. '*Musik, Tanz u.s.w. wie in Friedenszeit*', lieten de Duitsers de burgemeester weten.⁷⁵ De kinderen gingen weer naar school, de musea heropenden hun deuren, er werd weer gesport en feestgevierd.⁷⁶ Toch veranderde de dagelijkse praktijk voor veel Amsterdammers: wegens brandstofschaarste werden een aantal buslijnen opgeheven, in de late avonduren reden geen trams meer en postduiven mochten niet uitvliegen, omdat zij mogelijk gebruikt zouden worden voor het uitwisselen van geheime boodschappen.⁷⁷ Ook voor De Vlucht veranderde er veel. De bezetting zou hem raken in al de verschillende rollen die hij in Amsterdam vervulde. De machtsverhoudingen waren in beweging; machtslagen vielen weg, zoals de regering, en nieuwe krachten traden naar voren. Binnen deze nieuwe bestuurlijke constellatie zou enerzijds zijn manoeuvreerruimte worden beperkt, terwijl anderzijds ook ruimte voor de burgemeester zou ontstaan om zich te profileren.

De schijn van normaliteit mocht dan hooggehouden worden, de drang van de bezetter om bestuur en samenleving onder zijn controle te brengen was al direct duidelijk aanwezig, zo merkte ook De Vlucht. Enerzijds werd zijn bewegingsruimte aan het begin van de bezetting danig ingeperkt, geheel in lijn met de ontwikkelingen sinds september 1939, toen eerst de staat van oorlog en later de staat van beleg het burgerlijk gezag aan de militaire autoriteiten ondergeschikt had gemaakt. De burgemeesters waren in de woorden van Romijn 'vooral uitvoerders en minder besluitvormers dan ze gewend waren'.⁷⁸ Nu Nederland was bezet werd het centrale (eenhoofdige) gezag nog meer versterkt. Na de vlucht van koningin en ministers was generaal H.G. Winkelman de hoogste gezagsdrager in Nederland, bijgestaan door de secretarissen-generaal, de ambtelijke hoofden van de ministeries. De Vlucht zou vooral veel te maken krijgen met secretaris-generaal Frederiks van het departement van Binnenlandse Zaken.

Anderzijds werd op lokaal niveau de speelruimte van de burgemeester vergroot. Aanvankelijk tastten Frederiks en de zijnen in Den Haag de verhoudingen met de bezetter nog af en was de burgemeester op zichzelf aangewezen bij zijn contacten met de bezetter, nauwelijks gehinderd (of gesteund) door Haagse oekazes.⁷⁹ Een uitzondering hierop vormde de circulaire van Frederiks van 18 mei waarin hij de burgemeesters opdroeg de geplande raadsvergaderingen niet door te laten gaan, omdat het risico bestond dat er 'zeer gevaarlijk[e] (...) ontboezemingen' gedaan zouden worden. Winkelman, die door Frederiks niet van deze maatregel op de hoogte was gesteld, liet de circulaire op 27 mei weer intrekken.⁸⁰ De positie van de raad stond hoe dan ook onder druk. In de fase direct na de capitulatie moesten zaken vaak snel worden afgehandeld en was er weinig tijd en ruimte voor (democratisch) overleg en

politiek debat. Het Amsterdamse college van B&W verzocht generaal Winkelman om geregeld voorkomende besluiten voortaan door het college te laten nemen en niet door de raad, zoals benoemingen en het aangaan van leningen, maar hiertoe bleek Winkelman niet bereid.⁸¹ In de eerste openbare raadsvergadering na de capitulatie zou De Vlucht niettemin de raad oproepen zich van 'politieke beschouwingen' te onthouden: het was geen tijd voor discussie, maar voor eendrachtige samenwerking. Het was het parool, dat overal in den lande aan de volksvertegenwoordigers werd voorgehouden.⁸² In de praktijk zou de bekrachtiging van de besluiten van het college door de raad vaak nog slechts een formaliteit zijn. De raadsvergaderingen zelf hadden weinig meer om het lijf. Over de verhouding van het gemeentebestuur tot de Duitse bezettingsmacht werd niet gesproken en ook financiële kwesties, die in de jaren dertig nog voor zoveel discussie hadden gezorgd, werden nauwelijks aangeoerd. De beraadslagingen beperkten zich tot de bespreking van lopende zaken, zoals de plannen voor de aanleg van een kanaal om de Noord en een tunnel onder het IJ.⁸³ Zo werd los van de Duitse interventies de Amsterdamse raad al vrij snel op een zijspoor gerangeerd ten gunste van de bestuurskracht van B&W.

Het gezag van de burgemeester was in deze situatie afhankelijk van zijn vermogen om daadwerkelijk leiding te geven aan bestuur én burgerij. Voor de burgers was de burgemeester bij uitstek de bestuurder die hen in deze donkere tijden de weg zou kunnen wijzen. De burgemeesters belichaamden, in de woorden van Romijn, 'de continuïteit van het gezag na het vertrek van de regering, door aanwezig en in hun functie actief te zijn'.⁸⁴ De Vlucht had hieraan beantwoord met zijn radiorede van 15 mei en zou zich een week later opnieuw tot de Amsterdammers richten tijdens een persconferentie waarin hij hulde bracht aan het Nederlandse leger, de slachtoffers herdacht én zich met de volgende oproep tot de Amsterdammers richtte:

willen wij met waardigheid het lot dragen, [dan moeten] wij met groote zelfbeheersching, met volle kracht en met den inzet van onze geheele persoonlijkheid, ons dagelijksch werk (...) verrichten.⁸⁵

De Vlucht prees vervolgens de houding van de politie en burgerij, riep de Amsterdammers op de orde niet te verstoren en richtte enkele woorden van waardering aan het adres van de Duitse autoriteiten, met wie hij tot nu toe naar eigen zeggen goed had kunnen samenwerken. Burgemeester De Vlucht trad zo als een burgervader naar voren die enerzijds zijn gezag liet gelden en anderzijds de burgers het vertrouwen gaf dat hun belangen nog steeds door Nederlandse bestuurders werden behartigd.

Ook de bezetter versterkte met zijn optreden de centrale positie van de burgemeester. De Duitsers richtten zich nadrukkelijk tot deze magistraat in wie zij naar analogie van de situatie in Duitsland het opperhoofd van het lokaal bestuur meenden te herkennen.⁸⁶ Voor de bezetter was hij de gezaghebbende intermediair tussen de bezettingsmacht en de bevolking. De Vlucht groeide zo kort na de capitulatie voor zowel de burgerij als de bezetter uit tot de spilfiguur in de bezette stad. Het was een wat merkwaardige situatie. Aan de ene kant had De Vlucht vanaf september 1939 een

vergaande beperking van zijn bestuurlijke handelingsvrijheid te verwerken gekregen, aan de andere kant was hij voor de bezetter de belangrijkste bestuurder in de stad die geacht werd over voldoende macht en gezag te beschikken om als effectief doorgeefluik van de wensen en beslissingen van de bezetter te kunnen dienen. In deze omstandigheden ontstond voor de burgemeester ruimte om de leiding over het stadsbestuur effectief in handen te nemen. In hoeverre de burgemeester hiervan gebruik maakte hing af van zijn persoonlijkheid en bestuurlijke stijl. *Hoeveel* ruimte hij voor zichzelf kon creëren zou vooral afhangen van de Duitse bestuurders met wie hij te maken zou krijgen.

BUIGZAAM BESTUUR

De eerste weken van de bezetting had De Vlucht uitsluitend contact onderhouden met Duitse militaire autoriteiten, totdat Hitler bekend maakte in Nederland geen *Militärverwaltung* in te stellen, maar een burgerlijk bestuur, dat naar voren zou treden in de vorm van een *herrschaftliche Aufsichtsverwaltung*.⁸⁷ Boven het, door het vertrek van vorstin en ministers onthoofde Nederlandse bestuursapparaat werd een Duits bezettingsbestuur geplaatst dat toezicht hield op en sturing gaf aan het bestuur van het bezette Nederland, met het uiteindelijke doel de Nederlanders, het liefst uit eigener beweging, tot het nationaal-socialisme te bekeren. Dit civiele bezettingsbestuur trad op 29 mei aan, met aan het hoofd rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart, een Oostenrijkse nazi die in zijn geboorteland en in Polen zijn sporen had achtergelaten. Seyss-Inquart werd bijgestaan door vier commissarissen-generaal. De Nederlandse secretarissen-generaal waren voortaan aan hen ondergeschikt. Het Amsterdamse stadsbestuur zou het meest te maken krijgen met de commissaris-generaal van Bestuur en Justitie Friedrich Wimmer en de commissaris-generaal voor Openbare Veiligheid, de hogere ss en politieleider Hanns Albin Rauter, beiden evenals de rijkscommissaris afkomstig uit Oostenrijk. Het aantreden van het civiele bezettingsbestuur betekende voor De Vlucht dat de verhoudingen opnieuw moesten worden afgetast. Bij de contacten met de militaire vertegenwoordigers had men niet noodzakelijkerwijs met fanatieke nationaal-socialisten te maken gehad en dat was nu wel anders.

Voor zichzelf was De Vlucht er wel uit hoe Seyss-Inquart en de zijnen tegemoet moesten worden getreden blijkens de woorden die hij op 12 juni tot de leden van de Amsterdamse raad richtte, die voor het eerst sinds de capitulatie in een openbare zitting bijeen was geroepen. Hij drukte de raadsleden op het hart zich te blijven inzetten voor de belangen van de gemeente:

niet door een karakterlooze serviliteit te toonen, waarvoor niemand achting heeft, maar door een vastberaden plichtsbetrachting, die zich ook kenmerkt door stipte en getrouwe nakoming van hetgeen in de verordeningen van de Deutsche Autoriteiten en in onze wet en verordeningen is voorgeschreven of vastgelegd.⁸⁸

Het was een verkapte waarschuwing tegen wat men de 'nsb-mentaliteit' zou kunnen noemen: de bezetter zou meer respect hebben voor een overwonnen volk dat haar trots behield, dan voor een hielenlikkende natie.⁸⁹ De Vlucht greep tevens de gelegenheid aan om de Amsterdamse nationaal-socialisten duidelijk te maken, dat zijn houding ten opzichte van hen nu Nederland door Duitsland was bezet geen wijziging had ondergaan. Zij mochten menen, 'dat er verschil van inzicht bestaat tusschen de Duitse Autoriteit en de Gemeentelijke Overheid over hetgeen onder rust en openbare orde dient te worden verstaan', maar dit was 'volstrekt onjuist'. De nsb-raadsleden hoefden ook niet op een andere behandeling te rekenen, zo maakte De Vlucht twee weken later duidelijk. Hij weigerde een interpellatie van Ekering over het politieoptreden in de meidagen van 1940 te beantwoorden en voorkwam bovendien dat eerder door de nationaal-socialistische voorman ingediende vragen over onder meer de internering van nsb'ers in het Gemeenteblad zouden worden opgenomen. Ze waren volgens De Vlucht niet goed geredigeerd. De Vlucht kon rekenen op steun van de raad, met inbegrip van de communisten die toch ook over de internering van hun partijgenoten in mei 1940 niet te spreken waren.⁹⁰ De drie nsb-raadsleden verlieten daarop de raadszaal.⁹¹ De komende maanden zouden zij weinig meer van zich laten horen. Ze hadden zich in 1939 verkiesbaar gesteld om in de raad het failliet van het parlementair-democratische stelsel aan te tonen, maar met de Duitse inval leek deze missie volbracht en hadden zij in de raad weinig meer te zoeken.

De toon van De Vlugts redevoering tijdens de eerste raadszitting na de capitulatie kwam overeen met die van de meeste van zijn collega's. Verzet tegen de bezetting klonk er niet in door, maar van nederige onderwerping aan het Duitse gezag was ook geen sprake.⁹² De toespraak van de Rotterdamse burgemeester Oud vertoonde daarvan wel enigszins de trekken. Hij hield de Rotterdamse raad voor, dat men zich bij de nieuwe orde moest neerleggen: 'wij staan thans op een keerpunt der geschiedenis (...), wat van ons gevraagd wordt, is bereidheid om de komende tijd met open ogen tegemoet te gaan.'⁹³ De Haagse burgemeester De Monchy op zijn beurt vertoonde meer eigenzinnigheid dan De Vlucht, al riep ook hij op tot gehoorzaamheid aan de bezetter. Ten eerste had hij zich niets van de circulaire van Frederiks aange trokken en de raadszitting van 20 mei gewoon doorgang laten vinden. Ten tweede stond De Monchy uitgebreid stil bij het overlijden van het joodse raadslid M. Joëls die net als Boekman zelfmoord had gepleegd. Terwijl De Vlucht pas weken na dato tijdens een raadszitting kort aandacht aan het overlijden van Boekman zou besteden ging De Monchy uitgebreid in op de verdiensten van Joëls.⁹⁴ Ten derde toonde De Monchy meer strijdbaarheid dan De Vlucht. Hij riep op tot trouw aan het vorstenhuis en hield de raadsleden voor dat het Nederlandse leger niet overwonnen was, maar de strijd had opgegeven om, na het bombardement van Rotterdam, onnodig bloedvergieten te voorkomen. Tot zijn verbazing werd De Monchy direct door de bezetter op de vingers getikt. Zijn rede zou niet in de handelingen van de raad mogen worden opgenomen.⁹⁵

Verzet mocht De Monchy dan niet in de zin hebben gehad, hij had onmiskenbaar de grenzen van het toelaatbare afgetast. Dat hij niet beschikte over het vermo-

gen om een reële inschatting te maken tot hoever hij als burgemeester kon gaan, bleek op 29 juni 1940. Zijn optreden tijdens Anjerdag, de verjaardag van prins Bernhard, kostte hem zijn baan. Hij had in Paleis Noordeinde het felicitatieregister getekend en opdracht gegeven om de bloemen die bij het ruitersstandbeeld waren gelegd, maar op last van de politie naar binnen waren gebracht, weer naar buiten te verplaatsen. Op 1 juli kreeg hij zijn congé.⁹⁶ Dit ontslag kwam voor De Monchy volslagen onverwacht. Naar eigen zeggen had hij met zijn optreden op 29 juni juist gedacht de boel in Den Haag te kalmeren.⁹⁷ De Monchy had zijn speelruimte duidelijk verkeerd ingeschat en daarmee voor zijn eigen gevoel gefaald. Hij had gestreefd naar een correcte samenwerking met de bezetter in de wetenschap dat hij alleen op deze manier in staat zou zijn om als burgemeester in bezettingstijd de belangen van de Hagenaars te behartigen.⁹⁸ In hun ijveren voor het behoud van hun positie zouden veel burgemeesters in tegenstelling tot De Monchy vaak verder gaan dan louter een strikte naleving van de verordeningen van de bezetter.

Een voorbeeld hiervan in Amsterdam is de geruisloze promotie van waarnemend-gemeentesecretaris J.F. Franken. Niet gemeentesecretaris S.J. van Lier, maar Franken vergezelde De Vlucht in de meidagen van 1940 bij ontmoetingen met hoge Duitse militairen die hij kennelijk liever niet met een joodse topambtenaar confronteerde. De achtergrond van deze gang van zaken is onduidelijk, maar het staat buiten kijf dat De Vlucht hiermee naar de bezetter hoe dan ook het signaal uitzond dat hij bereid was rekening te houden met de antisemitische opvattingen van de nationaal-socialisten. Franken vormde ook de spil van de Contact Commissie die kort na de capitulatie door De Vlucht was ingesteld en verder bestond uit stadsingenieur jonkheer J.E. van Heemskerck van Beest, die de contacten tussen de gemeente en de Duitse instanties op het technisch gebied coördineerde, zoals de inkwartiering van Duitse troepen, en waarnemend hoofdcommissaris van politie Broekhoff, verantwoordelijk voor de contacten op het terrein van de openbare orde. Franken nam de talrijke overige contacten voor zijn rekening.⁹⁹ Franken werkte sinds 1920 voor de gemeente Amsterdam. Vanaf 1933 was hij hoofd van de afdeling Algemene Zaken, het centrale departement binnen het Amsterdamse ambtenarenapparaat. Franken was ook politiek actief; hij zat enige jaren namens de CHU in de Provinciale Staten. Bij zijn collega's stond hij bekend als een ondoorgrondelijke, wat afstandelijke man.¹⁰⁰ Franken was een van de mensen voor wie de bezettingstijd nieuwe mogelijkheden opende: hij coördineerde de contacten tussen het gemeentebestuur en de Duitse autoriteiten en voerde vaak namens De Vlucht gesprekken met vertegenwoordigers van het bezettingsbestuur. Veel van de contacten tussen de gemeente en de bezetters speelden zich zodoende af op ambtelijk niveau, met de Contact Commissie als intermediair tussen het gemeentebestuur en het bezettingsbestuur. Een efficiënte afhandeling van zaken werd zo gewaarborgd, maar bracht ook met zich mee dat de verantwoordelijke bestuurders geleidelijk uit beeld verdwenen.

Oude gezagslijnen zoals die hadden bestaan tussen raad en college, wethouders en burgemeester, politici en ambtenaren, lokaal bestuur en nationale overheid

werden in het begin van de bezetting herschikt en de nieuwe machtsverhoudingen werden afgetast. Spoedig zou het de Nederlandse bestuurders duidelijk worden, dat van eenduidige gezagslijnen geen sprake was. Naast de aanwijzingen en richtlijnen uit Den Haag werd men met verschillende Duitse instanties en autoriteiten geconfronteerd die elkaar soms tegenspraken of tegenstrijdige signalen uitzonden. In deze situatie was op lokaal niveau behoefte aan eenduidig, vastberaden leiderschap. De burgemeester was hiervoor de aangewezen figuur, als hoofd van het stadsbestuur én – in het bredere raamwerk van *urban governance* – als eerste burger van Amsterdam, als verbindingsman tussen zijn stad en de Nederlandse overheidsinstanties in Den Haag en tussen zijn stad en de bezetter. Zijn positie kwam echter onder druk te staan. Opvallend genoeg was het niet de bezetter, maar de Nederlandse overheid zelf die binnen twee maanden na de capitulatie de positie van de burgemeester als hoofd van de politie verder zou uitkleden.

OPENBARE ORDE: DE POSITIE VAN DE VLUGT VERDER UITGEKLEED

Voor de NSB was de bezetting van ons land een bevrijding, althans, dat was wel wat men ervan verwachtte. Al snel bleek echter, dat de bezetter voor Mussert cum suis vooralsnog geen rol van belang zag weggelegd. Seyss-Inquart achtte de NSB en zeker ook Mussert zelf daar nog niet geschikt voor: de partij moest eerst maar eens haar basis verbreden. Hiervoor was actie vereist. Voor de bezetting hadden de nationaal-socialisten daar nauwelijks de gelegenheid toe gekregen. De beperkingen die de partij in de jaren dertig waren opgelegd hadden volgens Seyss-Inquart echter hun geldigheid verloren. De NSB ging weer de straat op. De Amsterdamse autoriteiten wisten zich niet goed raad met deze situatie. Formeel waren de wetten en verordeningen van voor de oorlog nog steeds van kracht en van de mening van de rijkscommissaris was men onkundig gelaten.¹⁰¹ Uiteindelijk was het niet de burgemeester, maar de procureur-generaal die zou gaan bepalen hoe de gemeentepolitie met deze nieuwe situatie zou moeten omgaan.

Aanvankelijk waren het vooral de kleinere nationaal-socialistische groeperingen zoals de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij geleid door C.J.A. Kruyt die zich roerden. Aanhangers van deze partij richtten begin juni vernielingen aan bij joodse winkels in Amsterdam.¹⁰² Al snel liet ook de NSB zich niet onbetuigd. In een open brief in *Het Nationale Dagblad* riep de Amsterdamse districtsleider J.W. de Ruiter De Vlucht op om de maatregelen die in de jaren dertig tegen de NSB genomen waren weer in te trekken: 'zoo niet, dan zullen wij ophouden ons als lammeren te gedragen. Ik stel bij deze uitdrukkelijk vast, dat alle wanordelijkheden die hieruit zouden kunnen voortvloeien voor Uwe rekening komen.' De Vlucht ging verhaal halen bij De Ruiter die de burgemeester verzekerde dat de publicatie 'in geene deele mijn instemming of voorkennis' had, maar zijn woorden nam hij niet terug.¹⁰³ De wa negeerde inmiddels het uniformverbod: de zwarthemden marcheerden door de stad. Versteeg kreeg van procureur-generaal Van Thiel de instructie deze marsen 'oogluikend' toe te staan in afwachting van de formele opheffing van het uniform-

verbod.¹⁰⁴ Eind juni 1940 werd de politie, opnieuw door Van Thiel, ingelicht over de nakende opheffing van het ambtenarenverbod voor de NSB, NSNAP-Kruyt, NSNAP-Van Rappard, Zwart Front en Nederlandsche Volkspartij.¹⁰⁵

Het was dus de procureur-generaal en niet de burgemeester die hier de hoofdcommissaris de richtlijnen voor het politiebeleid verstrekke, omdat deze maatregelen betrekking hadden op landelijke wetgeving: het uniform- en ambtenarenverbod waren in 1933 door de regering-Colijn ingevoerd. De procureur-generaal zou echter vanaf 24 juni 1940 ook uitgebreidere bevoegdheden worden toegekend ten aanzien van specifiek lokale verordeningen ten aanzien van de openbare orde. Het politietoezicht op vergaderingen, optochten en colportage werd in zijn handen gesteld. Deze maatregel was niet door de bezetter verordonneerd, maar volgde op een initiatief van secretaris-generaal J.C. Tenkink van Justitie in samenwerking met zijn collega Frederiks.¹⁰⁶ Volgens de Haagse procureur-generaal A. Brants had de nieuwe verordening 'ten doel de openbare orde en veiligheid te handhaven, zooals dat zoowel door de Deutsche als de Nederlandsche autoriteiten uitdrukkelijk wordt verlangd'; kennelijk dacht men dit doel door centralisering beter te kunnen bereiken. De vijf procureurs-generaal zouden wel kunnen doen, wat de circa 1100 burgemeesters niet konden: overleggen over een gemeenschappelijke gedragslijn.¹⁰⁷

De nieuwe verhoudingen kwamen duidelijk aan het licht op 24 juni 1940. De NSB was net als de vorige dag van plan 's avonds op het IJscubterrein een exercitie te houden, maar daarvoor weigerde De Vlucht deze keer toestemming te verlenen, omdat het terrein deze avond al door de brandweer was gereserveerd. De NSB trok zich hier weinig van aan, waarop Versteeg van De Vlucht de instructie kreeg het terrein te ontruimen. Versteeg legde de opdracht van de burgemeester echter naast zich neer. Hij zei over onvoldoende manschappen te beschikken om het terrein te kunnen ontruimen.¹⁰⁸ Versteeg had geen zin in een knokpartij met de NSB, temeer daar hij, in tegenstelling tot De Vlucht, door Van Thiel op de hoogte was gesteld van de nieuwe, soepele beleidslijn die binnenkort ten aanzien van de NSB zou worden ingevoerd.¹⁰⁹ De Vlucht stoorde zich aan de onderonsjes tussen de hoofdcommissaris en procureur-generaal. Formeel diende Van Thiel de richtlijnen via de burgemeester aan de hoofdcommissaris van politie over te brengen. Hij zou er uiteindelijk zijn beklag over doen bij Röell die op zijn beurt Frederiks inlichtte.¹¹⁰ Veel hielp het niet. Ook de bezetter zal er niet rouwig om zijn geweest dat het openbare ordebeleid steeds centraler werd aangestuurd en daarmee ook door de Duitse autoriteiten eenvoudiger onder hun controle kon worden gebracht.

De burgemeester verloor weliswaar de greep op het openbare ordebeleid, maar was als hoofd van de politie nog steeds verantwoordelijk voor de openbare orde in zijn gemeente. Dit kwam het duidelijkst tot uitdrukking in de communiqués die de burgemeester met enige regelmaat in de pers liet verschijnen of in de stad liet aanplakken. Voor de oorlog had De Vlucht zich ook wel eens op deze manier tot de Amsterdammers gericht, bijvoorbeeld tijdens het Jordaanoproer. In de regel kwam een communiqué neer op een bekrachtiging van de bestaande wet- en regelgeving, vaak verpakt in een burgervaderlijke oproep om zich aan de regels te houden.¹¹¹ Met

een reeks van koninklijke feest- en gedenkdagen in augustus in het vooruitzicht leek De Vlucht het verstandig zich begin augustus opnieuw met een oproep tot de Amsterdammers te richten.

Morgen, 2 augustus, herdenken wij den geboortedag van wijlen onze Koningin-Moeder. Op 5 augustus d.a.v. den verjaardag van Prinses Irene. In gewone tijden zouden die dagen niet onopgemerkt voorbijgaan. De burgerij zou morgen ongetwijfeld er blijk van willen geven, dat zij nog steeds met dankbaarheid wil herdenken hetgeen de Koningin-Moeder voor ons land geweest is. Ook zou het te verwachten zijn, dat er medeleven betoond werd ter gelegenheid van den verjaardag in de Koninklijke Familie. Zooals ik reeds in de pers heb opgemerkt, dient men echter te bedenken, dat wij in een bezette stad wonen en dat de omstandigheden geheel veranderd zijn. Met deze werkelijkheid moeten wij ernstig rekening houden. Vandaar dat ik verwacht en verlang, dat niemand, vooral in deze dagen, op eenigerlei wijze naar buiten uiting geeft van zijn gevoelens ten opzichte van de Koninklijke Familie. Elke mogelijkheid van ordeverstoring of misverstand moet worden vermeden. Ik wijs erop, dat de Politie geen enkele demonstratie zal dulden en aanstonds krachtig zal optreden. Op allen zonder onderscheid doe ik een ernstig beroep, zich correct en beheerscht te gedragen. Zodoende dienen wij ons land en ons zelf het allermeest.¹¹²

Vlak nadat dit communiqué naar de dagbladen was doorgezonden werd De Vlucht in kennis gesteld van het besluit van Seyss-Inquart dat in aanloop naar de koninklijke verjaardagen alleen zijn decreet, waarin elke demonstratieve handeling nadrukkelijk verboden werd, gepubliceerd mocht worden.¹¹³ De oproep van De Vlucht werd daarop direct ingetrokken, maar de vroege edities van *De Nieuwe Dag* en *De Tijd* waren toen al van de persen gerold. De Vlucht's actie zette kwaad bloed bij Seyss-Inquart die aanstoot nam aan de woordkeus van de burgemeester; hij zag de oproep als een verkapte aanhankelijkheidsbetuiging aan het vorstenhuis. Dit had volgens De Vlucht, die natuurlijk wist wat er met De Monchy was gebeurd na diens acties tijdens Anjerdag, beslist niet in zijn bedoeling gelegen. Hij had bij zijn woordkeus alleen rekening gehouden met de 'geestesgesteldheid' van de Amsterdamse bevolking: de Oranjeliefde van de Amsterdammers zat kortom zo diep dat bij het verbieden van openbare feestelijkheden daar niet zomaar aan voorbij gegaan kon worden.¹¹⁴ Tot nieuwe, massale uitingen van aanhankelijkheid aan het vorstenhuis kwam het in augustus 1940 in ieder geval niet; het bleef bij enkele incidenten. Vaderlandslievende leuzen die her en der in de stad op de weg waren gekalkt, werden in opdracht van De Vlucht direct door de reinigingsdienst verwijderd.¹¹⁵ De stadsreinigers waren het gewend: in de jaren twintig waren 'opruiende' communistische teksten nog aan de gemeentelijke boenmannen ten prooi gevallen.¹¹⁶

De Vlucht schudt de hand van rijkscommissaris Seyss-Inquart bij diens bezoek aan Amsterdam. Achter De Vlucht staat, met bril, wethouder Rustige. Links naast De Vlucht staat, met de blik recht vooruit, wethouder Kropman. Seyss-Inquart had verordonneerd dat hij ontvangen wenste te worden door de burgemeester voor het stadhuis, nadat de Utrechtse burgemeester Ter Pelkwijk een ambtenaar had belast met de ontvangst van de rijkscommissaris. (Romijn, Burgemeesters 137). NIOD

Voor de meeste Amsterdammers was er geen reden om vraagtekens te plaatsen bij het gezag van de burgemeester. Achter de schermen was zijn positie als hoofd van de politie echter in drie maanden tijd haast volledig uitgekleed. De versterking van de rol van de procureur-generaal ging ten koste van de positie van de burgemeester als gezagshandhaver. Ook de slagkracht van de onder de verantwoordelijkheid van de burgemeester opererende politie nam af, nu de NSB op straat onder bescherming van Duitse instanties de gelegenheid kreeg zich te manifesteren. In de oproepen die de burgemeester liet verspreiden trad hij nog wel als hoofd van de politie naar voren, maar ook hier werden hem door de bezetter beperkingen opgelegd. De komende maanden zou de positie van De Vlucht nog sterker onder vuur komen te liggen. Vanaf september 1940 werd hij geconfronteerd met een vertegenwoordiger van de rijkscommissaris die zich in Amsterdam nadrukkelijk zou laten gelden: dr. Hans Böhmcker.

BÖHMCKER VERSUS DE VLUGT

Op 26 september 1940 werd Böhmcker geïnstalleerd als *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam*. Het was de taak van de *Beauftragte*, de gevolmachtigde van Seyss-Inquart, om 'de verhoudingen in nationaal-socialistische richting [te] forceren'.¹¹⁷ Hij toetste de handelingen van het gemeentebestuur aan de bezettingsspolitiek van Hitler-Duitsland, gaf beleidsmaatregelen van het rijkscommissariaat door en beschikte voor de rest over een redelijk grote handelingsvrijheid, zolang zijn handelingen maar in dienst stonden van de nationaal-socialistische zaak. 'Der Beauftragte müsse durch Seine Persönlichkeit wirken', zo noteerde Ministerialrat W.F. Ross in juni 1940.¹¹⁸ En een persoonlijkheid was Böhmcker. Hij zou zich in Amsterdam ontpoppen als een eigengereide bestuurder die dankzij zijn positie als directe ondergeschikte van Seyss-Inquart een geheel eigen machtspositie innam ten opzichte van de Duitse bestuurders in Haarlem, waar naast de commissaris der Provincie ook een *Beauftragte* was benoemd, en Den Haag, waar de kern van het Duitse bestuursapparaat was gevestigd. Zijn macht zou zich, zoals Roest en Scheren hebben betoogd, vooral vormen in confrontatie met zijn tegenstanders, die hij zowel bij het Nederlandse bestuur als bij de Duitse instanties zou vinden.¹¹⁹ De Vlucht zou voor hem geen partij zijn.

Böhmckers komst had enige maanden op zich laten wachten, omdat hij als batterijchef van een artillerieregiment betrokken was bij de *Westfeldzug* en bovendien nog wat zaken had af te handelen in Lübeck, waar hij in 1937 lid van het stadsbestuur was geworden.¹²⁰ Toen hij zich eenmaal in Amsterdam had gevestigd werkte hij zich snel in in de Amsterdamse aangelegenheden. Begin oktober vroeg hij om informatie over de lagere en middelbare scholen in Amsterdam, de culturele instellingen, de wetten en verordeningen die in de gemeente van kracht waren en de begroting. Daarnaast kreeg hij de agenda en de notulen van de raadsvergaderingen toegestuurd, naar aanleiding waarvan Böhmcker onder meer nadere inlichtingen zou vragen omtrent de bouw van het nieuwe raadhuis en de IJ-tunnelplannen.¹²¹ Dat Böhmcker zijn functie niet als erebaan zag werd zo direct duidelijk: deze Duitse bestuurder oriënteerde zich breed en leek van plan zijn stempel op de stad te drukken. Böhmcker richtte zich hierbij sterk tot De Vlucht in wie hij, net als in Duitsland, de krachtige spil van het gemeentebestuur meende te herkennen.¹²² De Vlucht meed het contact met de *Beauftragte* echter en zette Franken in als verbindingsman. Dit betekende dat De Vlucht zichzelf buiten het informele bestuursmodel plaatste dat door de bezetter werd gehanteerd en waarin bestuurders en instanties hun machtspositie op elkaar bevochten.¹²³ Hij ondergroef hiermee zijn eigen machtspositie.

Nu werd het De Vlucht ook niet gemakkelijk gemaakt. Ook de Rotterdamse burgemeester Oud kreeg in zijn stad met een *Beauftragte* te maken, maar C.L.F. Völckers was de tegenpool van Böhmcker. Een uitgesproken nationaal-socialist was hij niet en zijn dadendrang was beperkt. Hij dankte zijn benoeming in Rotterdam vooral aan zijn kennis van handel en scheepvaart. Oud meed in tegenstelling tot De Vlucht de *Beauftragte* niet, integendeel. Hij sprak eens per week met Völckers onder meer

over de bestuurlijke aangelegenheden in Rotterdam en ontwikkelde met hem een goede verstandhouding. Oud wist anders dan in Amsterdam de *Beaufragte* zoveel mogelijk buiten de interne aangelegenheden van het Rotterdamse college van B&W te houden.¹²⁴

In november kwam het voor het eerst tot een confrontatie tussen Böhmcker en het Amsterdamse stadsbestuur. Aan het begin van de maand deed de *Beaufragte* zijn beklag bij Franken over de anti-Duitse houding van de Amsterdammers en stelde De Vlucht hiervoor verantwoordelijk.¹²⁵ Het aanvankelijke ontzag voor de bezetter was inderdaad afgenomen, nu de last van de oorlog steeds meer werd gevoeld en producten als koffie, thee, brood, boter en textiel op de bon waren gegaan. Ook de nederlagen die de Duitsers leden in de *Battle of Britain* – de BBC en Radio Oranje berichtten erover – deden de stemming omslaan.¹²⁶ Het kwam onder meer tot uitdrukking in de populariteit van de Nederlandse Unie: een organisatie die gericht was op de nieuwe orde, maar waarvan velen juist lid werden uit afkeer van de NSB.¹²⁷ Halverwege november kreeg Franken van de *Beaufragte* te horen dat met ingang van 1 december alle joodse ambtenaren en ambtsdragers ‘uit de waarneming van hun ambt ontheven’ dienden te worden.¹²⁸ Begin oktober was al bekend gemaakt dat personen die geheel of gedeeltelijk joods waren niet meer door de gemeente in vaste of tijdelijke dienst genomen of bevorderd mochten worden. Vervolgens was halverwege oktober aan het gemeentepersoneel een Ariërverklaring ter ondertekening voorgelegd. Een poging van de Utrechtse burgemeester G.A.W. ter Pelkwijk om hiertegen een gemeenschappelijk protest aan te tekenen kwam te laat; de verklaring was in Amsterdam direct zonder commentaar verspreid en zou door het gros van de mensen worden ondertekend.¹²⁹ De Vlucht was in tegenstelling tot de vooroorlogse jaren, toen de burgemeesters van de grote steden gezamenlijk overleg hadden gepleegd over hun optreden als handhavers van de openbare orde, niet betrokken bij de informele overlegorganen die zich inmiddels hadden gevormd.¹³⁰

Van het nakende ontslag van de joodse ambtenaren en ambtsdragers – de onthefing vormde de opmaat voor het definitieve ontslag dat niet veel later zou volgen – nam het college ‘met ontsteltenis’ kennis. Niettemin werd direct gevolg gegeven aan het verzoek van Böhmcker om hem een lijst te verstrekken met de namen van de ‘*Beamten, Angestellten, Arbeiter und sonstiger Amtsträger der Stadt Amsterdam*’ die naar aanleiding van dit besluit ‘*aus dem öffentlichen Dienst auszuschneiden haben*’.¹³¹ Het zou uiteindelijk om zo’n 380 personen blijken te gaan, onder wie gemeentesecretaris Van Lier.¹³² Over het lot van de joodse gemeenteraadsleden ontstond enige onduidelijkheid. Böhmcker maakte De Vlucht en Franken op 26 november duidelijk dat de joodse bekleeders van ‘ereambten’ – en daartoe rekende hij ook het raadslidmaatschap – eveneens ontslagen dienden te worden. Dit besluit wenste het college echter niet klakkeloos uit te voeren. De Vlucht nam contact op met secretaris-generaal Frederiks. Volgens Frederiks vielen de joodse raadsleden niet onder het decreet van de rijkscommissaris: het raadslidmaatschap diende niet als een ereambt gezien te worden en de joodse raadsleden zouden dus gewoon in functie kunnen blijven. Böhmcker mocht er dan een andere mening op nahouden, in Den Haag werden de

beslissingen genomen. Aan de *Beauftragte* kwam formeel de taak toe om toe te zien op de uitvoering van de maatregelen en niet om er zijn eigen interpretatie aan te geven. Böhmcker liet dit echter niet over zijn kant gaan:

In ausdrücklichen Einvernehmen mit dem Herrn Reichskommissar ersuche ich Sie, dessen Anordnung vom 4.II.40 vollständig durchzuführen und zwar unabhängig davon, ob Sie von dem Generalsekretär im Ministerium des Innern eine entsprechende Anweisung erhalten oder nicht.

Gesteund door Frederiks hield De Vlucht niettemin nog steeds voet bij stuk en deelde Böhmcker mee dat hij niet van zins was deze oekaze uit te voeren.¹³³ Toen uit Den Haag het bericht kwam dat volgens commissaris-generaal Wimmer de joodse raadsleden inderdaad dienden te vertrekken gaf De Vlucht zijn verzet op.¹³⁴ De vier joodse sociaal-democratische raadsleden, A. van Blitz-Bonn, Alida de Jong, B. Sajet en J.J. van de Velde en het joodse, onafhankelijke raadslid Maup de Hartogh kregen vervolgens van wethouder Kropman de 'blote mededeling' te horen, dat ze van hun functie werden ontheven. De Jong zou de oorlog niet overleven. Zij stierf in het vernietigingskamp Sobibor.¹³⁵ Eind juli 1940 waren al de zeven communistische raadsleden, waaronder ook joden als Wijnkoop en E. Teeboom-van West, en de revolutionair-socialist Sneevliet uit de raad verwijderd.¹³⁶ Van hen overleefde alleen Teeboom-van West de oorlog. Zij zou na de oorlog ook weer terugkeren in de raad. Sneevliet werd in 1942 door de bezetter gefusilleerd, Wijnkoop was een jaar eerder in de onderduik aan een hartaanval overleden. In Rotterdam en Den Haag werden de joodse raadsleden zonder noemenswaardige protesten van de zijde van het gemeentebestuur uit de gemeenteraad verwijderd. In Rotterdam ging het om de sociaal-democraat S.J. Polak en in Den Haag om de liberaal E. Polak.¹³⁷

Terwijl het ontslag van de joodse raadsleden met enige deining gepaard was gegaan, zou het ontslag van de joodse medewerkers van de Universiteit van Amsterdam opvallend geruisloos verlopen. Negen hoogleraren verdwenen van de universiteit, onder wie het voormalige sociaal-democratische raadslid en hoogleraar staats- en administratiefrecht G. van den Bergh. Tot acties zoals in Leiden en Delft, waar de studenten in staking waren gegaan tegen het ontslag van hun docenten, kwam het in Amsterdam niet. Men was gewaarschuwd door de harde maatregelen die de bezetter in reactie op de protesten op de universiteit had genomen. De Leidse hoogleraar R.P. Cleveringa werd een dag na zijn beroemde toespraak, waarin hij hulde bracht aan zijn ontslagen joodse collega E.M. Meijers, gearresteerd en zou uiteindelijk acht maanden in hechtenis worden gehouden. De Delftse en Leidse universiteit zouden bovendien door de bezetter worden gesloten. De Vlucht was verder door de Duitsers persoonlijk aansprakelijk gesteld voor eventuele ongeregelheden op de universiteit. De Vlucht besloot daarom in samenspraak met rector-magnificus B. Brouwer om de kerstvakantie met enkele dagen te vervroegen om demonstratieve acties rond de Oudemanhuispoort tegen te gaan.¹³⁸ Wel verzette De Vlucht zich tegen het voorstel van J. van Dam, de met het nationaal-socialisme sympathi-

serende secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en tevens hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, om alle joodse studenten in Nederland aan de Universiteit van Amsterdam te concentreren.¹³⁹ Het aantal joodse studenten aan de UvA zou wel aan een numerus clausus worden gebonden.¹⁴⁰

De Vlucht had ruim drie weken na de capitulatie de organisatie van het civiele bezettingsbestuur ten overstaan van zijn partijgenoot Baas nog als 'mild' getypeerd. Daarvan mocht toen op papier sprake zijn geweest, inmiddels was hij hardhandig met de neus op de feiten gedrukt. Gebleken was dat de bezetter niet op zijn woord, schriftelijk dan wel mondeling, vertrouwd kon worden. *Wenn die Juden uns nicht sehen wollen, werden wir die Juden nicht sehen*, zo was in de meidagen verkondigd. Dat dit een loze belofte was geweest, was inmiddels wel zeer duidelijk geworden. Met *Beauftragte* Böhmcker had De Vlucht bovendien in Amsterdam een bestuurder op zijn dak gekregen die zich weinig van formele verhoudingen aantrok. Böhmcker zag zichzelf als de hoogste autoriteit in Amsterdam en was vast van plan het stadsbestuur in zijn greep te krijgen. De Jongs constatering dat de functie van *Beauftragte* niet van 'primaire betekenis' is geweest, gaat in het geval van Amsterdam dan ook beslist niet op.¹⁴¹ Böhmckers optreden leidde eind november rond het ontslag van de joodse raadsleden tot een aanvaring met De Vlucht. De *Beauftragte* vormde echter de bovenliggende partij; de burgemeester vormde voor hem nauwelijks een serieus obstakel. De Vlucht meed in de regel zoveel mogelijk het directe contact met Böhmcker en gebruikte Franken, van wie de *Beauftragte* weinig te duchten had, als buffer. Bovendien zou De Vlucht begin december door ziekte worden gevelde en bijna twee maanden uit de roulatie zijn. In de tussentijd zou Böhmcker zich nog nadrukkelijker laten gelden dan voorheen en de antisemitische agitatie die zich in Amsterdam al had geopenbaard verder aanjagen.

Op 6 december meldde het *Algemeen Handelsblad* dat De Vlucht met hartklachten in het Prinsengrachtziekenhuis was opgenomen. Volgens de berichten was De Vlucht 'vrij ernstig ongesteld'. Aanvankelijk was er 'reden tot eenige bezorgdheid', maar na enkele dagen trad er verbetering op in zijn situatie. De Vlucht zou echter pas eind januari terugkeren op het stadhuis.¹⁴² Als hij vanuit zijn ziekenhuisbed de ontwikkelingen sinds mei 1940 de revue heeft laten passeren, heeft De Vlucht niets anders kunnen vaststellen dan dat zijn functie als burgemeester van Amsterdam in alle opzichten was uitgehold. Als bestuurder werd zijn bewegingsruimte beperkt door Böhmcker, als hoofd van de politie had hij bevoegdheden af moeten staan aan de procureur-generaal, als president-curator stond hij onder druk van de nationaal-socialistische secretaris-generaal Van Dam en ook het contact dat 'burgervader' De Vlucht met de Amsterdammers onderhield stond onder Duitse controle. Dit laatste kwam nog wel het pijnlijkst tot uitdrukking in de Winterhulp: de nationaal-socialistische liefdadigheidsorganisatie. Volgens directeur Carel Piek gaf de Winterhulp de burgemeesters de kans om te tonen dat zij 'ook burgervader kunnen zijn'. In de praktijk werden de burgemeesters, vaak tegen hun zin in, door de Duitsers eenvoudigweg ingezet als uithangbord voor deze nationale liefdadigheidscampagne, waar-

tegen bij de burgerij veel weerstand bestond.¹⁴³ Een enkele keer tekende De Vlucht protest aan tegen de Duitse plannen en maatregelen, maar veel kracht ging hierachter niet schuil. De Vlucht was geen burgemeester die zichzelf met energie en wilskracht aan het hoofd van het Amsterdamse stadsbestuur plaatste, maar een tamelijk onzichtbare bestuurder die zich hoofdzakelijk liet leiden door de gedachte dat hij op zijn post diende te blijven 'om erger te voorkomen'.

ANTISEMITISCHE AGITATIE IN DE EERSTE OORLOGSWINTER

Nu De Vlucht in het ziekenhuis lag werden zijn taken waargenomen door loco-burgemeester Kropman. Tot die taken behoorde nog steeds het voorzitterschap van de raad. Op 19 december, de verjaardag van De Vlucht, zat Kropman de raad voor tijdens de Algemene Beschouwingen. Normaal gesproken was dit het moment in het jaar waarop de oppositie haar messen nog eens sleep en het college het vuur na aan de schenen legde. De beschouwingen over de verschillende hoofdstukken van de gemeentebegroting vulden in de regel vele honderden pagina's van het Gemeenteblad. De grotere fracties hadden voor een aantal van de begrotingshoofdstukken hun eigen specialisten die van de gelegenheid gebruik maakten om zich op het Prinsenhof en daarbuiten te profileren. Vooral de hoofdstukken met betrekking tot de gemeentepolitie, volkshuisvesting en financiën leverden vaak pittige discussies op. In 1940 zouden de Algemene Beschouwingen echter haast ongemerkt voorbijgaan. De Vlucht had de raadsleden in november nog eens opgeroepen om politieke beschouwingen achterwege te laten; in bezettingstijd was het volgens De Vlucht niet de tijd voor politiek geredetwist.¹⁴⁴ Het was met name de vraag of de drie nationaal-socialistische raadsleden zich iets van deze oproep zouden aantrekken. Ekering verklaarde echter aan het begin van de Algemene Beschouwingen, dat zijn partij de zittingen zou boycotten, omdat het hun door Kropman verboden was te spreken

over eenig onderwerp, dat verband hield met den huidige staatkundigen toestand in binnenland of stad (...) [noch] over de gedragingen Uwer Politie in de dagen van 10 tot 15 Mei jl. jegens nationaal-socialisten en Rijksduitschers. (...) De nationaal-socialistische raadsfractie begeert niet spelbreekster te zijn bij de behandeling eener laatste Begroting in Uw Gemeenteraad; zij laat daarom die behandeling gaarne over aan de politieke partijen, met de illusie zelfs voor deze, dat er geen nsv in Nederland, in Amsterdam of in zijn Gemeenteraad wezen zou.¹⁴⁵

De Algemene Beschouwingen zouden verder zonder enige ophef verlopen. Over de oorlog werd nauwelijks met een woord gerept. De raad die tijdens het interbellum een reputatie had opgebouwd als een politiek forum waarop naast de Amsterdamse ontwikkelingen ook de wereldproblematiek werd doorgenomen, was nu monddood en met het gedwongen vertrek van de communisten en de joodse raadsleden, voor een derde deel geamputeerd.

Op 20 januari keerde De Vlucht terug van zijn ziekteverlof. Hij maakte van de eerste raadszitting na zijn terugkeer gebruik om de Amsterdammers te bedanken voor de blijken van medeleven die hij had ontvangen.

Levendig heb ik den indruk, dat er tusschen de burgerij en mij onzichtbare, doch daarom niet minder hechte banden bestaan. Ik weet, wat ik aan de burgerij heb en zij weet, wat zij aan haar Burgemeester heeft. Die wetenschap en dat vertrouwen over en weer verhoogden de opgewektheid en de energie om, in weerwil van de moeilijkheden van den tijd, haar belangen te dienen met kracht, zoolang die ons gegeven is en zoolang dit – in verband met onze verantwoordelijkheid – mogelijk is. Wetende, dat ik hierbij kan rekenen op Uw zoo gewaardeerde medewerking, gaan wij ook in 1941 met Gods hulp voortwaarts. (*Teekenen van instemming*).¹⁴⁶

Het ware loze woorden van een burgemeester die in zijn eigen optreden in ieder geval geen blijk had gegeven van enige opgewektheid of energie. De Vlucht was ook fysiek niet meer tot krachtig optreden in staat. De Vlucht's toespraak moet dan ook vooral worden gezien als een bescheiden poging om de Amsterdammers een hart onder de riem te steken. De raadszittingen, waarover in de dagbladen vaak integraal verslag werd gedaan, vormden zo'n beetje de enige overgebleven gelegenheid voor De Vlucht om 'contact' te houden met de Amsterdammers. Voor het overige hadden de zittingen weinig meer om het lijf. De oorlog leek wel haast aan de raad voorbij te gaan. Zaken wier behandeling in de raad mogelijk tot problemen met de bezetter zouden kunnen leiden bleven onbesproken. Het ontslag van de joodse en communistische gemeenteraadsleden en de joodse medewerkers van de gemeente werd niet ter sprake gebracht. Hetzelfde gold voor de antisemitische agitatie die de laatste maanden steeds vaker en heftiger de kop op stak. De uitsluiting van de joden uit het openbare leven werd *rücksichtslos* ter hand genomen.

Het ontslag van de joodse medewerkers van de gemeente was niet de eerste anti-joodse maatregel van de bezetter. Al in juli 1940 waren de joden uit de luchtbeschermingsdienst verwijderd. Op verzoek van De Vlucht werd een uitzondering gemaakt voor de 'specifiek Joodse wijken', omdat daar anders weinig van de luchtbescherming zou overblijven. Uiteindelijk zouden de joden in deze wijken door beroeps-luchtbeschermers vervangen worden.¹⁴⁷ Van een door de bezetter aangewakkerde terreur tegen de joodse Amsterdammers was aanvankelijk nog geen sprake, maar daar zou mede onder invloed van de komst van Böhmcker verandering in komen. In het najaar van 1940 begon de NSB zich, onder aanmoediging van de *Beauftragte*, die over goede contacten met de WA beschikte, steeds nadrukkelijker te manifesteren. Bij joodse middenstanders vlogen de stenen door de ruiten en door het nationaal-socialistische Nederlandse Arbeidsfront werd actie gevoerd tegen joods horecapersoneel, artsen, artiesten en advocaten.¹⁴⁸ Begin januari werden bioscopen tot voor joden verboden terrein verklaard, onder het mom van de ordeverstoringen die ze er veroorzaakt zouden hebben. Tot ordeverstoringen was het in het Amsterdamse

uitgaansleven inderdaad gekomen, maar daaraan hadden in de eerste plaats leden van de WA en NSNAP schuld met hun acties tegen joodse bezoekers en medewerkers van horecagelegenheden. In januari 1941 werden voor de ramen van veel cafés en restaurants, al dan niet onder dwang, bordjes geplaatst met teksten als 'voor Joden verboden' en 'Joden niet gewenscht'.¹⁴⁹ Er waren wel protestgeluiden te horen, maar weigerde een eigenaar de bordjes te plaatsen, dan wist hij dat zijn tent vroeg of laat door nationaal-socialistische knokploegen belaagd zou worden. De acties van de WA in de maanden januari en februari maakten onderdeel uit van een offensief van de NSB, dat erop was gericht Mussert aan de macht te krijgen. Böhmcker was er volledig van op de hoogte: hij had leden van de WA op zijn kantoor ontvangen om met hen de acties door te spreken.¹⁵⁰

Op 4 februari kon Böhmcker Den Haag meedelen dat in praktisch alle Amsterdamse horecagelegenheden joden geweerd werden. Alleen op het Rembrandtplein viel nog wat werk te verrichten. Op 9 februari kwam het hier tot vechtpartijen tussen NSB'ers en hun tegenstanders. De politie probeerde wel in te grijpen, maar stond machteloos toen Duitse militairen de Nederlandse agenten belaagden en ontwapenden.¹⁵¹ Het was niet de eerste keer: ook tijdens Anjerdag was het in Amsterdam op verschillende plekken in de stad tot vechtpartijen gekomen waarbij naast de WA en leden van de NSNAP-Kruyt ook militairen van de *Wehrmacht* betrokken waren. Terwijl de politie zich afzijdig had gehouden was de Duitse *Ordnungspolizei* hardhandig opgetreden tegen demonstraties voor het vorstenhuis.¹⁵² Het korps bevond zich ook in een lastig parket: te krachtig optreden tegen de NSB en aanverwante organisaties zou de toorn kunnen opwekken van de bezetter, te slap optreden zou de indruk kunnen wekken dat de ordehandhaving niet meer (alleen) aan de Amsterdamse politie overgelaten kon worden.¹⁵³ Bovendien had de politie rekening te houden met het optreden van Duitse instanties als de *Wehrmacht* en de *Ordnungspolizei* die hun eigen ideeën hadden over de openbare orde in Amsterdam en de wijze waarop deze gehandhaafd moest worden.

Voor secretaris-generaal Tenkink was na de incidenten op het Rembrandtplein de maat vol. Hij dreigde met aftreden nu het gezag van de Amsterdamse politie door deze acties volledig was ondermijnd. Böhmcker, die tot dan toe de WA had opgejut om zich op straat te laten gelden, riep de Nederlandse nationaal-socialisten nu tot de orde in de wetenschap dat hun ordeloze optreden door Seyss-Inquart niet werd geapprecieerd.¹⁵⁴ De belangen van de bezetter waren niet gediend bij dit optreden van de WA, dat de autoriteit van de politie zodanig aantastte dat het nog maar de vraag was of de handhaving van de openbare orde aan haar kon worden overgelaten. Het optreden van de WA wekte bovendien een tegenreactie op. In de Jodenbuurt, waar de WA ondanks de aanmaning van Böhmcker nog steeds zeer actief was, kwam het begin februari tot een aantal confrontaties met joodse knokploegen die onder meer gesteund werden door jongeren van de Eilanden en uit de Jordaan.¹⁵⁵ Bij een van deze confrontaties in de avond van 11 februari zou WA-man Hendrik Koot zwaar gewond raken. Hij bezweek later in het ziekenhuis aan zijn verwondingen.¹⁵⁶

Deze gebeurtenis vormde voor Böhmcker de aanleiding om de Jodenbuurt direct volledig van de buitenwereld te laten afgrenzen. Bruggen werden opgehaald en bij de toegangswegen tot de buurt werden controleposten geplaatst. De niet-joodse inwoners, Duitsers en nsb'ers voorop, werden opgeroepen de wijk op korte termijn te verlaten. Ten slotte gaf de *Beaufragte* de opdracht tot de vorming van een joodse raad die verantwoordelijk werd gesteld voor de contacten van de buurt met de Nederlandse en Duitse autoriteiten.¹⁵⁷ De raad zou onder leiding komen te staan van Abraham Asscher, directeur van een diamantmaatschappij en actief voor de Vrijheidsbond, en David Cohen, hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam tot zijn ontslag in december 1940. Ook voormalig-gemeentesecretaris Van Lier, die eveneens in december was ontheven van zijn functie, en oud-wethouder Vos traden toe tot de raad. Böhmcker wekte met deze reeks aan maatregelen de indruk dat hij de Jodenbuurt permanent wilde afsluiten van de rest van de stad en er een joods getto wilde creëren zoals dat ook elders in door Hitler-Duitsland bezette gebieden was gebeurd. Deze ontwikkelingen leidden tot grote opschudding in Amsterdam en vormden de opmaat voor het massale protest tegen de anti-joodse maatregelen dat aan het eind van de maand zou losbarsten. Ook De Vlucht kwam in actie. Zijn verweer tegen de getto-plannen van Böhmcker zou achteraf de laatste stuiptrekking blijken te zijn van een burgemeester die de greep op de ontwikkelingen in Amsterdam al lang verloren had.

DE FEBRUARISTAKING

De maatregelen die Böhmcker nam in reactie op de dood van wa-man Koot kunnen niet los gezien worden van de opdracht die hij de gemeente een aantal weken eerder had verstrekt. Halverwege januari had hij zich tot Franken gericht met het verzoek om uitgebreide inlichtingen over de verspreiding van de joden over de stad in het algemeen en over de Jodenbuurt in het bijzonder.¹⁵⁸ De bijzondere interesse die de *Beaufragte* toonde voor de tramlijnen die door de Jodenbuurt liepen, lijkt erop te wijzen dat Böhmcker de mogelijkheden voor de vorming van een joods getto wilde onderzoeken. De term getto zou echter pas vallen in een brief van Böhmcker aan de gemeente van 17 februari, toen de Jodenbuurt al was afgesloten van de rest van de stad.¹⁵⁹ Het college van b&w besloot daarop de volgende dag om de gegevens die Böhmcker had opgevraagd en die inmiddels door de ambtelijke diensten waren verzameld niet aan hem te verstrekken. Afgesproken werd dat Franken en Van Heemskerck van Beest bij de *Beaufragte* protest tegen de gettoplannen zouden aantekenen. De Vlucht stelde voor om ook Frederiks in te lichten. Rond het ontslag van de joodse raadsleden was gebleken dat aan Böhmcker via Den Haag soms enig tegengas geboden kon worden. In Den Haag bleek men de gettoplannen van Böhmcker inderdaad niet te steunen; commissaris-generaal Wimmer zei zelfs van niets te weten.¹⁶⁰ Voor diens collega F. Schmidt, de *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*, was het al snel duidelijk dat het ook ondoenlijk was alle Amsterdamse joden, van wie een ruime meerderheid niet in het afgesloten gebied woonde, in het

‘getto’ samen te brengen. De discussie over Böhmckers plannen was hiermee niet gesloten, maar de angel was eruit gehaald.¹⁶¹ Ook Böhmcker zag in dat de vorming van een getto op korte termijn niet mogelijk was en had de absolute vergrendeling van de Jodenbuurt weer opgeheven, zonder zijn plan overboord te gooien. Andere kwesties zouden de komende week echter de aandacht vragen van de bezetter en het gemeentebestuur.

Intussen was het nog steeds onrustig in Amsterdam. Zo vormde ijssalon Koco het doelwit van anti-joodse acties. Al voor de bezetting, in mei 1939, was de vestiging in de Rijnstraat, die uitgebaat werd door een Duits-joodse immigrant, overvallen door een knokploeg van de NSB die er met boksbeugels en gummistokken flink had huisgehouden.¹⁶² Ook tijdens de bezetting zouden met enige regelmaat vernielingen worden aangericht in de zaak en in een vestiging onder dezelfde naam in de Van Woustraat, waarop de vaste klanten van Koco besloten zich goed tegen deze overvallen te wapenen. Toen leden van de Duitse *Ordnungspolizei* op 19 februari 1941 het filiaal in de Van Woustraat binnenvielen werden ze getraakteerd op ammoniakgas en de zaak uitgezet.¹⁶³ Rauter greep dit incident aan om de protesten van de laatste tijd tegen de anti-joodse acties krachtig de kop in te drukken. Op 22 en 23 februari werden in de jodenbuurt razzia’s gehouden waarbij in totaal 450 joodse mannen tussen de 20 en 35 jaar werden opgepakt. Het merendeel van hen zou naar Mauthausen worden afgevoerd en daar binnen enkele maanden de dood vinden.¹⁶⁴

In reactie op de razzia’s besloten enkele communistische gemeentearbeiders om op maandag 24 februari een staking bij de gemeentelijke diensten te ontketen. Hun pogingen daartoe mislukten, maar ze slaagden er wel in om ’s avonds zo’n driehonderd man op de Noordermarkt in de Jordaan bijeen te brengen voor een protest-bijeenkomst. Deze mensen zouden de voorhoede vormen van de stakingsbeweging die de volgende dag een tweede, succesvolle poging ondernam om de gemeentelijke diensten plat te leggen. Was het maandag niet gelukt de trams in de remise te houden, op dinsdag lukte dat wel. Nu de tram niet uitreed verspreidde de staking zich als een sneeuwbal over de stad. Arbeiders gaven massaal gehoor aan de oproep van de CPN om te protesteren ‘tegen de afschuwelijk jodenvervolgingen’. De algemene staking die voor de volgende dag was gepland, leek op dinsdagmiddag al een feit, omdat ook bij veel particuliere bedrijven het werk werd neergelegd. In totaal gingen deze dag zo’n zestigduizend Amsterdammers in staking. De Amsterdamse politie greep niet in, maar probeerde wel een confrontatie tussen de stakers en de Duitse politie-eenheden te voorkomen.¹⁶⁵ Ook De Vlucht hield zich aanvankelijk afzijdig. Pas nadat hij ’s middags samen met Franken bij Böhmcker was ontboden en zij door hem verantwoordelijk waren gehouden voor de staking onder het gemeentepersoneel, riep de burgemeester het gemeentepersoneel op om, onder dreiging van ontslag, weer aan het werk te gaan.¹⁶⁶ Böhmcker was niet te spreken over het optreden van de Amsterdamse autoriteiten dat hij in een brief aan Seyss-Inquart later als ‘in jener Weise lahm’ zou typeren.¹⁶⁷ Ook waarnemend-hoofdcommissaris Broekhoff – Versteeg kwakkelde net als De Vlucht met zijn gezondheid – en procureur-generaal Van Thiel reageerden gelaten op de staking. Bevelhebber O. Schumann van de

Ordnungspolizei, die op last van Rauter beide heren bij zich had ontboden, kreeg te horen dat het protest vanzelf zou stoppen en dat een krachtige tegenreactie overbodig was. Daar dachten de Duitse autoriteiten toch anders over, maar ook zij waren door de gebeurtenissen overvallen. Inderhaast werden eenheden van de *Ordnungspolizei* en *Waffen-ss* naar Amsterdam gestuurd. Toen de ss'ers arriveerden hadden de meeste Amsterdammers al lang weer hun huizen opgezocht.¹⁶⁸

De volgende dag leek de staking onder het gemeentepersoneel 's ochtends te verlopen. Cruciaal was het uitrijden van de trams; om te voorkomen dat het tramverkeer opnieuw zou worden ontregeld had de directeur van de Gemeentetram met toestemming van De Vlucht Duitse militairen en politieagenten op de trams laten plaatsen. In de middag zou het tramverkeer echter alsnog gedeeltelijk stil komen te liggen.¹⁶⁹ De Vlucht had de Amsterdammers inmiddels in een 'bekendmaking' opgeroepen 'onverwijld' het werk te hervatten. 'Als allen medewerken, kunnen wij met vereende krachten aan de huidige verwarring een einde maken.'¹⁷⁰ Om vier uur in de middag werd De Vlucht samen met de hoofden van enkele gemeentebedrijven bij Rauter op het matje geroepen. De directeuren werden persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor ongeregelde heden bij hun bedrijven.¹⁷¹ De Vlucht, die eerder tot zijn grote ongenoegen geen toestemming had gekregen van Böhmcker om zich via de radio tot de Amsterdammers te richten, kreeg daartoe 's avonds wel de gelegenheid. Hij riep de Amsterdammers op om de volgende dag weer aan het werk te gaan. De toespraak werd door de bezetter 'überwacht'.¹⁷²

Het kwam deze tweede stakingsdag tot harde confrontaties tussen demonstranten en de Duitse en Nederlandse politie-eenheden. Vooral de *Waffen-ss*, niet bedreven in het handhaven van de openbare orde in een grote stad, trad meedogenloos op. Er werd met handgranaten gegooid en met karabijnen en mitrailleurs met scherp geschoten. Het was oorlog in de stad, waar de *Wehrmacht*, bij afwezigheid van rijkscommissaris Seyss-Inquart die zich in het buitenland bevond, de uitvoerende macht in handen genomen had. Er vielen deze dag negen doden en een twintigtal mensen raakte zwaar gewond.¹⁷³ De Nederlandse politie trad ook harder op dan de vorige dag en verrichtte voor het eerst enkele arrestaties.¹⁷⁴ Ook de Duitsers zelf pakten verschillende mensen op, onder wie de sociaal-democratische wethouders Van Meurs en Franke.¹⁷⁵ De Vlucht ondernam direct verwoede pogingen om hen zo snel mogelijk weer vrij te krijgen, aanvankelijk zonder succes.¹⁷⁶

Hans Max Hirschfeld, waarnemend secretaris-generaal op het ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, sprak woensdag op het stadhuis met De Vlucht. Rustige had hem gevraagd om de burgemeester moed in te spreken. De Vlucht maakte op de secretaris-generaal een gebroken indruk: 'hij was oud geworden en miste blijkbaar de kracht kordaat op te treden'. Volgens Hirschfeld greep het De Vlucht erg aan dat Böhmcker – 'een onaangenaam individu' – hem (nog) geen toestemming had gegeven om de Amsterdammers via de radio toe te spreken.¹⁷⁷

De uitoefening van zijn bijzonder zwaar ambt in bezettingstijd, waarbij hij met figuren te maken had, die heel wat minder magistraal waren dan hijzelf,

doch die de bekende 'Rücksichtslosigkeit' aan de dag legden, had hem ernstig aangepakt. Hij bleek tegen deze situatie niet meer opgewassen. Ik heb het steeds zeer betreurd, dat deze sympathieke man zulke ernstige teleurstellingen moest beleven.¹⁷⁸

Het bevestigt het eerder geschetste beeld van een weerloze burgemeester die niet meer in staat was krachtadig leiderschap te tonen. De Jong zoekt de verklaring voor De Vlugs houding in het feit dat de burgemeester 'de staking als protest zozeer gerechtvaardigd' vond dat hij het niet kon opbrengen om er hard tegen op te treden.¹⁷⁹ Nu had De Vlucht, die in het verleden nooit enige sympathie voor stakers had getoond, toch echt geprobeerd de staking te onderdrukken. Het probleem was alleen dat zijn macht niet meer zo ver reikte. Zijn aanvankelijke afzijdige houding impliceerde niet dat hij de staking gerechtvaardigd vond, maar was simpelweg een illustratie van het feit dat De Vlucht zich er kennelijk inmiddels bij had neergelegd dat de regie in Amsterdam niet meer door hem werd gevoerd.¹⁸⁰ Het zal hem zeer teleurgesteld hebben dat de gemeentelijke autoriteiten niet in staat waren gebleken om zelf de staking in de hand te houden. De relatie met de bezetter was nu zodanig verstoord geraakt dat De Vlucht moest vrezen voor zijn baan.

ONTSLAG

De gebeurtenissen van eind februari 1941 deden bij de hoge Duitse autoriteiten het besef doordringen dat een bekering van de Amsterdammers tot het nationaal-socialisme niet te realiseren viel. Böhmcker noemde de Amsterdammers in een brief aan de rijkscommissaris van begin maart 1941 rood en radicaal. Ze stonden volgens hem zeer vijandig ten opzichte van het nationaal-socialisme.¹⁸¹ Van de tactiek van de fluwelen handschoen – de pogingen van de bezetter om door middel van een 'mild' bezettingsregime Nederland tot het nationaal-socialisme te bekeren – werd nu definitief afscheid genomen. De repressieve maatregelen en de Duitse vergeldingsacties volgden elkaar in snel tempo op. De avondklok die op de eerste stakingsdag was ingesteld werd nog een aantal dagen gehandhaafd, openbare vermakelijkheden en culturele bijeenkomsten werden afgelast en er werd een algeheel dansverbod uitgevaardigd.¹⁸² Op 13 maart werden op de Waalsdorpervlakte drie stakers gefusilleerd. Ze behoren tot de achttien doden die Jan Campert in zijn beroemde gedicht *vereeuwigde*. Tweeëntwintig stakers wachtte strafrechtelijke vervolging. Drie van hen zouden in een concentratiekamp omkomen.¹⁸³ Het merendeel van de stakers zou worden gestraft met inhouding van het salaris over de stakingsdagen. Massale ontslagen kon de gemeente (en de bezetter) zich niet veroorloven. De gemeente zelf werd een *Sühneleistung* opgelegd van vijftien miljoen gulden, op te brengen door Amsterdammers die voor meer dan tienduizend gulden in de inkomstenbelasting werden aangeslagen.¹⁸⁴ Boissevain meldt in zijn memoires, dat hij voor 5800 gulden geacht werd in de boete bij te dragen.¹⁸⁵ Ten slotte vormde de Februaristaking voor de bezetter de aanleiding om De Vlucht te ontslaan.

Op 1 maart kreeg De Vlucht van Rauter te horen dat hem ontslag boven het hoofding. Toen hij op 3 maart met Franken ontboden werd op het kantoor van Böhmcker zag hij het einde van zijn burgemeesterschap dan ook naderen.¹⁸⁶ Wat De Vlucht niet wist was dat Seyss-Inquart al op 27 februari het besluit had genomen om De Vlucht en de burgemeesters van Haarlem, Zaandam en Hilversum – waar ook was gestaakt – vanwege ‘die letzten Vorkommnisse’ te ontslaan: De Vlucht zou met ingang van 3 maart het veld moeten ruimen. Een nieuwe verordening gaf de rijkscommissarissen het recht om in deze steden, als straf voor hun opstandigheid, regeringscommissarissen te benoemen ter vervanging van de ontslagen burgemeesters.¹⁸⁷ Böhmcker liet De Vlucht op 3 maart onkundig van zijn ontslag dat inmiddels al wel in het Duitse *Verordnungsblatt* was gepubliceerd. De *Beauftragte* eiste van De Vlucht een verklaring voor de staking. Zelf wees hij de joden als schuldigen aan, maar De Vlucht weigerde deze verklaring te onderschrijven en benadrukte nogmaals dat het gemeentebestuur de staking niet had zien aankomen.¹⁸⁸ Een dag later riep Böhmcker Franken bij zich en bracht hem op de hoogte van het ontslag van De Vlucht. De *Beauftragte* piekerde er niet over om De Vlucht persoonlijk diens ontslag aan te zeggen, omdat hij niet wenste te spreken met ‘ontslagen ambtenaren’.¹⁸⁹ Een schriftelijke bevestiging van zijn ontslag kreeg De Vlucht een dag later van commissaris-generaal Wimmer.¹⁹⁰ Naast De Vlucht werden ook de wethouders Van Meurs, Franke, Boissevain en Kropman weggestuurd, de gemeenteraad ontbonden en hoofdcommissaris Versteeg ontslagen.

‘Eindelijk is dus Willem de Vlucht van zijn stoel gejaagd’, verzuchtte de nationaal-socialistische politiemann Douwe Bakker in maart 1941 in zijn dagboek.¹⁹¹ Enkele maanden na het ontslag van De Vlucht zou er ook een einde komen aan het burgemeesterschap van Oud in Rotterdam. Medio 1942 waren alledrie de grote steden overgeleverd aan Duitse marionetten, als E.J. Voûte die De Vlucht in Amsterdam zou opvolgen, F.E. Müller, in oktober 1941 aangewezen als de opvolger van Oud, en H. Westra die in juli 1942 C.L. van der Bilt afloste als burgemeester van Den Haag.¹⁹² Oud zou worden ontslagen naar aanleiding van een incident dat plaatsvond in de zomer van 1941. Het raadslid G. van Burink, die tijdens het interbellum van uiterst links naar uiterst rechts op het politieke spectrum was geschoven en in oktober 1940 tot de NSB was toegetreden, overviel Oud op het stadhuis, bond hem een vrijmetselaarsschort om – vrijmetselaars werden als vijanden van het nationaal-socialisme gezien – en ging triomfantelijk met hem op de foto. Het was een pijnlijke vernedering die Oud eigenlijk niet langer als burgemeester handhaafbaar maakte. De bezetter was echter bepaald niet met de actie van Van Burink ingenomen en wilde de indruk vermijden, dat hij het ontslag van Oud had weten te bewerkstelligen. Oud, die er zelf ook veel voor voelde om terug te treden, zou uiteindelijk in oktober 1941 plaatsmaken voor de NSB’er Müller.¹⁹³

Ook voor De Vlucht vormde zijn ontslag uiteindelijk in zekere zin een verlossing. De Vlucht was op het moment van zijn ontslag geen zelfstandig handelende Nederlandse bestuurder meer. Hij fungeerde praktisch alleen nog als een voor de Amsterdammers vertrouwd medium, waarvan de bezetter zich op gezette tijden bediende

om de bevolking in communiqués, bekendmakingen en kennisgevingen tot orde en rust te manen. Een bijzonder nuttig werktuig, een effectief instrument van het bezettingsbestuur was De Vlucht echter niet. Daarvoor reikte diens macht, ook binnen de Nederlandse bestuurlijke hiërarchie, simpelweg niet ver genoeg meer.

Voor de bezetter was de burgemeester hét aanspreekpunt in de stad geweest; in de optiek van de Duitsers was hij de man die binnen het stadsbestuur aan de touwtjes trok. Het gaf de burgemeester nieuwe ruimte om zich te (her)profilen als spil van het stadsbestuur, zoals blijkt uit Romijns studie naar de burgemeester in oorlogstijd.¹⁹⁴ De Vlucht maakte tijdens zijn laatste jaar aan het hoofd van het Amsterdamse stadsbestuur echter een weinig slagvaardige en weinig standvastе indruk. Dit zal deels te maken hebben gehad met zijn ouderdom: De Vlucht miste eenvoudigweg de energie om zijn schouders er nog een keer onder te zetten. Na de capitulatie ondernam De Vlucht nauwelijks pogingen om de regie in handen te nemen. Aan de bestuurlijke machtsstrijd die zich tijdens de bezetting ontwikkelde nam De Vlucht niet deel. Hij meed het contact met Böhmcker die zich in Amsterdam als aanjager van de nationaal-socialistische revolutie zou ontpoppen. Toen de Duitsers na de Februaristaking besloten De Vlucht opzij te schuiven ontteden zij zich dan ook niet van een hinderpaal, maar verlostēn zij een machteloze burgemeester uit zijn lijden.

Zijn reactie op het overlijden van Boekman, het opzij schuiven van Van Lier, de geruisloze afhandeling van de Ariërverklaring: in de regel had De Vlucht voor de weg van de minste weerstand gekozen. Was dit een voorbeeld van de 'karakterloze serviliteit' waarvan men zich in de contacten met de bezetter volgens De Vlucht nu juist moest onthouden? Nee, een dergelijke kwalificatie gaat te ver. De Vlucht maakte zich niet tot een willig werktuig in Duitse handen. Tegelijkertijd vertoonde hij niet de durf en onbevangeñheid in de contacten met de bezetter zoals bijvoorbeeld De Monchy dat had gedaan, maar die had zijn optreden dan ook al snel met ontslag moeten bekopen. Hoewel De Vlucht met zijn optreden onmogelijk een inspiratiebron kan zijn geweest voor de Amsterdammers die de bezetter het liefst zo snel mogelijk weer zagen vertrekken, lijkt De Vlucht voor hen toch het vertrouwenwekkende en gezaghebbende boegbeeld van het Amsterdamse stadsbestuur te zijn gebleven, getuige ook de reacties die hij na zijn ontslag zou ontvangen. Met zijn toespraken en oproepen voor de radio, in de kranten en de gemeenteraad had De Vlucht zijn betrokkenheid getoond bij de Amsterdammers in oorlogstijd. Bovendien zorgde zijn ontslag na de Februaristaking ervoor dat de burgemeester – in strijd met de feiten – met het verzet tegen de bezetter geassocieerd werd. Ook voor de Nederlandse regering in Londen vormde De Vlucht's optreden als burgemeester geen reden om hem van een mogelijke terugkeer in zijn ambt uit te sluiten. Dat de regering niettemin zou besluiten om De Vlucht na de bevrijding niet in zijn ambt te herstellen had een geheel andere grond. Zijn handelwijze als president-commissaris van het dagblad *De Standaard* zou hem door de regering bijzonder kwalijk worden genomen.

Hoofdstuk 7

Burgemeester buiten dienst

De Duitse overweldigende meende, deze Burgemeester te moeten afzetten. Maar in September 1944 stond hij klaar om het bewind over de Hoofdstad weer te aanvaarden. Helaas was hij toen reeds ernstig ziek. Hij heeft met zijn echtgenote wel het beloofde land uit de verte aanschouwd, maar zij hebben het niet mogen betreden. Betreurd door heel Amsterdam, worden zij thans ten grave gedragen. Nooit zullen zij vergeten worden.¹

— Toespraak van waarnemend-burgemeester Feike de Boer
bij de herbegraving van De Vlucht en zijn vrouw op 25 oktober 1945

Met zijn ontslag was voor De Vlucht een einde gekomen aan een periode van 26 jaar waarin hij achtereenvolgens als raadslid, wethouder en burgemeester in het Amsterdamse openbaar bestuur actief was geweest. De Vlucht trok zich nu terug in zijn Aerdenhoutse villa in de hoop en verwachting na de bevrijding weer in het ambt terug te kunnen keren. Zijn ontslag bespaarde hem de talloze dilemma's die zijn collega's tot het einde van de bezetting nog voor hun kiezen zouden krijgen. Waar hield het volgen van de 'Aanwijzingen' op en begon de collaboratie met de bezetter? Zelfs sommige Duitsgezinde burgemeesters worstelden met de vraag in hoeverre de bezetter in zijn beleid gevolgd moest worden.

Na de oorlog zouden de burgemeesters gezuiverd worden. Nog tijdens de bezetting werden hiervoor de voorbereidingen getroffen. Ook het optreden van De Vlucht vormde onderwerp van bespreking in Londen en bij de vertrouwensmannen: de 'representanten' van de regering in bezet gebied die belast waren met het treffen van de nodige voorbereidingen voor een soepel verloop van de eerste dagen van de bevrijding. Voor een goed begrip van de discussies die eind 1944 zouden worden gevoerd over de inrichting van het naoorlogse stadsbestuur en de rol van Vlucht in het bijzonder, is het van belang stil te staan bij de nevenactiviteiten die De Vlucht tijdens de oorlogsjaren, zowel tijdens als na zijn burgemeesterschap, zou vervullen.

VAN AMSTERDAM NAAR AERDENHOUT EN VAN BERGEN NAAR DE HERENGRACHT

Dat de bezetter hem eens zou ontslaan, had De Vlucht wel verwacht, maar de 'vorm' en 'termijn' ervan waren wel 'ietwat ongewoon' geweest, zo liet hij Colijn halverwege april 1941 weten.² Nu de Duitsers hem uit het zadel hadden gelicht voelde De Vlucht zich losgesneden van de band die hij de afgelopen decennia met Amsterdam had opgebouwd: 'en thans tracht ik mij aanpassen aan den nieuwe toestand (...). Maar met God's hulp hoop ik ook dit te boven te komen.' Het briefhoofd las: 'Dr. Willem de Vlucht, Burgemeester van Amsterdam b.d.'. Colijn praatte De Vlucht moed in: hij was niet ontslagen, maar slechts verhinderd in het uitoefenen van zijn ambt. 'Zoodra de oorzaak van die verhindering ophoudt te bestaan treedt gij mijns inziens van het zelfde oogenblik af weer in de functie waaruit gij verwijderd zijt.'³

De Vlucht ontving de eerste weken na zijn ontslag meer bemoedigende woorden. Talrijke Amsterdammers staken in hun brieven aan De Vlucht de ontslagen burgemeester een hart onder de riem, zoals oud-wethouder De Miranda, oud-wethouder en oud-minister Romme, de Zuid-Hollandse commissaris der Provincie Van Karnebeek, ondernemer Ernst Heldring en de voorzitters van de joodse raad Asscher en Cohen.⁴ Hoofden van gemeentelijke diensten dankten De Vlucht voor de jarenlange goede samenwerking, verenigingen waarvan De Vlucht erevoorzitter was geweest brachten hem hulde voor zijn inzet. Voormalig minister van Financiën en burgemeester van Rotterdam Oud bracht De Vlucht de prettige samenwerking in herinnering die in 1935 had geleid tot de oplossing van de paleis-raadhuiskwestie en bedankte De Vlucht voor de hulp die Amsterdam had geboden na het bombardement van mei 1940.⁵ Professor N.W. Posthumus, hoogleraar aan de economische faculteit van de Universiteit van Amsterdam, verhaalde over een ontmoeting uit 1922, toen Posthumus De Vlucht had gevraagd of hij niet trots was burgemeester van Amsterdam te zijn: 'nu is het tij gekeerd: wij zijn allen er trotsch op U als burgemeester gehad te hebben'.⁶ De Miranda ten slotte hoopte dat De Vlucht van de rust gebruik zou maken om de batterij op te laten voor na de oorlog. Hij gunde De Vlucht een beter afscheid van zijn gemeente, maar

dit slot was voor een goed vaderlander en een breed denkend en handelend magistraat, onder de tegenwoordige omstandigheden, de eenig mogelijke solutie. Het spaart nog meer geestelijke kwellingen en behoedt u voor het ten gronde gaan aan een innerlijke strijd tusschen plicht en overtuiging. (...) Beter weggejaagd dan overwonnen.⁷

Het zijn opmerkelijk lovende woorden van een man die kennelijk geen wrok koesterde tegen de burgemeester die hem in 1939 tijdens het erfpachtschandaal nog had laten vallen. De Miranda toonde bovendien een goed gevoel voor de moeilijkheden en dilemma's waarvoor bestuurders deze oorlogsjaren werden gesteld. Wanneer moest men het bijltje erbij neergooien en weigeren medewerking te verlenen

aan de maatregelen van de bezetter? Door zijn ontslag was dit besluit voor De Vlucht genomen.

De Vlucht had zijn ambtswoning na zijn ontslag niet direct verlaten. Pas eind maart zou hij met zijn vrouw, die al enige tijd ziek was, naar hun villa in Aerdenhout vertrekken toen die op het punt stond door de bezetter geconfisqueerd te worden.⁸ Los van zijn activiteiten als president-commissaris van *De Standaard*, waarop verderop in dit hoofdstuk zal worden ingegaan, heeft de bezetter De Vlucht gedurende de rest van de oorlog met rust gelaten. De Vlucht gaf met zijn optreden in de periode na zijn ontslag de bezetter ook nauwelijks enige aanleiding om tot actie tegen hem over te gaan. Even raakte hij in 1941 zijdelings betrokken bij de bezigheden van een ondergrondse organisatie die tijdens de bezetting niet tot aansprekende verzetsdaden zou komen: het Legioen Oud Frontsoldaten (LOF). Het LOF had zich ten doel gesteld om bij een Engelse invasie van West-Europa de geallieerden te ondersteunen, bijvoorbeeld door Duitse verbindingslijnen af te snijden, installaties onschadelijk te maken en vliegvelden te veroveren. Het was het streven van het LOF om tegen het einde van 1942 een leger van honderdduizend man op de been te hebben. Het was een ambitieus plan, waar weinig van terecht zou komen.⁹ De Vlucht stond in contact met ir. J.A. van Heerde, een van de oprichters van het LOF die werkzaam was bij Publieke Werken in Amsterdam. De Vlucht werd door Van Heerde ingeschakeld als bemiddelaar tussen het LOF en andere ondergrondse organisaties, een rol die de oud-burgemeester op het lijf geschreven leek. Zo zou De Vlucht op verzoek van het LOF Koos Vorrink, voorzitter van de SDAP, benaderen voor de politieke leiding van het Legioen. Vorrink weigerde echter om onduidelijke redenen. De Vlucht werd verder nog ingeschakeld bij de besprekingen over de fusie van het LOF met de paramilitaire Ordedienst (OD).¹⁰ Daarnaast verleende hij, zo zou Van Heerde na de oorlog verklaren, financiële steun aan het Legioen en gaf hij 'politieke adviezen'.¹¹ Daaraan moet al vrij snel een einde gekomen zijn, omdat leiders van het Legioen, onder wie Van Heerde, al in de eerste oorlogsjaren gearresteerd werden en er vervolgens weinig meer van het LOF vernomen werd.¹²

Op 15 april 1941 droeg De Vlucht de door hem geheel ontruimde ambtswoning over aan zijn opvolger Edward John Voûte.¹³ Voûte had zich bij de bezetter gepresenteerd als de ideale kandidaat om De Vlucht op te volgen. Hij was ten eerste pro-Duits, maar geen lid van de NSB. Volgens Voûte zou een NSB-burgemeester in Amsterdam geen voet aan de grond krijgen vanwege de haat die deze partij hier opriep. Ten tweede was Voûte een Amsterdammer: hij was in 1887 in Amsterdam in een patricisch milieu geboren. Zijn familie behoorde tot de sociale elite in Amsterdam.¹⁴ Vanuit deze positie onderhield hij naar eigen zeggen goede contacten met de wereld van handel en wetenschap. Ten derde beschikte hij over enige politieke ervaring. Hij was in de gemeentepolitiek van zijn woonplaats Bergen actief geweest voor een 'apolitiek', maar liberaal georiënteerd blok. Voûtes kandidatuur werd ondersteund door de invloedrijke NSB'er Meinoud Rost van Tonningen met wie Voûte kort na de bezetting in correspondentie was getreden.¹⁵ Voûte was ten slotte een man met een gefnuikte maatschappelijke ambitie: hij had een carrière in de Marine verspeeld

door een psychische instorting. De bezetting was voor hem het ideale moment om genoegdoening te krijgen.¹⁶

Voûte mocht dan wel geen NSB'er zijn, hij verzamelde niettemin na zijn aantreden wethouders om zich heen die wel tot de partij van Mussert behoorden. Mogelijk deed hij dit om Mussert, die de post in Amsterdam liever naar een partijgenoot had zien gaan en er vervolgens alles aan deed om Voûte binnen de partij te halen, te apaiseren. Daarnaast zorgde Voûte ook voor enige continuïteit met het vorige stadsbestuur. Franken bleef op zijn verzoek aan als gemeentesecretaris en ook Rustige verklaarde zich bereid voorlopig nog als wethouder van Financiën aan te blijven, omdat het zeer lastig bleek voor hem een vakkundige opvolger te vinden die de nieuwe orde aanhing. Met ingang van 1 september 1941, toen de bevoegdheden van het college van B&W en de gemeenteraad conform het *Führerprinzip* overgingen op de burgemeester, zou Rustige plaats maken voor de directeur van gemeentefinanciën J. Walch.¹⁷ Naast Rustige bestond het college vanaf april 1941 uit de heren F.G. Guépin, J.H. van der Bend, J. Smit en C.J. Neiszen. De laatste twee waren al direct na het ontslag van de zittende wethouders door Böhmcker naar voren geschoven.¹⁸ Neiszen was voorheen als hoofdingenieur bij de Gemeentetram werkzaam geweest, Smit was rector van het Hervormd Lyceum.¹⁹

Voûtes weigering zich bij de NSB aan te sluiten stelde hem in staat vast te houden aan een vorm van onafhankelijkheid en onpartijdigheid die van oudsher bij het burgemeesterschap hoorde: een stroman van Mussert werd hij niet. Ook ten opzichte van de bezetter behield hij tot op zekere hoogte zijn onafhankelijkheid. Een vergelijking van het optreden van Voûte met dat van zijn voorganger heeft ogenschijnlijk weinig zin. Voûte was immers pro-Duits en door de bezetter zelf aangesteld, maar zijn optreden laat wel zien, dat er voor de burgemeester enige manoeuvreerruimte was ten opzichte van de Duitse instanties en machthebbers, al was deze ruimte voor een pro-Duitse bestuurder vanzelfsprekend groter. 'Beter dan menig ander' voelde Voûte volgens Meershoek aan 'wanneer hij zich voor bepaalde zaken hard kon maken zonder met het Rijkscommissariaat in conflict te geraken'. Het was een machtsspel, dat de niet pro-Duits gezinde Nederlandse gezagsdragers vaak niet beheersten of niet durfden te spelen. De Vlucht had er een enkele keer gebruik van gemaakt, bijvoorbeeld door via Den Haag Böhmckers plannen voor een getto – voorlopig – te dwarsbomen en ook Frederiks bediende zich wel eens van deze tactiek, maar nooit zonder ook door te laten schemeren, dat de bezetter uiteindelijk toch gewoon op loyale medewerking zou kunnen rekenen.²⁰ Voûte durfde wél zijn hakken in het zand te zetten. Direct na zijn aantreden zou hij zich in navolging van zijn voorganger met succes tegen Böhmckers gettoplannen verzetten; ze verdwenen nu definitief in de prullenmand.²¹ Böhmcker zelf zou het veld ruimen in juni 1942. De kwelgeest van De Vlucht keerde toen terug naar Lübeck om orde op zaken stellen in de stad die door bombardementen van de geallieerden zwaar getroffen was. Ook deed het gerucht de ronde, dat Böhmckers vertrek samenhang met een financieel schandaal. Hoe het ook zij, Böhmcker was met ingang van 24 juni 1942 *Beauftragte* af. Bij zijn afscheid kreeg hij van Voûte de achtdelige geschiedenis van Amsterdam

Politie mannen paraderen op 2 juli 1941 langs de zojuist geopende politiekazerne op het Cornelis Troostplein. De parade wordt gadeslagen door (van rechts naar links) Böhmcker, Voûte, Rauter, Schumann en Tulp. Nationaal Archief

van Hajo Brugmans aangeboden. In oktober 1942 pleegde hij zelfmoord.²² Böhmcker was in Amsterdam inmiddels opgevolgd door de *Beauftragte* in de provincie Overijssel dr. Werner Schröder.²³

Het zwaartepunt van Voûtes onafhankelijke optreden zou liggen in de laatste twee jaar van zijn burgemeesterschap toen de Duitse nederlaag onafwendbaar leek. Na het overlijden van de Duitsgezinde hoofdcommissaris S. Tulp in maart 1943 nam hij tijdelijk zelf het hoofdcommissariaat op zich en zorgde ervoor dat het pro-Duitse deel van het korps geen leidende functies kreeg toebedeeld. Ook wist hij een einde te maken aan de betrokkenheid van het korps bij het opbrengen van joodse Amsterdammers. In 1944 en 1945 probeerde hij tevergeefs te voorkomen dat er door de Duitsers, tot wie geleidelijk aan het besef doordrong dat de terugtocht spoedig aanvaard zou moeten worden, vernielingen zouden worden aangericht in de Amsterdamse haven. In de hongerwinter van 1944-1945 probeerde Voûte de voedselvoorraden aan te vullen en deed hij bij Schröder zijn beklag over de Duitse bureaucratie die een efficiënte regeling van de voedselvoorziening in de weg zou staan.²⁴ Ook nam Voûte persoonlijk de verantwoordelijkheid op zich voor het directoraat van de Centrale Keukens in een poging de voedselvoorziening op peil te houden en enigszins gestructureerd te laten verlopen.²⁵ Over het algemeen stelde Voûte zich echter in dienst van het bezettingsbestuur en voerde hij de maatregelen uit die hem van hogerhand werden opgelegd.

Böhmcker was in augustus 1941 naast zijn positie als *Beauftragte* benoemd tot *Judenkommissar* en belast met de uitvoering van alle bestuurlijke maatregelen die betrekking hadden op de ‘*wirtschaftliche, kulturelle und persönliche Trennung der Juden von den Nichtjuden*’. Een grote invloed zou Böhmcker echter niet uitoefenen. Hij werd overvleugeld door Willy Lages, het hoofd van de *Sicherheitsdienst* en leider van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam.²⁶ Lages kon rekenen op de hulp van Voûte. De burgemeester stuurde Lages in september 1942 een lijst met de geslachtsnamen van sefardische joden in Amsterdam, later gevolgd door een aanvullende namenlijst met adres en geboortedatum. Lages was verantwoordelijk voor het transport van hen naar de vernietigingskampen. Dergelijke acties van Voûte hebben zich kennelijk onttrokken aan de ogen van hen die zich na de oorlog positief over hem zouden uitlaten toen hij zich voor het Bijzonder Gerechtshof moest verantwoorden voor zijn optreden als burgemeester van Amsterdam. Het zouden vooral medewerkers van de gemeente zijn die het voor hem opnamen, mannen als Franken, Rustige en commissaris van politie H. Voordewind.²⁷ Zij waren zelf maar al te goed bekend met de dilemma’s waarvoor Nederlandse bestuurders en ambtenaren werden gesteld en herkenden in het optreden Voûte wellicht hun eigen geschipper tussen geweten, plichtsbetrachting en eigenbelang. Het grote verschil was natuurlijk wel, dat Voûte pro-Duits was, een aanhanger was van de Groot-Germaanse gedachte én begunstigend lid van de Germaanse ss.²⁸

Terwijl Voûte zich eind 1944 om de voedselvoorziening van Amsterdam bekommerde werden elders in de stad voorbereidingen getroffen voor het naoorlogse stadsbestuur. Aanvankelijk zag het er naar uit dat hierin voor De Vlucht een rol weggelegd zou zijn. Hij had na zijn ontslag contact gehouden met leden van het Amsterdamse bestuursapparaat en was vastbesloten na de bevrijding zijn oude post weer in te nemen. Gemeentesecretaris Franken zocht hem zo nu en dan in Aerdenhout op om hem op de hoogte te brengen van verwickelingen binnen het stadsbestuur. De Vlucht ontving ook nog steeds brieven van de senaat van de universiteit, gericht aan de ‘hooggeachte burgemeester’.²⁹ Ook de antirevolutionaire oud-wethouder Baas ging af en toe op de fiets bij de burgemeester langs. Diens dagboekantekeningen uit de jaren 1943-1944 bieden enig inzicht in de ideeën van De Vlucht over zijn rol na de bevrijding. Als het aan De Vlucht lag keerde met hem het oude college van B&W terug, al leek hij daarin voor Rustige geen plaats in te ruimen. Bij De Vlucht waren klachten binnengekomen over de man die op verzoek van Voûte enige tijd was aangebleven als wethouder van Financiën en zich wat al te gedienschtig had opgesteld. Dit betekende dat er ook nieuwe wethouders naar voren geschoven zouden moeten worden: naast Rustige waren wegens hun overlijden tijdens de bezetting ook Boekman en Boissevain weggefallen. Baas hoopte dat De Vlucht een beroep op hem zou doen, maar durfde er niet zo goed naar te vragen.³⁰

Het contact met de stad had De Vlucht dus beslist niet verloren en het was dan ook niet verbazingwekkend dat hij in het najaar van 1944, toen een Duitse nederlaag aanstaande leek, betrokken werd bij de voorbereidingen voor het naoorlogse stadsbestuur. De Vlucht was echter ziek geworden. J.J. van Loghem, voormalig rector

van de UvA en in de zomer van 1941 'op politieke gronden' ontslagen,³¹ had bij een bezoek aan De Vlucht in maart 1944 'een zieken man [getroffen], die wel niet meer in staat zal zijn op den dag der bevrijding zijn functie te hervatten'. En ook Baas vond de burgemeester oud geworden toen hij hem in juni 1944 sprak.³² Ondanks zijn slechte lichamelijke gesteldheid – De Vlucht had last van zware spitaanvallen en leed aan kanker – keerde hij begin september 1944, rond Dolle Dinsdag, terug naar Amsterdam in afwachting van de komst van de geallieerde troepen. Hij logeerde bij zijn zus Anna op de Jan van Goyenkade en was deze dagen ook bij een Amsterdamse arts onder medische behandeling.³³ Voûte beweerde tijdens zijn proces na de oorlog, dat De Vlucht op zijn verzoek naar Amsterdam was teruggekeerd. Hij zou Franken de opdracht hebben gegeven De Vlucht uit Aerdenhout op te halen. Voûte zou hem vervolgens de vraag voorgelegd hebben of hij bereid was het bestuur over de stad weer op zich te nemen, maar De Vlucht had dit, in afwachting van instructies uit Londen, van de hand gewezen.³⁴ Het is in het licht van de paniek die deze dagen onder de bezetter en de Duitsgezinde Nederlandse bestuurders uitbrak inderdaad niet onwaarschijnlijk dat Voûte De Vlucht een dergelijk aanbod heeft gedaan, al zijn hiervoor in andere bronnen geen aanwijzingen aangetroffen.

Terwijl De Vlucht in de hoop verkeerde spoedig weer zijn intrek in het Prinsenhof te kunnen nemen, werden er door de vertrouwensmannen voorbereidingen getroffen voor het bestuur van de stad na de bevrijding. Het zag er niet naar uit dat hierbij voor De Vlucht een grote rol zou zijn weggelegd. Dit had niet alleen te maken met zijn ouderdom en lichamelijke gesteldheid, maar ook met de omstrede rol die De Vlucht had gespeeld als president-commissaris van *De Standaard*. Het dagblad was tot diep in de oorlog blijven verschijnen, terwijl zijn katernen inmiddels waren vervuld met Duitse propaganda. Bovendien was in het begin van 1941 voor korte tijd de *NSB*'er Max Blokzijl onder Duitse druk opgenomen in de redactie. De rol die De Vlucht hierbij vervulde verdient enige nadere toelichting, willen we de bezwaren die in 1944 tegen een terugkeer van De Vlucht zouden worden ingebracht op waarde kunnen schatten.

DE VLUCHT EN HET ANTIREVOLUTIONAIRE DAGBLAD DE STANDAARD

De Vlucht had naast zijn burgemeesterschap binnen de *ARP* geen bijzonder zichtbare rol gespeeld. Een sterk partijpolitiek optreden van de burgemeester werd ook onvermijgbaar geacht met zijn ambt: de burgemeester stond immers boven de partijen. Op verkiezingsmanifestaties van de *ARP* trad De Vlucht bijvoorbeeld niet naar voren: van het electoraal uitmelken van de populariteit van de burgemeester kon geen sprake zijn. De Vlucht was weliswaar lid van de Eerste Kamer, maar trad hier nauwelijks naar voren. De Vlucht was niettemin wel degelijk actief binnen de antirevolutionaire zuil: in de jaren twintig als lid van het college van directeurs van de *VU* en sinds 1913 als lid van de raad van commissarissen van *De Standaard*, de krant van Abraham Kuiper. *De Standaard* vond in hem een handige ondernemer die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog onder meer zou inzetten voor de verwerving van een nieuw

kantoorpand op de Nieuwezijds Voorburgwal, waar redactie en drukkerij gehuisvest werden. Zijn zoon G.C. de Vlucht zou er in 1931 aantreden als directeur van n.v. Dagblad en Drukkerij De Standaard. De Vlucht zelf was kort na de Eerste Wereldoorlog tot president-commissaris van deze onderneming benoemd. De belangrijkste man van *De Standaard* was echter politiek hoofdredacteur Hendrikus Colijn. Aan het begin van de bezetting zou een kritisch artikel van zijn hand in de editie van 2 juli 1940 tot een versijningsverbod van acht weken leiden, dat echter tot teleurstelling van de bezetter niet leidde tot het einde van de krant. Daarop besloten de Duitsers het blad in pro-Duitse richting om te buigen.³⁵ Vanaf dat moment leken de overwegingen van de redactie, directie en commissarissen van *De Standaard* te draaien rond deze ene vraag: tot hoever mocht men gaan om het voortbestaan van *De Standaard* te waarborgen? Men zou bereid blijken te zijn deze grens steeds verder op te rekken, met als voornaamste argument dat opheffing van het blad een herstart na de oorlog zeer moeilijk zou maken. Tegelijkertijd was men zich er van bewust dat uiterst voorzichtig en omzichtig te werk moest worden gegaan om niet de schijn van collaboratie op zich te laden. De Vlucht en andere naaste betrokkenen leken zich er niet van bewust dat de krant zich naarmate de oorlog vorderde steeds dieper in de nesten werkte.

Na de oorlog werd *De Standaard* een versijningsverbod opgelegd. In een in 1946 verschenen verweerschrift van de hand van chef-redacteur Taeke Cnossen, *De Standaard tijdens de bezettingsjaren en na de bevrijding*, verdedigt Cnossen de handelwijze van de redactie en stelt hij zelfs dat 'de redactie (...) door het negeren der Duitse voorschriften en door geheel haar geestelijke instelling, van begin af aan haar bijdrage aan het verzet geleverd [heeft]'.³⁶ Uit een nadere bestudering van de geschiedenis van het antirevolutionaire dagblad in bezettingstijd komt echter een geheel ander beeld naar voren. Voor de Nederlandse regering in Londen zou het optreden van De Vlucht zelfs reden vormen om hem na de bezetting niet als burgemeester van Amsterdam te laten terugkeren.

Om een pro-Duitse koers van het dagblad te waarborgen werd door de bezetter in het najaar van 1940 de Nederlandse journalist Max Blokzijl als redacteur aan *De Standaard* opgedrongen. Blokzijl had voor de oorlog tijdens zijn correspondentschap in Berlijn voor het *Algemeen Handelsblad* een bijzondere sympathie ontwikkeld voor het nationaal-socialisme. Gaf hij hiervan voor de bezetting nog niet openlijk blijk – hij publiceerde wel anoniem in NSB-blaadjes – na mei 1940 ontpopte hij zich als dé propagandist van de Duitse zaak in Nederland.³⁷ De mogelijke aanstelling van Blokzijl zorgde voor veel discussie binnen de gelederen van *De Standaard*. De Vlucht was voor het toelaten van Blokzijl, omdat dit in zijn ogen de enige manier was om het voortbestaan van de krant, ook na de oorlog, te waarborgen: 'mocht de toestand [de oorlog, hk] nog eens veranderen, dan is het blad er nog.' Werd Blokzijl geweigerd dan zou de krant worden opgedoekt, of onder direct Duits beheer worden gebracht. Directie en raad van commissarissen besloten het standpunt van De Vlucht te volgen, maar stelden wel als voorwaarde dat het 'principiële karakter' van *De Standaard* door Blokzijl ongemoeid gelaten zou worden.³⁸ Na een gesprek met De Vlucht ging Blok-

zijn hiermee akkoord. Afgesproken werd dat hij als 'normaal' redactielid zou aantreden en zijn artikelen met zijn volledige naam zou ondertekenen – in *De Standaard* werden artikelen in de regel anoniem gepubliceerd of met de initialen van de auteur ondertekend.³⁹ De Vlucht kon de commissarissen en directie ook nog geruststellen met de mededeling dat de nieuwe redacteur had aangegeven geen nsb'er te zijn. De Vlucht had zich echter door Blokzijl, die al sinds 1935 in het geheim lid was van de partij, laten voorliegen.⁴⁰ Op 25 januari 1941 werd de benoeming van Blokzijl formeel door de raad van commissarissen aanvaard. Dat men met diens aanstelling een weg was ingeslagen die onherroepelijk zou leiden tot verregaande Duitse inmenging zag men niet in. Integendeel, De Vlucht en de zijnen gingen uit van de bepaald naïeve gedachte dat er met de Duitsers afspraken gemaakt konden worden.

Een week later werd de raad van commissarissen al uit de droom geholpen, toen tot onaangename verrassing van alle aanwezigen directeur G.C. de Vlucht Max Blokzijl op de redactie introduceerde als de nieuwe 'mede-chefredacteur' die naast chefredacteur Taeke Cnossen zou opereren. De directeur zou later zijn excuses aanbieden voor deze 'verkeerde woordkeus', die toch haast onmogelijk op een misverstand kan hebben berust. Colijn, die na de aanstelling van Blokzijl volgens afspraak was teruggetreden als politiek-hoofdredacteur van het dagblad, voelde zich door de actie van directeur De Vlucht 'gladweg bedrogen' en stelde de redactie en raad van commissarissen hiervoor mede verantwoordelijk. Dit leidde weer tot woede bij president-commissaris De Vlucht die uit protest tegen de aantijging van Colijn zijn ontslag indiende. Onder druk van de andere commissarissen kwam De Vlucht daar al snel op terug en werd het conflict met Colijn gesust. Sloeg *De Standaard* 'een onjuiste richting' in, dan zou De Vlucht alsnog opstappen, zo liet hij in mei 1941 weten.⁴¹ Binnen de antirevolutionaire beweging gingen echter al geluiden op, dat de krant met de aanstelling van Blokzijl reeds een verkeerd pad was ingeslagen. Jan Schouten – die na de arrestatie van Colijn in juni 1941 politiek leider van de antirevolutionairen zou worden – vond dat het blad zichzelf had moeten opheffen en riep de lezers van *De Standaard* op om hun abonnement op te zeggen. Ook in de mede door antirevolutionairen opgezette verzetskrant *Trouw* zou later in de oorlog kritiek worden geuit op de gang van zaken bij *De Standaard*.⁴²

Na het vertrek van Colijn was Cnossen aangetreden als de nieuwe hoofdredacteur. Hij zou zich ontpoppen als een redelijk zelfstandige figuur die in zijn streven naar behoud van het blad enerzijds de Duitsers tegemoet kwam, maar anderzijds ook durf toonde ten opzichte van de bezetter. Cnossen bestreed in de katernen van de krant de sabotagedaden en moordaanslagen van het verzet en plaatste door de Duitsers aangeleverde anticommunistische artikelen, maar weigerde propaganda te maken voor het Nederlandse Legioen en slaagde er ook in om Blokzijl in toom te houden tijdens diens korte redacteurschap bij *De Standaard*: begin juli 1941 zou hij al weer vertrekken.⁴³ Terwijl de commissarissen H.R.J. van der Veen en J.J.C. van Dijk kritiek leverden op het beleid van Cnossen – Van der Veen zou in 1941 vanwege de Duitse propaganda in *De Standaard* opstappen – bleven protesten van De Vlucht vooralsnog uit.⁴⁴ Hij bleek zelfs bereid verder te gaan dan Cnossen. De hoofdredac-

teur had bezwaar aangetekend tegen de plaatsing van een artikel dat geschreven was door een nsb'er, maar het was volgens De Vlucht een kwestie van 'to be or not to be'. Weigerde men het stuk te plaatsen dan zou het blad worden opgedoekt en de lezers verloren gaan aan de 'neutrale pers'.⁴⁵ Alsof daar in november 1941 nog sprake van was! Ook de niet-christelijk dagbladen stonden al geruime tijd onder Duitse invloed.

Eenmaal het pad van samenwerking ingeslagen kon en wilde De Vlucht, die gesteund werd door commissaris A. baron van Heeckeren van Kell, niet meer terug. *De Standaard* moest en zou koste wat het kost in leven gehouden worden. Kwam De Vlucht hier op voor de belangen van zijn zoon? Eerder had De Vlucht nog bezworen dat dit niet het geval was:

Men begripe goed, het gaat om de krant en de daaraan verbonden mensen. Dit treft mijn zoon niet. Die wil vandaag ontslag nemen. Hem is een andere betrekking aangeboden.⁴⁶

Het gevolg van het aanblijven van De Vlucht junior was dat de krant steeds verder verstrikt raakte in de netten van de Duitse pers- en propaganda-instanties. De directeur vond telkens weer redenen om opheffing van dagblad en drukkerij van de hand te wijzen. Er was wel sprake van discussie binnen de gelederen van *De Standaard*, maar tot principiële beslissingen leidde dat niet. Zolang men van de Duitsers de ruimte kreeg om te getuigen van het christendom zou het blad niet opgeheven worden.

Het Dagblad De Standaard is en blijft dienstbaar tot verbreiding der reformatische beginselen, zooals deze zich in ons land met name in het Calvinisme hebben ontwikkeld. De aan De Standaard verbonden journalisten zijn gehouden, ongeacht de ontvangen opdracht bij de vervulling van hun journalistieke taak in overeenstemming met dit principe te handelen.⁴⁷

zo liet Cnossen in mei 1941 optekenen. De vraag of het publiceren van nationaal-socialistische artikelen en anti-communistische propaganda wel te verenigen was met de christelijke geloofsbeginnselen lijkt directie en commissarissen niet te hebben beziggehouden.

Even leek het erop dat in maart 1943 dan toch een einde zou komen aan *De Standaard* vanwege Duitse ergernis over het 'van de heerschende meening afwijkend[e] standpunt' dat de krant innam. Voor Cnossen, aan wiens soms eigengereide gedrag de bezetter zich leek te ergeren, en ook Van Dijk was dit het signaal om er een eind aan te maken, voordat de krant zichzelf in nog lastiger vaarwater zou manoeuvreren: 'blijft De Standaard nu leven, dan is hij straks dood'. Vader en zoon De Vlucht en commissaris Van Heeckeren van Kell wilden echter nog van geen opgeven weten en wisten Cnossen en Van Dijk van hun standpunt te overtuigen.⁴⁸ Zelfs nadat Cnossen in 1943 door de Duitsers tot aftreden was gedwongen vanwege commentaar op het Duitse persbeleid en de krant als straf nog maar uit zes in plaats van veer-

tien pagina's mocht bestaan en het aantal abonnees moest terugbrengen van 35.000 naar 20.000, zelfs toen nog zette De Vlucht door. *De Standaard* werd omgezet in een weekblad en zou tot 18 december 1944 een maal per week bij de abonnees op de mat vallen. Vanaf die dag zou het blad niet meer mogen verschijnen 'in verband met de handhaving van de rust en orde in het bezette Nederland'.⁴⁹

Vanwege deze geschiedenis leek voor *De Standaard* na de oorlog geen toekomst meer weggelegd. De regering had besloten om alle kranten die na 1 januari 1943 nog waren verschenen te verbieden; had men het langer volgehouden dan werd dit als een onmiskenbaar teken van collaboratie gezien. Ze zouden pas weer mogen verschijnen nadat ze gezuiverd waren. Cnossen en G.C. de Vlucht moesten voor de Commissie voor de Perszuivering verschijnen en kregen tamelijk milde straffen opgelegd.⁵⁰ Een beoordeling van de raad van commissarissen viel niet binnen de activiteiten en bevoegdheden van de commissie. Het vonnis over Willem de Vlucht was echter al eerder, in Londen, geveld.

EEN COMEBACK VOOR DE VLUCHT?

Formeel zouden burgemeesters die op 10 mei in functie waren na de bevrijding op hun posten terug kunnen keren, tenzij zij zich zodanig gecompromitteerd hadden, dat een terugkeer uitgesloten was. Op basis van deze regeling zouden bijvoorbeeld De Monchy en Oud terugkeren in hun ambt.⁵¹ Ook De Vlucht leek hiervoor in aanmerking te komen. Gecompromitteerd had hij zich in ieder geval niet volgens het regeringsbureau Zuivering en Documentatie. Hij kreeg de kwalificatie 'zeer goed, doch zal te oud zijn'; al voor de oorlog had De Vlucht immers de pensioensgerechtigde leeftijd bereikt.⁵² De Nederlandse regering in Londen achtte een terugkeer van De Vlucht om andere redenen niet wenselijk. Zowel minister-president P.S. Gerbrandy (1940-1945) als minister van Binnenlandse Zaken J.A.W. Burger (1944-1945) namen het De Vlucht kwalijk dat hij als president-commissaris had ingestemd met de benoeming van Max Blokzijl tot redacteur van *De Standaard*.

Niet slechts diens leeftijd, maar vooral diens onopgehelderde houding als grootaandeelhouder van het collaboreerend blad "de Standaard", waarvan diens zoon directeur is, maakt zoodanige oplossing [de terugkeer van De Vlucht als burgemeester van Amsterdam, hk] weinig aantrekkelijk. Overleg in deze is gaande.⁵³

Ook bij de vertrouwensmannen bestonden bedenkingen over het optreden van De Vlucht, maar zij waren van mening

dat het De Vlucht, wien als burgemeester niets ten laste kon worden gelegd, toch te zwaar zou treffen als hij niet als zodanig in functie mocht treden. Hij was ziek en het was denkbaar dat hij toch niet of althans niet dadelijk zijn werkzaamheden zou kunnen hervatten, zodat in elk geval ook een plaatsver-

vanger moest worden aangewezen, maar wij voelden zijn ziekte, die hem wellicht nog gevoeliger zou maken voor het te zijnen aanzien te nemen besluit, als een reden te meer om hem niet opzij te schuiven.⁵⁴

Daarbij woog ook mee dat De Vlucht in Amsterdam 'een populaire persoonlijkheid' was, aldus vertrouwensman Bosch van Rosenthal.⁵⁵ De terugkeer van de man die na de Februaristaking was ontslagen symboliseerde bovendien de definitieve nederlaag van de bezetter. En ten slotte liet De Vlucht zich ook niet gemakkelijk opzij schuiven: de mensen die hem in Aerdenhout hadden opgezocht hadden allen de indruk gekregen, dat De Vlucht vastberaden was in zijn ambt terug te keren.

De vertrouwensmannen stonden via Franken in contact met De Vlucht, die half september weer naar Aerdenhout was teruggekeerd, en overlegden met hem over het bestuur van de hoofdstad na de bevrijding en de samenstelling van het naoorlogse politieapparaat.⁵⁶ De Vlucht stemde in met het voorstel van de vertrouwensmannen om vanwege zijn ouderdom en gezondheidstoestand een bestuurder te benoemen die hem na de bevrijding zou kunnen bijstaan en mogelijk zijn rol na enige tijd zou kunnen overnemen.⁵⁷ Voor deze rol werd uiteindelijk de Amsterdamse reder Feike de Boer, directeur van de Stoomvaart Maatschappij 'Nederland', naar voren geschoven. De Boer leek om verschillende redenen geknipt voor deze post. Hij was geen onbekende voor De Vlucht die De Boer kende uit de Amsterdamse scheepvaartwereld. Belangrijker nog was dat De Boer in verzetskringen geen onbekende figuur was: hij had een bestuurspost bekleed binnen de Nederlandse Unie en vervolgens enige tijd doorgebracht in het gijzelaarskamp Beekvliet, waar hij verkeerde had temidden van vooraanstaande figuren uit de politiek, handel en wetenschap die hun internering zouden gebruiken voor het voeren van gesprekken over de inrichting van het naoorlogse Nederlandse openbaar bestuur. De Boer was niet aangesloten bij een politieke partij, maar stond wel op goede voet met een aantal vooraanstaande sociaal-democraten, hetgeen voor een burgemeester van Amsterdam ook niet onbelangrijk werd geacht. De vertrouwensmannen zagen in hem ten slotte de juiste man om na de oorlog de Amsterdamse economie weer uit het slop te trekken; zijn goede contacten in de scheepvaartwereld zouden de positie van de Amsterdamse haven in ieder geval ten goede kunnen komen.⁵⁸ De Boer zegde toe, onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat eerst De Vlucht, zij het dan wellicht voor korte tijd, in zijn ambt zou worden hersteld.⁵⁹ Los van persoonlijke sympathieën had De Boer ook belang bij een terugkeer van De Vlucht, omdat het zijn optreden als burgemeester een zekere autoriteit en legitimiteit zou verschaffen: De Vlucht was nog steeds een populaire figuur in Amsterdam. De man die door de bezetter botweg uit zijn ambt was gezet kon na de bevrijding niet zomaar genegeerd worden.

De regering ging met deze oplossing echter niet akkoord en liet de vertrouwensmannen per telegram weten dat 'noch De Vlucht noch [loco-burgemeester] Kropman' voor het burgemeesterschap in aanmerking kwam.⁶⁰ De Vlucht, die door Franken op de hoogte gesteld werd van deze beslissing, reageerde verontwaardigd en liet oud-

procureur-generaal Van Thiel weten 'dat hij zich door niemand van zijn plaats zou laten dringen'.⁶¹ De Vlucht kon, voor wat het waard was, daarbij rekenen op de steun van Franken en de plaatselijke kopstukken van de ARP en RKSP.⁶² Ook De Boer was verontwaardigd over de opstelling van de regering en liet de vertrouwensmannen weten, dat hij afzag van de waarneming van het burgemeesterschap na de bevrijding.⁶³

De regering wees niet alleen een terugkeer van De Vlucht van de hand, maar had inmiddels ook, zonder daarover overleg te plegen met de vertrouwensmannen, een opvolger benaderd: de in juli 1941 door de bezetter ontslagen president van de Nederlandse Spoorwegen Jan Goudriaan, een oud-lid van de SDAP. Hij was al bij Koninklijk Besluit benoemd, nog voordat hij zelf van zijn benoeming op de hoogte was gesteld. Dat gebeurde uiteindelijk op 4 oktober 1944 in Brussel door generaal H.J. Kruls. Goudriaan liet hem echter weten geen trek in de burgemeesterspost van Amsterdam te hebben, onder meer, zo zou hij later uit de doeken doen, omdat hij De Vlucht niet van zijn plaats wilde verdringen. Goudriaan had De Vlucht in augustus 1944 nog gesproken tijdens een receptie ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij: 'ik kende hem goed genoeg om te weten dat het de grootste ambitie van zijn leven was om na de bevrijding weer automatisch en in volle glorie op zijn oude post terug te keren.'⁶⁴

Nadat Goudriaan had bedankt en ook vertrouwensman Willem Drees de post had geweigerd,⁶⁵ kwam de eerdere oplossing van de vertrouwensmannen weer in beeld: de benoeming van De Boer, maar dan nu zonder De Vlucht aan zijn zijde. De Boer leek aanvankelijk nog steeds te willen bedanken voor de eer, maar kwam daar uiteindelijk na een gesprek met het college van vertrouwensmannen op terug. Vertrouwensman J. Oranje, hoogleraar aan de VU en partijgenoot van De Vlucht, legde hem uit waarom noch het college van vertrouwensmannen noch de regering veel heil zag in een terugkeer van De Vlucht: op de eerste plaats was het onverstandig om vlak na de bevrijding een zieke man aan het hoofd van het Amsterdamse stadsbestuur te stellen en bovendien zou onherroepelijk de rol van De Vlucht in de Standaard-affaire in de zuiveringsdebatten naar voren komen. De Boer stemde uiteindelijk in november 1944 toe in een benoeming voor zeer korte tijd. Hij was van plan dit zelf aan De Vlucht mee te delen, maar op aanraden van de vertrouwensmannen liet hij dit over aan Franken. Die liet vervolgens echter niets meer van zich horen, zodat het voor De Boer aanvankelijk niet duidelijk was of De Vlucht wel op de hoogte was gebracht van de gemaakte afspraken. Hij besloot Franken niet meer te betrekken bij zijn plannen voor het naoorlogse stadsbestuur.⁶⁶

Een andere lezing van deze geschiedenis is afkomstig van de oudste zoon van De Vlucht, die na de oorlog ontkende dat zijn vader niet had mogen terugkeren. Professor Oranje zou De Vlucht 'na eenigen tijd' hebben meegedeeld, dat de regering haar bezwaren had laten varen. De Vlucht zou vervolgens met De Boer afspraken hebben gemaakt over de gang van zaken na de bevrijding. Volgens G.C. de Vlucht had de aanvankelijke negatieve opstelling van de regering de gezondheid van zijn vader geen goed gedaan. Hij geloofde dan ook

dat het misschien anders gelopen zou kunnen zijn, indien onze toenmalige regering te Londen zich beter op de hoogte had gesteld van hetgeen hier in Holland gebeurde en meer vertrouwen had gehad in die personen, die het grootste deel van hun leven het land, ongeacht op welke plaats ze stonden, naar hun bescheiden krachten op de beste wijze en naar eerlijke overtuiging hebben gediend.⁶⁷

Het is echter nagenoeg uitgesloten dat de regering haar houding ten opzichte van De Vlucht nog heeft bijgesteld. De Boer maakt er in zijn verslag over de geschiedenis van zijn benoeming geen melding van en ook in de telegrammen die de regering en de vertrouwensmannen uitwisselden is hierover niets terug te vinden. De oudste zoon van De Vlucht had zich tijdens de oorlog, meer nog dan zijn vader, gecompromitteerd door zijn optreden als directeur van *De Standaard*.⁶⁸ Door hier voor te stellen alsof de regering haar mening over De Vlucht had bijgesteld, leek hij voor een deel ook zijn eigen straatje schoon te willen vegen.

Over de laatste maanden van De Vlugts leven is weinig bekend, behalve dan dat zijn gezondheid steeds verder achteruit ging. Op zaterdag 10 februari 1945 overleed De Vlucht, nog geen twee maanden na het overlijden van zijn vrouw Colina. Dat hij de bevrijding van de stad die hij vanaf 1915 in verschillende hoedanigheden bestuurlijk had gediend niet meer kon meemaken noemde Baas tragisch: 'hij had ook op het herstel gehoopt en verwacht het te zien. Maar hij was toch gebroken en daarom is dit heengaan misschien wel heel gelukkig.'⁶⁹

De voorlopige begrafenis van De Vlucht, die over een familiegraf op de Nieuwe Oosterbegraafplaats beschikte, vond plaats op de Algemene Begraafplaats in Bloemendaal waar hij bij zijn vrouw werd bijgezet. De sobere plechtigheid werd geleid door dominee J.H. Telkamp in aanwezigheid van gemeentesecretaris Franken, oud-wethouder Kropman en D. Goedkoop, directeur van de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij. Op 25 oktober 1945, ruim vijf maanden na de bevrijding van Amsterdam, werden De Vlucht en zijn vrouw onder ruime belangstelling herbegraven op de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Watergraafsmeer, waar zij in het familiegraf werden bijgezet bij hun in 1935 bij een vliegtuigongeluk omgekomen zoon Pim. 'Ondanks den kletterenden herftschen regen stond het gistermiddag rondom de aula op de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam zwart van de mensen', zo meldde het *Algemeen Handelsblad*.⁷⁰ Onder de aanwezigen bevonden zich talrijke hoogwaardigheidsbekleders, waaronder waarnemend burgemeester Feike de Boer, een aantal wethouders en (oud-)gemeenteraadsleden en Ernst Heldring, die in 1939 was aangetreden als president van de Nederlandse Handel-Maatschappij. De Boer roemde in zijn toespraak De Vlugts bemoeiingen met de paleis-raadhuiskwestie en met de opbouw en uitbreiding van Schiphol.⁷¹ Het *Algemeen Handelsblad* greep de herbegravenis aan om De Vlucht te prijzen voor zijn houding tijdens de bezetting:

Wat men altijd in hem had gezien, en zijn uiterlijke verschijning bevestigde dat: de joviale en opgewekte, maar vierkante en vastbesloten oud-Hollandsche

figuur, bleek hij toen inderdaad door en door te zijn: een man die niet voor den vijand bukte. Reeds daarom heeft hij recht op onze warme erkentelijkheid.⁷²

Nergens werd melding gemaakt van zijn optreden als president-commissaris van *De Standaard*, ook niet hier in het *Algemeen Handelsblad*. Dat de regering had besloten dat De Vlucht na de bevrijding niet mocht terugkeren als burgemeester van Amsterdam kwam niet in de openbaarheid.

HET NAOORLOGSE STADSBESTUUR

Het afscheid van De Vlucht was ook het afscheid van een symbool van de 'oude orde', dat wil zeggen, van een oudere generatie bestuurders die na de bevrijding plaats zou maken voor een nieuwe generatie: jonger, vitaler en progressiever dan de generatie van De Vlucht. Gijzelaarskamp Beekvliet werd het symbool van de nieuwe orde: daar waren door vooraanstaande figuren uit politiek, wetenschap en bedrijfsleven nieuwe verbanden gelegd en oude barrières geslecht. In mei 1942 werden in Beekvliet ongeveer 460 Nederlanders geïnterneerd. Zij stonden met hun leven borg voor de verzetsdaden van hun landgenoten.⁷³ Onder de gijzelaars bevonden zich een aantal Amsterdamse gemeenteraadsleden, zoals het katholieke raadslid Steinmetz, zijn partijgenoot F.H.C. van Wijck, het christelijk-historische raadslid W.F. Schokking, het sociaal-democratische raadslid J. Bommer en de oud-wethouders Kropman en Baas. Ook De Boer was, zij het kort, in Beekvliet geweest, vermoedelijk vanwege zijn activiteiten binnen de Nederlandse Unie; onder de gijzelaars bevonden zich veel voormalige Unie-functionarissen.⁷⁴ De Boer was al na ruim een week weer uit het kamp ontslagen. Volgens Hendrik Algra, lid van de ARP en politiek hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad*, was een dergelijk kortstondig verblijf slechts voorbehouden aan hen die lid waren van de Landstand, het Arbeidsfront, de NSB of de Organisatie Woltersom en aan gijzelaars met een 'zeer bezwaarlijk gezin'.⁷⁵ De Boer dankte zijn ontslag aan een interventie van H.L. Woltersom, de voorzitter van de Organisatiecommissie voor het Bedrijfsleven die in de wandeling zijn naam droeg en tot taak had ordening in het Nederlandse bedrijfsleven aan te brengen op corporatistische grondslag. De Boer was actief als tweede plaatsvervangende voorzitter van de vakgroep 'Stuwadoors'.⁷⁶ Hij was in aanraking gekomen met Woltersom via de Scheepvaartvereniging-Noord (SVN), een samenwerkingsverband van werkgevers in het Amsterdamse haven- en scheepvaartwezen, waarvan De Boer de voorzitter was. De Boer had ervoor gezorgd dat de SVN was geïntegreerd in de Organisatie Woltersom;⁷⁷ een relatief eenvoudige ingreep, omdat het samenwerkingsverband binnen een bedrijfstak dat de SVN was, goed aansloot bij de filosofie van de Organisatie Woltersom.

'Er vertrokken dus ook een aantal, die eerst veroordeeld schenen, om met ons lief en leed te delen, en onder hen zijn de namen van verscheidenen prominenten. Wij dachten daarna zeer ongunstig over de commissie-Woltersom', aldus Algra over het

vertrek van De Boer en anderen uit Beekvliet na een week gijzeling.⁷⁸ Over De Boer werd echter na de oorlog geen negatief oordeel geveld. Hij werd opgenomen in het *Gedenkboek gijzelaarskamp Beekvliet*, een eer die alleen was weggelegd voor gijzelaars die zich tijdens de oorlog niet hadden gecompromitteerd.⁷⁹ Van belang was dat De Boer zich in zijn korte periode in Beekvliet als een leider had gemanifesteerd en dus kennelijk op enig gezag onder de gijzelaars had kunnen bogen. Bovendien had De Boer op het moment dat het gedenkboek werd opgesteld in Nederland inmiddels een prominente plaats verworven als burgemeester van Amsterdam.⁸⁰ Belangrijker nog was dat hij tijdens de oorlog naast zijn bezigheden binnen de Nederlandse Unie betrokken was geraakt bij illegale activiteiten. Zo had De Boer via het fonds 'De Zeemanspot' samen met andere reders de gezinnen gesteund van 'goede' Nederlandse zeelieden die zich buitengaats bevonden. Door dergelijke activiteiten was De Boer in contact gekomen met de leiders van het politieke verzet in Nederland en zo uiteindelijk ook in beeld gekomen als opvolger van De Vlucht.⁸¹ Dat de regering geen bezwaren heeft ingebracht tegen de kandidatuur van De Boer, ondanks zijn rol bij de Organisatie Woltersom, moet ook verklaard worden uit diens betrokkenheid bij het verzet; dit was deze jaren tenslotte toch het voornaamste criterium om iemand als 'goed' te kwalificeren zonder verder veel vragen te stellen over de houding van de persoon in kwestie tijdens de bezetting meer in het algemeen.

Er mocht dan met het aantreden van De Boer in Amsterdam sprake zijn van een wisseling van de wacht, De Boer zou in zijn missie en bestuurlijk optreden in zekere zin de lijn van De Vlucht doortrekken: de eerste naoorlogse burgemeester zag net als zijn voorganger voor zichzelf een belangrijke taak weggelegd op het terrein van handel en scheepvaart. Het herstel van de haven en van Schiphol gaf hij de hoogste prioriteit.⁸² Evenals De Vlucht vormde hij al tijdens de laatste oorlogsmaanden een tweespan met een vooraanstaande Amsterdamse sociaal-democraat, opdat hij zich direct na de bevrijding verzekerd wist van de welwillende medewerking van de grootste politieke partij in Amsterdam bij de wederopbouw van de stad.⁸³ Zoals De Vlucht en Wibaut in de jaren twintig een goede tandem hadden gevormd, werkte De Boer nu uitstekend met Franke samen, de man die in 1939 De Miranda als wethouder was opgevolgd. Samen stelden zij het naoorlogse stadsbestuur samen. Ook hier was sprake van een mengeling van continuïteit en vernieuwing: het nieuwe college zou net als voor de oorlog drie sociaal-democraten, een katholiek en een lid van de CHU tellen: naast Franke waren dat Bommer, A. de Roos (beiden SDAP), Van Wijck (KVP) en Schokking (CHU). De zesde wethouder – officieel was sprake van 'adviseurs' – was de partijloze A.B.J. Prakken. Drie van de zes wethouders waren in Beekvliet geïnterneerd geweest.⁸⁴

Van de vooroorlogse wethouders was dus alleen Franke op zijn post teruggekeerd. Voor Kropman en Van Meurs was in het naoorlogse college geen plaats, omdat zij na hun ontslag in maart 1941 nieuwe functies hadden aanvaard onder Duitse leiding. Rustige was besmet vanwege zijn aanblijven onder burgemeester Voûte en Boissevain was in april 1944 overleden.⁸⁵ Van Lier keerde terug als gemeentesecretaris. Franken nam ontslag uit gemeentelijke dienst, omdat hij geen genoegen nam

Burgemeester De Boer houdt een rede op het Waterlooplein bij de eerste herdenking van de Februaristaking op 25 februari 1946. Nationaal Archief via Stadsarchief Amsterdam

met een terugkeer op zijn oude post als hoofd van de afdeling Algemene Zaken.⁸⁶ Over de benoeming van een nieuwe hoofdcommissaris was tijdens het laatste bezettingsjaar flink gesteggeld, waarop uiteindelijk besloten werd Versteeg tijdelijk terug te laten keren met Broekhoff aan zijn zijde. Van Thiel zou zijn post als procureur-generaal weer innemen.⁸⁷ Een duidelijke breuk met het verleden vormde de benoeming van de communist Leen Seegers tot wethouder in november 1945. Hij volgde Prakken op die geen zitting had genomen in de noodgemeenteraad. Voor de oorlog was een communistische wethouder ondenkbaar geweest, maar de communisten hadden vanwege hun aandeel in het verzet in Amsterdam in brede kring aanzien verworven.⁸⁸

Het borstbeeld van De Vlucht, ontworpen door H.M. Wezelaar (1901-1984), kan nog altijd worden bewonderd in het Amsterdamse stadhuis. Het werd in november 1948 onthuld door burgemeester D'Ailly. Stadsarchief Amsterdam

De Boer was zijn werkzaamheden officieel op 7 mei 1945 begonnen. Een dag eerder had hij een telefoontje gekregen van Voûte met de boodschap dat hij de volgende dag niet meer op het stadhuis zou verschijnen. De Boer nam het bericht voor kennisgeving aan en zorgde ervoor dat Voûte huisarrest kreeg in de ambts-woning van de burgemeester aan de Herengracht.⁸⁹ Op 7 mei sprak De Boer vanaf het balkon van het Paleis op de Dam de bevrijde Amsterdammers toe. De nieuwe burgemeester bracht de komende maanden wat men van hem verwachtte: Amsterdam werd snel weer uit het slop getrokken. Het Noordzeekanaal ging weer open, de havens werden hersteld en ook Schiphol kon in korte tijd weer in gebruik genomen worden.⁹⁰ De Boer ontpopte zich als een echte 'burgemeester-manager', het type burgemeester dat na de oorlog dominant zou worden: een burgemeester die zich onderscheidde door zijn inzet voor de wederopbouw en de bloei van het sociaal-economisch en sociaal-cultureel leven in zijn gemeente.⁹¹ De Boer, die bij zijn benoeming had aangegeven het ambt slechts korte tijd te willen waarnemen, werd in maart 1946 opgevolgd door de PvdA'er D'Ailly die zich evenals zijn voorganger een energieke bestuurder zou tonen. D'Ailly werd in de raad verwelkomd door het sociaal-democratische raadslid Sajet die in zijn installatierede ook nog kort stil stond bij De Vlucht en de 'voortreffelijke wijze' waarop die het burgemeestersambt had vervuld.⁹²

In 1948 werd op het stadhuis een borstbeeld van De Vlucht onthuld. De Vlucht was afgebeeld getooid met een steek en met zijn ridderorden op de borst gespeld.⁹³ De gereformeerde architect A.U. Ingwersen, een kennis van De Vlucht, was hierover niet te spreken:

Zeker hij was ook regent, burgemeester doctor Willem de Vlucht, en daarom moest hij zo nu en dan die steek dragen en dat prachtige pak aandoen waarop ridderorden schitterden, maar was hij niet anders, niet meer geweest, dan had hij nooit de naam ontvangen, die heel de burgerij hem het liefste geeft, namelijk van Vader Willem. Die eretitel heeft hij verworven omdat hij schier 25 jaren lang een echte burgervader voor ons is geweest (...). [E]lke historieschrijver, over Amsterdam, die in zijn boek zal schrijven over de burgemeesters van Amsterdam, maar bij al het goede en voortreffelijke dat hij van burgemeester dr. Willem de Vlucht zal zeggen vergeet te vermelden dat de schoonste eretitel die deze burgemeester van zijn burgerij ontving de titel was van 'Vader Willem', (...) begaat (...) dezelfde domheid die nu de lieden begaan hebben, die deze burgemeester in brons lieten vereeuwigen met een steek op het hoofd, een prachtig geborduurde jas aan en ridderorden op zijn borst.⁹⁴

Hesseling, een voormalige journalist van *De Standaard*, gaf gehoor aan deze oproep. In zijn in 1949 verschenen hagiografie over De Vlucht portretteerde hij zijn hoofdpersoon als een ware burgervader. Naar aanleiding van het verschijnen van het boek van Hesseling typeerde *Het Parool* De Vlucht als 'een groot man. Een democraat én een christen. Een Amsterdammer van formaat.'⁹⁵ Wat er op de lange termijn vooral

van De Vlucht zou blijven hangen was zijn vaderlijke voorkomen, zijn eenvoudige komaf en zijn voorliefde voor decorum.⁹⁶

De Vlucht's naam werd echter niet in het collectieve geheugen van Amsterdam gegrift. Veel teruggeblikt werd er na de oorlog niet op het interbellum: het was een 'donkere' tijd, getekend door de economische crisis en de toenemende spanningen in aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. En als men zich dan over deze periode boog, was het toch vooral de dadendrang van de sociaal-democratische wethouders die de aandacht trok. Hun nalatenschap was ook zichtbaar in de stad: de volkswoningbouw, de badhuizen, de zwembaden. Een dergelijk stempel had De Vlucht niet op de stad gedrukt: zijn 'persoonlijke' project – de bouw van een nieuw stadhuis – was een gebed zonder end gebleken. Bij de verkiezing van de Amsterdammer van de eeuw in 1999 eindigde De Vlucht in de achterhoede.⁹⁷ Het communistische raadslid Seegers stelde niettemin bij zijn afscheid van de Amsterdamse gemeentepolitiek in 1967 dat De Vlucht – 'een echte Kattenburger' – 'de beste burgemeester [was], die Amsterdam ooit heeft gehad'.⁹⁸

Conclusie

Elke periode [kent] zijn eigen type burgemeester (...), ieder met zijn eigen instelling, opvattingen en karaktertrekken. Een goede burgemeester van weleer past niet meer helemaal, in sommige opzichten helemaal niet, in het schema van nu. De eisen die nu aan een burgemeester worden gesteld, zijn vergeleken bij vroeger in allerlei opzichten fundamenteel veranderd.¹

— A. Kleijn, burgemeester van Zweeloo (1935-1946) en Meppel (1946-1969)

IN WORSTELING MET DE TIJD

De Vlucht werd in 1967 door Seegers geëerd als de beste burgemeester van Amsterdam ooit. Hieraan was geen gedegen studie naar het burgemeesterschap in Amsterdam door de eeuwen heen voorafgegaan: Seegers baseerde zijn oordeel op zijn eigen ervaringen. Burgemeester Van Hall was zojuist na een roerige ambtsperiode gedwongen om af te treden. Diens voorganger D'Ailly had Seegers eens door de politie uit de raadszaal laten verwijderen, omdat hij het gewaagd had de burgemeester aan te vallen op diens politiebeleid.² Met burgemeester De Boer had wethouder Seegers maar een paar maanden gewerkt. Bleef over De Vlucht: deze burgemeester had Seegers vanaf zijn toetreden tot de raad in 1927 van dichtbij meegemaakt. Ook met De Vlucht had hij het wel eens aan de stok gehad, maar daar tilde Seegers in 1967 kennelijk niet meer zo zwaar aan. Zo'n veertig jaar later viel het oordeel over De Vlucht minder gunstig uit: hij werd door het tijdschrift *Ons Amsterdam* in 2006 uitgeroepen tot de op een na slechtste burgemeester van Amsterdam in de twintigste eeuw.³ Tijden veranderen en zo ook, zoals oud-burgemeester en bestuurswetenschapper Kleijn terecht opmerkt, de eisen die aan de burgemeester worden gesteld én het oordeel dat over hen wordt geveld. Seegers zag hoe Van Hall er in de jaren zestig met zijn zwalkende openbare ordebeleid niet in slaagde om zich als autoriteit te handhaven, terwijl De Vlucht een strikte handhaving van het gezag wist te paren aan een grote populariteit onder de Amsterdammers. Studies over De Miranda en het erfpachtschandaal werkten in 2006 een negatief oordeel over De Vlucht in de hand, terwijl in 1967 zijn aandeel in de ondergang van De Miranda nog onbekend was geweest. Van Hall werd op zijn beurt inmiddels geherwaardeerd vanwege zijn

daadkrachtige bestuurlijke optreden dat ertoe had bijgedragen dat een aantal projecten die tijdens het burgemeesterschap van De Vlucht op touw waren gezet, zoals de bouw van de IJtunnel, nu eindelijk waren afgerond.

Deze studie is niet opgezet met als doel het gelijk van Seegers of het ongelijk van de deskundige jury van *Ons Amsterdam* aan te tonen, al mag na ruim 250 pagina's over De Vlucht en Amsterdam ook hier geen oordeel over De Vlucht ontbreken. Eerst volgen echter de inzichten die deze studie naar het burgemeesterschap van De Vlucht heeft opgeleverd met betrekking tot de politieke ontwikkelingen en politieke cultuur in Amsterdam, de Amsterdamse openbare en 'morele' orde, de relatie tussen bestuur en burgerij, tussen lokaal en nationaal bestuur, tussen overheid en bedrijfsleven. Als de verworven inzichten op deze terreinen onder één noemer moeten worden geplaatst, dan kan gesproken worden van een worsteling: Amsterdam was tijdens het interbellum in verschillende opzichten een stad die in worsteling was met zichzelf en met de bepalende ontwikkelingen die het doormaakte. Amsterdam, en meer in het bijzonder zijn bestuurders, worstelden met de opkomst van een nieuwe politieke cultuur, de verschuivende verhoudingen met Den Haag, het doorbreken van de 'moderne' cultuur en de economische positie van de stad.

Deze worstelingen hielden tegelijkertijd kansen en bedreigingen in voor de positie van de burgemeester. Enerzijds ontstond voor hem de ruimte om een nieuwe invulling aan zijn functie te geven, anderzijds werd het burgemeestersambt buiten de macht van de burgemeesters om zodanig geherdefinieerd dat zijn speelruimte aan nieuwe beperkingen werd onderworpen. Naast zijn magistratelijke optreden had de burgemeester de ruimte om zich op diverse terreinen van het politiek en maatschappelijk leven te manifesteren, ook buiten de politiek-bestuurlijke omgeving van het stadhuis: in de sfeer van *urban governance*. Met behulp van dit begrip is de bestuurlijke speelruimte blootgelegd waarover de burgemeester beschikte: naast zijn taken op het Prinsenhof ontwikkelde hij zich tot een belangrijke schakel tussen de gemeente en het rijk, onderhield hij een directe band met de burgerij, knoopte contacten aan met zijn grootstedse collega's en was persoonlijk betrokken bij het Amsterdamse bedrijfsleven. Tegelijkertijd liep hij tegen de verschuivende grenzen van zijn macht aan: als gezagshandhaver en zedenmeester kreeg hij te maken met nieuwe wet- en regelgeving die zijn speelruimte verkleinde en als bestuurder werd hij geconfronteerd met de toenemende greep van het rijk op de gemeentefinanciën. In deze slotbeschouwing zullen de verschillende worstelingen die Amsterdam doormaakte uit de doeken worden gedaan en hun effecten op de positie van de burgemeester geanalyseerd worden.

Allereerst worstelde Amsterdam met de politieke ontwikkelingen die het doormaakte en de manifestatie van een nieuwe politieke cultuur: de opkomst van nieuwe politieke uitingsvormen en nieuwe informele spelregels in het politieke leven. Er ontstond een cultuur van politiek debat waarin politieke principes, tegenstellingen en internationale (politieke) ontwikkelingen centraal stonden. Een van de kenmerkende elementen was openbaarheid: er was sprake van de opkomst van nieuwe uitingsvormen en professioneel opgezette politieke acties. Demonstraties, manifes-

taties, optochten, politieke propaganda op affiches, in brochures, kranten, tijdschriften en op de radio: politiek was alomtegenwoordig. Het zorgde voor maatschappelijke onrust: politieke meningsverschillen werden soms met de vuist beslecht, vooral door de links- en rechts-radicalen. Politieke uitingen werden een openbare ordeprobleem waarmee de burgemeester als hoofd van de politie te maken kreeg.

Deze ontwikkelingen hadden vanzelfsprekend ook hun weerslag op de gemeentepolitiek. De gemeenteraad ontwikkelde zich tot een politiek forum waarop politieke meningsverschillen werden uitgevochten. Het stadsbestuur was niet meer gericht op het dienen van het algemeen belang, maar op het verwezenlijken van nauwkeurig omschreven partijpolitieke idealen. De sociaal-democraten stonden aan de voorhoede van deze beweging. Zij schoven vanaf 1914 daadkrachtige wethouders naar voren die gesteund door een grote fractie in de gemeenteraad de doelstellingen uit het sociaal-democratische gemeenteprogramma op de agenda van het college plaatsten. Tijdens het interbellum vestigde de SDAP zich, naar het zich liet aanzien definitief, in het hart van het Amsterdamse bestuursapparaat, in het centrum van de macht, op politiek en ambtelijk niveau, met wethouders en directeurs die de maat en toon van het beleid aangaven op tal van terreinen. Waren zij niet in het college vertegenwoordigd, dan ging dit in de regel ten koste van de daadkracht of de politieke stabiliteit binnen het Amsterdamse openbaar bestuur. De liberalen die zeker tot de eeuwwisseling in Amsterdam de politiek hadden gedomineerd, raakten gemarginaliseerd, terwijl naast de sociaal-democraten de confessionele partijen nadrukkelijk naar voren traden. In Amsterdam boden met name de katholieken tegengas aan de sociaal-democratische gemeentepolitiek. Deze politisering van het gemeentebestuur was van invloed op de positie van de burgemeester, zowel binnen de gemeenteraad als in het college van B&W. Tegelijkertijd politiseerde ook het burgemeestersambt zelf en moesten de burgemeesters een balans zien te vinden tussen hun beginselen enerzijds en de eisen en verwachtingen rond het ambt anderzijds. De burgemeester werd onderdeel van de politieke wereld en was daar niet langer als magistraat boven verheven. Ook hij werd onderwerp van politiek debat.

In deze omstandigheden was het voor de burgemeester van belang om boven de partijpolitieke verhoudingen uit te stijgen. Van hem werd ook verwacht dat hij optrad als een onafhankelijke magistraat. Voor veel van De Vlugs collega's was dit geen probleem: partijloze liberalen als de Haagse burgemeesters Patijn en De Monchy en de Rotterdamse burgemeester Zimmerman stonden in een traditie van burgemeesters die hun functie dankten aan hun hoge maatschappelijke afkomst, hun gematigde, liberale opvattingen en hun kennis van wet- en regelgeving die hen haast automatisch een onafhankelijke en gezaghebbende positie binnen het gemeentebestuur bezorgde. Voor de antirevolutionair De Vlugt was dit minder vanzelfsprekend. Van de ene kant was hij in vergelijking met deze collega's in het nadeel: hij kon zijn autoriteit niet baseren op zijn maatschappelijke achtergrond. De Vlugt nam daarom, om tot op zekere hoogte los te komen van zijn politieke achtergrond, zijn toevlucht tot de symbolen en tradities die zijn ambt omringden. Voor een daadkrachtig bestuurlijk optreden binnen het college van B&W leek op het

eerste oog zo minder ruimte te bestaan.⁴ Van de andere kant was hij in het voordeel: De Vlucht maakte zelf onderdeel uit van de nieuwe politieke elite die deze jaren de oude stadsbestuurders van de troon stootte. Daar waar Patijn en Zimmerman in de opkomst van de SDAP een aanval op hun eigen machtspositie zagen, had De Vlucht als representant van de nieuwe elite geen territorium te verdedigen. Hij ging dan ook anders om met de politisering van het gemeentebestuur dan zijn eerder genoemde collega's.

De Vlucht groeide in Amsterdam uit tot een alom gewaardeerde magistraat die de vaak heftige debatten in de raad in goede banen wist te leiden. De sleutel tot zijn succes lag in zijn goede verstandhouding met de sociaal-democraten. De Vlucht wist op vier jaar na de SDAP binnen boord te houden: met drie sociaal-democratische wethouders in het college van B&W was De Vlucht verzekerd van de overwegend constructieve en coöperatieve opstelling van de grootste en meest initiatiefrijke fractie van de Amsterdamse gemeentepolitiek. Hoewel er nog steeds van gepolariseerde verhoudingen sprake was, wist De Vlucht te voorkomen dat hierdoor het stadsbestuur werd verlamd. De man die zich tijdens zijn jaren als wethouder op had geworpen als de voornaamste criticaster van de sociaal-democratische gemeentepolitiek gaf de sociaal-democratische wethouders nu de ruimte om hun beleid uit te voeren. De Vlucht liet zich nauwelijks persoonlijk in met de beleidsportefeuilles van zijn wethouders en liet het oordeel over hun optreden over aan de raad.

Veldheer verbindt aan de opkomst van daadkrachtige wethouders de conclusie dat burgemeesters aan bestuurlijke macht inboetten.⁵ Beter is het om te spreken van een verandering van hun bestuurlijke positie. Tegen de achtergrond van de politisering van het lokaal bestuur werd er een beroep gedaan op de burgemeester als een bemiddelaar die werkbare verhoudingen probeerde te creëren tussen de wethouders. Tijdens zijn burgemeesterschap wisten de politieke partijen ondanks alle heftige debatten en politieke tegenstellingen een zekere *modus vivendi* te bereiken. Drie van de zes wethouders werden in de regel geleverd door de SDAP, de overige drie door de confessionelen en liberalen. De Vlucht vormde als zevende lid van het college het slot op de deur voor een rode overmacht: in het verpolitiekte stadsbestuur woog zijn politieke achtergrond zeker mee.

Met zijn bestuursstijl creëerde De Vlucht speelruimte voor zijn wethouders zonder dat hij met hun optreden werd vereenzelvigd, zoals bij zijn voorganger Tellegen het geval was geweest. De Vlucht behield zo zijn geloofwaardigheid als een boven de partijen verheven autoriteit. Collega's als Zimmerman en Patijn boetten in dit opzicht juist aan geloofwaardigheid in. Het ontbrak hen aan het vermogen om hun optreden aan te passen aan de gewijzigde politieke verhoudingen. Zij zouden tijdens het interbellum plaats maken voor burgemeesters met meer gevoel voor de gewijzigde politieke omstandigheden, zoals de Rotterdamse burgemeester Droogleevers Fortuyn die tijdens zijn periode als wethouder in Den Haag goed met zijn sociaal-democratische collega's had samengewerkt en in Rotterdam een aantal jaren aan het hoofd zou staan van een geheel 'rood' college zonder dat dit ten koste ging van de bestuurbaarheid van de stad. Burgemeesters als De Vlucht en Droogleevers

Fortuyn ontpopten zich als controlerende en stabiliserende factoren in een steeds meer gepolitiseerd lokaal gemeentebestuur.

Op de tweede plaats worstelden Amsterdam en de burgemeester met hun relatie met Den Haag. Amsterdam onderhield een moeizame band met het regeringscentrum, waar de stad bekend stond als lastig en tegendraads. Deze reputatie was met het Aardappeloproer van 1917 nog eens bevestigd. Daar kwam de invloedrijke positie die de SDAP in de hoofdstad verworven had nog eens bij. Zeker in de periode vlak na Troelstra's revolutionaire rede bestond de vrees dat de sociaal-democraten Amsterdam als springplank voor een revolutie zouden gebruiken, maar het waren nu juist de Amsterdamse sociaal-democraten die weinig heil zagen in de omverwerping van het overheidsgezag. Nadat de vrees voor een revolutie was weggeëbld maakte men zich in Den Haag druk over het dure beleid dat de sociaal-democratische wethouders voerden. In de jaren dertig bleek de regering niet bereid Amsterdam financieel tegemoet te komen zolang er niet hard in de uitgaven werd gesnoeid. Onder leiding van De Vlucht voerde een college zonder sociaal-democratische wethouders een rigoureuus bezuinigingsbeleid, maar de regering bleef Amsterdam wantrouwen.

Met het vorstenhuis werden de banden wel aangehaald. Amsterdam en Oranje kenden een moeizame geschiedenis en even leek het erop dat de paleis-raadhuis-kwestie de verhoudingen weer op scherp zou zetten: de koningin mocht echter haar paleis houden. Bij verschillende gelegenheden werd zij in Amsterdam enthousiast onthaald. In 1938 waren hierbij zelfs sociaal-democraten betrokken, terwijl zij voorheen verstek lieten gaan bij feestelijke gebeurtenissen rond het Oranjehuis. Na de oorlog werden de band tussen het vorstenhuis en de hoofdstad – al kon Amsterdam op deze titel grondwettelijk geen aanspraak maken – alleen nog maar sterker, hetgeen het beste kan worden geïllustreerd door het gebaar dat de vorstin na de bevrijding maakte: Amsterdam mocht voortaan in het stadswapen het devies 'heldhaftig, vastberaden, barmhartig' voeren. Pas in de jaren zestig zouden de verhoudingen weer danig verstoord raken.

De spanningen tussen Amsterdam en Den Haag plaatsten De Vlucht in een lastige positie. Zijn benoeming was immers in hoofdzaak een Haagse aangelegenheid, waarbij de gemeente formeel niet betrokken werd. In een gemeente kon wrevel ontstaan wanneer men het idee had dat Den Haag met de aanwijzing van een nieuwe burgemeester bepaalde bijbedoelingen had, zoals bij de benoeming van Oud in Rotterdam die naar voren zou zijn geschoven om de gemeentefinanciën te saneren. Achter de benoeming van De Vlucht ging naast partijpolitiek – de katholieke premier Ruijs wilde de liberale hegemonie op hoge bestuurlijke posten doorbreken – ook de gedachte schuil dat het gezag in Amsterdam strikt moest worden gehandhaafd en de sociaal-democraten voldoende tegengas moest worden geboden. De burgemeester was er echter niet bij gebaat wanneer rond hem een Haags luchtje hing: een rijkspottenkijker maakte zich in zijn gemeente niet geliefd. De Vlucht was in zijn optreden als burgemeester in Amsterdam echter geen verlengstuk van de regering. Hij protesteerde in de jaren dertig tegen de wijze waarop de regering Amsterdam

financieel de duimschroeven aandraaide, al kon hij partijgenoten als Colijn en De Wilde er niet van overtuigen dat Amsterdam recht had op extra steun.

Een rijkspottenkijker wilde de burgemeester dan wel niet zijn, tegelijkertijd was het wel zo dat de gemeenten steeds meer gebaat waren bij burgemeesters die goed in het Haagse waren ingevoerd. Burgemeesters zoals De Vlucht die onderdeel uitmaakten van een nieuwe politieke elite beschikten in de regel over een uitstekend netwerk in het regeringscentrum, waar De Vluchts ARP gedurende het interbellum steeds ministers leverde. In een periode waarin Den Haag de greep op de gemeenten verstevigde, vooral op financieel terrein, kon de burgemeester baat hebben bij goede contacten in de Hofstad. De aard en omvang van de vraagstukken waarmee de gemeente geconfronteerd werd vereisten in bestuurlijk, beleidsmatig en financieel opzicht een nauwe samenwerking met het rijk. De aanleg van een nieuwe verbinding met de Rijn en de bouw van een nieuw stadhuis konden bijvoorbeeld niet zonder Haagse steun tot stand komen en het was de burgemeester die hier als lobbyist en als bruggenhoofd tussen gemeente en Den Haag fungeerde. In de periode van de wederopbouw vlak na de oorlog zou de gemeente nog sterker aan de nationale overheid gebonden worden en nam het belang van de burgemeester als schakel tussen gemeente en nationale overheid alleen maar verder toe.

Op de derde plaats worstelde Amsterdam met de opkomst van de moderne cultuur. Amsterdam had zich sinds het eind van de negentiende eeuw steeds sterker geprofileerd als de hoofdstad van het hogere cultuurgood met het Concertgebouw, het Rijks- en Stedelijk Museum en de Stadsschouwburg. Het nieuwe cultuurgood werd door de autoriteiten niet omarmd. Het ontstaan van een uitgaans- en jeugdcultuur rond bioscoop, danszaal en café zorgde in politieke en maatschappelijke kringen voor onrust. Er bestond vrees voor een verval van de moraal en voor een verminderde gehechtheid aan de eigen groep en de hier gehanteerde normen en waarden. De overheid had echter maar beperkte middelen tot haar beschikking om de uitwassen van de 'moderne cultuur' tegen te gaan en richting te geven aan het culturele leven zoals zij dat graag voor zich zag. De sociaal-democraten propageerden een gemeentelijk cultuurbeleid dat was gericht op het open stellen van het hogere cultuurgood voor een breed publiek. Voor het overige werd het culturele leven benaderd als een politiek vraagstuk.

De burgemeester nam hier het voortouw. Formeel had hij hiertoe het recht en zelfs de plicht, waar het aankwam op de handhaving van de openbare orde en de goede zeden. De Vlucht heeft op dit terrein een persoonlijk beleid gevoerd. Hij weigerde aanvankelijk dansvergunningen te verstrekken, trad op tegen godslasterlijke uitingen in films en toneelstukken en weerstond daarbij het verzet dat zijn beleid in de raad opriep. Hoewel zijn beleid in de kern niet sterk verschilde van dat van zijn collega's in Den Haag en Rotterdam kreeg De Vlucht de meeste kritiek te verduren, omdat zijn optreden in verband gebracht werd met zijn geloofsovertuiging. Bij gebrek aan objectieve maatstaven was De Vlucht ook voor een belangrijk deel op zijn eigen oordeel aangewezen. Als onafhankelijke bestuurder – De Vlucht hoefde in tegenstelling tot de wethouders over zijn optreden geen verantwoording af te leggen

aan de raad – achtte de burgemeester zich daarnaast gerechtigd de politieke verhoudingen in de raad naast zich neer te leggen en zich te beroepen op de gevoelens die leefden in de burgerij. De Vlucht liet zo zien dat er voor de burgemeester buiten de politieke verhoudingen om ruimte lag om een eigen koers te varen zolang dit tenminste niet ten koste ging van zijn draagvlak in de gemeente. De Vlucht hoefde zich hierover geen zorgen te maken. Hij beschikte als burgervader over een goede band met de burgerij die hem bij verschillende gelegenheden hulde bracht voor zijn optreden. Niettemin zou de beleidsruimte van de burgemeester ook op dit terrein door de nationale overheid worden beperkt: filmcensuur en dansbeleid werden landelijk vastgesteld en in de jaren dertig werd ook de censuur op kunstuitingen in het algemeen onder druk van de internationale spanningen grotendeels door de nationale overheid aangestuurd.

Op de vierde plaats worstelde Amsterdam met haar functie en betekenis als handelsstad. De opening van het Noordzeekanaal had Amsterdam nieuwe perspectieven geboden als Noordzeehaven, maar als doorvoerhaven kon de stad de concurrentie met Rotterdam vanwege de slechte verbindingen met het achterland niet aan. De aanleg van een nieuwe, verbeterde verbinding met de Rijn was dan ook hoognodig. Om zich als handelsknooppunt van belang te handhaven was ook de ontwikkeling van Schiphol van belang: Amsterdam zou zich zo op de kaart kunnen zetten als een nationaal knooppunt van scheepvaart- én vliegverkeer. Voor de economische ontwikkeling van Amsterdam werd het ten slotte noodzakelijk geacht om ook grote industrieën aan te trekken, complementair aan de positie van Amsterdam als havenstad. De stad zou zo van voldoende werkgelegenheid verzekerd zijn en de aanwezigheid van hoogwaardige industrieën kunnen koppelen aan het wetenschappelijke kapitaal dat de universiteitsstad eveneens in huis had. De gemeente zette een belangrijke stap in deze richting door de havens in westelijke richting uit te breiden en hier nieuwe industriegebieden in ontwikkeling te nemen. Met Ford haalde de gemeente in de jaren dertig de auto-industrie naar Amsterdam. In het Algemeen Uitbreidingsplan werden in de omgeving van het westelijk havengebied woonwijken geprojecteerd voor de werknemers van de nieuwe industrieën. Met een zekere vastberadenheid ging de stad de toekomst tegemoet in de verwachting naast haar functie als financieel- en handelscentrum ook uit te kunnen groeien tot een industriestad van belang.

Ook op dit terrein lag ruimte voor de burgemeester om zich te laten gelden. Hij lobbyde in Den Haag voor de aanleg van een nieuwe verbinding met de Rijn en voor de positie van luchthaven Schiphol en reisde af naar Moskou om de Amsterdamse scheepvaartindustrie overeind te helpen houden. Hij deed dit in een periode waarin de grenzen tussen het lokaal bestuur en andere instanties en maatschappelijke verbanden werden doorbroken en politici en bestuurders naar voren traden wier netwerk zich uitstreckte tot de landelijke politiek, het lokale bedrijfsleven, vakbonden en de pers. Bij een project als de aanleg van een nieuwe Rijnverbinding waren verschillende gemeenten, provincies, Rijkswaterstaat, regering en parlement betrokken. De lobby voor de handhaving van Schiphol als voornaamste luchthaven van het land

was eveneens een nationale aangelegenheid, waarbij Amsterdam concurreerde met Rotterdam en Den Haag. De burgemeesters groeiden uit tot een spin in dit web. Tegelijkertijd moeten we concluderen dat het soms onduidelijk was of De Vlucht in eigenbelang (NSM, ABM), partijbelang (het verdrag met België) of het belang van de stad handelde.

De worstelingen die Amsterdam tijdens het interbellum doormaakte zouden het stadsbestuur ook na de oorlog bezighouden. In de periode van wederopbouw zou Amsterdam nog sterker dan voorheen aan Den Haag gebonden worden. De verzorgingsstaat die in deze jaren vorm kreeg werd vanuit Den Haag aangestuurd met de gemeente als een lokaal loket. De heroriëntering van het economisch leven zette door, alleen niet in de richting waarin het stadsbestuur het gedacht had: het verlies van de koloniën had een grote impact op de Amsterdamse haven. Als doorvoerhaven bleek Amsterdam bovendien niet tegen Rotterdam opgewassen. Het stadsbestuur gaf de ambitie om Amsterdam te doen uitgroeien tot een belangrijke industriestad niet op, maar tot een doorbraak in deze richting kwam het niet. Wel een succes was de ontwikkeling van de luchthaven: Schiphol werd na de oorlog definitief uitgeroepen tot nationale luchthaven en zou een stormachtige groei doormaken.⁶ Ook de worsteling met de handhaving van de goede zeden en de ontwikkeling van een nieuwe jeugdcultuur zette door. In de jaren zestig zou het repressieve en bevoogdende beleid stuiten op een muur van protest van een nieuwe generatie die dit beleid niet meer voetstoots wenste te accepteren. Evenals tijdens het interbellum het geval was, raakten deze worstelingen direct aan de positie van de burgemeester, met de discussies over het optreden van gezagshandhaver Van Hall als het meest sprekende voorbeeld.

MAGISTRAAT OF MANAGER?

Het burgemeestersambt was kortom niet immuun voor de ontwikkelingen die de gemeente doormaakte: van Van Hall werd in de jaren zestig een adequate reactie op de opkomst van jeugdbewegingen en het verzet tegen het overheidsgezag verwacht, De Boers missie was om de stad na de bevrijding weer snel aan de gang te krijgen in politiek en economisch opzicht en de huidige burgemeester Job Cohen ziet het als zijn belangrijkste taak om in de meest multiculturele stad ter wereld 'de boel bij elkaar te houden'.⁷ Ook op De Vlucht hadden de ontwikkelingen die Amsterdam in politiek, sociaal, cultureel en economisch opzicht doormaakte hun weerslag. Tijdens het interbellum veranderde de politieke en bestuurlijke omgeving waarin de burgemeester zich bewoog, maar stond ook zijn ambt zelf open voor herdefinitie. Het hing voor een belangrijk deel van de bestuurlijke stijl en politieke opvattingen van de burgemeester af, wat zijn positie zou worden in het herschikte en hervormde bestuurlijke landschap. Kansen op herprofilering van het burgemeestersambt konden worden benut, genegeerd of gemist.

In Roegholts beschrijving van De Vlucht zien we dit dynamische karakter van het burgemeestersambt niet terug. Zijn typering van De Vlucht neigt naar de Swie-

bertje-karikatuur. Roegholt omschreef De Vlucht als een regent, geen partijpolitieke burgemeester, maar 'een vorm-gebonden magistraat' die zich gedraagt naar de tradities die zijn ambt schragen. Hij was 'een statisch element eerder dan een motor tot dadendrang'.⁸ Pas met De Boer en D'Ailly zouden in Amsterdam energieke bestuurders zijn aangetreden die zich ontplooiden als burgemeesters met uitgesproken managementcapaciteiten. Het sluit volledig aan bij het beeld van het vooroorlogse burgemeesterschap zoals dat in de studies van Kortmann en Prinsen, Derksen en Elzinga naar voren wordt gebracht. Een regent en vorm-gebonden magistraat was De Vlucht in bepaalde opzichten zeker, maar achter dit optreden ging meer schuil dan uit de oppervlakkige schets van Roegholt spreekt: het was slechts één van de rollen die de burgemeester vervulde. Bovendien lieten De Vlucht en collega's als Van Cauwelaert en Adenauer zien dat vormgebondenheid en zakelijkheid elkaar niet uitsloten. De Vlucht spreidde vanuit zijn gezag als burgemeester ook bestuurlijke daadkracht ten toon, zoals blijkt uit zijn inzet voor Schiphol, de Amsterdamse universiteit en het scheepvaartwezen. Een statisch element was hij dus zeker niet, al groeide hij wel uit tot het haast niet meer weg te denken hoofd van het stadsbestuur en vormde hij met de lange duur van zijn aanstelling een stabiel element in een politieke omgeving die bol stond van de strijd. De Vlucht deed kortom enerzijds een beroep op de tradities rond zijn ambt, maar gaf anderzijds met zijn inzet voor handel en economie een nieuwe invulling aan het burgemeesterschap en vertoonde daarmee zowel de trekken van de prototypische 'vooroorlogse magistraat' als van de naoorlogse 'burgemeester-manager'.

Een onverdeeld succes was zijn optreden niet. Tijdens de bezetting maakte De Vlucht een weinig vastberaden indruk en koos hij in de contacten met de bezetter in de regel voor de weg van de minste weerstand. In de jaren dertig wist hij ondanks een harde bezuinigingspolitiek in Den Haag geen extra financiële steun voor Amsterdam te verwerven. De economische crisis, het gebrek aan een eenduidige visie op de economische toekomst van Amsterdam en het feit dat De Vlucht over onvoldoende draagvlak beschikte in bepaalde delen van de Amsterdamse handelswereld voorkwamen dat hij op het terrein van de Amsterdamse handel en economie grote stappen voorwaarts kon zetten. Niettemin zette De Vlucht met zijn commissariaten bij belangrijke industrieën, zijn gelobby in Den Haag, zijn zakenreizen in het buitenland en zijn ondernemende instelling als president-curator van de UvA de toon voor de toekomst. De lijn die De Vlucht had uitgezet zou in mei 1945 door zijn opvolger De Boer worden overgenomen: ook voor hem en zijn directe opvolgers werd het werkterrein niet langer begrensd door de scheve muren, lage gangen en krappe kamers van het Prinsenhof.

Temidden van de dynamiek van de grote stad wist De Vlucht zich als burgervader te handhaven. Als magistraat en gezagshandhaver boette hij aan macht in, maar zijn autoriteit en populariteit in Amsterdam was stevig gegrondvest in de lange duur van zijn burgemeesterschap, zijn Amsterdamse afkomst en zijn bestuursstijl. De Vlucht, de antirevolutionaire burgemeester van het 'rode' Amsterdam, symboliseerde de eenheid vanuit verscheidenheid die het verzuilde Nederland van deze jaren zo ken-

merkte. Hij beschikte over een haast onaantastbaar imago, waaraan noch zijn optreden tijdens het erfpachtschandaal, waarbij hij wethouder De Miranda volledig aan zijn lot overliet, noch zijn discutabele optreden als president-commissaris van *De Standaard* enige schade kon toebrengen. Zijn levensgeschiedenis, van arbeidersjongen opgeklommen tot succesvol ondernemer en bestuurder, en zijn authenticiteit als gereformeerde, antirevolutionaire politicus vonden weerklank in een eigenzinnige stad die een weg zocht naar de toekomst, een toekomst waarin de hoofdstad, 'gevangen' in de natiestaat, een eigenstandige plaats hoopte in te nemen als centrum van handel, industrie, wetenschap, cultuur en politiek, als proeftuin en laboratorium voor die ontwikkelingen en beleidsplannen die geleidelijk ook tot de rest van het land zouden doordringen.

Als er ooit een beeldhouwer verlegen is om het beeld van den Amsterdammer ... laat hij De Vlucht contereiten, maar dan niet al te modern, niet als een zee-gedrocht of een in elkaar gezakte Sinterklaasvrijer. Maar als geheide Amsterdammer.⁹

Bijlage

TABEL 1 Verdeling van de raadszetels in de Amsterdamse gemeenteraad (1915-1939)

	1915	1919	1921	1923	1927	1931	1935	1939
Unie Liberalen	13	3						
Vrij Liberalen	3	3	6 ¹	4	5	4	3	3
Economische Bond		1						
VDB	5	4	2	3	3	2	1	2
RKSP	3	7	8	8	7	7	7	8
ARP	5	3	4	3	3	3	2	3
CHU	1	2	4	4	4	4	3	3
Burgerlijke partijen	30	23	24	22	22	20	16	19
SDAP	15	13	14	16	15	16	17	14
CPH/CPN		6	3	4	4	4	7	7
Revolutionair socialisten		1			1	1	1	1
Links	15	20	17	20	20	21	25	22
Anarchisten			2 ²					
Christen-democraten			1				1	
Middenstandspartij		2 ³	1	3	3	3	1	
De Hartogh						1	1	1
Nationaal Herstel							1	
NSB								3
Overige partijen	2	4	3	3	3	4	4	4

1 In 1921 deed de Vrijheidsbond voor het eerst aan de verkiezingen mee. In deze liberale partij was een aantal kleinere liberale partijen opgegaan. Een van de zes zetels behoorde toe aan H.J. den Hertog, een voormalige unie liberaal die met een eigen comité, los van de Vrijheidsbond aan de verkiezingen had meegedaan. Hij zou zijn zetel echter niet innemen.

2 Namens de Rapaille-partij (Sociaal-Anarchistische Actie in Nederland) werden C. de Gelder en H. Zuurbier gekozen. Zoals in hoofdstuk 1 wordt opgemerkt zou De Gelder nooit zitting nemen in de raad. Zijn zetel bleef dan ook – net als die van Den Hertog – onbezet; Zuurbier nam wel zitting. Het totaal aantal raadsleden kwam daarmee op 43.

3 Weiss werd gekozen namens de Neutrale en Staatspartij, W.J. Carels namens de Middenstandspartij.

Bron: SAA. Gemeentelijke jaarverslagen.

English summary

The aim of this book is to lay bare the role and position of the interwar mayor in the Netherlands. Until now, the Dutch interwar mayor has largely been portrayed as the ceremonial figurehead of local government. In big cities like Amsterdam, Rotterdam and The Hague, social democratic commissioners distinguished themselves by their enterprising and energetic actions, reducing the mayor to the role of maintaining public order. Only after the Second World War a new type of mayor is said to have entered the scene: a 'modern', powerful manager, well-suited to the task of reconstruction. This study, however, argues that already during the interwar years the mayor's position was in transition, with mayors developing new ways to exert public influence.

Since the introduction of the Municipal Law of 1851 the Netherlands has had a system in which the mayor 1) presides over the city council, 2) chairs the board of mayor and commissioners (BMC), whose members are elected by the council, and 3) is formally in charge of the municipal police force. The Dutch mayor was – and in fact still is – appointed by the Crown, though the Minister of the Interior was in charge of the procedure. Local government, not to mention voters had neither formal nor informal say in the appointment of a mayor. The appointment therefore had a strong national, political character, with the national government in The Hague making the appointment, thus reinforcing the ties between the local level and the (national) state.

Instead of being in charge of a certain policy area like the commissioners, the mayor's task was first and foremost to ensure cooperation between the commissioners. As municipal politics politicised from the last decade of the nineteenth century onwards, the mayors' 'neutral' stance enabled them to mediate between different political factions. The fact that they were appointed by the national government for a six-year term, with council elections being held every four years, made them a stabilising factor. The majority of mayoral posts was in the hands of liberal or non-partisan politicians, who were thought of as ideal impartial arbiters within a political climate of growing polarization. They were 'born to be chairmen,' drawn as they were from the upper ranks of society, educated at one of the Dutch faculties of Law, and radiating authority through their upper-crust demeanour. These liberal and non-partisan mayors predominantly focused more narrowly on their administrative and mediating duties, keeping a low profile beyond these bounds.

Nevertheless, the Netherlands now witnessed mayors who found the time to exert power and influence on affairs that were not strictly governmental. Although mayors were confronted with ambitious commissioners who exercised more policy prerogatives than they could, and although the national government continuously strengthened its grip on local government, leaving the mayor less latitude to set out his own policy agenda, changes and shifts in the local and national power relations opened up possibilities for the mayor to adjust his position. Mayors found new ground to (re)affirm their position outside the 'traditional' political arena, within the sphere of urban governance. Whereas urban government refers to the political-governmental framework, made up by institutions like the Board of Commissioners and the city council, urban governance refers to a whole range of other organisations involved in 'running the (big) city' which can be located at the intersection of government and civil society.

This study explores the mayor's position in urban government and urban governance during the interwar years from the perspective of Willem de Vlugt, mayor of Amsterdam between 1921 and 1941. Mayor De Vlugt was the first confessional mayor of one of the Dutch big cities, which before had all been governed by liberal, predominantly patrician mayors. De Vlugt (1872-1945), in contrast, was one of the many self-made men in his generation of Orthodox Protestants politicians who rose to important positions after the turn of the century. Son of a carpenter at the National Shipyard in Amsterdam, De Vlugt started working as a construction worker, soon setting up his own construction firm. In 1915 De Vlugt was elected as a member of the city council on behalf of the Antirevolutionary Party (ARP). Between 1918 and 1921 De Vlugt acted as Public Works commissioner under mayor Jan Willem Tellegen (1915-1921). By then De Vlugt had established himself as a prominent member of the Amsterdam business world, acting as chairman of the board of directors of the leading excavation company ABM and as member (and later as president) of the board of directors of publishing house and the orthodox Protestant daily, 'De Stand-aard'. Once appointed as mayor, De Vlugt would accept a position as member (and again later on: president) of the board of commissioners of Amsterdam shipbuilding company NSM and of aircraft manufacturer Fokker.

Central to this study are the five different roles the mayor fulfilled: 1) his role within the local governmental bodies as chairman of the city council and board of mayor and commissioners; 2) his role as head of the local police, leaving him in charge of local public order policy; 3) his role as governor that is, his role in determining local government policy with the commissioners and as head of the board of curators at the University of Amsterdam; 4) the mayor's role as a promoter of his city's business interests; and 5) the mayor's role as 'first citizen,' to whom fellow citizens could turn to with their grievances and whose authority and social standing enhanced the standing of local government. These five roles made the mayor a key figure in Amsterdam local politics and society. Therefore, an investigation into these roles not only sheds light on the mayor's position in a period of transition, but can also provide new insights into the history of Amsterdam during the interwar years.

This study portrays Amsterdam as a city struggling with the many challenges it faced during the interwar years. Amsterdam, and more in particular its government, was confronted with the rise of modern culture, the emergence of a new political culture, the ever growing influence of the national government on local affairs, and the need to redefine its economic position. Within these dynamics the mayor's position was subject to redefinition, and opportunities arose for the mayor to manifest himself outside the local political arena, in the field of urban governance. Mayor De Vlugt turned out to be an important mediator, mediating between local and national government, government and citizenry, and government and the local business community.

How did Amsterdam deal with these challenges and how did it affect the mayor's position? First of all, the emergence of a new political culture, characterised by public debate, an international orientation, and a political and sometimes very physical militancy, forced the mayor to reconsider his position as head of the city council, the board of mayor and commissioners, and the local police. De Vlugt accepted the mayoralty in a period of great political, socio-cultural and economic turmoil. On a political level Amsterdam as well as other Dutch municipalities witnessed the effects of the introduction of general suffrage (1919) and proportional representation (1917) which ended the liberal dominance in the council and BMC, which would now be dominated by social democrats. Ideally, the mayor's position as head of the council and board of mayor and commissioners changed from a rather authoritarian chairman leading the debates into a mediator who tried to ensure a smooth cooperation between the members of the different political parties. This was not going to be an easy task, considering the growing polarisation and the fact that De Vlugt, was, as with an increasing number of mayors in the 1920s and 1930s, himself imbued with a clear party political profile. In order to be able to act properly as a mediator, to transcend his religious and partisan background and become a mayor of all citizens of Amsterdam, De Vlugt used the old customs and traditions surrounding his office as a hold. De Vlugt effectively used these symbols to radiate authority. At the same time his appearance evoked memories of the Golden Age, when Amsterdam had been the centre of the world: De Vlugt resembled the marksmen on Rembrandt's famous painting 'Nightwatch' and was once even caricatured as such.

One key to his success can be found in his excellent relations with social democratic leader Wibaut. Wibaut and his social democratic colleagues dominated municipal politics from 1914 onwards, issuing, among other things, an impressive program of public housing. De Vlugt seldom interfered in the commissioners' activities and instead concentrated on facilitating a smooth cooperation between the social democratic, Roman Catholic, Protestant and liberal members of the Board of mayor and commissioners. As such, the Orthodox Protestant mayor fitted perfectly well in the – traditional – role he was expected to play in Amsterdam, mediating between different parties. Liberal colleagues of De Vlugt in The Hague and Rotterdam, on the other hand, did not fit well in the politicised environment of municipal politics. Mayor J.A.N. Patijn of The Hague (1918-1930) and mayor A.R. Zimmerman

of Rotterdam (1908-1923), both patrician, non-partisan conservative liberals, lacked the willingness to cooperate with the social democrats. No matter what their opinion was – so it seemed – the social democratic commissioners in The Hague would often find mayor Patijn as their opponent. In Rotterdam poor cooperation between the powerful social democrats and the mayor hampered the former in the execution of their ambitious urban politics. In Amsterdam the emergence of influential commissioners like Wibaut, De Miranda and Boekman did not affect the mayor's position of power in a negative way. On the contrary, De Vlugt's authority to a certain extent was based on his ability to maintain order and peace within the city's governmental bodies in a period of political polarisation.

Second, Amsterdam and De Vlugt together struggled in their relationships with The Hague. For centuries, the (unofficial) capital city and the central authorities maintained a tense relationship, largely based on Amsterdam's record as the centre of protest against national government. Tensions heightened during the interwar years because of the city's reputation as a 'red' and revolutionary stronghold. The Hague frowned upon the city's expensive fiscal policy, which had been – with few short interruptions – in the hands of a social democratic commissioner from 1918 onwards. At first, De Vlugt supported the national government's efforts to force the city in a strict austerity policy, but eventually, when municipal financial autonomy was seriously threatened, he changed his stance. The mayor, often portrayed as the national government's watchdog on the local level, now acted as an advocate of the interests of his city. De Vlugt complained to the national government about the lack of financial support and used every opportunity to publicly denounce the national government for cutting down the municipal autonomy and for not giving the city the financial support it needed and deserved. Eventually, just before the German army invaded the Netherlands, The Hague and the Amsterdam city government managed to reach an agreement on the outstanding state subsidies.

Third, during the interwar years big cities like Amsterdam experienced the emergence of a 'modern' culture. An ever-growing amount of movie theatres, featuring new productions from the United States and Soviet Russia, the introduction of new, and highly-debated dance styles like the Shimmy and Charleston and indecent revues presented new challenges and choices. Concern about the immoral character of certain elements of this modern culture, especially concerning its influence on the youth, was widespread. City councils debated the admissibility of dancing in public bars and restaurants, plays and revues with a particular sexual undercurrent. As far as the moral order was concerned, members of the social democratic party joined confessional politicians in contesting the influence of certain elements of modern culture on adolescents in particular. De Vlugt was evidently involved in these debates, because of his formal responsibility to maintain public order and uphold public decency. De Vlugt advocated a strong policy of government censorship. The mayor did not hide the fact that he, at least partially, based his decisions on his Orthodox Protestant faith, suspending at these moments his non-partisan role in local government. De Vlugt's rather strict moral policy met with criticism from

the city council where communists, some social-democrats and liberals opposed the mayor's alleged efforts to impose his faith on the citizens of Amsterdam. De Vlugt, however, made full use of his independent position, which allowed him to follow his own opinion and ignore political sentiments in the city council. By the early 1930s, policy on moral issues would be implemented at the national level, as nationwide regulations concerning movie censorship and dancing were decreed.

Fourth, Amsterdam struggled with its position as centre of trade and finance. The city was badly in need for a new connection with the Rhine to ensure transit trade with the German hinterland. Amsterdam also explored new economic opportunities, most importantly through the development of Schiphol airport and the redevelopment of the Amsterdam harbour. The city government tried to attract new, big high-grade industries to provide more opportunities for employment in Amsterdam. Mayor De Vlugt set himself up as an agent of the city's commercial interests. He exerted himself to reach an agreement with the national government on the construction of a new connection of the Amsterdam harbour with the Rhine and even travelled to communist Moscow to reach an agreement with the Soviet Russian government on an order for two ships with Amsterdam's biggest shipbuilding company NSM, where De Vlugt acted as chairman of the board of directors. It remains unclear whether or not De Vlugt travelled to Moscow on behalf of the municipal government or the NSM, but in any case, he managed to ensure employment in Amsterdam's shipbuilding industry and was applauded for his efforts upon his return to the Netherlands. As head of the board of governors of the University of Amsterdam, which De Vlugt did not consider merely as an honorary post, in contrast to some of his predecessors, the mayor actively promoted the interests of the university, among other things by strengthening the bond between the university and Amsterdam's commercial community. As such, a mayor like De Vlugt was part of a many-branched network of urban governance: the world of science, trade and finance, church, local and national politics and administration. The mayor's authority to a large extent depended on his ability to utilise these networks. Moreover, the mayor's key position within these networks turned him into a public, very visible figure who rose above his formal governmental duties. Mayors were involved in stimulating big business, defending the interests of science, reducing socio-political conflict, enforcing public morals and promoting the city at home and abroad.

The political, social, cultural and economic developments discussed here, clearly had an affect on the mayor's position. At the same time, these dynamic circumstances also created opportunities for the mayor to readjust his position according to his own views and preferences. In Dutch historiography the postwar mayor stands out as a dynamic, energetic manager in contrast with the prewar conservative, authoritarian magistrate of which De Vlugt is thought to classically represent. Although De Vlugt certainly held conservative views on, for example, public morals and exuded tradition in his outer appearance, he also distinguished himself through his activities on the level of urban governance. De Vlugt was, among other things,

involved in the city's relations with The Hague and Amsterdam's economic and intellectual future.

In spite of these initiatives, De Vlugts mayorship was not an unqualified success. In the 1930s De Vlugt failed to reach an agreement with the national government in regard to the city's finances. At the end of his mayorship De Vlugts friendly relationship with W.A. de Graaf, a senior civil servant in the department of Public Works – the department De Vlugt headed in his years as a commissioner – stood in the way of a proper settlement of a dispute between De Graaf and the social democratic commissioner De Miranda. De Vlugts negligent behaviour was one of the reasons behind the escalation of this conflict, which eventually caused an abrupt end to De Miranda's impressive political career. And during the German occupation De Vlugt gradually faded away as a key player within the Amsterdam city government. In the aftermath of the famous February Strike in 1941 the Germans dismissed De Vlugt because he had not managed to prevent a strike within the Amsterdam civil service.

Nonetheless, in his time De Vlugt was a very popular mayor. Amsterdam newspapers of all denominations repeatedly hailed his indefatigable dedication, impartial stance, humour and debating technique, hailing him as an 'Amsterdammer' in the true sense of the word. The people of Amsterdam nicknamed him 'Vader Willem': a father who cared for his citizens by showing compassion, concern and empathy for their situation in a time of political, socio-cultural and economic change. His life story, a self made man who worked his way up from carpenter to a successful business man, and his authenticity as an Orthodox Protestant, antirevolutionary politician, resonated in a city in search for its future, a future in which it hoped to regain and retain its position and reputation as a centre of trade, finance, culture, science and industry, and as a laboratory for those developments and ideas that sooner or later would penetrate other parts of Dutch society.

Dankwoord

Dit proefschrift is het resultaat van het onderzoek dat ik tussen augustus 2003 en september 2007 heb uitgevoerd als promovendus aan de Vrije Universiteit. Het onderwerp van mijn promotieonderzoek vloeide voort uit mijn scriptie over burgemeester Willem de Vlucht die ik in het voorjaar van 2001 onder begeleiding van Henk Reitsma schreef. Henk droeg het onderwerp aan en heeft daarmee, vanuit mijn perspectief althans, een goudmijn aangeboord. Bij een scriptie moest het volgens Henk niet blijven: dit was een onderwerp dat zich uitstekend leende om uitgewerkt te worden tot een boek. Dankzij de tomeloze inspanningen van Herman Langeveld en met de steun van mijn beoogde promotor James Kennedy slaagde ik erin een promotieplaats op de vu te bemachtigen. James heeft het de afgelopen jaren op zich genomen om mij niet alleen te begeleiden bij het schrijven van dit proefschrift, maar ook om mij te vormen als wetenschapper. Hij is een goede leermeester geweest én een fijne collega.

Ik dank Doeko Bosscher, Karel Davids, George Harinck, Herman Langeveld, Henk Reitsma, Peter Romijn en Piet de Rooy voor hun bereidwilligheid zitting te nemen in de promotiecommissie. Robin de Bruin, Stefan Couperus, Danielle van den Heuvel, Gert van Klinken, Guus Meershoek, Jelle van Lottum en Henk Reitsma waren zo vriendelijk (delen van) het manuscript aan een kritisch oog te onderwerpen. Met hun commentaar en adviezen heb ik mijn voordeel gedaan. Henk liet mij bovendien de afgelopen jaren delen in zijn haast onuitputtelijke kennis van de Amsterdamse geschiedenis.

Mevrouw Van Zwijnenberg-Loeber maakte mij deelgenoot van haar jeugdherinneringen aan haar oudoom De Vlucht. De Vluchts klein- en achterkleinzoon voorzag mij mondeling en per e-mail van nuttige inlichtingen. Peter Romijn en Dirk Jan Wolffram boden mij de gelegenheid om mijn onderzoek bij verschillende gelegenheden aan een kritisch publiek te onderwerpen. Chris Lorenz maakte mij in Sydney wegwijs in de internationale historische wereld en zorgde op de vu voor de broodnodige verstrooiing. Dankzij collega-promovendus Stefan Couperus gingen de congressen en symposia die wij gezamenlijk bezochten gepaard met een interessant *social program*. Mijn kamergenoten Trees, Gijs, Robin en Ronald vulden ieder op hun eigen prettige wijze het gat op dat Henk met zijn vertrek uit 12A35 liet vallen. Anneke, Anne Mei, Chris, Dienke, Henk, Herman, James, Krijn, Markha, Robin, Ronald en Wouter – de (voormalige) leden van de sectie contemporaine geschiede-

nis – boden mij de afgelopen jaren op de Vrije Universiteit een stimulerende en plezierige werkomgeving. Marti Huetink, Marjan Muntinga en Rob Wadman van uitgeverij Aksant hebben ervoor gezorgd dat dit proefschrift een mooi vormgegeven boek werd.

Ik koester de bijzondere band met Danielle, Jelle, Jeroen en Karin. Karin was zo goed mij in het najaar van 1996 naar Amsterdam te lokken, een studie te regelen en onderdak te bieden. Ik ben haar hiervoor eeuwige dank verschuldigd. Met lotgenoot, collega en huisvriend Jelle vond ik de afgelopen jaren, naast het werk aan onze proefschriften, gelukkig voldoende gelegenheid voor de nodige (zelf)relativering. Met mijn familie, in het bijzonder mijn zus Marlies, konden op gezette tijden de zinnen worden verzet. Mijn ouders dank ik in het bijzonder voor hun onvoorwaardelijke steun. Martine gaf mij de afgelopen jaren telkens weer het vertrouwen dat het wel goed zou komen met mijn proefschrift. Dankzij haar en Simon valt er ten slotte niet alleen in de geschiedenis, maar ook in het hier en nu veel moois te beleven.

Noten

Inleiding

- 1 NRC 4 januari 1926 (a). De NRC (1910-1930), *Het Vaderland* (1920-1945), *Het Centrum* (1910-1930) en *Het Volk* (1910-1920) zijn geraadpleegd via de website kranten.kb.nl.
- 2 C.A. Prinsen en (bewerkt en aangevuld door) C.N.M. Kortmann, *De burgemeester* (Alphen aan den Rijn 1969) 184; W. Derksen en M.L. van der Sande, 'Van magistraat tot modaal bestuurder' in: W. Derksen en M.L. van der Sande ed., *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer 1984) 213-262, aldaar 216; Douwe Jan Elzinga, *Dualisme en lokale democratie: rapport van de Staatscommissie Dualisme en lokale democratie* (Alphen aan den Rijn 2000) 288. In deze studie wordt voor de burgemeester consequent de hij-vorm gebruikt. Vrouwen werden pas vanaf 1931 toegelaten tot het ambt. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou de eerste vrouwelijke burgemeester worden benoemd.
- 3 Mijn cursivering.
- 4 Richter Roegholt, *Amsterdam na 1900* (Amsterdam 1993) 37.
- 5 J.A. Groen, *Bekende Amsterdammers 1900-1950* (Amsterdam 1976) 62.
- 6 Piet de Rooy, 'Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000' in: Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam IV, Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007) 13-16, aldaar 13.
- 7 Elzinga, *Dualisme* 289-291.
- 8 Formeel was het mogelijk het burgemeesterschap met het raadslidmaatschap te combineren, maar in de praktijk kwam dit nauwelijks voor. Ibidem, 48-50, 271-272.
- 9 Ibidem, 271.
- 10 Ibidem, 50.
- 11 J.R. Persman, 'Leeuwen, Wilhelmus Frederik van (1860-1930)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland 1* (Den Haag 1979) 329-331. Alle in de noten vermelde biografieën in het Biografisch Woordenboek van Nederland zijn geraadpleegd via: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>.
- 12 Op cit. Derksen en Van der Sande, 'Van magistraat tot modaal bestuurder' 248.
- 13 Zie ook S. Faber, *Wat verwacht de burger van zijn burgemeester?* (Alphen aan den Rijn 1967) 10-11, die de burgemeester in deze rol als magistraat typeert en de term manager reserveert voor het bestuurlijke optreden van de burgemeester als aanjager van de ontwikkeling van de gemeente op tal van terreinen.
- 14 De definitie is afkomstig van H.Ph.J.A.M. Hennekens, *Openbare-orde-recht* (Deventer 2004) v.
- 15 Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999) 29.
- 16 Fred. Thomas, 'S.A. Vening Meinesz. "Ik ben regent, geen burgervader!"' in: M. Sluysen en Fred. Thomas ed., *Twaalf burgemeesters, 500 jaar Amsterdam* (Amsterdam 1939) 229-251, aldaar 247-249.
- 17 Peter Jan Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998); Peter Jan Knegtmans, 'Onderwijs, wetenschap en particulier initiatief aan de Universiteit van Amsterdam, 1920-1950' in: P.J. Knegtmans en A.J. Kox ed., *Tot nut en eer van de stad: wetenschappelijk onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 2000) 79-105, aldaar 42-44.
- 18 Zie vorige noot en Peter Knegtmans, *Professoren van de stad. Het Athenaeum Illustre*

- en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1960 (Amsterdam 2007).
- 19 Nico Randeraad, 'Het geplooid land. De pacificerende rol van commissarissen des Konings en burgemeesters' in: J.C.H. Blom en J. Talsma ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 134-153, aldaar 147-148, 152-153.
 - 20 Elzinga, *Dualisme* 291.
 - 21 Prinsen en Kortmann, *De burgemeester* 138-141.
 - 22 Zie bijvoorbeeld Piet Bakker in *Elsevier* 16 november 1946.
 - 23 H.A. Brasz, *Veranderingen in het Nederlandse communalisme. De gemeentebesturen als element in het Nederlandse stelsel van sociale beheersing* (Assen 1960) 168.
 - 24 Zie voor diverse voorbeelden hiervan: Chris Williams en Tim Willis, 'Urban governance, its changing style, authority and legitimacy', *Urban history* 25 (1998) 240-243; zie voor de toepassing van *governance* in de Angelsaksische urban history: Simon Gunn, 'Review essay: governance, citizenship and municipal provision in the modern city', *Journal of Urban History* 33 (2007) 1006-1014.
 - 25 Zie onder meer: Marijke Carasso-Kok e.a. ed., *Geschiedenis van Amsterdam 1-14* (Amsterdam 2004-2007); T. de Nijs en J. Sillevius ed., *Den Haag: geschiedenis van de stad 111, Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005); Paul van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000).
 - 26 Brasz, *Veranderingen*; W. Derksen en M.L. van der Sande ed., *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer 1984); Prinsen en Kortmann, *De burgemeester*; J.C.N. Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen 1600-1980. Een historisch-bestuurskundig onderzoek in vier Noord-Hollandse gemeenten* (Den Haag 1990).
 - 27 Prinsen en Kortmann, *De burgemeester* 184.
 - 28 Ibidem, 184; Derksen en Van der Sande, 'Van magistraat tot modaal bestuurder' 216; Elzinga, *Dualisme* 288. Wel onderzocht is het vooroorlogse benoemingsbeleid. Ineke Secker, "'Op de voordracht van onzen Minister van Binnenlandse Zaken". Het benoemingsbeleid van het kabinet-Kuyper, in: het bijzonder inzake burgemeesters' in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte ed., *Het kabinet-Kuyper (1901-1905). Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* (Zoetermeer 2001) 236-269.
 - 29 Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) 44.
 - 30 Derksen en Van der Sande, 'Van magistraat tot modaal bestuurder' 247.
 - 31 Prinsen en Kortmann, *De burgemeester* 187; Elzinga, *Dualisme* 277.
 - 32 G.W.B. Borrie, F.M. Wibaut. *Mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Assen 1968); G.W.B. Borrie, *Monne de Miranda. Een biografie* (Den Haag 1993); Tony Jansen en Jan Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940. Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek* (Nijmegen 1983); J. Bosmans, *Romme. Biografie, 1896-1946* (Utrecht 1991).
 - 33 Chr.A. de Ruyter-de Zeeuw, *De eerste rode wethouders van Rotterdam* (Rotterdam 1987); Jelle Gaemers, *De rode wethouder. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1886-1940* (Amsterdam 2006).
 - 34 V. Veldheer, *Kantelend bestuur. Onderzoek naar de ontwikkeling van taken van het lokale bestuur in de periode 1851-1985* (Rijswijk 1994) 216.
 - 35 Bosmans, *Romme*.
 - 36 Borrie, *De Miranda* 160.
 - 37 Johan J. Hesseling, *Dr. Willem de Vlucht* (Amsterdam 1949).
 - 38 Zie de lijst van geraadpleegde websites achter in dit werk.
- Hoofdstuk 1*
- 1 Nationaal Archief (NA). Archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Kabinetsarchief, toegangsnummer 2.04.26.02 (Archief BZ), inv. nr. 530. Commissaris van de Koningin Röell aan minister van Binnenlandse Zaken Cort van der Linden d.d. 20 februari 1915.
 - 2 Borrie, *Wibaut* 113.
 - 3 J.M. Fuchs, *Amsterdam, een lastige stad. Rellen, oproeren en opstanden in de loop der eeuwen* (Baarn 1970) 121-126.
 - 4 *De Standaard* 9, 13 en 17 juli 1915. In de eerste ronde was het zittende liberale raadslid J.H.

- Scheltema direct herkozen. De Vlucht versloeg in de tweede ronde het zittende sociaal-democratische raadslid J.G. van Kuijkhof. Zie ook: Hesseling, *De Vlucht* 46.
- 5 H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968) 48. Scheffer citeert hier uit het ongedateerde verslag van de bijeenkomst van de hand van Heijkoop.
 - 6 Van de Laar, *Stad van formaat* 323.
 - 7 Bas van Dongen, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992) 644.
 - 8 Borrie, *De Miranda* 104; Van Dongen, *Revolutie of integratie* 644, 647, 651.
 - 9 A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972) 31.
 - 10 Van Dongen, *Revolutie of integratie* 696, 730.
 - 11 Borrie, *Wibaut* 145.
 - 12 Van Dongen, *Revolutie of integratie* 730; Ivo Kuypers, *In de schaduw van de Grote Oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002) 216.
 - 13 *Algemeen Handelsblad* 13 november 1918 (o).
 - 14 Stadsarchief Amsterdam (SAA). Gemeenteblad 1918 11, 2660-2666 (13 november 1918).
 - 15 Piet de Rooy, 'De lastige stad: "zoo rans'len wij de burgerij, heel opgeruimd van zin!" Handhaving van orde en gezag' in: Martha Bakker ed., *Amsterdam in de TWEEDE Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 292-322, aldaar 305-309.
 - 16 *Algemeen Handelsblad* 20 november 1918 (a).
 - 17 SAA. Gemeenteblad 1917 11, 1295-1301, 1436-1441 (11 en 25 juli 1917); Ronald van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde, 1840-1920* (Hilversum 2003) 279-280.
 - 18 SAA. Gemeenteblad 1917 11, 1437 (25 juli 1917).
 - 19 Ibidem, 1472-1474 (25 juli 1917).
 - 20 *Het Volk* 14 november 1918; SAA. Gemeenteblad 1918 11, 2675-2679 (13 november 1918).
 - 21 Scheffer, *November 1918* 153.
 - 22 Van Dongen, *Revolutie of integratie* 751, n. 202. Van Dongen citeert uit *Het Volk* waarin de bijeenkomst in het Concertgebouw werd besproken.
 - 23 Scheffer, *November 1918* 153-154, 166; Fuchs, *Amsterdam, een lastige stad* 129-132;
 - 24 G.G. van As, *Novemberalarm. De revolutie-bedreiging in Nederland. November 1918* (Kampen 1919) 144. Geciteerd uit *Het Volk* van 14 november 1918.
 - 25 Scheffer, *November 1918* 166-167; NRC 15 november 1918 (o).
 - 26 Fuchs, *Amsterdam, een lastige stad* 57.
 - 27 NRC 14 en 15 november 1918 (o).
 - 28 Van As, *Novemberalarm* 109; NRC 16 november 1918 (a); Scheffer, *November 1918* 175.
 - 29 Gert van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 422-425, 473.
 - 30 Van As, *Novemberalarm* 124.
 - 31 Scheffer, *November 1918* 225.
 - 32 SAA. Archief van de Politie (5225), inv. nr. 4713. Correspondentie politieautoriteiten, procureur-generaal, commissaris der Koningin en burgemeester uit januari 1919; 'Kroniek van 1919', *Jaarboek Amstelodamum* 18 (1920) 143-159.
 - 33 *Het Vaderland* 1 juli 1921 (o).
 - 34 *Het Vaderland* 8 november 1921 (a); NRC 22 maart 1922 (a).
 - 35 Staatsblad 1920 B, wet nr. 619.
 - 36 Borrie, *Wibaut* 145.
 - 37 J.W. Noteboom, *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* (Kampen 1928) 253-254.
 - 38 SAA. Gemeenteblad 1918 11, 3362 (11 december 1918); NRC 12 december 1918 (a).
 - 39 SAA. Bibliotheekcatalogusnummer (Bib.cat.nr.) H.528.402. Verkiezingsmateriaal van de ARP (1919).
 - 40 Peter Hofland, *Leden van de Raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (Amsterdam 1998) 61.
 - 41 Borrie, *De Miranda* 110.
 - 42 Ibidem, 112, 138.
 - 43 Kuypers, *In de schaduw* 254, 256.
 - 44 M. Sluysen, 'J.W.C. Tellegen. Amsterdam gedurende den Wereldoorlog' in: M. Sluysen en Fred. Thomas ed., *Twaalf burgemeesters, 500 jaar Amsterdam* (Amsterdam 1939) 252-283, aldaar 279.
 - 45 Borrie, *De Miranda* 152.
 - 46 Ibidem, 136; SAA. Gemeenteblad 1918 11, 3362 (11 december 1918); A.J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967) 265; *De Tijd* 19 december 1933.

- 47 Sluysen, 'J.W.C. Tellegen' 269.
- 48 Mededeling van Wibaut aan Heldring. Ernst Heldring, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954)* I-III. Joh. de Vries ed. (Groningen 1970) I, 399.
- 49 NA. Archief BZ, inv.nr. 530. Röell aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 20 februari 1915.
- 50 Sluysen, 'J.W.C. Tellegen' 278.
- 51 Borrie, *Wibaut* 127.
- 52 Borrie, *De Miranda* 125-126; Herman de Liagre Böhl, 'De stad bestuurd: de paarse proeftuin. Radicalisering van het Amsterdamse gemeentebestuur rond 1900' in: Martha Bakker ed., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 159-185, aldaar 159.
- 53 SAA. Gemeenteblad 1915 11, 1269-1272 (13 oktober 1915).
- 54 Noteboom, *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* 139-140.
- 55 Ibidem, 136, 162.
- 56 Zie de debatten in de gemeenteraad: SAA. Gemeenteblad 1917 11, 1047-1048 (6 juni 1917, 2692-2704 (7 november 1917).
- 57 SAA. Gemeenteblad 1919 11, 1724, 1730-1731 (31 juli 1919).
- 58 SAA. Gemeenteblad 1918 11, 3185, 3484 (13 december 1918); *Het Volk* 10 december 1918.
- 59 *Algemeen Handelsblad* 28 april 1921 (a).
- 60 SAA. Archief G. Baas Kzn. (1375). Brochure voor de gemeenteraadsverkiezingen van april 1921.
- 61 Noteboom, *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* 3, 62.
- 62 Ibidem, viii.
- 63 SAA. Archief 1375. Brochure voor de gemeenteraadsverkiezingen van april 1921.
- 64 De meest vooraanstaande figuur van deze groep, die o.a. bestond uit vertegenwoordigers van de Vereniging van Anarchistische Taxichauffeurs en leden van de Amsterdamse Groep van Dadaïsten, was de anarcho-fascist Erich Wichman. J.A. Groen jr., 'Had-je me maar, Zuurbier en de Rapaillepartij', *Ons Amsterdam* 22 (1970) 368-374, aldaar 368.
- 65 In de literatuur bestaat enige onduidelijkheid over de kandidaten van de Rapaille-partij die in de raad werden gekozen. Het is niet zo dat Zuurbier de plaats innam van De Gelder, zoals wel wordt gesuggereerd door Groen, want zowel De Gelder als Zuurbier waren in de raad gekozen, al waren verreweg de meeste stemmen naar De Gelder gegaan. Ibidem, 372.
- 66 SAA. Archief van het Kabinet van de Burgemeester (5168), inv. nr. 282, no. 606. S.J. van Lier aan secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken J.B. Kan d.d. 26 april 1921.
- 67 *Algemeen Handelsblad* 28 april 1921 (a).
- 68 *Algemeen Handelsblad* 29 april 1921 (a); Groen jr., 'Had-je me maar', 371.
- 69 Tom Weerheijm en Pieter van der Zwan, *Had je me maar. Amsterdams straatleven en straatfiguren tussen 1900 en 1940* (Amsterdam 1979) 30.
- 70 Van de Laar, *Stad van formaat* 326.
- 71 Zie hiervoor: Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 144.
- 72 Borrie, *De Miranda* 156, 179.
- 73 Ibidem, 156.
- 74 Ibidem, 174.
- 75 D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel 1972) 58.
- 76 Hesseling, *De Vlucht* 21.
- 77 Rienk Janssens, 'Antirevolutionaire organisatievorming, 1871-1879' in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak ed., *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980* (Hilversum 2001) 53-72, aldaar 62-63; *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* (Kampen 1984) 45.
- 78 C. Augustijn ed., *Gereformeerd Amsterdam sedert 1835* (Kampen 1989) 9.
- 79 *De afgescheidenen* 42.
- 80 Hesseling, *De Vlucht* 16.
- 81 Ibidem, 34. In welke talen hij zich heeft bekwaamd vermeldt Hesseling niet.
- 82 *Algemeen Handelsblad* 15 juni 1921.
- 83 SAA. Archief Willem de Vlucht (235), inv.nr. 1. Toegestaan verzoek tot het uitoefenen van 't beroep aannemer (1895); Ibidem, inv.nr. 2. Benoeming tot makelaar voor het vak Mobilair (1896); Ibidem, inv.nr. 3. Materiaal met betrekking tot de oprichting en voortzetting van de N.v. de Vlucht en Domhoff.
- 84 In 1896 bouwde De Vlucht in Hillegom een huis voor de bloembollenkweker Veldhuizen

- van Zanten. Colina werd geboren op 17 januari 1873 en was een dochter van Gerrit Flentrop en Lijntje Bastiana Verdoorn. H. van Felius en H.J. Metselaars, *Noordhollandse statenleden 1840-1919* (Den Haag z.j.) 249; Hesseling, *De Vlucht* 35-36; SAA. Archief 235, inv. nrs. 1-3. Gegevens over oprichting fa. De Vlucht en Domhof; SAA. Gezinskaart De Vlucht, inv.nr. 005422000001_001. Te raadplegen via: http://stadsarchief.amsterdam.nl/presentaties/amsterdamse_schatten/amsterdammers/bevolkingsregister/schat_format.nl.html.
- 85 SAA. Archief De Bijenkorf (929), inv.nr. 536. Offertes van De Vlucht en Domhof.
- 86 De Vlucht wist in 1915 bijvoorbeeld voor het antirevolutionaire dagblad en drukkerij De Standaard een nieuw hoofdkantoor te verwerven op de Nieuwezijds Voorburgwal. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC). Archief De Standaard (229), inv. nr. 18. Notulen van vergaderingen van raad van commissarissen d.d. 26 februari en 9 december 1915.
- 87 NA. Archief BZ, inv.nr. 552, no. 427. Röell aan Ruijs d.d. 27 mei 1921. Vlak voor zijn burgemeesterschap werd De Vlucht aangeslagen voor een bedrag van 68.800 gulden. In de periode 1912-1914 was De Vlucht tien belastingklassen gestegen. SAA. Archief van de Secretarie, afdeling Belastingen (5178), inv.nr. 156. Belastingcohiëren.
- 88 SAA. Particulier secretariaat van de burgemeester (5169), inv.nr. 31, no. 696. De Vlucht aan J.N. Burger d.d. 24 december 1926.
- 89 HDC. Archief van de kiesvereniging Nederland en Oranje te Amsterdam, 1851-1908 (011), inv. nr. 97. De Vlucht aan S. de Vries Czn. 8 april 1905.
- 90 Zie Johannes Houwink ten Cate, *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995) voor een analyse van de invloed van en de onderlinge relaties tussen de sterke, voor een deel ook *self-made* mannen in het interbellum.
- 91 Hofland, *Leden van de raad* 57-61.
- 92 Ibidem, 35-46
- 93 Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) 338; Hofland, *Leden van de Raad* 58.
- 94 Dirk Jan Wolffram, 'Schikken en inschikken. Plaatselijke elites in tijden van verzuiling 1850-1920', in: J.C.H. Blom en J. Talsma ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 80-102, aldaar 97-98. Zie voor de samenwerking van antirevolutionairen en radicalen in Amsterdam: Arno Bornebroek, *Een heer in een volkspartij. Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van justitie* (Amsterdam 2006) 87-88.
- 95 Piet de Rooy, 'In het voetspoor van de radicalen 1889-1902' in: Remieg Aerts en Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam 111, Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 519-573, aldaar 522-529.
- 96 Zie voor Nolting: Bauke Marinus, 'Nolting, Pieter' *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (BWSA)* 5 (Amsterdam 1992) 199-201. Zie voor de overwinning van De Vlucht ook: Van Klinken, *Actieve burgers* 473 en Hesseling, *De Vlucht* 39-42.
- 97 HDC. Archief van de AR Kamerclub (010), inv. nr. 1. Vergadering 28 september 1909.
- 98 Ibidem. Vergadering 14 december 1909 en 4 oktober 1910. Zie ook: Handelingen van de Tweede Kamer, 1909/1910, 1092-1093 (17 december 1909).
- 99 *De Standaard* 13 juli 1915; HDC, Collectie verkiezingspropaganda Amsterdam, 1913-1916 (442). Pamfletten voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1915.
- 100 ARP-wethouder van Financiën S. de Vries Czn. werd minister van Financiën. Publieke Werken kwam vacant, omdat wethouder Vliegen De Vries' portefeuille zou overnemen.
- 101 SAA. Archief 235, inv. nr. 6. *De Telegraaf* 19 september 1918.
- 102 Ibidem, *NRC* 19 september 1918.
- 103 Elzinga, *Dualisme* 303.
- 104 Borrie, *Wibaut* 97.
- 105 Randerdaad, 'Het geplooid land' 149.
- 106 Veldheer, *Kantelend bestuur* 215, 218.
- 107 Randerdaad, 'Het geplooid land' 152-153.
- 108 Elzinga, *Dualisme* 33, 274.
- 109 Zie de burgemeestersbiografieën in: Dirk Wolthekker ed., *Een keten van macht*.

- Amsterdam en zijn burgemeesters vanaf 1850* (Amsterdam 2006).
- 110 Tellegen was getrouwd met een dochter van C. Fock die tussen 1866 en 1868 burgemeester van Amsterdam was.
- 111 Borrie, *Wibaut* 144-145.
- 112 Ibidem, 264, n. 31.
- 113 NA. Archief Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, toegangsnummer 2.21.244 (Archief Ruijs), inv. nr. 157. Linthorst Homan aan Röell d.d. 12 mei 1921 en 16 mei 1921; Röell aan Ruijs d.d. 13 mei 1921.
- 114 Randeraad, 'Het geplooid land' 146.
- 115 De confessionele partijen, inclusief de CDU, en de Vrijheidsbond hadden samen 23 zetels. NA. Archief BZ, inv. nr. 552. Röell aan Ruijs d.d. 27 mei 1921. Commentaar van Ruijs bij een brief van Röell.
- 116 Van Klinken, *Actieve burgers* 537. Van Klinken wijst op het feit dat na de vergissing van Troelstra het politieke landschap werd heringedeeld met links de communisten en sociaal-democraten en rechts de burgerlijke partijen: de confessionelen en liberalen. In de indeling van Ruijs worden ook de vrijzinnig-democraten, die ook tot het burgerlijke blok gerekend werden, in het linkerblok geplaatst.
- 117 Ibidem, 498.
- 118 NA. Archief BZ, inv. nr. 552. Röell aan Ruijs d.d. 27 mei 1921.
- 119 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING). Dagboeken van P.J.M. Aalberse, 1891-1947. Dagboek VIII (4 december 1920 tot 5 april 1923), aantekening d.d. 17 mei 1921. Geraadpleegd via <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Aalberse> d.d. 18 oktober 2007.
- 120 NA. Archief BZ, inv. nr. 552; Dat Röell de kandidatuur van De Vries ondersteunde kan gezien worden als een keuze voor het kleinere kwaad. In 1915 was de naam van De Vries ook gevallen, maar toen had Röell diens kandidatuur afgewezen vanwege een gebrek aan voldoende 'maatschappelijke antecedenten'. NA. Archief BZ, inv.nr. 530. Röell aan Cort van der Linden d.d. 20 februari 1915.
- 121 NA. Archief BZ, inv.nr. 552, no. 427. Minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck aan Röell d.d. 7 juni 1921.
- 122 P.A. Diepenhorst, *Herinneringen* (Amsterdam 2003) 78.
- 123 ING. Dagboeken van Aalberse. Dagboek VIII (4 december 1920 tot 5 april 1923), aantekening d.d. 23 mei 1921.
- 124 NA. Archief BZ, inv. nr. 552, no. 470. Röell aan Ruijs d.d. 10 juni 1921; Geciteerd door: Richter Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw* 1, 1919/1945 (Utrecht en Antwerpen 1976) 50. Volgens Roegholt heeft het er alle schijn van dat Ruijs deze brief pas heeft gelezen nadat hij in de ministerraad de benoeming van De Vlucht erdoor gekregen had.
- 125 NA. Archief BZ, inv.nr. 552, no. 470. Ruijs aan de Koningin d.d. 13 juni 1921.
- 126 Ibidem. Röell aan Ruijs d.d. 10 juni 1921.
- 127 SAA. Persverzameling Bestuur 1. Cat. nr. 100 t/m 110. 1920-1924. *De Telegraaf* 1 juni 1921 (o); *Nieuws van de Dag* 1 juni 1921 (a); *De Maasbode* 2 juni 1921; *NRC* 3 juni 1921 (o).
- 128 Zie ook Roegholt, 1919/1945 50-51.
- 129 *Algemeen Handelsblad* 16 juni 1921 (a).
- 130 *De Telegraaf* 15 juni 1921 (a).
- 131 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 5 mei 1921.
- 132 SAA. Archief 235, inv. nr. 22. Diverse kranten. SAA. Persverzameling personalia W. de Vlucht. *De Tribune* 16 juni 1921.
- 133 Johan van Zuthem, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001) 256.
- 134 Heldring, *Herinneringen* 1, 180-181, 408.
- 135 De verlovings zou uiteindelijk verbroken worden.
- 136 SAA. Archief 235, inv. nr. 8. Wibaut aan De Vlucht d.d. 18 juni 1921.
- 137 SAA. Gemeenteblad 1921 11, 1218-1219 (20 juni 1921).
- 138 H. Burger, 'W. de Vlucht. Groei naar waardering – Groei naar nieuwe tijden' in: M. Sluyser en Fred. Thomas ed., *Twaalf burgemeesters. 500 jaar Amsterdam* (Amsterdam 1939) 284-339, aldaar 296, 300.
- 139 SAA. Gemeenteblad 1921 11, 1219-1222 (20 juni 1921).
- 140 H. Brugmans, *Het nieuwe Amsterdam. Van 1795 tot den tegenwoordigen tijd* (Amsterdam 1925) 317.

Hoofdstuk 2

- 1 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1921, 357; P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979) 27, 29.
- 2 SAA. Gemeenteblad 1922 11, 1-2 (11 januari 1922).
- 3 *De resultaten der volks- en beroepstelling van 31 december 1920 voor Amsterdam zonder en met het op 1 januari 1921 geannexeerde gebied. Deel 1. De volkstelling.* (Amsterdam 1924) 1.
- 4 Willem Heinemeyer en Marijke van Schendelen, 'De stad bewoond. De dynamiek van de bevolking' in: Martha Bakker ed., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 59-99, aldaar 59.
- 5 De gemeente werd vergroot met delen van de gemeenten Westzaan, Zaandam, Oostzaan, Diemen, Ouder-Amstel, Nieuwer-Amstel, gedeelten van het open IJ en de Zuiderzee en de omliggende gemeenten Buiksloot, Nieuwendam, Ransdorp, Watergraafsmeer en Sloten. SAA, Gemeentelijke jaarverslag 1921, 17.
- 6 W.J.A. Nelissen en H. Schmal, 'Van rail-verbinding tot ringweg. Honderd jaar verkeer in Amsterdam' in: G.A. de Bruyne e.a. ed., *Wonen, werken en verkeer in Amsterdam, 1880-1980* (Amsterdam 1980) 179-248, aldaar 212.
- 7 SAA. Archief Algemene Zaken (5181), inv. nr. 4135, no. 3335. Maatregelen ten bate van de veiligheid van het verkeer op den openbare weg 29 september 1922; Ibidem, inv. nr. 4375, no. 2255. Jaarverslag gemeentepolitie 1925.
- 8 S. Duparc, 'Kroniek 1926', *Jaarboek Amstelodamum* 24 (1927) 199.
- 9 *Deel 1. De volkstelling* 3.
- 10 P.J. Mijksenaar, *Amsterdam. Verleden (1275-1900). Heden (1900-1950). Toekomst (1950-2000)* (Amsterdam 1951) 135-138.
- 11 Peter-Paul de Baar, 'Linkse en rechtse buurten', *Ons Amsterdam* 55 (2003) 84-89.
- 12 Heinemeyer en Schendelen, 'De stad bewoond. De dynamiek van de bevolking' 69.
- 13 Deze gegevens zijn gebaseerd op een analyse van het repertorium van gemeenteraadsleden uit Hofland, *Leden van de Raad*.
- 14 NRC 13 juli 1921 (a).
- 15 Hofland, *Leden van de Raad* 115, 154.
- 16 Van Klinken, *Actieve burgers* 401, 414; Bornebroek, *Een heer* 130.
- 17 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 5 mei 1921.
- 18 Van Klinken, *Actieve burgers* 237-238.
- 19 Noteboom, *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* 69-70.
- 20 Hofland, *Leden van de Raad* 131, 173; *De Telegraaf* 18 mei 1921 (a) en 19 mei 1921 (o). *De Telegraaf* verwees ook naar het christelijke dagblad *De Amsterdammer* dat Ter Haar als een van de gegadigden zag.
- 21 J.H. Kompagnie, 'Katz, Cornelia Frida' BWSA 3 (Amsterdam 1988) 92-95.
- 22 Zie voor Wierdels en de SDAP-wethouders: Borrie, *De Miranda* 138.
- 23 Zie voor de melkkwestie: Ibidem, 187-196.
- 24 SAA. Gemeenteblad 1925 11, 733-734 (27 maart 1925).
- 25 SAA. Gemeenteblad 1925 11, 769 (27 maart 1925), 1961-1964 (12 november 1925).
- 26 Formeel zou de RKSP pas in 1926 in het leven worden geroepen.
- 27 Bosmans, *Romme* 129, 136.
- 28 Borrie, *De Miranda* 158; Ben Sajet, *Een leven lang Ben Sajet. Verteld aan Hans Fels* (Baarn 1977) 51.
- 29 Walrave Boissevain, *Mijn leven, 1876-1944* (Bussum 1950) 326.
- 30 Piet de Rooy, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen de vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten' in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. De VDB tussen socialisme en liberalisme* (Amsterdam 1991) 54-73, aldaar 55.
- 31 Borrie, *De Miranda* 277-278.
- 32 Borrie, *Wibaut* 153, 169-170; Jansen en Rogier, *Kunstbeleid* 212-217.
- 33 Heldring, *Herinneringen* 11, 936.
- 34 Borrie, *Wibaut* 153.
- 35 Noteboom, *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* 175, 190.
- 36 Borrie, *Wibaut* 153.
- 37 F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam 1936) 164. SAA. Archief van het college van B&W (5166), inv. nr. 1014-1017. Deliberatieboeken van het college van B&W. Notulen van de vergaderingen van het college van B&W.
- 38 Borrie, *De Miranda* 167, 169, 172, 180, 204.
- 39 Ibidem, 125, 140, 142-144.
- 40 SAA. Gemeenteblad 1916 11, 907 (5 juli 1916); Borrie, *Wibaut* 257, n. 52.

- 41 Borrie, *De Miranda* 234-237.
- 42 Ibidem, 241-242.
- 43 Ibidem, 158-214.
- 44 Ibidem, 215.
- 45 Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* (Amsterdam 2001) 304-308; Albert F. Mellink, 'Wijnkoop, David Jozef' in: P.J. Meertens e.a. ed., *BWSA 1* (Amsterdam 1986) 155-159.
- 46 Koejemans, *David Wijnkoop* 296.
- 47 Ibidem, 278.
- 48 Vossen, *Vrij vissen* 128 en 132.
- 49 IISG. Archief van de Federatie Amsterdam van de SDAP, inv.nr. 416. Pamfletten en kranjes andere partijen, gemeenteraad 1927.
- 50 De gegevens over het onderzoek naar de Middenstandspartij zijn afkomstig uit: SAA, Commissie van onderzoek naar de beschuldigingen geuit aan het adres van de Middenstandsfractie (5114), inv.nr. 2. Rapport van de onderzoekscommissie.
- 51 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1014. Vergadering van het college van B&W d.d. maart 1925.
- 52 Borrie, *Wibaut* 152; SAA. Gemeentebld 1925 II, 1809, 1961-1963 (9 en 12 november 1925).
- 53 Ibidem, 152.
- 54 Ibidem, 153-156; Bosmans, *Romme* 140-142; SAA. Archief 5166, inv. nr. 1014. Vergadering van het college van B&W d.d. 19 november 1926.
- 55 Borrie, *De Miranda* 214.
- 56 Bosmans, *Romme* 143-144.
- 57 Borrie, *Wibaut* 174.
- 58 SAA. Gemeentebld 1927 II, 1445 (13 september 1927).
- 59 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 24 april 1929.
- 60 Heldring, *Herinneringen* II, 808.
- 61 SAA, 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 17 en 26 april 1929 en 16 mei 1929; SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 29 juli 1929.
- 62 Borrie, *Wibaut* 176.
- 63 NRC 8 december 1927 (o) en (a).
- 64 *Het Vaderland* 8 december 1927 (o).
- 65 Borrie, *De Miranda* 232; Bosmans, *Romme* 157-158.
- 66 Heldring, *Herinneringen* I, 711; II, 801; Borrie, *De Miranda* 279.
- 67 Lode Hancké, *De Antwerpse burgemeesters van 1831 tot 2000* (Antwerpen en Rotterdam 2000) 164.
- 68 Peter Koch, *Konrad Adenauer. Eine politische Biographie* (Reinbek bei Hamburg 1985) 71.
- 69 Charles Williams, *Adenauer. The father of the new Germany* (New York 2000) 172.
- 70 Ibidem, 85.
- 71 G.A. van Poelje, 'Met ledige handen. Enkele algemene opmerkingen in het jaar van het eeuwfeest der Gemeentewet' *Gedenkboek Gemeentewet 1851-1951* (Den Haag 1951) 83-133, aldaar III.
- 72 Van de Laar, *Stad van formaat* 209, 323.
- 73 Ibidem, 324.
- 74 Citaat: D. Hans, 'Haagsche burgemeesters', *Amsterdamsche Dameskroniek* d.d. 6 november 1937; Gaemers, *De rode wethouder* 241; Maarten van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002) 207.
- 75 Er waren ook Duitse steden waar de Oberbürgermeister vooral een ceremoniële rol vervulde.
- 76 Van Doorn, *Het leven* 172, 208.
- 77 A.E. Kersten, 'Patijn, Jacob Adriaan Nicolaas (1873-1961)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 (Den Haag 1989) 452-453; Van de Laar, *Stad van formaat* 293-294.
- 78 NA. Archief van de Commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland, toegangsnummer 3.02.30, inv. nr. 199. Correspondentie april-juli 1923; Ibidem. Archief Ruijs, inv. nr. 10. Correspondentie april-juli 1923.
- 79 NA. Archief Ruijs, inv.nr. 10. Wytema aan de commissaris van de Koningin in Zuid-Holland d.d. 23 juli 1923.
- 80 NA, Archief BZ, inv.nr. 503. Commissaris der Koningin Van Tienhoven aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 15 januari 1910.
- 81 Burger, 'Groei naar waardering' 296.
- 82 NRC 4 januari 1926 (a).
- 83 J.M. Pattist, 'Drie burgemeesters' in: Ch.A. Cocheret en W.F. Lichtenauer ed., *Bekende Rotterdammers door hun stadgenoten beschreven* (Rotterdam 1951) 9-18, aldaar 14.
- 84 Van de Laar, *Stad van formaat* 309, 338-339.

- 85 W.F. Lichtenauer, 'Drooglever Fortuijn, Pieter (1868-1938)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag 1985).
- 86 Vgl. Meershoek, *Dienaren van het gezag* 28; Heldring, *Herinneringen* 11, 1319.
- 87 Op cit. Van de Laar, *Stad van formaat* 208 en 209.
- 88 Handelingen van de Eerste Kamer, 1923/1924, 763-765 (24 juni 1924).
- 89 SAA. Archief van de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij (1158), inv. nr. 1. Jaarlijkse aandeelhoudersvergadering op 12 mei 1924. De NSM fuseerde in 1946 met de Nederlandsche Dok Maatschappij tot de Nederlandse Dok en Scheepsbouw Maatschappij (NDSM).
- 90 Wil Swart, *Amsterdam-Noord 1850-1930. De geschiedenis achter de feiten* (Alkmaar 1990) 164, 168.
- 91 A.C.M. Bouwens en M.L.J. Dierikx, *Op de drempel van de lucht. Tachtig jaar Schiphol* (Den Haag 1996) 68.
- 92 Ibidem, 69.
- 93 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1926, 451, 455.
- 94 Bouwens en Dierikx, *Op de drempel van de lucht* 78-79.
- 95 Mijksenaar, *Amsterdam* 167; SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1937.
- 96 SAA. Archief 5169, inv.nr. 216, no. 2/35. Materiaal voor redevoering ter gelegenheid van opening hernieuwd Schiphol (1938); Bouwens en Dierikx, *Op de drempel van de lucht* 76.
- 97 Jan Beishuizen en Evert Werkman, *De magere jaren. Nederland in de crisistijd, 1929-1939* (Leiden 1976) 230.
- 98 Bouwens en Dierikx, *Op de drempel van de lucht* 93.
- 99 Ibidem, 96; SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1938, 136-137.
- 100 R.L. Schuurisma, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Groningen [1975]) 53.
- 101 Heldring, *Herinneringen* 1, 674-675, 680.
- 102 Schuurisma, *Het onaannemelijk tractaat* 105.
- 103 Handelingen van de Eerste Kamer, 1926/1927, maart 1927.
- 104 Heldring, *Herinneringen* 1, 672, 674, 680.
- 105 Op cit. Herman Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn, 1869-1944* 1, 1869-1933 (Amsterdam 1998) 297.
- 106 Langeveld, *Dit leven* 296-297.
- 107 Schuurisma, *Het onaannemelijk tractaat* 239, 249.
- 108 G.M. Greup, *De Rijnverbinding van Amsterdam en haar geschiedenis* (Amsterdam 1952) 152.
- 109 Heldring, *Herinneringen* 1, 705-706. Belofte De Vlucht: Ibidem, 698 (noot 1).
- 110 Ibidem 1, 706; 11, 793.
- 111 Handelingen van de Eerste Kamer, 1930/1931, 575-578 (26 maart 1931).
- 112 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1933; Roegholt, 1919/1945 166; zie ook Heldring, *Herinneringen* 11, 823-854.
- 113 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1923, 224; Ibidem 1924, 377-379; C.P.P. van Romburgh en E.K. Spits, *Nederlandsche Dok en Scheepsbouw Maatschappij* (Rotterdam 1996) 17-18.
- 114 SAA. Archief van de Gemeenteraad (5079), inv. nr. 295. Notulen besloten raadsvergadering d.d. 13 maart 1935.
- 115 NRC 9 december 1928 (o).
- 116 SAA. Archief 5079, inv.nr. 295. Notulen besloten raadsvergadering d.d. 13 maart 1935.
- 117 Zie voor de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven Houwink ten Cate, *De mannen*.
- 118 SAA. Archief 5079, inv.nr. 295. Notulen van besloten raadsvergadering d.d. 28 februari 1935. De geheime nota over het handelsverkeer met de Sovjet-Unie was op 16 november 1934 uitgebracht.
- 119 NA. Archief Van Hamel, toegangsnummer 2.21.081, inv.nr. 224. Van Hamel aan De Vlucht d.d. 5 december 1934; Van Hamel had in de zomer van 1934 de Sovjet-Unie nog bezocht: Ben Knapen, *De lange weg naar Moskou. Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie, 1917-1942* (Amsterdam 1985) 189.
- 120 *Het Vaderland* van 19 januari 1935 (a).
- 121 Knapen, *De lange weg naar Moskou* 173, 183-184.
- 122 De passagiersschepen zouden de naam krijgen van de president en premier van de Sovjet-Unie: Iosif Stalin en Vjacheslav Molotov. SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1935, 57. De contacten met Amsterdam zouden hen zo goed bevallen, dat de Russen eind jaren dertig onderhandelingen zouden openen

- over een order bij de NSM voor de bouw van twee werkplaatsschepen. In december 1940, tijdens de bezetting, vertrok P. Goedkoop naar Moskou om het contract te ondertekenen. Met deze order had De Vlucht niets uit te staan. Hij lag op dat moment na een hartaanval in het ziekenhuis. Vgl. Ariëtte Dekker, *Cornelis Verolme. Opkomst en ondergang van een scheepsbouwer* (Amsterdam 2005) 68-69; De schepen zouden uiteindelijk niet voor de Russen, maar, nadat Duitsland en Rusland met elkaar in oorlog waren geraakt, voor Duitsland worden afgebouwd. NA. Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging, toegangsnummer 2.09.09, dossier 86.773. Doos 1. NSM. Verhoor A.R. Blok d.d. 24 mei 1948.
- 123 SAA. Archief 5079, inv.nr. 295. Besloten raadsvergadering d.d. 13 maart 1935.
 - 124 Rijksarchief Noord-Holland (RNH), Archief van de commissaris der Koningin (Archief CdK), inv.nr. 7523, no. 44. Minister van Binnenlandse Zaken De Wilde aan de commissaris der Koningin in Noord-Holland d.d. 30 januari 1935; Commissaris der Koningin in Noord-Holland aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 4 februari 1935.
 - 125 *Het Vaderland* 15 februari 1935 (o).
 - 126 *Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf* 29 januari 1935 (a).
 - 127 'Brievenrubriek', *Antirevolutionaire Staatskunde* 11 (1935), 425-428. Zie ook: Knapen, *De lange weg naar Moskou* 194.
 - 128 'De reis naar Rusland van Burgemeester De Vlucht' door A.C. Josephus Jitta in *De Groene Amsterdammer* d.d. 9 februari 1935. *De Groene Amsterdammer* (1877-1940) is geraadpleegd via de website <http://193.67.146.137/dga/>.
 - 129 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 30 januari 1935.
 - 130 SAA. Archief 5079, inv.nr. 295. Besloten raadsvergadering d.d. 28 februari 1935.
 - 131 Vladimir Mars en Marius van Melle, 'Een drama in drie bedrijven. Arbeid en kapitaal in het Amsterdamse grootmetaal' in: Peter Paul de Baar e.a., *Werken rondom het IJ. Vakbondstrijd in vijf Amsterdamse bedrijfstakken, 1870-1940* (Amsterdam 1981) 142-194, aldaar 156-157; SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1935, 57. Knapen situeert de reis van De Vlucht abusievelijk in 1934. Knapen, *De lange weg naar Moskou* 188.
 - 132 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het Amsterdamse college van B&W van 13 maart 1935.
 - 133 C.K. Elout, *Gedenkboek ter gelegenheid van het zilveren jubileum der Amsterdamsche Ballast Maatschappij* (Amsterdam z.j.) 11; Tijdens De Vlucht's wethouderschap was zijn verleden bij de ABM al eens aan de orde gesteld. SAA. Gemeenteblad 1921 11, 328-329 (10 februari 1921).
 - 134 SAA. Gemeenteblad 1930 11, 1207-1235 (25 juni 1930).
 - 135 Gaemers, *De rode wethouder* 344.
 - 136 *Algemeen Handelsblad* 19 december 1933.
 - 137 Prinsen en Kortmann, *De burgemeester* 187.
 - 138 Burger, 'Groeit naar waardering' 333.
 - 139 Heldring, *Herinneringen* 11, 853.
 - 140 Hofland, *Leden van de Raad* 50.
 - 141 Kees Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980); Hofland, *Leden van de Raad* 53.
 - 142 Tegelijk met De Vlucht werd Wierdels lid van De Groote Club, ook vlak nadat hij was aangetreden als wethouder. SAA. Archief van de Sociëteit de Groote Club Doctrina et Amicitia (684), inv.nr. 61. Verslag van de sociëteiten De Groote Club "Doctrina et Amicitia" te Amsterdam over het jaar 1923.
 - 143 Joh. de Vries, 'Heldring, Ernst (1871-1954)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland 1* (Den Haag 1979) 236-237; F.J.E. van Lennep, *Klimaat van 'Onder Ons', 1843-1968* (z.p. z.j.).
 - 144 Heldring, *Herinneringen* 1, 646-647.
 - 145 Houwink ten Cate, *De mannen* 13.
 - 146 SAA. Archief 5166, inv. nr. 1014. Vergadering van het college van B&W d.d. 13 februari 1925.
 - 147 Ed van Thijn, BM (Amsterdam 2003) 142; SAA. Gemeenteblad 1927 11, 365 (30 maart 1927).
 - 148 M. Heijder, 'Herengracht 502, 60 jaar ambtswoning van de burgemeester', *Ons Amsterdam* 38 (1986) 237-242, aldaar 240; Interview met An Zwijnenberg-Loeber d.d. 2 februari 2005.
 - 149 G.A.W. ter Pelkwijk, 'In memoriam mr. J.A.N. Patijn', *Die Haghe* (1963) xi-xv, aldaar xi-xv.
 - 150 Koejemans, *David Wijnkoop* 266.

- 151 Heldring, *Herinneringen* 1, 636 en 11, 1319; Houwink ten Cate, *De mannen* 17.
- 152 *Algemeen Handelsblad* juni 1936. Aan De Vlucht was in 1932 ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de Universiteit van Amsterdam een eredoctoraat in de rechten toegekend. Zie hoofdstuk 3.
- 153 Williams, *Adenauer* 159.
- 154 Koch, *Konrad Adenauer* 30. Williams, *Adenauer* 143.
- 155 Williams, *Adenauer* 173.
- 156 P.P. de Baar, 'Revolvers en pannetjes aan het Prinsenhof. Gemeenteraadsherinneringen van Frans Hupsch', *Ons Amsterdam* 42 (1990) 8-12, aldaar 10.
- 157 Dirk Wolthecker, 'Stadsambassadeur Arnold Jan d'Ailly – 1946-1957' in: Ibidem ed., *Een keten van macht. Amsterdam en zijn burgemeesters vanaf 1850* (Amsterdam 2006) 173-187, aldaar 177.
- 158 Zie hiervoor: Van Klinken, *Actieve burgers*.
- 159 Gemeenteblad 1920 1, 793.
- 160 Henk van Dijk, 'Op weg naar de twintigste-eeuwse stad' in: Marlite Halbertsma ed., *Steden vroeger en nu. Een inleiding in de cultuurgeschiedenis van de Europese stad* (Bussum 2000) 165-183, aldaar 169-170.
- 161 Van de Laar, *Stad van formaat*. Citaat uit: Van Dijk, 'Op weg' 169.
- 162 Van Doorn, *Het leven* 208; S.J.R. de Monchy, *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem 1946) 134.
- 163 *Algemeen Handelsblad* 20 september 1873.
- 164 Gemeenteblad 1920 1, 790-794; Gemeenteblad 1922 11 (13 juli 1922).
- 165 Eenzelfde conclusie was eerder al door Brugmans getrokken. H. Brugmans, *Van Raadhuis tot Paleis. Documenten betreffende den overgang van het Amsterdamsche stadhuis tot koninklijk paleis* (Amsterdam 1913).
- 166 SAA. Archief 5168, inv.nr. 293, no. 786. Mededeling De Vlucht aan De Geer d.d. 29 november 1927 met een verzoek voor een afspraak op 3 december n.a.v. het voorstel-Van den Bergh.
- 167 SAA, Archief 5181, inv.nr. 4660, no. 671. Berekening van de kosten voor een nieuw raadhuis door directeur Publieke Werken W.A. de Graaf.
- 168 Emile Wennekes, *Het Paleis voor Volksvlijt* (1864-1929). 'Edele uiting eener stoute gedachte!' (Den Haag 1999) 119.
- 169 Bosmans, *Romme* 200.
- 170 De voltallige commissie bestond uit F.M. Wibaut (voorzitter), directeur van Publieke Werken W.A. de Graaf, de stadsarchitect A.R. Hulshoff, gemeentesecretaris J.J. Roovers, het hoofd van de afdeling Algemene Zaken S.J. van Lier, de architecten J. Gratama, J.M. van Hardeveld, A.U. Ingwersen, oud-raadslid H. Polak, de directeur van het Rijksmuseum F. Schmidt Degener, kunsthistoricus prof. W. Vogelsang en ten slotte de hoofdingenieur bij de NS G.W. van Heukelom. Zie voor de verwickelingen in de gemeenteraad ook: Borrie, *De Miranda* 244; SAA. Gemeenteblad 1934, Bijlage E. Paleis-Raadhuyscommissie, voorlopig rapport.
- 171 Paul Meurs, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940* (Rotterdam 2001) 401.
- 172 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 2 mei 1935.
- 173 SAA. Gemeenteblad 1935 11, 2325 (19 december 1935).
- 174 Ibidem, 2354 (19 december 1935).
- 175 A. Ingwersen, *De Amsterdamse burgerij en haar stadhuis* (Amsterdam 1938) 119; SAA, 5166, inv. nr. 1016, vergadering van het college van B&W d.d. 3 januari 1936; SAA. Afdeling Publieke Werken (5180), inv.nr. 12088. Vergadering commissie van bijstand in het beheer der Publieke Werken d.d. 9 januari 1936.
- 176 SAA. Archief 5180, inv.nr. 12088. Rede De Vlucht bij de installatie van de jury (1936).
- 177 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1937.
- 178 Ibidem, 1938.
- 179 SAA. Gemeenteblad 1940 11, 223 (9 februari 1940).
- 180 Boissevain, *Mijn leven* 342.
- 181 Heldring, *Herinneringen* 1, 472; Haags Gemeentearchief (HGA). Archief van het Gemeentebestuur (353), inv. nr. 916, no. 2667. De Vlucht aan Patijn d.d. 27 april 1922.
- 182 In Utrecht was de Feestgids, waarin de koningin en prins-gemaal beledigd werden, in beslag genomen. SAA. Archief 5169, inv. nr. 750. *Algemeen Handelsblad* 23 augustus 1923.
- 183 SAA. Gemeenteblad 1928 11, 1667-1668 (27 juli 1928).

- 184 SAA. Archief 5169, inv. nr. 750. *De Nieuwe Eeuw* 13 september 1923. De particulier secretaris van de Koningin, Baron van Geen, had niet onder stoelen en banken gestoken dat het 'gelegenheidsprul' niet aan Koningin en prinses had mogen worden voorgezet. De burgemeester van Amsterdam had zich bij deze kritiek aangesloten. *De Tijd* 18 september 1923.
- 185 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1923, 21-24.
- 186 Hesseling, *De Vlucht* 11-12.
- 187 In verband met het weer werd het feest in september en niet in oktober gevierd.
- 188 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1925, 20.
- 189 Borrie, *De Miranda* 198.
- 190 Borrie, *Wibaut* 210.
- 191 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1925, 32.
- 192 Zie voor een uiteenzetting over de congressen van 1924: Stefan Couperus, 'Amsterdam 1924: a stage for municipal internationalism?', *Urban Europe in comparative perspective. Papers presented at the eighth international conference on urban history* (Stockholm 2006).
- 193 SAA. Archief 5181, inv. nr. 4125, no. 1761. De Vlucht aan Van Tuyll van Serooskerken, 23 mei 1922.
- 194 G. Wisse, *Van Golgotha naar de Olympiade* (Dordrecht 1928) 7, 11.
- 195 SAA. Archief 5181, inv. nr. 4399, no. 148. De Vlucht aan minister van Arbeid J.R. Slotemaker de Bruïne 26 maart 1927.
- 196 Paul Arnoldussen, *Amsterdam 1928. Het verhaal van de 1xe Olympiade* (Amsterdam 1994) 23, 27.
- 197 SAA. Archief 235, inv. nr. 8. Nummer van het blad *Lichaamsoefening* van de Christelijke Organisatie voor Lichamelijke Opvoeding. Protest tegen de aanwezigheid van De Vlucht in het Olympisch Stadion op zondag 13 juni 1928; zie ook een cartoon in *De Houten Pomp* 29 juni 1928.
- 198 Arnoldussen, *Amsterdam 1928* 32. Peter Prins, 'Vijf voor twaalf', *Maandblad Amstelodamum* 86 (1999) 97-110, aldaar 102.
- 199 Hesseling, *De Vlucht* 76.
- 200 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1928, 78.
- 201 Arnoldussen, *Amsterdam 1928* 129.
- 202 Ibidem, 175 e.v.
- 203 Ibidem, 199.
- 204 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1928, 79.
- 205 De Monchy, *Twee ambtsketens* 131-133.
- 206 Heldring, *Herinneringen* 11, 1319; SAA. Archief 235, inv.nr. 20. Redevoeringen. Dat De Vlucht niet bedreven was in het spreken van vreemde talen wordt ook bevestigd door mevrouw Van Heynsbergen-Versteeg. Verslag interview Guus Meershoek met mevrouw mr. Van Heynsbergen-Versteeg d.d. 5 april 1990. In bezit van auteur.
- 207 SAA. Archief 235, inv.nr. 22. Persknipsels met betrekking tot De Vlucht's ambtsperiode.

Hoofdstuk 3

- 1 W.J. van der Veen, 'Uitwassen der moderne cultuur', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 14 (1938) 562-591, aldaar 581.
- 2 Philip S. Gorski, 'The return of the repressed: religion and the political unconscious of historical sociology' in: Julia Adams e.a., *Remaking modernity. Politics, history and sociology* (Durham en Londen 2005) 161-189, aldaar 170.
- 3 H.W. von der Dunk, *De verdwijnende hemel. Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw* 1, (Amsterdam 2000) 375.
- 4 George Harinck, 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur' in: George Harinck ed., *De kwestie Geelkerken na 75 jaar* (Barneveld 2001) 69-86, aldaar 74-75. Peter Selten, *Het apostolaat der jeugd. Katholieke jeugdbewegingen in Nederland, 1900-1941* (Amersfoort 1991) 115. Ben van Kaam, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918-1938* (Wageningen 1965) 13-14.
- 5 Henri J.G. Beunders, 'Weg met de Vlootwet!' *De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* ([Amsterdam] 1984) 171.
- 6 Op cit. Ibidem, 172.
- 7 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4673, no. 1443. APV art. 78.
- 8 SAA. Archief van de Commissie voor de Strafverordening (5091), inv.nr. 6-9. Notulen van de vergaderingen van de commissie (1921-1940).
- 9 Ed. Korlaar, "'Redt Sacco & Vanzetti'. Onrust in Amsterdam over politiek vonnis in 1927', *Ons Amsterdam* 54 (2002) 272-275, aldaar 273-275.
- 10 Archief Vrije Universiteit. Vergadering Locaal Comité Amsterdam van de Vereniging

- voor Hooger Onderwijs op Gereformeerde grondslag, 14 september 1908.
- 11 SAA. Gemeenteblad 1927 11, 2246 (1 december 1927).
 - 12 M.J. de Vrijer-Struijs, Dertig jaren domineesche. Herinneringen en vertellingen (Den Haag 1939); Van Kaam, *Parade der mannenbroeders*.
 - 13 SAA. Archief van de Gereformeerde Kerk A (743.A), inv.nr. 101, no. 261. Alfabetische lidmatenregister van de Christelijke Gereformeerde Gemeente (1883-1897).
 - 14 A.C. de Gooijer, *Honderd jaar Keizersgrachtkerk* (Kampen 1988) 29.
 - 15 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 19 december 1934, 10 april 1935.
 - 16 W.H. Vermooten, *Handboek pastorale sociologie* VI, W. Banning ed., *Hervormd Amsterdam en zijn maatschappelijke achtergrond in de 19e en 20e eeuw* (Den Haag 1960) 51; J.H. van Zanten, 'De groei der bevolking van Amsterdam', *Maandblad Amstelodamum* 19 (1932) 25-26, aldaar 25; Piet de Rooy, 'Oorlog en revolutie 1914-1925' in: Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam IV, Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007) 73-126, aldaar 121.
 - 17 Jakob Pieter Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland, haar verbreiding en oorzaken. Proeve eener sociografische verklaring* (Groningen z.j.) 40, 51, 263.
 - 18 Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996) 40-41; Herman Pijfers en Jan Roes, *Memoriale. Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw* (Zwolle 1996) 17; Paul Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) 241.
 - 19 Ada G. Endevelt en Wies J. Houweling, 'Op Gereformeerden Grondslag. Jeugdverenigingen in de jaren twintig' in: C. Augustijn ed., *Gereformeerd Amsterdam sedert 1835* (Kampen 1989) 77-88, aldaar 77, 82-85; P. Stegenga Azn., *Lichamelijke oefening en godzaligheid. Naar aanleiding van den voetbalwedstrijd Nederland-Zweden, is deze preek gehouden in de Nieuwe Luthersche kerk te Amsterdam, op zondag 22 juni 1919* (z.p. 1919) 5.
 - 20 Maarten van der Linde, *Het visioen van Eijkman. Dr. J. Eijkman, de Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen en de vernieuwing van Nederland 1892-1945* (Hilversum 2003) 115, 127, 129, 130, 156.
 - 21 Luykx, *Andere katholieken* 30, 153, 242.
 - 22 Kruijt, *De onkerkelijkheid* 53.
 - 23 H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland I, 1892-1936* (Kampen 1990) 218, 220; Van Kaam, *Parade der mannenbroeders* 10-11.
 - 24 J. Peters en O. Schreuder, *Katholiek en protestant. Een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen* (Nijmegen 1987) 121; B. Voets, 'De klare waarheid' in: Herman Pijfers ed., *De klare waarheid en andere herinneringen aan het katholieke verleden* (Nijmegen 2001) 129-145, aldaar 130-131.
 - 25 SAA. Archief 5181, inv. nr. 4258, no. 3719; Dossier Gilde van de Klare Waarheid; Voets, 'De klare waarheid' 133.
 - 26 George Harinck, 'Op losse schroeven. Gereformeerden en de moderniteit' in: Madelon de Keizer en Sophie Tates ed., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 332-354, aldaar 351-352; D.Th. Kuiper, 'Gefnuikte vernieuwing. De "beweging der jongeren" in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930' in: J. de Bruijn, J.G.M. de Bruijn en G.J. Schutte ed., *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief. Verzamelde opstellen* (Hilversum 2002) 125-152, aldaar 126.
 - 27 Endedijk, 1892-1936 196, 199.
 - 28 Interview met An Zwijnenberg-Loeber d.d. 2 februari 2005.
 - 29 Kees C.A.T.M. Wouters, *Ongewenschte muziek. De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland 1920-1945* (Den Haag 1999) 11. Marjet Derks, 'Steps, shimmies en de wulpsche tango. Dansvermaak in het interbellum', *Spiegel Historiael* 26 (1991) 388-396, aldaar 388.
 - 30 Karel Dibbets, 'Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen' in: Karel Dibbets en Frank van der Maden ed., *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* ([Houten] 1986) 229-270, aldaar 244, 247.

- 31 Madelon de Keizer, 'Inleiding' in: Madelon de Keizer en Sophie Tates ed., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland, 1914-1940* (Zutphen 2004) 9-44, aldaar 29.
- 32 Van der Veen, 'Uitwassen der moderne cultuur', 568.
- 33 Henk te Velde, 'Zedelijkheid als ethiek en seksueel fatsoen. De geschiedenis van een Nederlands begrip' in: Remieg Aerts en Klaas van Berkel ed., *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 198-218, aldaar 199, 205.
- 34 Sluysen, 'J.W.C. Tellegen' 269.
- 35 J.P. de Valk en M. van Faassen ed., *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918 II, 1911-1918* (Den Haag 1993) 976. Aantekening d.d. 28 januari 1918.
- 36 SAA. Archief 5181, inv. nr. 4291, no. 811. *De Gong* 13 (1925) 3e kwartaal. Zie ook: Mieke L. Lunenberg, *Geluk door geestelijke groei. De institutionalisering van de jeugdzorg tussen 1919 en het midden van de jaren dertig, uitgewerkt voor Amsterdam* (Zwolle 1988) 8, 83; Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen 1992) 218; Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur (Den Haag 2000) 39. De eerste voorzitter van de Tucht-Unie was de liberale burgemeester van Enschede E.J. Bergsma (1862-1948).
- 37 Te Velde, 'Zedelijkheid als ethiek' 199, 205.
- 38 Koenders heeft de totstandkoming van de zedelijkheidswet en lokale wetgeving op dit gebied uitputtend beschreven in: Pieter Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (Amsterdam 1996) 135-136, 150-169.
- 39 SAA. Archief 5225, inv.nr. 2327. Mededeling Marcusse d.d. 7 september 1926.
- 40 Pieter de Coninck, 'Beschaving en bescherming. De actie tegen het roken door kinderen in het eerste kwart van de twintigste eeuw' in: Bart van der Boom en Femme S. Gastra ed., *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (z.p. [Amsterdam] 2005) 61-77, aldaar 66 en 70.
- 41 SAA. Archief 5181, inv. nr. 4155, no. 881. Commissie voor de strafverordening aan de gemeenteraad van Amsterdam juni 1928.
- 42 Voor de ARP en het vloekverbod zie: J.W. Noteboom, 'Vraag en antwoord', *Antirevolutionaire Staatskunde* 1 (1925) 119-122.
- 43 In Amsterdam was de invloed van de sociaal-democraten op het gemeentelijke cultuurbeleid het grootst. Roel Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000) 235; Van de Laar, *Stad van formaat* 382-384.
- 44 Pots, *Cultuur, koningen* 189.
- 45 R.L. Schuurisma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (Amsterdam 2000) 400; Derks, 'Dansvermaak', 388.
- 46 *De Gemeentewet voorheen en thans* (Alphen aan den Rijn 1931). Artikel 188 (vanaf 1931: 221): De politie over de schouwburgen, herbergen, tapperijen en alle voor het publiek openstaande gebouwen en samenkomsten, benevens over openbare vermakelijkheden, behoort aan den burgemeester.
- 47 Tjeerd Schiphof, *De vrijheid van het toneel. Een studie naar de juridische beperkingen van de vrijheid van het toneel in Nederland en Engeland in grondwettelijk perspectief* (Amsterdam 1994) 131-132.
- 48 SAA. Archief van de Bioscoopcommissie (5337), inv. nr. 5. Stukken betreffende de vaststelling van een reglement voor de commissie (1919).
- 49 SAA, 5181, inv. nr. 4119, no. 567. Correspondentie met De Vlucht over de filmkeuring en de keuringscommissie.
- 50 Peter Hofland, *De tentoonstelling 'De Olympiade Onder Dictatuur'. Bestuur, cultuur en bescherming van de openbare orde in Amsterdam in de jaren dertig*. (Niet gepubliceerde doctoraalscriptie Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam 1995) 8-9.
- 51 Noteboom, *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* 36-42.
- 52 Van Kaam, *Parade der mannenbroeders* 47.
- 53 Noteboom, *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* 180-182.
- 54 J.W. Noteboom, 'Goede zeden' in: C.W. van der Pot e.a. ed., *Nederlandsch bestuursrecht* (Alphen aan den Rijn 1932) 429-453, aldaar 445.
- 55 Ibidem, 451-452.

- 56 Emanuel Boekman, *Overheid en kunst in Nederland* (Amsterdam 1939) 136.
- 57 H.W. von der Dunk, 'Nederlandse cultuur in de windstille' in: Kathinka Dittrich, Paul Blom en Flip Bool ed., *Berlijn-Amsterdam 1920-1940: wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 25-30, aldaar 28.
- 58 Pots, *Cultuur, koningen* 189. Goede kunst was volksverheffende kunst, in de ogen van Kleerekoper.
- 59 Von der Dunk, 'Nederlandse cultuur in de windstille' 28.
- 60 *Het Volk* d.d. 20 juni 1921. Kleerekoper schreef als 'oproeiger krabbelaar' stukjes in *Het Volk*.
- 61 Noteboom, *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* 15, 17.
- 62 NA. Archief BZ, inv. nr. 552, no. 470. Röell aan Ruijs d.d. 10 juni 1921.
- 63 Vergelijk: Schiphof, *De vrijheid* 55.
- 64 SAA. Archief 5168, inv. nr. 284, no. 633. De Vlucht aan Patijn d.d. 16 december 1921; Ben Albach, 'Weerklank van het Duitse toneel in Nederland' in: Kathinka Dittrich, Paul Blom en Flip Bool ed., *Berlijn-Amsterdam, 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 134-152, aldaar 137.
- 65 Ansje van Beusekom, *Film als kunst. Reacties op een nieuw medium in Nederland, 1895-1940* ([Amsterdam] 1998) 197-198.
- 66 SAA. Archief 5168, inv. nr. 291, no. 751. J.B. Kan aan De Vlucht d.d. 31 augustus 1926.
- 67 Ibidem, no. 752. De Vlucht aan Wytema d.d. 25 augustus 1926.
- 68 *Algemeen Handelsblad* 24 augustus 1926 (a). *Het Volk* 24 augustus 1926; *De Telegraaf* 16 augustus 1926 (a).
- 69 SAA. Archief 5168, inv. nr. 291, no. 752. J. Wytema aan De Vlucht d.d. 23 augustus 1926; De Vlucht aan Wytema d.d. 25 augustus 1926; Patijn aan De Vlucht d.d. 4 oktober 1926.
- 70 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4406, no. 379. Telegram Wytema aan De Vlucht d.d. 13 januari 1927; Rapport H.J. Versteeg d.d. 12 januari 1927; Hoofdcommissaris (Rotterdam) A.H. Sirks aan Wytema d.d. 11 april 1927; Wytema aan De Vlucht d.d. 14 april 1927; J. Zeldenthuis aan De Vlucht d.d. 10 januari 1927.
- 71 Van Beusekom, *Film als kunst 199-200*; Céline Linssen, Hans Schoots en Tom Gunning, *Het gaat om de film! Een nieuwe geschiedenis van de Nederlandsche Filmliga 1927-1933* (Amsterdam 1999) 19.
- 72 *Het Volk* 12 mei 1927 en *De Tijd* 16 mei 1927.
- 73 *De Standaard* 13 mei 1927.
- 74 SAA. Gemeenteblad 1927 11, 1234-1235, 1242 (15 juli 1927).
- 75 Linssen, *Het gaat om de film!* 19.
- 76 SAA. Gemeenteblad 1927 11, 1247-1249 (15 juli 1927).
- 77 Op cit. Linssen, *Het gaat om de film!* 23.
- 78 Ibidem, 19-23.
- 79 NRC 16 juli 1927 (o).
- 80 J.H.J. van den Heuvel, *De moraliserende overheid. Een eeuw filmbeleid* (Utrecht 2004) 26.
- 81 Ibidem, 33.
- 82 Linssen, *Het gaat om de film!* 29.
- 83 SAA. Gemeenteblad 1929 11, 1319 (20 juni 1929).
- 84 SAA. Gemeenteblad 1928 1, 2987 (24 december 1928).
- 85 NRC 18 oktober 1929 (o); SAA. Gemeenteblad 1929 11, 1320 (20 juni 1929).
- 86 SAA. Persdocumentatie. Kunsten 13. Toneel III. Schouwburgen; Toneelgezelschappen III. Cat. nr. 764/816 (1925/1929).
- 87 Verslag van de raadsvergadering in NRC 18 oktober 1929 (o); SAA. Gemeenteblad 1929 11, 1874 (17 oktober 1929).
- 88 SAA. Gemeenteblad 1929 11, 1874-1875, 1878, 1893 (17 oktober 1929).
- 89 Ibidem, 1887 (17 oktober 1929).
- 90 Ibidem, 2187 (19 november 1929).
- 91 SAA. Archief 5225, inv. nr. 4804. Notitie Versteeg 25 juni 1929.
- 92 *Het Volk* 2 december 1929 (o); *Algemeen Handelsblad* 2 december 1929 (a).
- 93 Derks, 'Dansvermaak', 391.
- 94 Marlite Halbertsma en Patricia van Ulzen, *Interbellum Rotterdam: kunst en cultuur 1918-1940* (Rotterdam 2001) 193; Wilma Straathof, 'Honderd jaar Rotterdam, de Rotterdammers en hun vermaak' in: Remmelt Daalder e.a. ed., *Als de dag van gisteren. Honderd jaar Rotterdam en de Rotterdammers* (Zwolle 1989) 154-175, aldaar 164.
- 95 SAA. Archief 5181, inv. nr. 4102, no. 5571. Rapport hoofdcommissaris Marcusse over dansen (1921).
- 96 Joost Groeneboer, 'Verboden te dansen. Burgemeester De Vlucht, hoeder van goede

- zederi', *Ons Amsterdam* 53 (2001) 258-264, aldaar 260.
- 97 SAA. Archief 5181, inv. nr. 4173, no. 2488. Joh. C. Breen aan De Vlucht d.d. 14 november 1923.
- 98 SAA. Gemeentebld 1921 11, 2124-25, 2137-38, 2147 (17 november 1921).
- 99 SAA. Archief 5181, inv. nr. 4173, no. 2488. Nota hoofdcommissaris Marcusse, maart 1923; SAA. Archief 5181, inv. nr. 4173, no. 2488. Marcusse aan De Vlucht d.d. 19 december 1921.
- 100 Gemeentearchief Rotterdam (GAR). Nieuw Stadsarchief (NSA/AZ), inv. nr. 4241, no. 17. Sirks aan burgemeester Droogleevers Fortuyn d.d. 31 december 1930.
- 101 *Algemeen Handelsblad* 8 september 1922 (0); SAA. Archief 5181, inv. nr. 4173, no. 2488. Patijn aan hoofdcommissaris van politie F. van 't Sant d.d. 18 mei 1923.
- 102 SAA. Gemeentebld 1922 11, 2138 (4 december 1922).
- 103 SAA. Archief 5225, inv. nr. 4971. Rapport van de 'Commissie inzake de Volksvermaken ten aanzien van het vraagstuk der dansgelegenheden en kermissen'.
- 104 SAA. Archief 5169, inv.nr. 725. *De Hotelhouder* 26 januari 1924.
- 105 Groeneboer, 'Verboden te dansen', 260.
- 106 'Willem de Vlucht', *Het Parool* 30 april 1999; P. Lelieveldt, "Van muzikaal exces tot allergrootst succes" De komst van de jazzmuziek in Amsterdam', *Nederlands Jazz Archief-Bulletin* afl. 30 (1998) 5. De Vlucht zou ook de charleston hebben verboden. Dit was eveneens niet juist. Wel had de directie van de chique Amsterdamse zaken Trianon en Krasnapolsky besloten de charleston van haar dansvloeren te weren, omdat men de dans te 'onstuimig' vond: *NRC* 26 augustus 1926 (0).
- 107 SAA. Archief 5091, inv. nr. 6. Notulen d.d. 3 januari 1924; Ibidem. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 9 januari 1924.
- 108 SAA. Gemeentebld 1924 11, 445-467 (12 maart 1924).
- 109 *NRC* 13 maart 1924 (a).
- 110 SAA. Archief 5181, inv. nr. 4264, no. 5295. Marcusse (in diens naam Versteeg) aan De Vlucht d.d. 20 november 1924.
- 111 Ibidem, no. 5564. Vergunning Krasnapolsky d.d. 17 december 1924.
- 112 Ibidem, no. 5295. Rapport hoofdinspecteur van politie (1924).
- 113 Roegholt, 1919/1945 50.
- 114 Noteboom, 'Goede zeden' 433, 436.
- 115 Bornebroek, *Een heer* 91.
- 116 *De Telegraaf* 25 september 1926; SAA. Archief 5181, inv. nr. 4173, no. 2488. Nota hoofdcommissaris Marcusse, maart 1923; HGA. Gemeentebld 1926, 891; Voor Rotterdam zie: SAA, 5225, inv. nr. 2160. *De Maasbode* 23 november 1928.
- 117 SAA. Archief 5225, inv. nr. 4803. Correspondentie en krantenartikelen; SAA. Archief 5169, inv. nr. 750. *Het Volk* 18 december 1923.
- 118 SAA. Archief 5169, inv. nr. 750; *Het Volk* 24 januari 1924. Wat De Vlucht van de houding van de procureur-generaal vond laat zich raden. De jongste zoon van De Vlucht zou in 1930 de volgende stelling in zijn proefschrift opnemen: 'de praktijk van het O.M., in zake het niet vervolgen van een aantal overtredingen van de Zondagswet valt af te keuren'. Evert de Vlucht, *De toepassing der progressiegedachte in het Nederlandsche gevangeniswezen* (Amsterdam 1930).
- 119 'Willem de Vlucht', *Het Parool* 30 april 1999.
- 120 SAA. Persdocumentatie. Cat. nr. 764 t/m 829; 1925/1929. *De Telegraaf* 25 september 1926 (a), 3 oktober 1926 (0), 5 oktober 1926 (a).
- 121 De motie werd aangenomen met 21 stemmen voor en 19 tegen. SAA. Gemeentebld 1926 11, 2599 (10 december 1926).
- 122 *NRC* 23 december 1926 (0).
- 123 SAA. Persdocumentatie. Cat. nr. 764 t/m 829; 1925/1929. *De Telegraaf* 26 september 1926 (0); SAA. Gemeentebld 11 1926, 2592-2594 (10 december 1926).
- 124 *NRC* 21 december 1926 (0).
- 125 SAA. Archief 5225, inv.nr. 2229. Stukken betreffende de algemene beschouwingen van 1928.
- 126 SAA. Gemeentebld 1928 1, 305; Ibidem. Archief 5181, inv. nr. 4421, no. 1098. Marcusse aan De Vlucht d.d. 19 april 1927; Ibidem, inv. nr. 4613, no. 388. Versteeg aan De Vlucht d.d. 5 maart 1930; Voor Rotterdam: Philomeen Lelieveldt, *Voor en achter het voetlicht. Musici en de arbeidsverhoudingen in het kunst- en amusementsbedrijf in Nederland, 1918-1940* (z.p. 1998) 83; Voor Den Haag: *NRC* 12 november 1930.

- 127 SAA. Archief 5225, inv.nr. 5080. Bepalingen drankwet ten aanzien van het dansen. Vastgesteld bij wet d.d. 29 maart 1933; Wouters, *Ongewenschte muziek* 20-21; *Rapport der regeerings-commissie inzake het dansvraagstuk* (Den Haag 1931) 9.
- 128 *Rapport der regeerings-commissie* 9.
- 129 Zie onder meer: Wouters, *Ongewenschte muziek* 17-18.
- 130 SAA. Archief 5225, inv.nr. 5081, no. 20086. Versteeg aan De Vlucht d.d. 13 november 1935.
- 131 Ibidem. Versteeg aan De Vlucht d.d. 7 december 1936.
- 132 Rudie Kegie, 'De huidskleur van de jazz' in: Rosemarie Buikema en Maaike Meijer ed., *Cultuur en migratie in Nederland. Kunsten in beweging 1900-1980* (Den Haag 2003) 95-110, aldaar 99-101.
- 133 SAA. Archief 5225, inv.nr. 5081. Versteeg aan De Vlucht d.d. 7 december 1936.
- 134 Kegie, 'De huidskleur van de jazz' 102; Vgl. SAA. Archief 5225, inv.nr. 5081. Versteeg aan De Vlucht d.d. 3 augustus 1937.
- 135 Wouters, *Ongewenschte muziek* 22.
- 136 Ibidem, 25.
- 137 SAA. Archief 5225, inv.nr. 5081. Brief minister Van Boeijen d.d. 27 augustus 1937; Ibidem, circulaire hoofdcommissaris van politie Den Haag d.d. 22 juli 1937; HGA. Archief Gemeentepolitie (432), inv.nr. 44. Notulen vergadering van hoofdcommissarissen d.d. 1 maart 1937; GAR. Archief 444.01, inv.nr. 5648. De Monchy aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 9 juli 1937; Ibidem. Hoofdcommissaris Eindhoven aan burgemeester Droogleevers d.d. 31 juli 1937.
- 138 SAA. Gemeentebld 1938 11, 1260 (25 november 1938).
- 139 Ibidem, 1268.
- 140 Wouters, *Ongewenschte muziek* 25.
- 141 HSG. Archief Wibaut, inv.nr. 286-11. Brief Wibaut aan De Vlucht d.d. 1 juni 1927.
- 142 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 1 februari 1922.
- 143 *De Telegraaf* 20 juni 1927 (a).
- 144 *De Telegraaf* 20 juni 1927 (a); *Waar is de Tijd?* 1200 *Jaar Antwerpenaren en hun rijke verleden*. (Zwolle 1996-1998) 148; J.R.W. Sinnighe, 'Burgemeesters van 's-Gravenhage'. Een serie artikelen verschenen in het zaterdagblad van Het Binnenhof van 2 maart 1957 tot 21 februari 1959; Williams, *Adenauer* 166-167.
- 145 Hesseling, *De Vlucht* 67.
- 146 Mededeling mevr. An Zwijnenberg-Loeber d.d. 16 mei 2005.
- 147 SAA. Archief 235, inv. nr. 30. [*De Standaard*] 16 december 1933.
- 148 P.J. Hofland en Th. Schweiger, 'Een 21-jarige nog studerende jongeman. In "tijden van barbaarsheid", het Amsterdam van de 19e en 20e eeuw' in: Joost Cox e.a. ed., *En bracht de schare tot kalmte. Bespiegelingen over de gemeentesecretaris door de eeuwen heen* (Den Haag 1997) 110-120, aldaar 114, 117.
- 149 Bij De Vlucht aantreden in 1921 bekleedde Ph. Falkenburg deze post. Na diens overlijden in 1926 werd hij opgevolgd door J.J. Roovers die op zijn beurt opgevolgd zou worden door S.J. van Lier. De joodse Van Lier werd in de oorlog door de Duitsers opzij geschoven en vervangen door J.F. Franken.
- 150 SAA. Archief 235, inv. nr. 30. [*De Standaard*] 16 december 1933.
- 151 Knechtmans, *Kwetsbaar centrum* 42-44.
- 152 Knechtmans, 'Onderwijs, wetenschap en particulier initiatief aan de Universiteit van Amsterdam, 1920-1950' 100.
- 153 Archief vu. Getypte notulenboek Directeuren, maart 1918 t/m 1924.
- 154 P.J. Oud, 'De Gemeentewet en de gemeentelijke zelfstandigheid', *Gedenkboek Gemeentewet 1851-1951* (Den Haag 1951) 7-81, aldaar 25.
- 155 *Algemeen Handelsblad* 20 mei 1927 (a).
- 156 Heldring, *Herinneringen* 11, 980, 1319.
- 157 *Algemeen Handelsblad* 20 mei 1927 (a).
- 158 Ibidem, juni 1936.
- 159 SAA. Gemeentebld 1926 11, 1986 (18 november 1926).
- 160 Hesseling, *De Vlucht* 64.
- 161 Koejemans, *David Wijnkoop* 297.
- 162 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 29 november 1923.
- Hoofdstuk 4*
- 1 SAA. Gemeentebld 1939 11, 413 (31 mei 1939).
- 2 Zie respectievelijk bijlage 11 en bijlage 10 van De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 272-273.

- 3 NRC 18 april 1929 (a).
- 4 Borrie, *De Miranda* 234.
- 5 Zie: <http://www.parlement.com/9291000/bio/00755> geraadpleegd d.d. 3 oktober 2005. Kropman was hoofdredacteur van het weekblad *De Nieuwe Eeuw* en redacteur van het dagblad *Het Centrum* geweest.
- 6 Vgl. Bosmans, *Romme* 160; Borrie, *De Miranda* 234.
- 7 Jansen en Rogier, *Kunstbeleid* 36. Het reservefonds was door Wibaut ingesteld na de Eerste Wereldoorlog en gevuld met de opbrengsten van de inkomstenbelasting waarmee na de oorlog de oorlogswinsten waren afgeroomd. Zie: Roegholt, 1919/1945 185. Heldring, *Herinneringen* 11, 950-951.
- 8 Handelingen van de Eerste Kamer 1928/1929, 953-957 (11 juli 1929).
- 9 Wibaut, *Levensbouw* 331.
- 10 Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen* 70; D. Simons, 'Gemeente-financiën', *Gedenkboek Gemeentewet 1851-1951* (Den Haag 1951) 253-309, aldaar 274. Het rijk zou meer inzicht krijgen in de gemeentelijke financiële huishouding. Er moest voortaan in de gemeentebegroting een onderscheid gemaakt worden tussen de gewone dienst (waaronder de periodieke inkomsten en uitgaven vielen) en de kapitaaldienst: de eigen investeringen, kapitaalbijdragen aan derden, aandelen, leningen en schuldaflossingen; Wibaut, *Levensbouw* 333; Jansen en Rogier, *Kunstbeleid* 32-33.
- 11 Borrie, *Wibaut* 212.
- 12 B. de Ridder, 'Wibaut "de Machtige"...' *Maandblad Amstelodamum* 34 (1947) 27-48; Borrie, *Wibaut* 208.
- 13 *Het Vaderland* d.d. 29 augustus 1931 (o). Zie ook: Borrie, *Wibaut* 180.
- 14 IISG. Archief Wibaut, inv.nr. 286-11. De Vlucht aan Wibaut d.d. 28 december 1921, 12 augustus 1922, 7 oktober 1923, 27 juni 1927; SAA. Archief 235, inv.nr. 8. Wibaut aan De Vlucht d.d. 22 juli 1931.
- 15 Borrie, *De Miranda* 344.
- 16 Peter Knegtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam 1989) 49-58.
- 17 Elzinga, *Dualisme* 54.
- 18 R. Crinice le Roy, *De burgemeester en de handhaving van de openbare orde in buitengewone omstandigheden* (Den Haag [1967]) 17-18.
- 19 Handelingen van de Eerste Kamer, 1930-1931, 175-178 (29 januari 1931).
- 20 Persman, 'Van Leeuwen'.
- 21 Elzinga, *Dualisme* 50-54.
- 22 'Beschouwingen over de vraag, hoe een grootere doelmatigheid van den publieken dienst bereikt kan worden', in: G.A. van Poelje, *Korte opstellen over gemeenterecht en gemeentebeleid* 11. 1923-1932 (Alphen aan den Rijn 1934) 66-107; I. Schöffers, 'Poelje, Gerrit Abraham van' in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland* 4 (Den Haag 1994) 398-401.
- 23 Jansen en Rogier, *Kunstbeleid* 71, 91, 99. Boekman zou zich allengs ontwikkelen tot een 'reformist': een voorstander van hervormingen langs parlementaire weg.
- 24 Borrie, *De Miranda* 250. Romme had zijn steun niet zonder meer aan de samenvoeging verleend. Met de sociaal-democraten was afgesproken dat na twee jaar een evaluatie zou plaatsvinden; SAA. Archief S.R. de Miranda (1257), inv.nr. 104. 1930-1934. Dagboek aantekening d.d. 9 september 1931.
- 25 SAA. Gemeentebld 1918 11, 3185.
- 26 Borrie, *De Miranda* 249-250.
- 27 *De Telegraaf* 2 maart 1930, aangehaald door Heldring, *Herinneringen* 11, 951.
- 28 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1929, 437, 446; Ibidem 1930, 72, 461; De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 272. Het betreft hier het aantal werklozen dat ingeschreven stond bij de Gemeentelijke Arbeidsbeurs.
- 29 SAA. Archief 5169, inv.nr. 49, no. 570. Overzicht van den economischen toestand van Amsterdam in het eerste, tweede en derde kwartaal 1930, samengesteld door het Bureau van Statistiek.
- 30 SAA. Archief 235, inv.nr. 22. *Algemeen Handelsblad* d.d. juni 1931.
- 31 Wibaut stelde een progressief belastingregime in om zo de oorlogswinsten af te romen. Roegholt, 1919/1945 185.
- 32 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 81.
- 33 SAA. Gemeentebld 1931 11, 2403.
- 34 NA. Archief Ruijs, inv.nr. 154, no. 10. *Algemeen Handelsblad* d.d. 18 december 1931 (a).

- 35 Ibidem. [*Algemeen Handelsblad*] d.d. 18 december 1931
- 36 Gaemers, *De rode wethouder* 264.
- 37 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 72-73.
- 38 Handelingen van de Eerste Kamer, 1931/1932, 498 (17 maart 1932).
- 39 Noteboom, *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* 26.
- 40 Heldring, *Herinneringen* 11, 1031.
- 41 Ibidem, 11, 950-951.
- 42 SAA. Archief 1257, inv.nr. 104. 1930-1934. Dagboekantekening d.d. 4 november 1931. Wethouder De Miranda was ook bij het gesprek met de minister aanwezig.
- 43 Borrie, *De Miranda* 259-260; SAA. Archief 235, inv.nr. 8. Van den Tempel aan De Vlucht d.d. 6 juni 1932.
- 44 Jos Perry, "Aanpakken wat mogelijk is". De SDAP en haar gemeentepolitiek', *Jaarboek voor het democratisch socialisme* 9 (1988) 16-58, aldaar 42. Vergelijk Van de Laar, *Stad van formaat* 329, die stelt dat De Zeeuw en Brautigam 'niet met een herziening van de arbeidsvoorwaarden van de ambtenaren [wilden] instemmen' en daarop aftraden; Borrie, *De Miranda* 261.
- 45 Bosmans, *Romme* 172.
- 46 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 83, 90.
- 47 GAR. Archief 444.01, inv.nr. 5648. Verslag van het onderhoud van Droogleever met de directeur van de Gemeentelijke Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon Van Walsem d.d. 26 april 1932.
- 48 Borrie, *De Miranda* 268.
- 49 SAA. Archief 1257, inv.nr. 104. 1930-1934. Aantekening d.d. 30 mei 1933; SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 19 mei 1933.
- 50 Borrie, *De Miranda* 268-270; SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Zie de vergaderingen van het college van B&W in de zomermaanden van 1933.
- 51 Ibidem, 270.
- 52 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 12 juli 1933.
- 53 Ibidem, d.d. 7 en 10 september 1933.
- 54 SAA. Gemeentebblad 1933 11, 1570, 1578 (20 september 1933).
- 55 Ibidem, 1579-1580 (20 september 1933).
- 56 *Het Vaderland* d.d. 11 september 1933 (a).
- 57 Vier van de links-radicalen raadsleden behoorden tot de CPN, een was lid van de Revolutionair Socialistische Partij.
- 58 SAA. Archief De Vlucht, inv.nr. 30. Persknipsels. Onbekende krant d.d. 16 december 1933.
- 59 Ibidem. *Het Volk* d.d. 16 december 1933.
- 60 Ibidem, inv.nr. 8. Onbekende krant d.d. 16 december 1933.
- 61 Bosmans, *Romme* 177.
- 62 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 20 september 1933.
- 63 SAA. Gemeentebblad 1933 11, 1809 (2 november 1933), 1840 (21 november 1933); Borrie, *De Miranda* 274.
- 64 SAA. Archief 235, inv.nr. 30. *De Maasbode* d.d. 17 december 1933.
- 65 C.H. Wiedijk, Koos Vorrink. *Gezindheid, veralgemening, integratie: een biografische studie (1891-1940)* (Groningen 1986) 162.
- 66 *Het Vaderland* d.d. 20 december 1933 (a).
- 67 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1933; Ibidem, Archief 235, inv.nr. 30. Burgemeester De Vlucht-mars.
- 68 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 20 december 1933.
- 69 SAA. Archief 235, inv. nr. 22. *Het Volk* 17 juli 1925; G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie* 11, *De geschiedenis van de kabinetsformaties 1925-1929* (Kampen 1980) 575, 813.
- 70 Heldring, *Herinneringen* 11, 763.
- 71 In september 1939 zou De Vlucht zijn zetel in de Eerste Kamer opgeven om ruimte te maken voor Colijn, wiens vijfde kabinet al na enkele dagen was gevallen en voor wie nu alsnog een plaats op het Binnenhof gezocht moest worden. 'Ik heb gemeend in uw geest te handelen door nog heden (...) mijn ontslag (...) in te dienen', zo liet De Vlucht Colijn op 4 september 1939 weten. SAA. Archief 5169, inv.nr. 780. De Vlucht aan de voorzitter van de Eerste Kamer, W.L. baron de Vos van Steenwijk d.d. 4 september 1939; De Vlucht aan Colijn d.d. 4 september 1939. Hieruit spreekt een zekere hiërarchische verhouding tussen Colijn en De Vlucht. Er dient echter ook in ogenschouw genomen te worden dat De Vlugts Kamerzetel al in 1937 ter discussie was gesteld, omdat hij zich zo weinig in

- de Senaat vertoonde. Zie SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 18 maart 1937. Zie ook: J.P. Stoop, *'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde. De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum* (Hilversum 2001) 122, 190.
- 72 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 4 februari 1931.
- 73 SAA. Archief 235, inv. nr. 22. *Java-Bode* 21 april 1931.
- 74 S.L. van der Wal ed., *Herinneringen van Jhr. mr. B.C. de Jonge: met brieven uit zijn nalatenschap* (Utrecht 1968) 75.
- 75 J.W. Janssens, *De commissaris van de Koningin. Historie en functioneren* (Den Haag 1992) 51-52.
- 76 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 20 september 1933.
- 77 H. Baas en T. Baas, 'Gerrit Baas Kzn. (1884-1978). Leven, werk en de actie van achttien', *Bulletin Nederlandse arbeidersbeweging* afl. 1 (1983) 5-22, aldaar 5, 6, 12 en 17.
- 78 Hofland, *Leden van de Raad* 253-254.
- 79 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 107.
- 80 SAA. Archief 235, inv.nr. 30. Persknipsels. Onbekend dagblad d.d. 16 december 1933. Interview met De Vlucht naar aanleiding van ambtsjubileum.
- 81 Zie voor de gespannen verhoudingen tussen het Amsterdamse college van B&W en de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland: NA. Archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Binnenlands Bestuur, toegangsnummer 2.04.57 (Archief BB), inv. nr. 1675. College van B&W (Amsterdam) aan Gedeputeerde Staten (Noord-Holland) d.d. 29 november 1934.
- 82 SAA. Archief 235, inv.nr. 30. *De Maasbode* 17 december 1933.
- 83 Ibidem. College van B&W (Amsterdam) aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 26 april 1934.
- 84 Gemeenteblad 1934 I, Bijlage H. Werklozenonderzoek. Op 1 januari 1934 leed 18 procent van de totale bevolking van Amsterdam rechtstreeks onder de werkloosheid. Dit percentage heeft betrekking op alle op 3 februari 1934 bij de Arbeidsbeurs ingeschreven personen van 18 tot en met 66 jaar.
- 85 Gemeenteblad 1934 I. Bijlage B. De industrie te Amsterdam.
- 86 Borrie, *De Miranda* 289-291, 310.
- 87 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 106-107.
- 88 SAA. Archief 5169, inv.nr. 600-602. Indicateur op de correspondentie gericht aan de burgemeester (1933).
- 89 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1934, 60-61; Ibidem. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 10 januari 1934; Ibidem. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 10 april 1934.
- 90 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 119.
- 91 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 11 april 1934; Ibidem. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 27 april 1934.
- 92 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 26 mei 1934.
- 93 In hoofdstuk 5 wordt uitgebreid op het Jordaanooproer ingegaan.
- 94 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 27 juli 1934. Zie ook: NA. Archief BB, inv.nr. 1675. Notities naar aanleiding van een bespreking van het college van B&W met de ministers van Financiën en Binnenlandse Zaken; SAA. Archief 5181, inv. nr. 4788, no. 1146. Minister van Binnenlandse Zaken aan het college van B&W d.d. 27 juli 1934.
- 95 NA. Archief BB, inv.nr. 1675. De Vlucht aan De Wilde d.d. 8 oktober 1934. De cursivering in het citaat is van De Vlucht.
- 96 Ibidem. Interne nota van het ministerie van Binnenlandse Zaken d.d. 17 oktober 1934.
- 97 Ibidem. Minister van Financiën aan het Amsterdamse college van B&W d.d. 5 december 1934; SAA Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 13 maart 1935.
- 98 NA. Archief BB, inv.nr. 1675. Minister van Financiën aan het Amsterdamse college van B&W d.d. 6 juni 1935.
- 99 Ibidem, d.d. 5 december 1935.
- 100 SAA. Gemeenteblad 1933 II, 166-174 (15 februari 1933) en 458-492 (16 maart 1933);

- SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 16 maart 1933.
- 101 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 20 september 1929.
- 102 Borrie, *De Miranda* 287.
- 103 Bosmans, *Romme* 187-189.
- 104 De Rooy, 'Het zout' 70; O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', *BMGN* 88 (1973) 444-469, aldaar 468.
- 105 Knegtmans, *Socialisme en democratie* 94; Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 1999) 103; Margreet Schrevel, 'Matthijssen, Jan Willem' *BWSA* 4 (Amsterdam 1990) 146-149.
- 106 Knegtmans, *Socialisme en democratie* 142-144.
- 107 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 8 maart 1935; Ibidem. Archief 5168, inv.nr. 327, no. 1102. Er werden deze dag 100 man politietroepen in reserve gehouden. Versteeg aan De Vlucht d.d. 2 februari 1933 en 27 juni 1935.
- 108 SAA. Archief 5168, inv.nr. 327, no. 1094. De Vlucht aan Commissaris der Koningin (concept) d.d. 27 maart 1935; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 1, *Voorspel* (Den Haag 1969) 297.
- 109 SAA. Archief 5168, inv.nr. 322. De Vlucht aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 7 maart 1935. Minister van Binnenlandse Zaken aan De Vlucht d.d. 15 maart 1935.
- 110 *Algemeen Handelsblad* 2 april 1935, (o) en (a); 9 april 1935 (a). Zie ook: SAA. Archief 5181, inv.nr. 4877, no. 60. Jaarverslag van de gemeentepolitie over 1935.
- 111 De Jong, *Voorspel* 303.
- 112 Niet Snijders, maar W.M. Westerman nam zitting in de Kamer. J.C.H. Blom, *De muiterij op De Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (Utrecht 1983) 236-240.
- 113 Van Doorn, *Het leven* 190-191. Bij de Tweede Kamerverkiezingen kwam 22 procent van het totaal op de partij uitgebrachte stemmen uit Den Haag. Vossen, *Vrij vissen* 172-173.
- 114 SAA. Archief van het Bureau voor Statistiek (5185), inv.nr. 848. Statistische mededelingen nr. 106.
- 115 Vossen, *Vrij vissen* 135; SAA. Bib.cat.nr. H.528.435 en 436. Campagnemateriaal 1935.
- 116 Borrie, *De Miranda* 298; De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 70, 74, 76, 91, 124.
- 117 De zetel van Schmidt werd in 1936 overgenomen door Kitsz, die eerder van 1927 tot en met 1935 in de raad had gezeten. Piet Hoekman, 'Schmidt, Petrus Johannes' *BWSA* 8 (Amsterdam 2001) 241-248.
- 118 H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* (Den Haag 1989) 81.
- 119 Borrie, *De Miranda* 298.
- 120 Ibidem, 300.
- 121 *Het Vaderland* 28 juli 1935 (o). Zie voor de campagne van Weiss ook de edities van 13 juni en 5 juli (a).
- 122 Van de Laar, *Stad van formaat* 332.
- 123 Borrie, *De Miranda* 301, 305.
- 124 SAA. Archief 1257, inv.nr. 101. Dagboek De Miranda 1927, 1929 en 1935. Aantekening d.d. 29 augustus 1935.
- 125 Ibidem, d.d. 31 augustus 1935.
- 126 SAA. Persarchief personalia 'F. van Meurs'; Philip van Praag, 'Meurs, Frans van' *BWSA* 2 (Amsterdam 1987) 91-93.
- 127 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 4 september 1935.
- 128 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 4 september 1935.
- 129 Borrie, *De Miranda* 306.
- 130 NA. Archief BZ, inv.nr. 881. Commissaris van de Koningin Röell aan minister van Binnenlandse Zaken De Wilde d.d. 18 mei 1933.
- 131 Borrie, *De Miranda* 307.
- 132 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 154-155.
- 133 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1016. Vergadering van het college van B&W d.d. 22 mei 1936.
- 134 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 197.
- 135 NA. Archief BB, inv.nr. 1675. Minister van Financiën Oud aan het Amsterdamse college van B&W d.d. 5 december 1935 en ongedateerd [mei/juni 1936].
- 136 Ibidem, inv.nr. 1676. Het Amsterdamse college van B&W aan de ministers van Financiën en Binnenlandse Zaken d.d. 17 januari 1938.

- 137 Ibidem. Minister van Financiën De Wilde aan het Amsterdamse college van B&W d.d. 3 februari 1938.
- 138 Ibidem d.d. 28 april 1938.
- 139 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 28 januari 1938.
- 140 *Algemeen Handelsblad* 16 februari 1938. Foto van Colijn en De Vlucht met onderschrift.
- 141 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 23 februari 1938.
- 142 NA. Archief BB, inv.nr. 1676. Het Amsterdamse college van B&W aan de minister van Financiën d.d. 24 maart 1938.
- 143 Ibidem. Het college van Gedeputeerde Staten van de provincie Noord-Holland aan de minister van Financiën d.d. 29 juni 1938.
- 144 Ibidem. Minister van Financiën aan de minister van Binnenlandse Zaken, d.d. 24 januari 1939.
- 145 NA. Archief BB, inv.nr. 1676. College van B&W aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 25 februari 1939; interne nota Binnenlandse Zaken in reactie op de brief van het college; minister van Binnenlandse Zaken aan het college van B&W d.d. 18 april 1939; college van B&W aan minister van Binnenlandse Zaken d.d. 8 november 1939; SAA. Archief 5169, inv. nr. 2/15. Redevoering De Vlucht d.d. 7 juni 1939; De gemeente kon voor de jaren 1937 en 1938 twee keer 4,25 miljoen tegemoet zien en voor de jaren 1939 en 1940 twee keer 5,25 miljoen. SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1940, 53. Zie ook: De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 207.
- 146 Ibidem, 197.
- 147 SAA. Archief 235, inv.nr. 22. *Vooruit* 21 december 1938.
- 148 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 207.
- 149 Borrie, *De Miranda* 331.
- 150 Ibidem, 331, 334, 346.
- 151 Vgl. Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 177, 236. Zie ook Jansen en Rogier, *Kunstbeleid* 284; Borrie, *De Miranda* 271.
- 152 Borrie, *De Miranda* 334-338.
- 153 Ibidem, 334.
- 154 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 7 januari 1939.
- 155 Borrie, *De Miranda* 337.
- 156 Ibidem, 345-346 en 454, noot 101.
- 157 NA. Archief BZ, inv.nr. 767, no. 178. Rapport officier van Justitie Van Thiel aan de procureur-generaal d.d. 10 februari 1939; Ibidem, Van Angeren aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 20 februari 1939. De nota is ondertekend met V.A., waarachter ongetwijfeld secretaris-generaal Van Angeren schuilgaat.
- 158 Ibidem.
- 159 SAA. Gemeentebld 1915 11, 1269-1272 (13 oktober 1915).
- 160 Gaemers, *De rode wethouder* 344.
- 161 Borrie, *De Miranda* 257-258.
- 162 Ibidem, 329.
- 163 SAA. Gemeentebld 1939 1. Bijlage C. Raadscommissie van onderzoek in zake erfpacht. Rapport (eerste gedeelte); Ibidem. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 9 januari 1939.
- 164 Borrie, *De Miranda* 329, 341.
- 165 Ibidem, 328, 345.
- 166 SAA. Gemeentebld 1939 1. Bijlage C. Raadscommissie van onderzoek in zake erfpacht. Rapport (eerste gedeelte).
- 167 Vincent T. van Rossem, *Het algemeen uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp* (z.p. z.j.) 191.
- 168 Vgl. Borrie, *De Miranda* 361.
- 169 S.R. de Miranda e.a., *Pro Domo* (Amsterdam en Antwerpen 1997) 18, 72, 82; Borrie, *De Miranda* 328.
- 170 Miranda e.a., *Pro Domo* 60.
- 171 Ibidem, 58.
- 172 Borrie, *De Miranda* 362-363; Miranda e.a., *Pro Domo* 60-61.
- 173 SAA. Archief van de Commissie van onderzoek inzake erfpacht (5131), inv.nr. 84. Verhoor van W. de Vlucht (verhoor nummer 91); Miranda e.a., *Pro Domo* 60-61; Borrie, *De Miranda* 360.
- 174 Borrie, *De Miranda* 364, 367.
- 175 SAA. Archief 5131, inv.nr. 84. Verhoor van W. de Vlucht.
- 176 Miranda e.a., *Pro Domo* 64, 210; Borrie, *De Miranda* 354.
- 177 Borrie, *De Miranda* 351.
- 178 Op cit. Ibidem, 358.
- 179 Op cit. Ibidem, 369.
- 180 Ibidem, 365-368.
- 181 Gemeentebld 1939 11, 682 (5 september 1939); Ook De Miranda zou deze handelwijze

- van de commissie hekelen in zijn
verweerschrift: Miranda e.a., *Pro Domo* 64-69.
- 182 Borrie, *De Miranda* 372-373, 385.
- 183 Ibidem, 277; SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van 6 februari 1931; Meer over deze affaire in: Sajet, *Een leven lang* 100; *Het Vaderland* 4 maart 1934 (o) en 21 april 1934 (a).
- 184 NA. Archief BB, inv.nr. 1676. Inspecteur der directe belastingen te Amsterdam W.E.C. de Groot aan de directeur der belastingen te Amsterdam d.d. 13 november 1939, doorgestuurd naar de minister van Financiën; Notitie minister van Financiën De Geer d.d. 3 april 1940.
- 185 Borrie, *De Miranda* 332-333, 362.
- 186 Op cit. Ibidem, 371.
- 187 De Miranda e.a., *Pro Domo* 25.
- 188 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 15 september 1939; Borrie, *De Miranda* 373-374.
- 189 Ibidem, 374; SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering d.d. 16 februari 1940 en 22 maart 1940.
- 190 Ibidem, 387-388, 391; Miranda e.a., *Pro Domo* 24.
- 191 Miranda e.a., *Pro Domo* 210.
- 192 Borrie, *De Miranda* 392 en 463, noot 118. Als het aan wethouder Boissevain had gelegen had De Miranda niet op medewerking van de gemeente hoeven rekenen. Hij achtte dit 'in de huidige omstandigheden ongewenscht'. SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 29 november 1940.
- 193 SAA. Archief 235, inv.nr. 11. De Miranda aan De Vlucht d.d. 5 maart 1941.
- 194 Op cit. Borrie, *De Miranda* 400.
- 195 Ibidem, 402.
- Hoofdstuk 5*
- 1 Zie Kielich voor een goed gefundeerd oordeel over het exacte aantal slachtoffers: Wolf Kielich, *Jordaners op de barricaden. Het oproer van 1934* (Zutphen 1984) 147.
- 2 SAA, Archief 5181, inv.nr. 4640, no. 2148. De Vlucht aan mevrouw Van Zelm-van den Berg d.d. 27 december 1930.
- 3 Guus Meershoek, 'Openbare orde en veiligheid' in: T. de Nijs en J. Sillevius ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad* 111, *Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 123-147, aldaar 133.
- 4 RNH. Archief CdK, inv.nr. 7504, no. 281. De Vlucht aan Röell ongedateerd (1929).
- 5 *De Gemeentewet voorheen en thans* 83. Artikel 223 (oud 190).
- 6 Voor de kwalificatie als krachtfiguur zie: interview Guus Meershoek met mevr. mr. Van Heynsbergen-Versteeg d.d. 5 april 1990. In bezit van auteur; Meershoek, *Dienaren van het gezag* 28.
- 7 Op cit. De Rooy, 'Zoo rans'len wij de burgerij' 305. Zie: H.J. Versteeg, *Van schout tot hoofdcommissaris: de politie voorheen en thans* (Amsterdam 1925).
- 8 De Rooy, 'Zoo rans'len wij de burgerij' 305-309.
- 9 Guus Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007) 180-181.
- 10 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 27.
- 11 Ibidem, 66.
- 12 Ibidem, 52.
- 13 *De Gemeentewet voorheen en thans* 81.
- 14 Knechtmans, *Socialisme en democratie* 123.
- 15 SAA. Gemeenteblad 1937 11, 1307-1308 (25 november 1937).
- 16 SAA. Archief 5091, inv.nr. 9. Notulen d.d. 27 maart 1939.
- 17 NA. Archief BB, inv.nr. 2070. Dossier vernietiging raadsbesluiten.
- 18 SAA, Archief 5181, inv.nr. 4702, no. 448. Hoofdcommissaris Versteeg aan burgemeester De Vlucht d.d. 19 januari 1931; Ibidem. Archief 5225, inv.nr. 4620. Rapport van inspecteur J.P. Stolp d.d. 6 mei 1932.
- 19 SAA. Archief 5168, inv.nr. 310, no. 920. Ruijs aan De Vlucht d.d. 29 september 1932 en Versteeg aan De Vlucht d.d. 5 november 1932; Ibidem. Gemeenteblad 11 1933, 126 (2 februari 1933).
- 20 In de praktijk was dit een taak voor Versteeg. SAA. Archief 5181, inv.nr. 4657, no. 553. Hoofdcommissaris Versteeg aan burgemeester De Vlucht d.d. 12 maart 1931.
- 21 SAA. Gemeenteblad 1932 11, 2417 (30 november 1932).
- 22 SAA. Archief 5168, inv.nr. 311, no. 926. Documenten met betrekking tot het beperken van het recht van vereniging en vergadering.

- 23 Ibidem, no. 977. De Vlucht aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 27 februari 1933.
- 24 Zie voor een overzicht van de mouterij en de daaropvolgende maatregelen ter versterking van het gezag het standaardwerk van Blom, *Mouterij*.
- 25 Zo werd ambtenaren het lidmaatschap van bepaalde, nader door de ministerraad vast te stellen verenigingen verboden en werd hen het verbod opgelegd om in het openbaar actie te voeren tegen de overheid en het overheidsbeleid. De verspreiding van opruiende en beledigende geschriften werd aan strenge bepalingen in de Strafwet onderworpen. In april 1933 stelde de regering een 'Leidraad voor den burgemeester, voor geval van oproerige beweging en stoomis van de openbare orde' vast. Ibidem, 128-131.
- 26 Ibidem, 128.
- 27 SAA. Archief 5225, inv.nr. 4686. Materiaal betreffende de 1 mei-viering van 1934.
- 28 De NSB werd in december 1933 op de lijst geplaatst. Voor ambtenaren van het ministerie van Defensie was ook het lidmaatschap van de SDAP en aanverwante organisaties verboden. Blom, *Mouterij* 91, 140.
- 29 SAA. Archief 5225, inv.nr. 4895. Rapport van de commissaris van politie K.H. Broekhoff, verzonden aan Versteeg d.d. 16 januari 1933. Broekhoff had samen met luitenant ter zee Moolenburgh en majoor Rooseboom van de generale staf de voorstelling bezocht om te beoordelen of het stuk niet tot gezagsondermijning aanleiding zou geven. Besloten werd het stuk alleen in de 'kleine garnizoensplaatsen' te verbieden; Albach, 'Weerklank' 143.
- 30 SAA. Archief 5225, inv.nr. 4895. Rapport inspecteur Stoett d.d. 6 oktober 1933. J.F. Franken, hoofd van de afdeling Algemene Zaken aan Versteeg d.d. 10 oktober 1933.
- 31 *De Tribune* 16 maart 1933; *Algemeen Handelsblad* 18 maart 1933 (o).
- 32 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4740, no. 551. Versteeg aan De Vlucht d.d. 18 maart 1933.
- 33 *Algemeen Handelsblad* 17 maart 1933 (a). *Het Vaderland* 18 maart 1933 (o). SAA. Archief 5181, inv. nr. 4740, no. 551.
- 34 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4740, no. 551. Studenten van de Universiteit van Amsterdam aan De Vlucht d.d. 22 maart 1933.
- 35 Voor protesten vanuit linkse hoek zie: *Het Volk* 21 maart 1933 (o); *De Telegraaf* 21 maart 1933 (a).
- 36 SAA. Gemeenteblad 1933 II, 2139 (29 november 1933).
- 37 Ibidem, 527 (29 maart 1933); Prinsen en Kortmann, *De burgemeester* 86.
- 38 *Het Vaderland* 20 maart 1933 (a), 21 maart (o), 22 maart (a).
- 39 SAA. Archief 5168, inv.nr. 312, no. 944. Rapport van hoofdcommissaris Versteeg d.d. 1 juni 1933; De Vlucht aan Röell d.d. 27 juni en 29 september 1933; Röell aan De Vlucht d.d. 12 september 1933.
- 40 De SDAP viel niet onder dit verbod. SAA. archief 5225, inv.nr. 4621. hoofdcommissaris Versteeg aan De Vlucht d.d. 16 februari 1934.
- 41 Ibidem, inv.nr. 4638. Commissaris van politie Haarman (namens Versteeg) aan De Vlucht d.d. 24 april 1934 en besluit B&W d.d. 17 juli 1934; Ibidem. Gemeenteblad 1934 II, 582, 588 (4 april 1934); Ibidem. Archief 5181, inv. nr. 4834, no. 623. Extract uit het boek der besluiten van B&W, d.d. 8 maart 1935.
- 42 SAA. Archief 5225, inv.nr. 4640. Openluchtbijeenkomsten CDU.
- 43 SAA. Bib.cat.nr. H.527.451. Materiaal met betrekking tot de NSB (1934).
- 44 ING. Rapporten van de Centrale Inlichtingendienst (CI), Jaargang 1934. Overzicht no. 3. Geheim d.d. 15 juni 1934.
- 45 SAA. Archief 5225, inv.nr. 4621. Nota De Vlucht d.d. 20 april 1934.
- 46 Ibidem, inv.nr. 2467. Dienstverslag over 1934.
- 47 Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt!* 318.
- 48 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 24.
- 49 SAA. Archief 5168, inv.nr. 305. Bespreking De Vlucht met luitenant-generaal Quanjor en hoofdcommissaris Versteeg d.d. 8 september 1931.
- 50 Ibidem. Nota Versteeg d.d. 10 september 1931, overleg met minister van Defensie d.d. 15 oktober 1931. De Vlucht aan commissaris der Koningin Röell d.d. 7 november 1931; Zie voor de kritiek van De Vlucht op de houding van de regering ook: Heldring, *Herinneringen* II, 951; Zie voor levering pantserauto's De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 81.
- 51 SAA. Archief 5168, inv.nr. 306, no. 881. Verslag van de bespreking op 13 oktober 1931 te Den

- Haag. Versteeg aan De Vlucht d.d. 23 oktober 1931.
- 52 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 81.
- 53 SAA. Archief 5168, inv.nr. 315, no. 973. Nota voorbereidingsmaatregelen voor eventuele ongeregelde heden in de winter van 1933/1934; Ibidem, no. 972. Ondercommandant der Marine te Amsterdam J. van Reede aan Versteeg d.d. 29 november 1933.
- 54 De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding* 82.
- 55 J.H.M. Bakker en E. Nijhof, 'Het "Jordaanoproer". Verzet tegen de steunverlaging in juli 1934', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4 (1978) 35-69, aldaar 48.
- 56 Borrie, *De Miranda* 285.
- 57 Citaat afkomstig uit: SAA. Archief 5168, inv.nr. 320, no. 1024. Verslag der ongeregelde heden, voorgevallen te Amsterdam begin juli 1934, opgesteld door hoofdcommissaris Versteeg d.d. 29 november 1934.
- 58 Ibidem.
- 59 *Het Vaderland* 5 juli 1934 (o).
- 60 Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001) 183-221.
- 61 E. Weber, 'De Dapperbuurt in de jaren dertig', *Ons Amsterdam* 32 (1980) 339-345, aldaar 339-340.
- 62 Kielich, *Jordaners op de barricaden* 103; SAA. Archief 5168, 320, no. 1024. Verslag der ongeregelde heden.
- 63 *Het Vaderland* 5 juli 1934 (a).
- 64 Verslag uit *De Nieuwe Dag* afkomstig uit Mariëlle Hageman, *De Amsterdamse geschiedenis in meer dan 100 verhalen* (Amsterdam 2005) 243.
- 65 Verslag interview Guus Meershoek met mevrouw mr. Van Heynsbergen-Versteeg d.d. 5 april 1990. In bezit van auteur.
- 66 Bakker en Nijhof, 'Jordaanoproer', 45.
- 67 Kielich, *Jordaners op de barricaden* 106-107.
- 68 Ibidem, 107-109; SAA. Archief 5168, inv.nr. 320, no. 1024. Verslag der ongeregelde heden.
- 69 *Algemeen Handelsblad* 6 juli 1934 ochtenblad en 13 juli 1934.
- 70 *De Telegraaf* 7 juli 1934 (o); Kielich, *Jordaners op de barricaden* 115.
- 71 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 17.
- 72 Zie de inzet van het leger bij het Aardappel-, Paling- en Kermisoproer. Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt!* 152-158, 163-173, 245-254.
- 73 Ibidem, 303-304.
- 74 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 16.
- 75 NA. Archief BZ, inv.nr. 881. De Vlucht aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 17 juli 1934; SAA. Archief 5168, inv.nr. 320, no. 1024. Verslag der ongeregelde heden.
- 76 Kielich, *Jordaners op de barricaden* 118; Meershoek, *Dienaren van het gezag* 17-18.
- 77 SAA. Archief 5168, inv.nr. 320, no. 1024. Verslag der ongeregelde heden. Vgl. A.J.J. Meershoek, 'Hoofdcommissaris van politie in Amsterdam. Dirigent, ideoloog, verbindingsman' in: J. Kuiper e.a., *Rustloos wakend* (Alphen aan den Rijn 2004) 7-80, aldaar 78.
- 78 RNH. Archief van de Procureur-Generaal (307), inv.nr. 9. Procureur-generaal Van Harinxma thoe Slooten aan de minister van Justitie d.d. 6 juli 1934; SAA. Archief Baas, dagboekantekening d.d. 6 juli 1934.
- 79 Kielich, *Jordaners op de barricaden* 121.
- 80 SAA. Archief 5168, inv.nr. 320, no. 1024. Verslag der ongeregelde heden.
- 81 Ibidem; Boissevain, *Mijn leven* 239.
- 82 Op cit. Herman Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn, 1869-1944* II, 1933-1944 (Amsterdam 2004) 107; SAA. Archief 5168, inv.nr. 320, no. 1024. Verslag der ongeregelde heden.
- 83 SAA. Archief van de Burgemeester (5167), inv. nr. 19. Besluiten van de burgemeester (1934). Het colportageverbod ging in op 7 juli en zou tot 16 juli duren; NA. Archief De Jonge, toegangsnummer 2.21.095, inv.nr. 15. Colijn aan gouverneur-generaal B.C. de Jonge d.d. 18 juli 1934; Kielich, *Jordaners op de barricaden* 132.
- 84 *Het Vaderland* 7 juli 1934 (a).
- 85 SAA. Archief 5168, inv.nr. 320, no. 1024. Verslag der ongeregelde heden.
- 86 Roegholt, 1919/1945 146.
- 87 RNH. Archief 307, inv.nr. 9. Procureur-generaal aan de minister van Justitie d.d. 6 juli 1934; SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 6 juli 1934.
- 88 Kielich, *Jordaners op de barricaden* 136-137.
- 89 *Het Volk* en *Het Vaderland* 5 juli 1934 (o).

- 90 Gaemers, *De rode wethouder* 443.
- 91 Kielich, *Jordaners op de barricaden* 146, 150; Hoekman, 'Schmidt'.
- 92 Kielich, *Jordaners op de barricaden* 103. SAA. Archief 5168, inv.nr. 320, no. 1024. Verslag der ongeregelheden.
- 93 Ibidem, 113.
- 94 RNH. Archief 307, inv.nr. 9, no. 205. Procureur-generaal aan de minister van Justitie d.d. augustus 1934.
- 95 NA. Archief BZ, inv.nr. 887. Ruijs aan de Heeren Burgemeesters d.d. 15 mei 1933.
- 96 Ibidem, inv.nr. 881. Minister van Justitie aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 21 juli 1934; RNH. Archief 307, inv.nr. 9. Procureur-generaal aan minister van Justitie d.d. 8 juli 1934. Vergelijk Meershoek, die ten onrechte vermoedt dat de procureur-generaal wel aanwezig was op de bijeenkomst van zaterdag, Meershoek, *Dienaren van het gezag* 18.
- 97 NA. Archief BZ, inv.nr. 881. Minister van Binnenlandse Zaken aan de minister van Justitie d.d. 3 september 1934, in reactie op het schrijven van de minister van Justitie d.d. 18 augustus 1934. Hoofdcommissaris Versteeg aan de de minister van Justitie d.d. 31 juli 1934.
- 98 Gemeenteblad 1934 II, 1403 (18 juli 1934).
- 99 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4851, no. 1665. Antwoord op vragen met betrekking tot de algemene beschouwingen over hoofdstuk III: openbare veiligheid. Ongedateerd.
- 100 SAA. Archief 5168, inv.nr. 320, no. 1024. Verslag der ongeregelheden.
- 101 HGA. Archief 432, inv.nr. 44. Vergadering van hoofdcommissarissen en hun plaatsvervangers d.d. 1 maart 1937.
- 102 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 60-61.
- 103 Meershoek, *De geschiedenis* 208-209; Cyrille Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Antwerpen en Arnhem 1979) 1069.
- 104 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 63.
- 105 SAA. Archief 5225, inv.nr. 4623. Verslag van de betoging op het IJscubterrein. Rapport hoofdinspecteur van politie d.d. 15 december 1936 over het doorsturen van de stukken door de officier van justitie naar Den Haag.
- 106 SAA. Archief 5168, inv.nr. 338, no. 1231. Minister van Binnenlandse Zaken aan De Vlucht d.d. 11 december 1936; Ibidem, De Vlucht aan minister van Binnenlandse Zaken d.d. 26 januari 1937.
- 107 Ibidem. Minister van Binnenlandse Zaken aan De Vlucht d.d. 30 januari 1937. Minister van Binnenlandse Zaken aan De Vlucht d.d. 1 mei 1937.
- 108 Ibidem, inv.nr. 325, no. 1062. Rapport d.d. 18 oktober 1934, verzonden aan De Vlucht d.d. 24 oktober 1934. E. de Nève, 'Is het rustig in de Jordaan?', *De Groene Amsterdammer* d.d. 29 september 1934.
- 109 Kielich, *Jordaners op de barricaden* 31.
- 110 ING. CI. Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst over de onder de Nederlanders heersende geest d.d. 1 februari 1935.
- 111 SAA. Gemeenteblad 1934 I, 188.
- 112 SAA. Gemeenteblad 1934 III, no. 173. APV art. 6, lid 4.
- 113 *Het Vaderland* 21 maart 1933 (o) en (a); *De Telegraaf* 30 maart 1933 (a).
- 114 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4752, no. 1823. De Vlucht aan de minister van Onderwijs d.d. 21 december 1933; Gemeenteblad 1934 III, no. 173. APV, art. 72, lid 1-2.
- 115 ING. CI. Verslag van de vergadering van politieverbindingen van de Centrale Inlichtingendienst, gehouden te Utrecht, d.d. 23 november 1934.
- 116 Ibidem; *De Telegraaf* 18 oktober 1934 (a); *Algemeen Handelsblad* 2 maart 1934 (a).
- 117 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4833, no. 552. Versteeg aan De Vlucht d.d. 22 maart 1935; Ibidem, no. 541. Stukken betreffende colportage (1935); Ibidem. Archief 5225, inv.nr. 2226. Notitie politie met betrekking tot besluit gemeenteraad.
- 118 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4847, no. 1384. Versteeg aan de commissarissen van politie d.d. 12 september 1935.
- 119 Ibidem, inv.nr. 4883, no. 320. Versteeg aan De Vlucht d.d. 20 maart 1936; Ibidem, inv. nr. 4899, no. 1035. Extract uit de notulen van B&W d.d. 19 juni 1936.
- 120 Ibidem, inv.nr. 4933, no. 282. Bepalingen met betrekking tot venten en verspreiden van gedrukte of geschreven stukken en afbeeldingen. In werking vanaf 10 april 1937.

- 121 Ibidem, inv.nr. 4827, no. 339. Versteeg aan De Vlucht 12 februari 1935.
- 122 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 8 maart 1935.
- 123 SAA. Archief 5168, inv.nr. 327, no. 1108. Versteeg aan de minister van Justitie d.d. 30 oktober 1935; Ibidem. Gemeentebblad 1935 11, 1749-1750 (22 november 1935).
- 124 SAA. Gemeentebblad 1936 11, 1465 (24 november 1936).
- 125 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4830, no. 489. Rapport inspecteur van politie J. de Liefde d.d. 5 maart 1935 en van Glasius d.d. 4 maart 1935; SAA. Gemeentebblad 1935 11, 421 (14 maart 1935).
- 126 De première was wegens technische problemen een dag verschoven. *Het Vaderland* 10 november 1935 (a). Vgl. J.W. Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945* (Utrecht en Antwerpen 1978) 53.
- 127 Rob van Gaal, '1 december 1935: een voorstelling van 'De beul' van Pär Lagerkvist door NSB'ers verstoord Censuur en toneel in Nederland in de twintigste eeuw' in: R.L. Erenstein ed., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 1996) 638-643, aldaar 639.
- 128 A. Defresne, 'Toneel, film en dans' in: K.F. Proost en Jan Romein ed., *Geestelijk Nederland, 1920-1940 I. Onderwijs, radio, wijsbegeerte, godsdienst, kunst en letteren* (Amsterdam en Antwerpen [1948]) 223-267, aldaar 252.
- 129 Recensie van Menno ter Braak, die hier ook uitvoerig ingaat op de novelle van Lagerkvist, waarover hij vrij kritisch oordeelde. *Het Vaderland* 18 en 20 november 1935 (a). Twee weken later zou Ter Braak in een stuk over de rellen Van Dalsums 'durf van het experiment' prijzen, waarmee hij zich onderscheidde van de 'amusementsartikelen' die de laatste tijd op de planken werden gebracht. *Het Vaderland* 2 december 1935 (a).
- 130 *Het Vaderland* 20 november 1935 (a); Mulder, *Kunst in crisis* 54.
- 131 Op cit. Jansen en Rogier, *Kunstbeleid* 252. De 'Commissie van deskundigen voor het tooneel' bestond uit de katholieke schrijver Anton van Duinkerken (het pseudoniem van W.J.W.A. Asselbergs), de liberale schrijfster Jo van Ammers-Küller en de sociaal-democratische journalist J.F. Ankersmit.
- 132 De antirevolutionair Baas had ingestemd met subsidieverstrekking om te voorkomen dat, met de stemmen van de drie sociaal-democratische wethouders voor de subsidie, de stem van De Vlucht de doorslag zou geven. Nu kon De Vlucht gerust tegen stemmen, zonder dat dit betekende dat door zijn stem een advies van een raadscommissie werd genegeerd. SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 22 november 1935. 'Dat de drie marxistische wethouders, waarvan twee Joden, er gloeiend vóór waren spreekt vanzelf. Met 4 tegen 3 stemmen is de extra subsidie van f 2500,- toegekend. Wie is de 4de, die vóór deze subsidie zijn stem uitbracht? Dat was de ...anti-revolutionaire wethouder!!!': Mussert in *Volk en Vaderland* d.d. 7 december 1935; Ibidem, 252.
- 133 De Vlucht verwees in een toespraak in de gemeenteraad naar het rapport van de hoofdcommissaris. SAA. Gemeentebblad 1935 11, 2135-2138.
- 134 Mulder, *Kunst in crisis* 55.
- 135 Menno ter Braak in *Het Vaderland* 2 december 1935 (a); *Algemeen Handelsblad* 2 december 1935, op. cit. P. Hijmans, *Johan Willem Frederik Werumeus Buning, 4 mei 1891 – 16 november 1958* (Groningen 1969) 286.
- 136 Jansen en Rogier, *Kunstbeleid* 252.
- 137 Ibidem, 252-253; SAA. Gemeentebblad 1935 11, 2138 (3 december 1935).
- 138 SAA. Gemeentebblad 1935 11, 2115 (3 december 1935); Ibidem. Gemeentebblad 1935 1, 2393.
- 139 Ibidem, 1935 11, 2115.
- 140 Ibidem, 2135-2137. Overige leden van de commissie van bijstand in het beheer der zaken van kunst waren Boekman, Gulden, De Hartogh, Ketelaar, Woudenberg en Wijnkoop. Katz zou later tegenspreken dat zij een verbod niet nodig had geacht. SAA. Archief 5168, inv.nr. 331, no. 115. Rapport [inspecteur van politie] Stoett d.d. 6 december 1935.
- 141 SAA. Gemeentebblad 1935 11, 2138. Het verslag in het Gemeentebblad was van alle emotie ontdaan, in de kranten was te lezen dat De Vlucht op luide bijval kon rekenen. *De Telegraaf* 4 december 1935, op. cit. Hijmans, *Werumeus Buning* 286.

- 142 Verslag van de raadsvergadering. 'Krachtige en langdurige teekenen van instemming in den Raad'. *Het Vaderland* 4 december 1935 (o).
- 143 SAA. Bib.cat.nr. H.527.454. Pamflet NSB (1935/1936).
- 144 Ibidem. *Volk en Vaderland* 7 december 1935. 'Gesubsidieerde liederlijkheid. Het Amsterdamsche Schouwburgschandaal. NSB'ers maken een begin met het herstel van de orde.'
- 145 *Het Vaderland* 18 december 1935 (o).
- 146 Ibidem, 10 december 1935 (a).
- 147 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1016. Vergadering van het college van B&W d.d. 14 februari 1936.
- 148 *Het Vaderland* 30 maart 1935 (a); *Algemeen Handelsblad* 29 maart 1935 (a); *Het Vaderland* 4 april 1935 (a). Zie ook De Jong, *Voorspel* 300.
- 149 *Het Vaderland* 6 april 1935 (a).
- 150 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergadering van het college van B&W d.d. 5 april 1935.
- 151 SAA. Gemeenteblad 1937 II, 1299 (25 november 1937).
- 152 SAA. Archief 5168, inv.nr. 335, no. 1202. Documentatie D.O.O.D.
- 153 Zie hiervoor: Kathinka Dittrich, Paul Blom en Flip Bool ed., *Berlijn-Amsterdam, 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982).
- 154 John Steen, 'D.O.O.D. 1936: de internationale achtergrond' in: Betsy Dokter en Carry van Lakerveld ed., *Een kunstolympiade in Amsterdam. Reconstructie van de tentoonstelling D.O.O.D. 1936* (Zwolle 1996) 18-26.
- 155 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4900, no. 1191. Centraal comité aan De Vlucht d.d. 10 juli 1936.
- 156 Ibidem. Rapport Versteeg.
- 157 Ibidem. Versteeg aan De Vlucht d.d. 22 juli 1936.
- 158 SAA. Archief 5168, inv.nr. 106, no. 1202. Jung aan De Vlucht d.d. 1 augustus 1936.
- 159 SAA. Archief 5181, inv.nr. 4900, no. 1191. Versteeg d.d. 22 juli 1936, Versteeg aan Procureur-Generaal d.d. 6 augustus 1938; Peter Hofland, 'De Olympiade Onder Dictatuur: bestuur, cultuur en openbare orde in de jaren dertig' in: Betsy Dokter en Carry van Lakerveld ed., *Een kunstolympiade in Amsterdam. Reconstructie van de tentoonstelling D.O.O.D. 1936* (Zwolle 1996) 9-17, aldaar 15; SAA. Archief 5168, inv.nr. 335, no. 1202. Duitse consul aan De Vlucht d.d. 1 augustus 1936. Tentoonstellingen in 'niet-drankwetinrichtingen' waren niet gebonden aan een vergunning. De Vlucht zou aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog pleiten voor een verordening die dit wel verplicht zou stellen. SAA. Archief 5091, inv. nr. 9. Notulen vergadering commissie voor strafverordeningen d.d. 28 februari 1940.
- 160 Ibidem, 16.
- 161 Ibidem, 17.
- 162 Albach, 'Weerklank' 149; SAA. Archief 5168, inv. nr. 342, no. 1293. Materiaal met betrekking tot 'De dag des oordeels'.
- 163 *Het Vaderland* 20 november 1938 (o); SAA. Archief 5225, inv.nr. 4812. Röell aan De Vlucht d.d. 1 april 1939; Ger Harmsen en Luchien Karsten, 'De "eerste mei" als strijd- en feestdag in de nederlandse arbeidersbeweging', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* afl. 7 (1985) 80, aldaar 86.
- 164 *Het Vaderland* 19 augustus 1937 (a).
- 165 SAA. Gemeenteblad 1937 II, 1298-1299 (25 november 1937).
- 166 Blom, *Muiterij* 130.
- 167 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 52.
- 168 SAA. Gemeenteblad II 1932, 2380-2381, 2398 (29 november 1932); Ibidem. Gemeenteblad I 1934, 188.
- 169 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1015. Vergaderingen d.d. 10, 19 en 30 april 1937 en 14 mei 1937.
- 170 SAA. Gemeentelijk Jaarverslag 1935 en 1939. Hoofdstuk 1. Commissies.
- 171 Knegtmans, *Socialisme en democratie* 178-215.
- 172 Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 191-194.
- 173 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 11 september 1936 en 5 september 1938.
- 174 *Het Volk* 20 juni 1936 (a) en 21 december 1938 (o).

Hoofdstuk 6

- 1 *Algemeen Handelsblad* 20 december 1938 (a); *Het Vaderland* 22 december 1938 (a).
- 2 Bosmans, *Romme* 158.
- 3 Zie ook: Borrie, *De Miranda* 344; Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dossier De Vlucht. Minister van Boeijen aan Röell d.d. 11 januari 1939.
- 4 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening d.d. 18 en 23 januari 1939; Ministerie van

- Binnenlandse Zaken. Dossier De Vlucht. Minister Van Boeijen aan commissaris der Koningin Röell d.d. 11 januari 1939; Röell aan Van Boeijen d.d. 25 januari 1939; SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 7 februari 1939.
- 5 NA. Archief BB, inv.nr. 1676. College van B&W aan de minister van Binnenlandse Zaken d.d. 25 februari 1939. Interne nota in reactie hierop van het ministerie.
- 6 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1938, 21-22.
- 7 Ibidem, 21.
- 8 SAA. Gemeenteblad 1939 11, 413 (31 mei 1939).
- 9 Piet de Rooy, 'De donkerste der tijden 1920-1940' in: Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam IV, Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007) 127-233, aldaar 222; Beishuizen en Werkman, *Magere jaren* 186; SAA. Bib.cat.nr. H.528.459. Campagnemateriaal NSB (1939).
- 10 SAA. Bib.cat.nr. H.527.476. Propagandamateriaal NSB, ongedateerd [december 1935/januari 1936].
- 11 Ibidem. Bib.cat.nr. H.528.459. Campagne-materiaal NSB. *De Daad* 9 juni 1939.
- 12 Ibidem; Beishuizen en Werkman, *Magere jaren* 186.
- 13 SAA. Bib.cat.nr. H.527.478 en H.530.277. Pamfletten Tweede Kamerverkiezingen 26 mei 1937.
- 14 Ibidem, H.528.457. Campagnemateriaal (1939).
- 15 Ibidem.
- 16 Ibidem, H.528.454. Campagnemateriaal (1939).
- 17 IISG. Archief van de Federatie Amsterdam van de SDAP, inv.nr. 480. Pamflet 'Wij zullen handhaven!'
- 18 SAA. Bib.cat.nr. H.528.454. Campagne-materiaal (1939).
- 19 Ibidem, H.528.456. Campagnemateriaal (1939).
- 20 Ibidem. Zie ook: D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1989* (Den Haag 1992); zie bijvoorbeeld Langeveld, *Schipper naast God*.
- 21 SAA. Bib.cat.nr. H.528.458.
- 22 Ibidem, H.528.459. Statistische mededeelingen no. 112.
- 23 *Het Vaderland* 22 juni 1939 (o). Nummer twee op de lijst was het NSB-Statelid in Zuid-Holland Fred. C. Stähle, een oud-lid van de Amsterdamse gemeenteraad (1919-1923) namens de Economische Bond. Hofland, *Leden van de Raad* 273-274.
- 24 Borrie, *De Miranda* 357.
- 25 Hofland, *Leden van de Raad* 188.
- 26 SAA. Gemeenteblad 1939 11, 705 (20 september 1939); Thijn, BM 91.
- 27 SAA. Gemeenteblad 1939 11, 700-702 (5 september 1939). Voor Franke zie: Hofland, *Leden van de Raad* 164.
- 28 Boissevain, *Mijn leven* 246.
- 29 SAA. Gemeenteblad 1939 11, 1002 (21 november 1939).
- 30 Ibidem.
- 31 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 29 september 1936.
- 32 Langeveld, 1933-1944 150.
- 33 SAA. Gemeenteblad 1939 11, 1022, 1026, 1027 (21 november 1939) en 1099 (23 november 1939); *Algemeen Handelsblad* d.d. 21 november 1939 (a).
- 34 SAA. Gemeentelijk Jaarverslag 1939.
- 35 De Rooy, 'De donkerste der tijden 1920-1940' 231-232.
- 36 Op cit. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 11, *Neutraal* (Den Haag 1969) 194.
- 37 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1930, 36-37.
- 38 Ibidem, 206.
- 39 SAA. Bib.cat.nr. H.528.456. Campagnemateriaal Vrijheidsbond voor gemeenteraadsverkiezingen 1939. *Het Liberale Weekblad* d.d. 9 juni 1939; *Het Vaderland* 19 oktober 1939 (a).
- 40 *Luchtbeschermingsdienst Amsterdam* (Amsterdam [1938]); Bianca Stigter, *De bezette stad. Plattegrond van Amsterdam 1940-1945* (Amsterdam 2005) 12; *Het Vaderland* 19 oktober 1939 (a).
- 41 Mijksenaar, *Amsterdam* 76.
- 42 *Het Vaderland* 22 juni 1939 (o).
- 43 SAA. Archief 5079, inv.nr. 295. Besloten raadsvergadering d.d. 21 februari 1940.
- 44 Heldring, *Herinneringen* 11, 1445.
- 45 SAA. Archief 5168, inv.nr. 349, no. 1418. Minister van Binnenlandse Zaken aan De Vlucht d.d. 2 september 1939. Het betrof hier onder meer een discussie over de film Maginot Linie.

- 46 *Het Vaderland* 13 april 1939 (0); A.J. Bronkhorst, *Karl Barth. Een levensbeeld* (Den Haag 1953) 89.
- 47 Knechtmans, *Kwetsbaar centrum* 79.
- 48 Jansen en Rogier, *Kunstbeleid* 202; *Het Vaderland* 21 april 1940.
- 49 De Rooy, 'De donkere der tijden 1920-1940' 233.
- 50 Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998) 72.
- 51 *Het Vaderland* 19 april 1940 (a).
- 52 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 4 september 1939.
- 53 Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dossier De Vlucht. Frederiks aan Röell d.d. 7 maart 1940. Minister van Binnenlandse Zaken Van Boeijen aan Röell d.d. 10 april 1940.
- 54 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 71.
- 55 Koejemans, *David Wijnkoop* 281-283; Hansje Galesloot en Susan Legêne, *Partij in het verzet. De CPN in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1986) 22.
- 56 NIOD. Dagboeken (244), inv.nr. 758. Dagboek van D. Bakker (werkzaam bij Amsterdamse gemeentepolitie).
- 57 Stigter, *De bezette stad* 14-15.
- 58 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 74.
- 59 Guus Meershoek, 'Onder nationaal-socialistisch bewind' in: Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam IV, Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007) 235-321, aldaar 238.
- 60 RNLH, Archief CdK, inv.nr. 7300. Overzicht van de oorlogsschade in Amsterdam, aangeleverd door De Vlucht.
- 61 De Monchy, *Twee ambtsketens* 230; G.A.W. ter Pelkwijk, 'Utrecht in de meidagen van 1940', *Jaarboek van Oud-Utrecht* (1949) 137-157, aldaar 140-141.
- 62 Boissevain, *Mijn leven* 247-248.
- 63 Jansen en Rogier, *Kunstbeleid* 140.
- 64 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 127.
- 65 NA. Archief BZ, inv.nr. 888. Aanwijzingen.
- 66 De Jong, *Voorspel* 652; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* IV, eerste helft, Mei '40 - maart '41 (Den Haag 1972) 126.
- 67 Romijn, *Burgemeesters* 89-90.
- 68 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Deliberatieboeken. Vergadering van het college van B&W d.d. 15 mei 1940; *Het Vaderland* 23 mei 1940 (0).
- 69 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 85.
- 70 De Monchy, *Twee ambtsketens* 253.
- 71 Borrie, *De Miranda* 392.
- 72 SAA. Gemeentelijk jaarverslag 1940 I, 24; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* III, Mei '40 (Den Haag 1970) 447. Winkelman: 'toont dit vertrouwen [op de toekomst, hk] door de rust en orde te bewaren welke wij zo dringend behoeven om ons geschokte land weder op te bouwen'. Zie ook: Romijn, *Burgemeesters* 102.
- 73 Op cit. Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 91; SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 15 en 16 mei 1940.
- 74 *Het Vaderland* 19 mei 1940 (0).
- 75 Op cit. Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 91.
- 76 J.F.M. den Boer en S. Duparc, *Kroniek van Amsterdam over de jaren 1940-1945* (Amsterdam 1948) 15-16.
- 77 SAA. Archief 5225, inv.nr. 2947. ANP-berichten van 20 mei 1940.
- 78 Romijn, *Burgemeesters* 89.
- 79 Ibidem, 101.
- 80 K.J. Frederiks, *Op de bres 1940-1944. Overzicht van de werkzaamheden aan het Departement van Binnenlandse Zaken gedurende de oorlogsjaren* (Den Haag 1945) 68.
- 81 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 22 mei 1940.
- 82 Romijn, *Burgemeesters* 101, 103.
- 83 Zie bijvoorbeeld SAA. Gemeentebld 1940 II, 1273 (2 december 1940).
- 84 Romijn, *Burgemeesters* 102.
- 85 *Het Vaderland* 23 mei 1940 (0).
- 86 Romijn, *Burgemeesters* 136.
- 87 De Jong, *Mei '40 - maart '41* 66.
- 88 SAA. Gemeentebld 1940 II, 439-440 (12 juni 1940); Romijn, *Burgemeesters* 102, 105, 107-108.
- 89 Ibidem, 101, 103.
- 90 SAA. Gemeentebld 1940 II, 469 (26 juni 1940).
- 91 *Rotterdamsch Nieuwsblad* 27 juni 1940.
- 92 De Jong, *Mei '40 - maart '41* 255-257. De Jong bespreekt hier de reactie van Nederlandse burgemeesters op de capitulatie.
- 93 Op cit. Ibidem, 257.

- 94 De Vlucht sprak weliswaar tijdens een vergadering van het college van B&W op 17 mei 'zijn diepe leedwezen' over dit overlijden uit, maar het duurde tot 26 juni voordat De Vlucht tijdens een openbare raadsvergadering het overlijden van de sociaal-democratische wethouder ter sprake bracht. SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 17 mei 1940; Ibidem. Gemeenteblad 1940 II, 467; HGA. Archief van het Gemeentebestuur (610), inv.nr. 645. Toespraak van burgemeester De Monchy.
- 95 HGA. Archief 610, inv.nr. 645. Zie voor het verschil tussen het optreden van De Monchy en De Vlucht ook Romijn, *Burgemeesters* 104; Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995) 33.
- 96 De Jong, *Mei '40 – maart '41* 293-294. De opvolger van De Monchy, de nationaal-socialist H. Westra, werd benoemd in juni 1942. Tot die tijd nam wethouder C.L. van der Bilt het burgemeesterschap waar. De Monchy, *Twee ambtsketens* 273.
- 97 Romijn, *Burgemeesters* 153-154.
- 98 De Jong, *Mei '40 – maart '41* 294.
- 99 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 93.
- 100 Th. Schweiger, 'De secretarissen van Amsterdam sedert 1813 (VIII)', *Ons Amsterdam* 13 (1961) 370-377, aldaar 377.
- 101 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 106-107.
- 102 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 106.
- 103 SAA. Archief 5168, inv.nr. 354, no. 1530. *Het Nationale Dagblad* d.d. 13 juni 1940. Ibidem, no. 1533. De Ruiter aan De Vlucht d.d. 27 juni 1940.
- 104 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 106, III.
- 105 SAA. Archief 5181, inv.nr. 5172, no. 839. Notitie juni 1940.
- 106 Romijn, *Burgemeesters* 145.
- 107 *Het Vaderland* 26 juni 1940 (a).
- 108 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 113-114.
- 109 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 106.
- 110 Romijn, *Burgemeesters* 145, 163-164; SAA. Archief 5181, inv.nr. 5174, no. 950. De Vlucht aan Röell d.d. 6 augustus 1940; Röell aan Frederiks d.d. 12 augustus 1940.
- 111 SAA. Archief 5181, inv.nr. 5171, no. 828. Communiqué De Vlucht d.d. 11 juli 1940.
- 112 Ibidem, inv.nr. 5174, no. 952. Communiqué De Vlucht d.d. 1 augustus 1940.
- 113 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 109.
- 114 SAA. Archief 5168, inv.nr. 354, no. 1549. Concept van een brief van De Vlucht aan Frederiks d.d. 3 augustus 1940; Ibidem. Archief 5181, inv.nr. 5174, no. 964. Röell aan de burgemeesters in Noord-Holland d.d. 1 augustus 1940.
- 115 SAA. Archief 5225, inv.nr. 2951, no. 16. Notitie d.d. 5 augustus 1940.
- 116 SAA. Gemeenteblad 1923 II, 1667-1668 (16 november 1923).
- 117 De Jong, *Mei '40 – maart '41* 107; Romijn, *Burgemeesters* 136.
- 118 N10D. Archief Reichskommissar (014), inv.nr. 146. Notitie Ministerialrat Ross d.d. 6 juni 1940.
- 119 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 241-242.
- 120 Ibidem, 55-56; over de levensloop van Böhmcker bestaat enige onduidelijkheid, omdat hij nogal eens wordt verward met zijn neef Johann Heinrich Böhmcker die tussen 1937 en 1945 burgemeester van Bremen was. Zie bijvoorbeeld Meershoek, *Dienaren van het gezag* 132. Hans Böhmcker maakte deel uit van het stadsbestuur onder leiding van Oberbürgermeister Otto-Heinrich Drechsler.
- 121 SAA. Archief 5181, inv.nr. 6486, no. 100/185-188, 196, 260, 289. Register van ingekomen en uitgaande stukken.
- 122 Romijn, *Burgemeesters* 136; Duitsland kende ook tal ten tijde van de Weimarrepubliek in een deel van de steden een stelsel waarin de burgemeester veel macht in handen had. Oberbürgermeister Adenauer van Keulen opereerde bijvoorbeeld in zo'n systeem.
- 123 Ibidem, 130-131.
- 124 J.L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2006) 223-224.
- 125 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 5 november 1940.
- 126 De Jong, *Mei '40 – maart '41* 597-601.
- 127 Zie hiervoor: Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).
- 128 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 165. Voor 'joods' gold hier weer een andere omschrijving dan bij de Ariërv verklaring. Ambtenaren met drie 'vol-joodse' grootouders, ambtenaren met twee vol-joodse grootouders en zelf op of na 9 mei 1940 behorend tot de

- joods-kerkelijke gemeente en ambtenaren die op of na 9 mei 1940 met een jood of jodin waren getrouwd hing ontslag boven het hoofd.
- 129 Romijn, *Burgemeesters* 183.
 - 130 Ibidem, 192-193.
 - 131 SAA. Pamflettencollectie, B. 178. Extract uit het boek der besluiten van het college van B&W d.d. 15 november 1940.
 - 132 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 166.
 - 133 SAA. Pamflettencollectie, B. 182. Böhmcker aan het college van B&W d.d. 28 november 1940; Mededeling De Vlucht aan Böhmcker d.d. 30 november 1940.
 - 134 SAA Pamflettencollectie, B. 178; Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 172.
 - 135 Sajet, *Een leven lang* 142. Van Blitz-Bonn mocht in 1944 samen met haar man met het Palestinatransport uit Bergen-Belsen vertrekken in ruil voor de vrijlating van Duitse kolonisten die door Engeland gevangen gehouden werden. Zie: Hofland, *Leden van de Raad* 133. Van de Velde keerde na de oorlog terug als fractievoorzitter van de PvdA-raadsfractie en later als wethouder. De Hartogh (voor korte tijd) en Sajet keerden terug als raadslid.
 - 136 Het ging om de raadsleden N. Beuzemaker, J. van Brederode, L. Jansen, J.H. Janzen, L. Seegers, E. Teeboom-van West, Wijnkoop en Sneevliet.
 - 137 Van der Pauw, *Rotterdam* 225; Maarten van Doorn en Thimo de Nijs, 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19de en 20ste eeuw' in: T. de Nijs en J. Sillevius ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad 111, Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 56-100, aldaar 82.
 - 138 Knegtmans, *Kwetsbaar centrum* 103, 106; J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945* (Den Haag 1965) 1, 44-45.
 - 139 SAA. Pamflettencollectie, B. 182. Vergadering van het college van B&W d.d. 21 januari 1941.
 - 140 Knegtmans, *Kwetsbaar centrum* 131.
 - 141 De Jong, *Mei '40 - maart '41* 107-108.
 - 142 SAA. Gemeenteblad 1940 II, 630 (11 december 1940); *Algemeen Handelsblad* d.d. 6 december 1940 (a).
 - 143 Romijn, *Burgemeesters* 207.
 - 144 *Algemeen Handelsblad* 20 november 1940 (a).
 - 145 SAA. Gemeenteblad 1940 II, 666 (19 december 1940).
 - 146 Ibidem. Gemeenteblad 1941 II 2-3 (5 februari 1941).
 - 147 Presser, *Ondergang* 1, 21-22.
 - 148 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 131.
 - 149 Presser, *Ondergang* 1, 76; Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 214-216.
 - 150 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 206.
 - 151 Presser, *Ondergang* 1, 77 en onderschrift bij foto naast pagina 80; SAA. Pamfletten-collectie, B. 183.9. Overzicht van gebeurtenissen in aanloop naar de Februaristaking; Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 225-226; B.A. Sijes, *De Februari-staking, 25-26 februari 1941* (Den Haag 1954) 71-72.
 - 152 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 117-119, 121.
 - 153 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 106-107.
 - 154 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 209 en 228.
 - 155 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 134.
 - 156 SAA. Pamflettencollectie, B. 182. Verslag gebeurtenissen d.d. 11 februari.
 - 157 Ibidem; Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 231, 341-342.
 - 158 Ibidem, 335.
 - 159 Ibidem, 342.; SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 18 februari 1941.
 - 160 SAA. Archief 5166, inv.nr. 1017. Vergadering van het college van B&W d.d. 18 februari 1941; Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 343.
 - 161 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 348-349.
 - 162 SAA. Archief 5181, inv.nr. 5042, no. 826. Versteeg aan De Vlucht d.d. 8 juni 1939.
 - 163 Presser, *Ondergang* 1, 85.
 - 164 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 254-255; Borrie, *De Miranda* 394.
 - 165 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 138; NIOD. Archief 014, inv.nr. 149, Böhmcker aan Seyss-Inquart en Wimmer d.d. 8 maart 1941.
 - 166 'Wij eischen van het gemeentepersoneel, dat het zijn plicht zal doen en dat het onmiddellijk zijn werk zal hervatten'. SAA. Pamflettencollectie, B. 1940, no. 4.4. Kennisgeving van het college van B&W d.d. 25 februari 1941.
 - 167 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 295.
 - 168 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 138-139.

- 169 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 297-299; Meershoek, *Dienaren van het gezag* 140.
 - 170 Sijes, *Februari-staking* links van 167.
 - 171 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 301.
 - 172 NIOD. Archief 014, inv.nr. 149, Böhmcker aan Seyss-Inquart d.d. 8 maart 1941; Romijn, *Burgemeesters* 235.
 - 173 Sijes, *Februari-staking* 164, 167; Jong, *Mei '40 – maart '41* 922, 926.
 - 174 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 141.
 - 175 SAA. Archief 5168, inv.nr. 358, no. 1598. De Vlucht aan de commissaris der provincie Noord-Holland d.d. 27 februari 1941.
 - 176 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 28 februari 1941.
 - 177 H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam 1960) 65.
 - 178 Ibidem, 65-66.
 - 179 De Jong, *Mei '40 – maart '41* 924.
 - 180 Zie voor een soortgelijke observatie Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 301-302.
 - 181 NIOD. Archief 014, inv.nr. 149. Böhmcker aan Seyss-Inquart d.d. 8 maart 1941.
 - 182 Den Boer en Duparc, *Kroniek van Amsterdam over de jaren 1940-1945* 31.
 - 183 Annet Mooij, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam 2006) 14-15.
 - 184 ING. Dagboeken Aalberse. Dagboek x (3 november 1932 tot 10 mei 1941), aantekening d.d. 10 maart 1941.
 - 185 Boissevain, *Mijn leven* 254.
 - 186 Hesseling, *De Vlucht* 121.
 - 187 Romijn, *Burgemeesters* 251; Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 318; Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dossier dr. W. de Vlucht, Seyss-Inquart aan secretaris-generaal [Frederiks] d.d. 4 maart 1941.
 - 188 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 319.
 - 189 Ibidem, 320; NIOD. Archief 014, inv.nr. 149. Böhmcker aan Wimmer d.d. 7 maart 1941. Böhmcker plaatst het gesprek met Franken op 4 maart, Roest en Scheren noemen 5 maart als datum.
 - 190 Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dossier dr. W. de Vlucht. Wimmer aan commissaris der Provincie Noord-Holland d.d. 5 maart 1941.
 - 191 NIOD. Archief 244, inv.nr. 758. Dagboek van D. Bakker.
 - 192 Van der Bilt was de liberale wethouder van Onderwijs in het Haagse college van B&W. Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* 34.
 - 193 Van der Pauw, *Rotterdam* 225-228.
 - 194 Romijn, *Burgemeesters* 139.
-
- ### Hoofdstuk 7
- 1 Hesseling, *De Vlucht* 124.
 - 2 NDC. Archief Colijn (054). Doos 24. De Vlucht aan Colijn d.d. 19 april 1941.
 - 3 SAA. Archief De Vlucht, inv. nr. 11. Colijn aan De Vlucht d.d. 21 april 1941.
 - 4 Ibidem. Diverse steunbetuigingen maart/april 1941.
 - 5 Ibidem. Oud aan De Vlucht d.d. 7 maart 1941.
 - 6 Ibidem. N.W. Posthumus aan De Vlucht d.d. 11 maart 1941.
 - 7 Ibidem. De Miranda aan De Vlucht d.d. 5 maart 1941.
 - 8 Bericht van verhuizing afkomstig uit: *Het Vaderland* 26 maart 1941 (0).
 - 9 *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek*. 7c., *Leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden. Het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Verhoren* (Den Haag 1955) 438.
 - 10 J.W.M. Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst. Mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie* (z.p. z.j.) 87.
 - 11 Centraal Archiefdepot (CAD). Ministerie van Defensie. Archief Ordedienst, inv.nr. 221, no. 25. Stuk over geschiedschrijving 10F, geschreven door J.A. van Heerde uit maart 1946; *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek* 7a en b., *Leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden. Het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland. Verslag en Bijlagen* (Den Haag 1955) 239.
 - 12 *Leiding en voorlichting. Verhoren* 437.
 - 13 Romijn, *Burgemeesters* 255.
 - 14 F.J.E. van Lennep, 'Het Casino, 1816-1934', *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* 56 (1964) 164-191, aldaar 190-191.
 - 15 E. Fraenkel-Verkade en A.J. van der Leeuw ed., *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen* 1, 1921 – mei 1942 (Den Haag 1967) 447.

- 16 Romijn, *Burgemeesters* 253.
- 17 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad* 321; Boissevain, *Mijn leven* 255; vgl. Romijn die stelt dat de wethouders pas in juni 1941 werden ontslagen: Romijn, *Burgemeesters* 255.
- 18 NIOD. Doc I. E Voûte, 1828 A. Map B. Proces-verbaal van de rechtszitting van het Bijzonder Gerechtshof d.d. 25 april 1947.
- 19 *Het Vaderland* 10 maart 1941 (a).
- 20 Zie voor Frederiks: Romijn, *Burgemeesters* passim.
- 21 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 145-146.
- 22 Algemeen Handelsblad 18 juni 1942; NIOD, Archief Beaufragten des Reichskommissars (086). Beschrijving bij de inventaris.
- 23 Schröder had evenals zijn voorganger rechten gestudeerd, was als rechter actief geweest en in maart 1933 aangetreden als burgemeester van Schwerin, nadat hij aan het begin van dezelfde maand tot de NSDAP was toegetreden. Zie: NIOD. BDC-Pers 11268-73, p. 108 en Ibidem. Präsidialabteilung 28, 20-01/19C. Circulaire Piesbergen d.d. 24 juni 1942.
- 24 A.J.J. Meershoek, 'Voûte, Edward John (1887-1950)' in: A.J.C.M. Gabriëls ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland* 5 (Den Haag 2002) 526-528; NIOD. CNO-BZ 177b. Voûte aan Schröder d.d. 9 en 29 november 1944.
- 25 NIOD. CNO-BZ 177b. Mededeling van de wethouder voor de Levensmiddelen-voorziening J.L. Strak d.d. 20 februari 1945.
- 26 Zie <http://www1.jur.uva.nl/junsv/Excerpts/64503.htm> geraadpleegd d.d. 16 augustus 2007.
- 27 NIOD. CNO-BZ 177b. Commissaris van politie Voordewind aan Voûte d.d. 1 december 1943; Ibidem. Doc I. E Voûte 1828 A. Map B. Proces-verbaal van de rechtszitting van het Bijzonder Gerechtshof d.d. 25 april 1947. Verhoor Rustige.
- 28 Meershoek, 'Voûte, Edward John (1887-1950)'. Voûte werd in december 1947 veroordeeld tot drieëneenhalf jaar gevangenisstraf.
- 29 Knegtmans, *Kwetsbaar centrum* 213; SAA. Archief 235, inv.nr. 12. Correspondentie betr. Universiteit van Amsterdam.
- 30 SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 19 november 1943, 29 juni 1944.
- 31 Knegtmans, *Kwetsbaar centrum* 117.
- 32 Ibidem, 223; SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 29 juni 1944.
- 33 Interview Guus Meershoek met mevr. mr. Van Heynsbergen-Versteeg d.d. 5 april 1990. Kopie in bezit van auteur. SAA. Archief 1375, dagboekantekening d.d. 12 september 1944; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* Xb tweede helft, *Het laatste jaar 11* (Den Haag 1982) 1024.
- 34 NIOD. Doc I. E Voûte 1828 A. Map B. Proces-verbaal van de rechtszitting van het Bijzonder Gerechtshof d.d. 25 april 1947.
- 35 Colijn weerspakt in dit artikel de door het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken in een witboek over de oorlog in West-Europa geuite bewering dat Nederland voor de oorlog militaire afspraken zou hebben gemaakt met Frankrijk en Engeland. René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988) 128-129; Langeveld, 1933-1944 546. De Vlucht en Colijn zouden naar aanleiding van het stuk van Colijn bij de Sicherheitsdienst op het matje worden geroepen. Zie: J.J.G. Boot, *Burgemeester in bezettingstijd* (Apeldoorn 1967) 51.
- 36 'De Standaard' tijdens de bezettingsjaren en na de bevrijding (Amsterdam 1946) 5.
- 37 A.A. de Jonge, 'Blokzijl, Marius Hugh Louis Wilhelm (1884-1946)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland* 2 (Den Haag 1985) 36-37.
- 38 HDC. Archief J.J.C. van Dijk (084), inv.nr. 13. Notulen van de vergadering van de raad van commissarissen van De Standaard d.d. 26 november 1940.
- 39 Ibidem, d.d. 12 december 1940.
- 40 Langeveld, 1933-1944 547.
- 41 HDC. Archief 084, inv. nr. 13. Notulen d.d. 21 april 1941 en 12 mei 1941.
- 42 Peter Bak, 'De Antirevolutionaire Partij 'ondergronds'' in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 199-221, aldaar 205; J.A.H.J.S. Bruins Slot en Ben van Kaam, *En ik was gelukkig. Herinneringen* (Baarn 1972) 99.
- 43 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* V, eerste helft, *Maart '41 - juli '42* (Den Haag 1974) 303-305; De Jong, *Mei '40 - maart '41* 638; Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* 131.

- 44 HDC. Archief 229, inv.nr. 29. Van der Veen aan W. de Vlugt d.d. 6 september 1941.
- 45 HDC. Archief 084, inv. nr. 13. Notulen d.d. 3 november 1941.
- 46 Ibidem, d.d. 26 november 1940.
- 47 Ibidem. Notitie Cnossen na de oorlog. Aldus geformuleerd naar aanleiding van het journalistenbesluit op 2 mei 1941.
- 48 Ibidem. Notulen d.d. 4 maart 1943.
- 49 Ibidem, d.d. 12 november 1943.
- 50 HDC. Archief 229, inv.nr. 29, doos 2. Commissie voor de Perszuivering, 13 februari 1946 en 18 mei 1946.
- 51 De Jong, *Het laatste jaar 11* 1040.
- 52 NA. Archief van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Algemene Zaken te Londen, toegangsnummer 2.04.76 (Archief Londen), inv. nr. 350. Overzicht van burgemeesters met beoordeling.
- 53 NA. Archief van het Kabinet van de Koningin, toegangsnummer 2.02.14, inv.nr. 9092, dossier 37, no. 8. Minister van Binnenlandse Zaken aan de Koningin d.d. 19 oktober 1944.
- 54 W. Drees, *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (Assen 1959) 173.
- 55 Verhoor jhr. mr. dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal. *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek Vc, Ministers- en kabinetscrises. Voorbereiding terugkeer (Staten-Generaal, Militair gezag, Vertrouwensmannen) Verslag* (Den Haag 1950) 767. Bosch van Rosenthal was tussen 1930 en 1934 burgemeester van Den Haag en vervolgens commissaris van de Koningin in Utrecht.
- 56 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 323; CAD. Ministerie van Defensie. Archief Binnenlandse Strijdkrachten (1327). Inlichtingen voor sous chef staf Militair Gezag. Vervolg d.d. 9 oktober 1944.
- 57 *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek Vb, Bijlagen* (Den Haag 1950) 517.
- 58 Herman de Liagre Böhl en Guus Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989) 49.
- 59 SAA. Archief Feike de Boer (709), inv.nr. 1. Voorgeschiedenis van de benoeming van F. de Boer tot waarnemend burgemeester van Amsterdam en beschrijving van de voorbereidende stappen om tot een voorlopig gemeentebestuur te komen. Periode October 1944 – Mei 1945. Het stuk is van de hand van De Boer zelf.
- 60 *Bijlagen* 517.
- 61 Meershoek, *Dienaren van het gezag* 328.
- 62 Ibidem.
- 63 SAA. Archief 709, inv.nr. 1. Voorgeschiedenis van de benoeming van F. de Boer.
- 64 J. Goudriaan, *Vriend en vijand. Herinneringen aan de Nederlandse spoorwegen, 1938-1948* (Amsterdam 1961) 189.
- 65 Drees, *Van Mei tot Mei* 173-174.
- 66 SAA. Archief 709, inv. nr. 1. Voorgeschiedenis van de benoeming van F. de Boer; Zie ook: R.F. Roegholt, 'Hoe Feike de Boer (waarnemend) burgemeester werd', *Ons Amsterdam* 29 (1977) 207-208.
- 67 SAA. Persverzameling personalia W. de Vlugt. Ingezonden brief van G.C. de Vlugt in *Elsevier's Weekblad* 7 december 1946.
- 68 De drukkerij had onder zijn leiding nationaal-socialistische en antisemitische lectuur gedrukt. HDC. Archief 7, inv.nr. 29, doos 2. Commissie voor de Perszuivering d.d. 13 februari 1946 en 18 mei 1946.
- 69 SAA. Archief 1375, dagboek aantekening 12 februari 1945.
- 70 *Algemeen Handelsblad* d.d. 26 oktober 1945.
- 71 Hesseling, *De Vlucht* 123-127; *Het Parool* d.d. 25 oktober 1945.
- 72 *Algemeen Handelsblad* 24 oktober 1945 (a).
- 73 De Jong, *Maart '41 – juli '42* 972.
- 74 Ibidem, 975-976.
- 75 H. Algra, *Mijn werk, mijn leven* (Assen 1970) 105. Bij een zeer bezwaarlijk gezin werd gedacht aan 'minstens twaalf kinderen, waarvan minstens vijf in het ziekenhuis'. Ik dank Herman Langeveld die mij attent maakte op de positie van De Boer in Beekvliet.
- 76 F. Karsten, 'Woltersom, Herman Louis (1892-1960)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland 2* (Den Haag 1985); J.W. de Roever, *De Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Den Helder 1951) 184. Vgl. H. de Liagre Böhl, 'Boer, Feike de (1892-1976)' *Biografisch Woordenboek van Nederland 6* (Den Haag nog niet verschenen) die op basis van De Roever stelt dat De Boer vrijgelaten was, omdat hij onmisbaar zou zijn in de Amsterdamse haven. Zie voor

- een overzicht van de organisatie van het Nederlandse bedrijfsleven tijdens de Tweede Wereldoorlog: David Barnouw en Ruurd Stellinga, 'Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de organisatie-Woltersom', *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen* 1 (1978) 3-97.
- 77 De Liagre Böhl, 'De Boer, Feike'.
- 78 Algra, *Mijn leven* 106.
- 79 Niet in het Gedenkboek opgenomen werd bijvoorbeeld Hendrik van Houten, de politiek leider van de CDU, die tijdens de bezetting actief werd binnen de nationaal-socialistische Landstand. Zie hiervoor Langeveld, *Protestants en progressief* 400.
- 80 H. Algra, 'Geschiedenis van het kamp' in: *Gedenkboek gijzelaarskamp Beekvliet St. Michielsgestel* (Schiedam [1947]) 41-51, aldaar 42.
- 81 De Jong, *Het laatste jaar* 11 1025-1026.
- 82 Meershoek, 'Onder nationaal-socialistisch bewind' 320.
- 83 Na de gemeenteraadsverkiezingen van juli 1946 was de CPN de grootste partij in stemmental. In de raad namen de CPN en de Partij van de Arbeid elk vijftien zetels in. Richter Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw* 11, 1945/1970 (Utrecht en Antwerpen 1979) 15.
- 84 Dat De Boer al in Beekvliet contact had gelegd met de mannen die na de bevrijding samen met hem het stadsbestuur zouden vormen, zoals De Liagre Böhl suggereert, is niet waarschijnlijk, alleen al gezien de korte duur van zijn verblijf aldaar. De Liagre Böhl, 'De Boer, Feike'.
- 85 NA. Archief Londen, inv.nr. 370. Kort verslag van een bespreking met den commissaris der koningin in de provincie Noord-Holland d.d. 8 mei 1945; SAA. Persverzameling personalia Van Meurs. *Het Vrije Volk* d.d. 21 september 1945.
- 86 Th. Schweiger, 'De secretarissen van Amsterdam sedert 1813 (viii)', *Ons Amsterdam* 13 (1961) 370-377, aldaar 376. Er werd een zuiveringsonderzoek naar hem ingesteld naar aanleiding van een tegen hem ingediende klacht. Franken zou betrokken zijn geweest bij de arrestatie van een gemeentebtenaar door de Duitsers. Franken werd vrijgepleit. Een onderzoek naar zijn handelingen als gemeentesecretaris werd niet ingesteld.
- SAA. Archief Afdeling Arbeidszaken (5174). Zuiveringsdossier J.F. Franken. Formulier Zuiveringscommissies voor ambtenaren der gemeente Amsterdam, zitting d.d. 6 september 1945.
- 87 N10D. KB I 6713. Knipselarchief J.A. van Thiel. *De Telegraaf* d.d. 24 september 1964; Meershoek, *Dienaren van het gezag* 343-344.
- 88 Meershoek, 'Onder nationaal-socialistisch bewind' 311-312.
- 89 Romijn, *Burgemeesters* 618.
- 90 De Liagre Böhl, 'Boer, Feike de'.
- 91 Elzinga, *Dualisme* 37.
- 92 SAA. Bib.cat.nr. H.19.003.
- 93 J.F.M. den Boer, 'Kroniek over het jaar 1948', *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* 43 (1949) 159-193, aldaar 189.
- 94 A. Ingwersen in *Elsevier's Weekblad* 5 februari 1949.
- 95 *Het Parool* d.d. 21 juli 1949.
- 96 Ibidem d.d. 29 augustus 1977 en 30 april 1999; Groen, *Bekende Amsterdammers* 1900-1950 62.
- 97 *Het Parool* 1 oktober 1999. De Vlucht behaalde 59 punten, even weinig als wethouder Han Lammers (1931-2000). Annie M.G. Schmidt won de verkiezing met 5673 punten.
- 98 *Het Vrije Volk* 24 oktober 1967.

Conclusie

- 1 A. Kleijn, 'Drieluik: magistraat-manager-teamleider' in: W. Derksen en M.L. van der Sande ed., *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer 1984) 197-212, aldaar 212.
- 2 Wolthekker, 'Stadsambassadeur' 180.
- 3 Wim Polak won de verkiezing. Job Cohen was als zittende burgemeester van deelname uitgesloten. De jury bestond uit '80-plussers (...) historici, oud-politici, stadsverslaggevers en andere experts'. Peter-Paul de Baar en Niels Wisman, 'De beste burgemeester van de 20ste eeuw', *Ons Amsterdam* 58 (2006) 458-461.
- 4 Veldheer, *Kantelend bestuur* 218.
- 5 Ibidem, 218.
- 6 Joh. de Vries, 'De handelsstad. Verandering van de economische centrumfunctie' in: Martha Bakker ed., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 186-208, aldaar 201-204.

- 7 *Trouw* 22 augustus 2007; Harm Kaal en Shirley Haasnoot, 'Teambuilder Job Cohen vanaf 2001' in: Dirk Wolthekker ed., *Een keten van macht. Amsterdam en zijn burgemeesters vanaf 1850* (Amsterdam 2006) 263-274, aldaar 266.
- 8 Roegholt, *Amsterdam na 1900* 37.
- 9 *De Telegraaf* 20 december 1933 (0).

Bronnen en literatuur

Archieven

Stadsarchief Amsterdam (SAA)

Archief Algemene Zaken (5181)
Archief De Bijenkorf (929)
Archief Feike de Boer (709)
Archief G. Baas Kzn. (1375)
Archief S.R. de Miranda (1257)
Archief van de afdeling Arbeidszaken (5174)
Archief van de afdeling Publieke Werken (5180)
Archief van de Bioscoopcommissie (5337)
Archief van de Burgemeester (5167)
Archief van de commissie van onderzoek inzake erfpacht (5131)
Archief van de commissie voor de strafverordening (5091)
Archief van de Gemeenteraad (5079)
Archief van de Gereformeerde Kerk A (743.A)
Archief van de Nederlandse Scheepsbouwmaatschappij (1158)
Archief van de Politie (5225)
Archief van de Secretarie, afdeling Belastingen (5178)
Archief van de Sociëteit De Groote Club Doctrina et Amicitia (684)
Archief van het Bureau voor Statistiek (5185)
Archief van het College van B&W (5166)
Archief van het Kabinet van de Burgemeester (5168)
Archief Willem de Vlucht (235)
Commissie van onderzoek naar de beschuldigingen geuit aan het adres van de Middenstandsfractie (5114)
Gemeentebld
Gemeentelijke jaarverslagen
Pamflettencollectie
Particulier Secretariaat van de Burgemeester (5169)
Persdocumentatie Kunsten
Persverzameling Bestuur

Nationaal Archief (NA)

Archief B.C. de Jonge (2.21.095)
Archief Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck (2.21.244)
Archief van de Commissaris der Koningin in de Provincie Zuid-Holland (3.02.30)
Archief van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Algemene Zaken te Londen (2.04.76)
Archief Van Hamel (2.21.081)
Archief van het Kabinet van de Koningin (2.02.14)
Archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Afdeling Binnenlands Bestuur (2.04.57)
Archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Kabinetsarchief (2.04.26.02)
Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (2.09.09)

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme 1800-heden (HDC)

Archief De Standaard (229)
Archief H. Colijn (054)
Archief J.J.C. van Dijk (084)
Archief van de AR-Kamerclub (010)
Archief van de Kiesvereniging Nederland en Oranje te Amsterdam (011)
Collectie verkiezingspropaganda Amsterdam (442)

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)

Archief Beauftragten des Reichskommissars (086)
Archief Reichskommissar (014)
Dagboeken (244)
Documentatiemap I
Knipselarchief

Rijksarchief Noord-Holland (RNH)

Archief van de Commissaris der Koningin (18)
Archief van de Procureur-Generaal (307)

Haags Gemeentearchief (HGA)
Archief Gemeentepolitie (432)
Archief van het Gemeentebestuur (353 en 610)
Gemeentebblad

*Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis* (IISG)
Archief F.M. Wibaut
Archief van de Federatie Amsterdam van de SDAP

*Centraal Archiefdepot van het ministerie
van Defensie* (CAD)
Archief Ordedienst
Archief van de Binnenlandse Strijdkrachten

Ministerie van Binnenlandse Zaken
Dossier dr. Willem de Vlugt

Gemeentearchief Rotterdam
Nieuw Stadsarchief (NSA/AZ)

Vrije Universiteit (VU)
Archief vu

Websites

Koninklijke Bibliotheek
Historische Kranten in beeld (*Het Centrum*, *NRC*,
Het Vaderland, *Het Volk*)
<http://kranten.kb.nl/index.html>

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Biografisch Woordenboek van Nederland
<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>
Dagboeken van P.J.M. Aalberse, 1891-1947.
[http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/
Aalberse](http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Aalberse)
Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940
[http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/
RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940](http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940)

*Parlementair Documentatiecentrum van de
Universiteit Leiden*
Parlement & Politiek
<http://www.parlement.com>

De Groene Amsterdammer
Historisch Archief
<http://193.67.146.137/dga/>

Periodieken
Algemeen Handelsblad
Amsterdamsche Dameskroniek
De Groene Amsterdammer
De Maasbode
De Nieuwe Eeuw
De Standaard
De Telegraaf
De Tijd
De Tribune
Elsevier
Het Liberale Weekblad
Het Nationale Dagblad
Het Parool
Het Vaderland
Het Volk
Het Vrije Volk
Java Bode
Nieuws van de Dag
NRC
Rotterdamsch Nieuwsblad
Trouw
Volk en Vaderland
Vooruit

Gedrukte bronnen
Algra, H., *Mijn werk, mijn leven* (Assen 1970).
Boissevain, Walrave, *Mijn leven, 1876-1944* (Bussum
1950).
Boot, J.J.G., *Burgemeester in bezettingstijd*
(Apeldoorn 1967).
Brugmans, H., *Van Raadhuis tot Paleis. Documenten
betreffende den overgang van het Amsterdamsche
stadhuis tot koninklijk paleis* (Amsterdam 1913).
De Gemeentewet voorheen en thans (Alphen aan den
Rijn 1931).
*De resultaten der volks- en beroepstelling van 31
december 1920 voor Amsterdam zonder en met het*

- op 1 januari 1921 geannexeerde gebied. Deel 1. De volkstelling. (Amsterdam 1924).
- 'De Standaard' tijdens de bezettingsjaren en na de bevrijding (Amsterdam 1946).
- Diepenhorst, P.A., *Herinneringen* (Amsterdam 2003).
- Drees, W., *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (Assen 1959).
- Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945. Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek Vb en c, vii a, b en c (Den Haag 1950-1955).
- Fraenkel-Verkade, E. & A.J. van der Leeuw ed., *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen 1, 1921 – mei 1942* (Den Haag 1967).
- Frederiks, K.J., *Op de bres 1940-1944. Overzicht van de werkzaamheden aan het Departement van Binnenlandsche Zaken gedurende de oorlogsjaren* (Den Haag 1945).
- Goudriaan, J., *Vriend en vijand. Herinneringen aan de Nederlandse spoorwegen, 1938-1948* (Amsterdam 1961).
- Gedenkboek gijzelaarskamp Beekvliet St. Michielsgestel (Schiedam [1947]).
- Hageman, Mariëlle, *De Amsterdamse geschiedenis in meer dan 100 verhalen* (Amsterdam 2005).
- Heldring, Ernst, *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954) 1-III. Joh. de Vries ed.* (Groningen 1970).
- Hirschfeld, H.M., *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam 1960).
- Jonge, B.C. de, *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge. Met brieven uit zijn nalatenschap S. L. van der Wal ed.* (Groningen 1968).
- Monchy, S.J.R. de, *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem 1946).
- Noteboom, J.W., *Antirevolutionaire gemeentepolitiek* (Kampen 1928).
- Rapport der regeerings-commissie inzake het dansvraagstuk* (Den Haag 1931).
- Sajet, Ben, *Een leven lang Ben Sajet. Verteld aan Hans Fels* (Baarn 1977).
- Slot, J.A.H.J.S. Bruins & Ben van Kaam, *En ik was gelukkig. Herinneringen* (Baarn 1972).
- Stegenga Azn., P., *Lichamelijke oefening en godzaligheid. Naar aanleiding van den voetbalwedstrijd Nederland-Zweden, is deze preek gehouden in de Nieuwe Lutherse kerk te Amsterdam, op zondag 22 juni 1919 (z.p. 1919).*
- Thijn, Ed van, *BM* (Amsterdam 2003).
- Valk, J.P. de & M. van Faassen ed., *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918 11, 1911-1918* (Den Haag 1993).
- Wibaut, F.M., *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam 1936).
- Wisse, G., *Van Golgotha naar de Olympiade* (Dordrecht 1928).
- ### Literatuur
- Albach, Ben, 'Weerklank van het Duitse toneel in Nederland' in: Kathinka Dittrich, Paul Blom & Flip Bool ed., *Berlijn-Amsterdam, 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 134-152.
- Arnoldussen, Paul, *Amsterdam 1928. Het verhaal van de 1xe Olympiade* (Amsterdam 1994).
- As, G.G. van, *Novemberralarm. De revolutie-bedreiging in Nederland. November 1918* (Kampen 1919).
- Augustijn, C. ed., *Gereformeerd Amsterdam sedert 1835* (Kampen 1989).
- Baar, P.P. de, 'Revolvers en pannetjes aan het Prinsenhof. Gemeenteraadsherinneringen van Frans Hupsch', *Ons Amsterdam* 42 (1990) 8-12.
- Baar, Peter-Paul de, 'Linkse en rechtse buurten', *Ons Amsterdam* 55 (2003) 84-89.
- Baas, H. & T. Baas, 'Gerrit Baas Kzn. (1884-1978). Leven, werk en de actie van achttien', *Bulletin Nederlandse arbeidersbeweging* afl. 1 (1983) 5-22.
- Bak, Peter, 'De Antirevolutionaire Partij "ondergronds"' in: George Harinck, Roel Kuiper & Peter Bak ed., *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 199-221.
- Bakker, J.H.M. & E. Nijhof, 'Het "Jordaan-oproer". Verzet tegen de steunverlaging in juli 1934', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4 (1978) 35-69.
- Bank, Jan en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).
- Barnouw, David & Ruurd Stellinga, 'Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de organisatie-Woltersom', *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen* 1 (1978) 3-97.
- Beishuizen, Jan & Evert Werkman, *De magere jaren. Nederland in de crisistijd, 1929-1939* (Leiden 1976).
- Beunders, Henri J.G., 'Weg met de Vlootwet!' *De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* ([Amsterdam] 1984).

- Beusekom, Ansje van, *Film als kunst. Reacties op een nieuw medium in Nederland, 1895-1940* ([Amsterdam] 1998).
- Blom, J.C.H., *De muiterij op De Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland* (Utrecht 1983).
- Boekman, Emanuel, *Overheid en kunst in Nederland* (Amsterdam 1939).
- Boer, J.F.M. den, 'Kroniek over het jaar 1948', *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* 43 (1949) 159-193.
- Boer, J.F.M. den & S. Duparc, *Kroniek van Amsterdam over de jaren 1940-1945* (Amsterdam 1948).
- Böhl, H. de Liagre, 'Boer, Feike de (1892-1976)' *Biografisch Woordenboek van Nederland* 6 (Den Haag nog niet verschenen).
- Böhl, Herman de Liagre, 'De stad bestuurd: de paarse proeftuin. Radicalisering van het Amsterdamse gemeentebestuur rond 1900' in: Martha Bakker ed., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 159-185.
- Böhl, Herman de Liagre & Guus Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989).
- Boom, Bart van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).
- Bornebroek, Arno, *Een heer in een volkspartij. Theodoor Heemskerk (1852-1932), minister-president en minister van justitie* (Amsterdam 2006).
- Borrie, G.W.B., F.M. Wibaut, *Mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Assen 1968).
- Borrie, G.W.B., *Monne de Miranda. Een biografie* (Den Haag 1993).
- Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Bosmans, J., *Romme. Biografie, 1896-1946* (Utrecht 1991).
- Bouwens, A.C.M. & M.L.J. Dierikx, *Op de drempel van de lucht. Tachtig jaar Schiphol* (Den Haag 1996).
- Brasz, H.A., *Veranderingen in het Nederlandse communalisme. De gemeentebesturen als element in het Nederlandse stelsel van sociale beheersing* (Assen 1960).
- Bronkhorst, A.J., *Karl Barth. Een levensbeeld* (Den Haag 1953).
- Brugmans, H., *Het nieuwe Amsterdam. Van 1795 tot den tegenwoordigen tijd* (Amsterdam 1925).
- Bruin, Kees, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980).
- Burger, H., 'W. de Vlugt. Groei naar waardering – Groei naar nieuwe tijden' in: M. Sluysers & Fred. Thomas ed., *Twaalf burgemeesters. 500 jaar Amsterdam* (Amsterdam 1939) 284-339.
- Cate, Johannes Houwink ten, 'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. *Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995).
- Coninck, Pieter de, 'Beschaving en bescherming. De actie tegen het roken door kinderen in het eerste kwart van de twintigste eeuw' in: Bart van der Boom & Femme S. Gaastra ed., *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (z.p. [Amsterdam] 2005) 61-77.
- Crinice le Roy, R., *De burgemeester en de handhaving van de openbare orde in buitengewone omstandigheden* (Den Haag [1967]).
- De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht* (Kampen 1984).
- Defresne, A., 'Toneel, film en dans' in: K.F. Proost & Jan Romein ed., *Geestelijk Nederland, 1920-1940 I. Onderwijs, radio, wijsbegeerte, godsdienst, kunst en letteren* (Amsterdam en Antwerpen [1948]) 223-267.
- Dekker, Ariëtte, *Cornelis Verolme. Opkomst en ondergang van een scheepsbouwer* (Amsterdam 2005).
- Derks, Marjet, 'Steps, shimmi's en de wulpsche tango. Dansvermaak in het interbellum', *Spiegel Historiael* 26 (1991) 388-396.
- Derksen, W. & M.L. van der Sande ed., *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer 1984).
- Derksen, W. & M.L. van der Sande, 'Van magistraat tot modaal bestuurder' in: W. Derksen & M.L. van der Sande ed., *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer 1984) 213-262.
- Dibbets, Karel, 'Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen' in: Karel Dibbets & Frank van der Maden ed., *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* ([Houten] 1986) 229-270.
- Dijk, Henk van, 'Op weg naar de twintigste-eeuwse stad' in: Marlite Halbertsma ed., *Steden vroeger*

- en nu. Een inleiding in de cultuurgeschiedenis van de Europese stad (Bussum 2000) 165-183.
- Dittrich, Kathinka, Paul Blom & Flip Bool ed., *Berlijn-Amsterdam, 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982).
- Dongen, Bas van, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992).
- Doorn, Maarten van, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002).
- Dunk, H.W. von der, *De verdwijnende hemel. Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw 1*, (Amsterdam 2000).
- Dunk, H.W. von der, 'Nederlandse cultuur in de windstille' in: Kathinka Dittrich, Paul Blom & Flip Bool ed., *Berlijn-Amsterdam 1920-1940: wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 25-30.
- Elout, C.K., *Gedenkboek ter gelegenheid van het zilveren jubileum der Amsterdamsche Ballast Maatschappij* (Amsterdam z.j.).
- Elzinga, D.J. en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1989* (Den Haag 1992).
- Elzinga, Douwe Jan, *Dualisme en lokale democratie: rapport van de Staatscommissie Dualisme en lokale democratie* (Alphen aan den Rijn 2000).
- Endedijk, H.C., *De Gereformeerde Kerken in Nederland 1, 1892-1936* (Kampen 1990).
- Endeveld, Ada G. & Wies J. Houweling, 'Op Gereformeerden Grondslag. Jeugdverenigingen in de jaren twintig' in: C. Augustijn ed., *Gereformeerd Amsterdam sedert 1835* (Kampen 1989) 77-88.
- Faber, S., *Wat verwacht de burger van zijn burgemeester?* (Alphen aan den Rijn 1967).
- Fijnaut, Cyrille, *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Antwerpen en Arnhem 1979).
- Fuchs, J.M., *Amsterdam, een lastige stad. Rellen, oproeren en opstanden in de loop der eeuwen* (Baarn 1970).
- Gaal, Rob van, '1 december 1935: een voorstelling van 'De beul' van Pär Lagerkvist door NSB'ers verstoord. Censuur en toneel in Nederland in de twintigste eeuw' in: R.L. Erenstein ed., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 1996) 638-643.
- Gaemers, Jelle, *De rode wethouder. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1886-1940* (Amsterdam 2006).
- Galesloot, Hansje & Susan Legêne, *Partij in het verzet. De CPN in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1986).
- Gans, Evelien, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 1999).
- Gooijer, A.C. de, *Honderd jaar Keizersgrachtkerk* (Kampen 1988).
- Gorski, Philip S., 'The return of the repressed: religion and the political unconscious of historical sociology' in: Julia Adams e.a., *Remaking modernity. Politics, history and sociology* (Durham en Londen 2005) 161-189.
- Greup, G.M., *De Rijnverbinding van Amsterdam en haar geschiedenis* (Amsterdam 1952).
- Groen jr., J.A., *Bekende Amsterdammers 1900-1950* (Amsterdam 1976).
- Groen jr., J.A., 'Had-je me maar, Zuurbier en de Rapaillepartij', *Ons Amsterdam* 22 (1970) 368-374.
- Groeneboer, Joost, 'Verboden te dansen. Burgemeester De Vlucht, hoeder van goede zeden', *Ons Amsterdam* 53 (2001) 258-264.
- Gunn, Simon, 'Review essay: governance, citizenship and municipal provision in the modern city', *Journal of Urban History* 33 (2007) 1006-1014.
- Halbertsma, Marlite & Patricia van Ulzen, *Interbellum Rotterdam: kunst en cultuur 1918-1940* (Rotterdam 2001).
- Hancké, Lode, *De Antwerpse burgemeesters van 1831 tot 2000* (Antwerpen en Rotterdam 2000).
- Harinck, George, 'De kwestie-Geelkerken en de moderne cultuur' in: George Harinck ed., *De kwestie Geelkerken na 75 jaar* (Barneveld 2001) 69-86.
- Harinck, George, 'Op losse schroeven. Gereformeerden en de moderniteit' in: Madelon de Keizer & Sophie Tates ed., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 332-354.
- Harmsen, Ger & Luchien Karsten, 'De "eerste mei" als strijd- en feestdag in de nederlandse

- arbeidersbeweging', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* afl. 7 (1985) 80.
- Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).
- Heeresma, Heere, *Een jongen uit plan Zuid '38-'43* 1 (Amsterdam en Antwerpen 2005).
- Heijder, M., 'Herengracht 502, 60 jaar ambtswoning van de burgemeester', *Ons Amsterdam* 38 (1986) 237-242.
- Heinemeyer, Willem & Marijke van Schendelen, 'De stad bewoond. De dynamiek van de bevolking' in: Martha Bakker ed., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 59-99.
- Hendriks, J., *De emancipatie van de gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel* (Alphen aan den Rijn 1971).
- Hennekens, H.Ph.J.A.M., *Openbare-orde recht* (Deventer 2004).
- Hesseling, Johan J., *Dr. Willem de Vlucht* (Amsterdam 1949).
- Heuvel, J.H.J. van den, *De moraliserende overheid. Een eeuw filmbeleid* (Utrecht 2004).
- Hijmans, P., *Johan Willem Frederik Werumeus Buning, 4 mei 1891 – 16 november 1958* (Groningen 1969).
- Hoekman, Piet, 'Schmidt, Petrus Johannes' *BWSA* 8 (Amsterdam 2001).
- Hofland, P.J. & Th. Schweiger, 'Een 21-jarige nog studerende jongeman. In "tijden van barbaarsheid", het Amsterdam van de 19e en 20e eeuw' in: Joost Cox e.a. ed., *En bracht de schare tot kalmte. Bespiegelingen over de gemeentesecretaris door de eeuwen heen* (Den Haag 1997) 110-120.
- Hofland, Peter, 'De Olympiade Onder Dictatuur: bestuur, cultuur en openbare orde in de jaren dertig' in: Betsy Dokter & Carry van Lakerveld ed., *Een kunstolympiade in Amsterdam. Reconstructie van de tentoonstelling D.O.O.D.* 1936 (Zwolle 1996) 9-17.
- Hofland, Peter, *De tentoonstelling 'De Olympiade Onder Dictatuur'. Bestuur, cultuur en bescherming van de openbare orde in Amsterdam in de jaren dertig.* (Niet gepubliceerde doctoraalscriptie Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam 1995).
- Hofland, Peter, *Leden van de Raad. De Amsterdamse gemeenteraad 1814-1941* (Amsterdam 1998).
- Ingwersen, A., *De Amsterdamse burgerij en haar stadhuis* (Amsterdam 1938).
- Jansen, Tony & Jan Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940. Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek* (Nijmegen 1983).
- Janssens, J.W., *De commissaris van de Koningin. Historie en functioneren* (Den Haag 1992).
- Janssens, Rienk, 'Antirevolutionaire organisatievorming, 1871-1879' in: George Harinck, Roel Kuiper & Peter Bak ed., *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980* (Hilversum 2001) 53-72.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I-V en Xb tweede helft* (Den Haag 1969-1982).
- Jonge, A.A. de, 'Blokzijl, Marius Hugh Louis Wilhelm (1884-1946)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland 2* (Den Haag 1985).
- Jonge, A.A. de, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972).
- Kaal, Harm, 'Verderfelijk vermaak. Het film-, toneel- en dansbeleid van de burgemeesters van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tijdens de roaring twenties', *Holland* 37 (2005) 259-277.
- Kaal, Harm & Shirley Haasnoot, 'Teambuilder Job Cohen vanaf 2001' in: Dirk Wolthekker ed., *Een keten van macht. Amsterdam en zijn burgemeesters vanaf 1850* (Amsterdam 2006) 263-274.
- Kaam, Ben van, *Parade der mannenbroeders. Flietsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918-1938* (Wageningen 1965).
- Kagie, Rudie, 'De huidskleur van de jazz' in: Rosemarie Buikema & Maaïke Meijer ed., *Cultuur en migratie in Nederland. Kunsten in beweging 1900-1980* (Den Haag 2003) 95-110.
- Karsten, F., 'Woltersom, Herman Louis (1892-1960)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland 2* (Den Haag 1985).
- Keizer, Madelon de, 'Inleiding' in: Madelon de Keizer & Sophie Tate ed., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland, 1914-1940* (Zutphen 2004) 9-44.
- Kersten, A.E., 'Patijn, Jacob Adriaan Nicolaas (1873-1961)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland 3* (Den Haag 1989).
- Kielich, Wolf, *Jordaners op de barricaden. Het oproer van 1934* (Zutphen 1984).

- Kleijn, A., 'Drieluik: magistraat-manager-teamleider' in: W. Derksen & M.L. van der Sande ed., *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer 1984) 197-212.
- Klinken, Gert van, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- Knapen, Ben, *De lange weg naar Moskou. Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie, 1917-1942* (Amsterdam 1985).
- Knegtmans, Peter, *Professoren van de stad. Het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1960* (Amsterdam 2007).
- Knegtmans, Peter, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam 1989).
- Knegtmans, Peter Jan, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998).
- Knegtmans, Peter Jan, 'Onderwijs, wetenschap en particulier initiatief aan de Universiteit van Amsterdam, 1920-1950' in: P.J. Knegtmans & A.J. Kox ed., *Tot nut en eer van de stad: wetenschappelijk onderzoek aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 2000) 79-105.
- Koch, Peter, Konrad Adenauer. *Eine politische Biographie* (Reinbek bei Hamburg 1985).
- Koejemans, A.J., *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967).
- Koenders, Pieter, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (Amsterdam 1996).
- Kompagnie, J.H., 'Katz, Cornelia Frida' *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 3 (Amsterdam 1988).
- Korlaar, Ed., "'Redt Sacco & Vanzetti'. Onrust in Amsterdam over politiek vonnis in 1927', *Ons Amsterdam* 54 (2002) 272-275.
- Kruijt, Jakob Pieter, *De onkerkelijkheid in Nederland, haar verbreiding en oorzaken. Proeve eener sociografische verklaring* (Groningen z.j.).
- Kuiper, D.Th., *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel 1972).
- Kuiper, D.Th., 'Gefnuikte vernieuwing. De "beweging der jongeren" in de Gereformeerde Kerken in Nederland in de periode 1910-1930' in: J. de Bruijn, J.G.M. de Bruijn & G.J. Schutte ed., *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief. Verzamelde opstellen* (Hilversum 2002) 125-152.
- Kuypers, Ivo, *In de schaduw van de Grote Oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002).
- Laar, Paul van de, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000).
- Langeveld, Herman, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn, 1869-1944 I, 1869-1933* (Amsterdam 1998).
- Langeveld, H.J., *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* (Den Haag 1989).
- Langeveld, Herman, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn, 1869-1944 II, 1933-1944* (Amsterdam 2004).
- Lelieveldt, P., "'Van muzikaal exces tot allergrootst succes" De komst van de jazzmuziek in Amsterdam', *Nederlands Jazz Archief-Bulletin* afl. 30 (1998).
- Lelieveldt, Philomeen, *Voor en achter het voetlicht. Musici en de arbeidsverhoudingen in het kunst- en amusementsbedrijf in Nederland, 1918-1940* (z.p. 1998).
- Lennepe, F.J.E. van, 'Het Casino, 1816-1934', *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* 56 (1964) 164-191.
- Lennepe, F.J.E. van, *Klimaat van 'Onder Ons', 1843-1968* (z.p. z.j.).
- Lichtenauer, W.F., 'Drooglever Fortuijn, Pieter (1868-1938)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag 1985).
- Linde, Maarten van der, *Het visioen van Eijkman. Dr. J. Eijkman, de Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen en de vernieuwing van Nederland 1892-1945* (Hilversum 2003).
- Linssen, Céline, Hans Schoots & Tom Gunning, *Het gaat om de film! Een nieuwe geschiedenis van de Nederlandsche Filmliga 1927-1933* (Amsterdam 1999).
- Lunenberg, Mieke L., *Geluk door geestelijke groei. De institutionalisering van de jeugdzorg tussen 1919 en het midden van de jaren dertig, uitgewerkt voor Amsterdam* (Zwolle 1988).
- Luykx, Paul, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000).

- Marinus, Bauke, 'Nolting, Pieter' *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 5 (Amsterdam 1992).
- Mars, Vladimir & Marius van Melle, 'Een drama in drie bedrijven. Arbeid en kapitaal in het Amsterdamse grootmetaal' in: Peter Paul de Baar e.a., *Werken rondom het IJ. Vakbondsstrijd in vijf Amsterdamse bedrijfstakken, 1870-1940* (Amsterdam 1981) 142-194.
- Meershoek, A.J.J., 'Hoofdcommissaris van politie in Amsterdam. Dirigent, ideoloog, verbindingsman' in: J. Kuiper e.a., *Rustloos wakend* (Alphen aan den Rijn 2004) 7-80.
- Meershoek, A.J.J., 'Voûte, Edward John (1887-1950)' in: A.J.C.M. Gabriëls ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland* 5 (Den Haag 2002).
- Meershoek, Guus, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007).
- Meershoek, Guus, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999).
- Meershoek, Guus, 'Onder nationaal-socialistisch bewind' in: Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam* IV, *Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007) 235-321.
- Meershoek, Guus, 'Openbare orde en veiligheid' in: T. de Nijs & J. Sillevius ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad* III, *Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 123-147.
- Mellink, Albert F., 'Wijnkoop, David Jozef' in: P.J. Meertens e.a. ed., *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 1 (Amsterdam 1986).
- Meurs, Paul, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940* (Rotterdam 2001).
- Mijksenaar, P.J., *Amsterdam. Verleden (1275-1900). Heden (1900-1950). Toekomst (1950-2000)* (Amsterdam 1951).
- Miranda, S.R. de e.a., *Pro Domo* (Amsterdam en Antwerpen 1997).
- Mooij, Annet, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam 2006).
- Mulder, J.W., *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945* (Utrecht en Antwerpen 1978).
- Nelissen, W.J.A. & H. Schmal, 'Van railverbinding tot ringweg. Honderd jaar verkeer in Amsterdam' in: G.A. de Bruyne e.a. ed., *Wonen, werken en verkeer in Amsterdam, 1880-1980* (Amsterdam 1980) 179-248.
- Nijs, T. de & J. Sillevius ed., *Den Haag: geschiedenis van de stad* III, *Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005).
- Nijs, Thimo de & Maarten van Doorn, 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19de en 20ste eeuw' in: T. de Nijs & J. Sillevius ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad* III, *Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 56-100.
- Noteboom, J.W., 'Goede zeden' in: C.W. van der Pot e.a. ed., *Nederlandsch bestuursrecht* (Alphen aan den Rijn 1932) 429-453.
- Oud, P.J., 'De Gemeentewet en de gemeentelijke zelfstandigheid' *Gedenkboek Gemeentewet 1851-1951* (Den Haag 1951) 7-81.
- Pattist, J.M., 'Drie burgemeesters' in: Ch.A. Cocheret & W.F. Lichtenauer ed., *Bekende Rotterdammers door hun stadgenoten beschreven* (Rotterdam 1951) 9-18.
- Pauw, J.L. van der, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2006).
- Pelkewijk, G.A.W. ter, 'In memoriam mr. J.A.N. Patijn', *Die Haghe* (1963) xi-xv.
- Pelkewijk, G.A.W. ter, 'Utrecht in de meidagen van 1940', *Jaarboek van Oud-Utrecht* (1949) 137-157.
- Perry, Jos, 'Aanpakken wat mogelijk is'. De SDAP en haar gemeentepolitiek, *Jaarboek voor het democratisch socialisme* 9 (1988) 16-58.
- Persman, J.R., 'Leeuwen, Wilhelmus Frederik van (1860-1930)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland* 1 (Den Haag 1979).
- Peters, J. & O. Schreuder, *Katholiek en protestant. Een historisch en contemporair onderzoek naar confessionele culturen* (Nijmegen 1987).
- Pijfers, Herman & Jan Roes, *Memoriale. Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw* (Zwolle 1996).
- Poelje, G.A. van, *Korte opstellen over gemeenterecht en gemeentebeleid* II. 1923-1932 (Alphen aan den Rijn 1934).
- Poelje, G.A. van, 'Met ledige handen. Enkele algemene opmerkingen in het jaar van het eeuwfeest der Gemeentewet' *Gedenkboek Gemeentewet 1851-1951* (Den Haag 1951) 83-133.

- Polak, Henri, 'De Amsterdammers' in: P.J. Meertens en Anne de Vries ed., *De Nederlandse volkskarakters* (Kampen 1938).
- Pots, Roel, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000).
- Praag, Philip van, 'Meurs, Frans van' *BWSA2* (Amsterdam 1987).
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945* (Den Haag 1965).
- Prins, Peter, 'Vijf voor twaalf', *Maandblad Amstelodamum* 86 (1999) 97-110.
- Prinsen, C.A. & (bewerkt en aangevuld door) C.N.M. Kortmann, *De burgemeester* (Alphen aan den Rijn 1969).
- Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie 11, De geschiedenis van de kabinetsformaties 1925-1929* (Kampen 1980).
- Querido, Is., *Mijn zwerftochten door Jordaan en donker Amsterdam* (Amsterdam 1931).
- Raadschelders, J.C.N., *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen 1600-1980. Een historisch-bestuurskundig onderzoek in vier Noord-Hollandse gemeenten* (Den Haag 1990).
- Randeraad, Nico, 'Het geplooid land. De pacificerende rol van commissarissen des Konings en burgemeesters' in: J.C.H. Blom & J. Talsma ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 134-153.
- Ridder, B. de, 'Wibaut "de Machtige"...' *Maandblad Amstelodamum* 34 (1947) 27-48.
- Roegholt, R.F., 'Hoe Feike de Boer (waarnemend) burgemeester werd', *Ons Amsterdam* 29 (1977) 207-208.
- Roegholt, Richter, *Amsterdam in de 20e eeuw 1, 1919/1945* (Utrecht en Antwerpen 1976).
- Roegholt, Richter, *Amsterdam in de 20e eeuw 11, 1945/1970* (Utrecht en Antwerpen 1979).
- Roegholt, Richter, *Amsterdam na 1900* (Amsterdam 1993).
- Roest, Friso & Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998).
- Roever, J.W. de, *De Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Den Helder 1951).
- Romburgh, C.P.P. van & E.K. Spits, *Nederlandsche Dok en Scheepsbouw Maatschappij* (Rotterdam 1996).
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).
- Rooden, Peter van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979).
- Rooy, Piet de, 'De donkerte der tijden 1920-1940' in: Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam IV, Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007) 127-233.
- Rooy, Piet de, 'De lastige stad: "zoo rans'len wij de burgerij, heel opgeruimd van zin!" Handhaving van orde en gezag' in: Martha Bakker ed., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 292-322.
- Rooy, Piet de, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen de vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten' in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. De VDB tussen socialisme en liberalisme* (Amsterdam 1991) 54-73.
- Rooy, Piet de, 'In het voetspoor van de radicalen 1889-1902' in: Remieg Aerts & Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam III, Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 519-573.
- Rooy, Piet de, 'Oorlog en revolutie 1914-1925' in: Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam IV, Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007) 73-126.
- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).
- Rooy, Piet de, 'Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000' in: Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van Amsterdam IV, Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007) 13-16.
- Rossem, Vincent T. van, *Het algemeen uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp* (z.p. z.j.).
- Scheffer, H.J., *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968).
- Schiphof, Tjeerd, *De vrijheid van het toneel. Een studie naar de juridische beperkingen van de vrijheid van het toneel in Nederland en Engeland in grondwettelijk perspectief* (Amsterdam 1994).
- Schöffers, I., 'Poelje, Gerrit Abraham van' in: J. Charité & A.J.C.M. Gabriëls ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland 4* (Den Haag 1994).
- Schrevel, Margreet, 'Matthijsen, Jan Willem' *Biografisch woordenboek van het socialisme en de*

- arbeidersbeweging in Nederland 4 (Amsterdam 1990).
- Schulten, J.W.M., *De geschiedenis van de Ordedienst. Mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie* (z.p. z.j.).
- Schuursma, R.L., *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Groningen [1975]).
- Schuursma, R.L., *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (Amsterdam 2000).
- Schweiger, Th., 'De secretarissen van Amsterdam sedert 1813 (viii)', *Ons Amsterdam* 13 (1961) 370-377.
- Secker, Ineke, "'Op de voordracht van onzen Minister van Binnenlandsche Zaken". Het benoemingsbeleid van het kabinet-Kuyper, in het bijzonder inzake burgemeesters' in: D.Th. Kuiper & G.J. Schutte ed., *Het kabinet-Kuyper (1901-1905). Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* (Zoetermeer 2001) 236-269.
- Selten, Peter, *Het apostolaat der jeugd. Katholieke jeugdbewegingen in Nederland, 1900-1941* (Amersfoort 1991).
- Sijes, B.A., *De Februari-staking, 25-26 februari 1941* (Den Haag 1954).
- Simons, D., 'Gemeentefinanciën' *Gedenkboek Gemeentewet 1851-1951* (Den Haag 1951) 253-309.
- Sluysen, M., 'J.W.C. Tellegen. Amsterdam gedurende den Wereldoorlog' in: M. Sluysen & Fred. Thomas ed., *Twaalf burgemeesters, 500 jaar Amsterdam* (Amsterdam 1939) 252-283.
- Steen, John, 'D.O.O.D. 1936: de internationale achtergrond' in: Betsy Dokter & Carry van Lakerveld ed., *Een kunstolympiade in Amsterdam. Reconstructie van de tentoonstelling D.O.O.D. 1936* (Zwolle 1996) 18-26.
- Stigter, Bianca, *De bezette stad. Plattegrond van Amsterdam 1940-1945* (Amsterdam 2005).
- Straathof, Wilma, 'Honderd jaar Rotterdam, de Rotterdammers en hun vermaak' in: Remmelt Daalder e.a. ed., *Als de dag van gisteren. Honderd jaar Rotterdam en de Rotterdammers* (Zwolle 1989) 154-175.
- Swart, Wil, *Amsterdam-Noord 1850-1930. De geschiedenis achter de feiten* (Alkmaar 1990).
- Thomas, Fred., 'S.A. Vening Meinesz. "Ik ben regent, geen burgervader!"' in: M. Sluysen & Fred. Thomas ed., *Twaalf burgemeesters, 500 jaar Amsterdam* (Amsterdam 1939) 229-251.
- Tijn, Th. van, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965).
- Veen, W.J. van der, 'Uitwassen der moderne cultuur', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 14 (1938) 562-591.
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen 1992).
- Velde, Henk te, 'Zedelijkheid als ethiek en seksueel fatsoen. De geschiedenis van een Nederlands begrip' in: Remieg Aerts & Klaas van Berkel ed., *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 198-218.
- Veldheer, V., *Kantelend bestuur. Onderzoek naar de ontwikkeling van taken van het lokale bestuur in de periode 1851-1985* (Rijswijk 1994).
- Vermooten, W.H., *Handboek pastorale sociologie* VI, W. Banning ed., *Hervormd Amsterdam en zijn maatschappelijke achtergrond in de 19e en 20e eeuw* (Den Haag 1960).
- Versteeg, H.J., *Van schout tot hoofdcommissaris: de politie voorheen en thans* (Amsterdam 1925).
- Vlugt, Evert de, *De toepassing der progressiegedachte in het Nederlandsche gevangeniswezen* (Amsterdam 1930).
- Voerman, Gerrit, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* (Amsterdam 2001).
- Voets, B., 'De klare waarheid' in: Herman Pijsers ed., *De klare waarheid en andere herinneringen aan het katholieke verleden* (Nijmegen 2001) 129-145.
- Vos, René, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988).
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Vries, Joh. de, 'De handelsstad. Verandering van de economische centrumfunctie' in: Martha Bakker ed., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 186-208.
- Vries, Joh. de, 'Heldring, Ernst (1871-1954)' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland 1* (Den Haag 1979).
- Vries, O., 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', *BMGN* 88 (1973) 444-469.

- Waar is de Tijd? 1200 Jaar Antwerpenaren en hun rijke verleden. (Zwolle 1996-1998).
- Wal ed., S.L. van der, *Herinneringen van Jhr. mr. B.C. de Jonge: met brieven uit zijn nalatenschap* (Utrecht 1968).
- Wal, Ronald van der, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde, 1840-1920* (Hilversum 2003).
- Weber, E., 'De Dapperbuurt in de jaren dertig', *Ons Amsterdam* 32 (1980) 339-345.
- Weerheijm, Tom & Pieter van der Zwan, *Had je me maar. Amsterdams straatleven en straatfiguren tussen 1900 en 1940* (Amsterdam 1979).
- Wennekes, Emile, *Het Paleis voor Volksvlijt (1864-1929). 'Edele uiting eener stoute gedachte!'* (Den Haag 1999).
- Wiedijk, C.H., Koos Vorrink. *Gezindheid, veralgemening, integratie: een biografische studie (1891-1940)* (Groningen 1986).
- Wijffes, Huub, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).
- Williams, Charles, *Adenauer. The father of the new Germany* (New York 2000).
- Williams, Chris & Tim Willis, 'Urban governance, its changing style, authority and legitimacy', *Urban history* 25 (1998) 240-243.
- Wolthekker, Dirk ed., *Een keten van macht. Amsterdam en zijn burgemeesters vanaf 1850* (Amsterdam 2006).
- Wolthekker, Dirk, 'Stadsambassadeur Arnold Jan d'Ailly – 1946-1957' in: Ibidem ed., *Een keten van macht. Amsterdam en zijn burgemeesters vanaf 1850* (Amsterdam 2006) 173-187.
- Wouters, Kees C.A.T.M., *Ongewenschte muziek. De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland 1920-1945* (Den Haag 1999).
- Zanten, J.H. van, 'De groei der bevolking van Amsterdam', *Maandblad Amstelodamum* 19 (1932) 25-26.
- Zeeuw, Chr.A. de Ruyter-de, *De eerste rode wethouders van Rotterdam* (Rotterdam 1987).
- Zuthem, Johan van, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001).

Personenregister

- Aalberse, P.J.M. 45, 47
Aalst, C.J.K. van 81, 82
Abrahams, E.J. 28, 57, 64, 139, 142, 145, 148, 151, 161, 166, 170
Adenauer, K. 66, 67, 69, 83, 275
Ailly, A.J. d' 79, 83, 264, 265, 267, 275
Albarda, J.W. 21, 67
Algra, H. 261
Angeren, J.R.M. van 164, 170
Asscher, A. 202, 240, 248
- Baas Kzn, G. 48, 54, 55, 64, 100, 114, 127, 142, 144, 145, 147, 148, 150, 155-157, 159, 160, 163, 169, 188, 190, 191, 207, 216, 217, 236, 252, 253, 260, 261
Bakker, D. 244
Barth, K. 219
Beatrix, prinses der Nederlanden 207
Beaufort, W.H. de 103
Bend, J.H. van der 250
Benzler, F. 223
Bergh, G. van den 85, 86, 120, 138, 163, 235
Bergh, S. van den 163
Berghoef, F. 87
Berlage, H. 52
Bernhard van Lippe-Biesterveld, prins der Nederlanden 228
Bilt, C.L. van der 244
Blitz-Bonn, A. van 235
Blokzijl, M. 253-255, 257
Boeijen, H. van 122, 211, 219, 221
Boekman, E. 15, 16, 78, 107, 113, 114, 130, 135, 155, 156, 163, 167, 171, 217, 222, 223, 227, 245, 252
Boer, F. de 79, 83, 247, 258-263, 265, 267, 274, 275
- Böhmcker, H. 232-236, 238-245, 250-252
Boissevain, W. 53, 55, 57, 64, 66, 87, 106, 131, 145, 151, 165-172, 189, 200, 215-217, 222, 243, 244, 252, 262
Bommer, J. 261, 262
Borrie, G.W.B. 16, 163, 172
Bosch ridder van Rosenthal, L.H.N. 144, 179, 180, 258
Bosmans, J. 16, 63
Boswijk, W.A. 220, 221, 223
Braak, M. ter 112, 199, 205
Braakensiek, Joh. 82
Brants, A. 230
Brasz, H.A. 12
Brautigam, J. 21
Broekhoff, K.H. 177, 197, 228, 241, 263
Brouwer, B. 235
Brugmans, H. 49, 251
Bruin, K. 80
Bruinsma, A. 182
Burger, H. 49, 79
Burger, J.A.W. 257
Burger, J.N. 37
Burger-de Vlugt, A. 102, 253
Burink, G. van 244
Buuren, J. van 71
- Campen, Jacob van 85
Campert, J. 243
Casimir, R. 120
Cauwelaert, F. van 66, 82, 275
Cleveringa, R.P. 235
Cnossen, T. 254-257
Cohen, D. 240, 248
Cohen, J. 274

- Colijn, H. 48, 57, 72, 73, 90, 98, 107, 120, 129, 142-145, 151, 154, 158, 160, 189, 191, 211, 217, 230, 248, 254, 255, 272
- Colijn, H.A. 48, 107
- Coremans, L. 34, 68
- Cort van der Linden, P.W.A. 19
- Crucq, J.H. 166
- Dalsum, A. van 198-201
- Dam, J. van 235, 236
- Deckers, L.N. 184, 189, 191
- Defresne, A. 198, 199, 201
- Derksen, W. 275
- Diepenhorst, P.A. 25, 43-45, 55
- Dijk, J.J.C. van 255, 256
- Domela Nieuwenhuis, F. 24
- Domhof, S. 36
- Douwes, J. 48, 54, 55, 62, 66, 139, 150
- Drees, W. 15, 190, 259
- Dresselhuys, H.C. 48
- Droogleever Fortuyn, P. 68, 138, 211, 270, 271
- Dunk, H.W. von der 108
- Duijs, J.E.W. 38
- Eeghen, S.P. van 81
- Eindhoven, L. 122
- Eisenstein, S. 109
- Ekering, L.C.W. 216, 217, 227, 237, 243
- Elzinga, D.J. 9-11, 275
- Emma, koningin-moeder 90
- Evers, H. 84
- Fabius, D.P.D. 27, 28, 43, 55
- Flentrop, C. 37
- Floris v, graaf 90
- Fokker, A. 53, 70
- Franke, B.C. 217, 242, 244, 262
- Franken, J.F. 228, 233, 234, 236, 240, 241, 244, 250, 252, 253, 258-260, 262
- Frederiks, K.J. 220, 224, 227, 230, 234, 235, 240, 250
- Frijtag Drabbe, J.H.A.L. von 56, 64, 65, 130
- Geelkerken, J.G. 102
- Geer, jhr. D.J. de 86, 132, 137, 138, 216, 221
- Gelder, C. de 33, 34
- Gerbrandy, P.S. 257
- Gerressen, J. 186
- Goebbels, J. 181, 204
- Goedemans, J.M. 163, 166
- Goedkoop, D. 74, 78, 260
- Görlinger, R. 66, 67
- Goudriaan, J. 259
- Graaf, W.A. de 86, 162-168, 170-172, 177
- Graeff, jhr. A.C.D. de 142-144
- Groenendaal, H. 26
- Guépin, F.G. 250
- Gulden, Z. 65, 162, 163, 165, 168, 170, 213, 216
- Haar, J. ter 35, 45, 55, 64-66, 81, 150, 166, 216
- Hall, G. van 79, 267, 274
- Hall, H. ter 60
- Hamel, J.A. van 75
- Harinxma thoe Slooten, A. baron van 191, 204, 223
- Hartogh, M. de 156, 235
- Heddema, F. 172
- Heeckeren van Kell, A. baron van 256
- Heemskerck van Beest, jhr. J.E. van 228, 240
- Heemskerk, Th. 45, 54, 119
- Heerde, J.A. van 249
- Heeresma, H. 209
- Heijkoop, A.W. 21
- Heldring, E. 48, 58, 64, 72-74, 80-82, 94, 125, 142, 143, 145, 219, 248, 260
- Hendrik, prins der Nederlanden 90, 94, 185, 190
- Heringa, G.C. 124, 125
- Hertog, H.J. den 28
- Hesseling, J.J. 16, 89, 265
- Hijmans-de Vlugt, A.E. 48, 78, 107
- Hirschfeld, H.M. 242
- Hitler, A. 204, 210, 218, 226
- Hoogenhuyze, A.G.H. van 141
- Hoorn, P. ten 216
- Hulshoff, A.R. 87
- Huysmans, C. 66
- IJsselsteyn, H.A. van 45, 47
- Ingwersen, A.U. 265
- Irene, prinses der Nederlanden 231

Joëls, M. 227
 Jong, A. de 69
 Jong, Alida de 217, 235
 Jong, L. de 236, 243
 Jonge, jhr. B.C. de 144
 Jordaan, L.J. 46, 82, 110, 112, 143, 158, 212
 Josephus Jitta, A.C. 77
 Juliana, prinses der Nederlanden 89, 207
 Jung, A.E. 204

Kan, J.B. 110
 Karnebeek, jhr. H.A. van 45, 72, 248
 Katz, C.F. 55, 131, 200
 Keppler, A. 30, 31, 91
 Ketelaar, Th.M. 57, 64, 131
 Ketwich Verschuur, E. van 42
 Kleerekoper, A.B. 19, 108, 112
 Kleffens, E.N. van 219
 Kleijn, A. 267
 Knegtmans, P.J. 11
 Koot, H. 239, 240
 Kortmann, C.N.M. 12, 14, 275
 Kropman, G.C.J.D. 130, 131, 136, 138, 139, 145, 152, 155-157, 163, 164, 199, 213, 217, 223, 232, 235, 237, 244, 258, 260-262
 Kruls, H.J. 259
 Kruyt, C.J.A. 229, 230, 239
 Kuyper, A. 19, 25, 36-38, 44, 47, 97, 253

Lagerkvist, P. 198
 Leeuwen, W.F. van 9, 40, 80, 90, 134, 144
 Lier, S.J. van 155, 228, 234, 240, 245, 262
 Linthorst Homan, J.T. 42
 Lisser, A. 89
 Lodewijk Napoleon, koning 85
 Loghem, J.J. van 252
 Loon, jhr. W.H. van 81
 Luther, Maarten 102

Mackay, C.W.F. baron 55
 Mak, G. 172
 Marcusse, A.J. 99, 100, 102, 118, 120, 121, 176
 Matthijsen, J.W. 151, 155-157, 166, 167, 169, 170, 216
 Meershoek, A.J.J. 206, 250
 Meerveld, J. van 53

Meijers, E.M. 235
 Mengelberg, W. 89, 120
 Meurs, F. van 60, 155, 156, 217, 242, 244, 262
 Miranda, Bram de 162, 163, 168
 Miranda, S.R. de 15, 16, 23, 28, 32, 35, 51, 55, 56, 59-63, 86, 112, 129-131, 133, 135, 136, 138, 147, 150-152, 154-157, 162-172, 202, 210, 213, 215, 216, 248, 262, 267, 276
 Molenaar, A.N. 76
 Monchy, S.J.R. de 94, 122, 201, 204, 205, 223, 227, 228, 231, 245, 257, 269
 Müller Lehning, A. 99
 Müller, F.E. 244
 Mussert, A.A. 74, 153, 183, 214, 229, 239, 250

Neiszen, C.J. 250
 Nesterov, M. 76
 Nève, E. de 195
 Nolting, P. 38, 49
 Noteboom, J.W. 27, 77, 107, 108, 137

Oranje, J. 259
 Ossendorp, F.L. 138
 Oud, P.J. 125, 137, 139, 145, 149, 151, 157-159, 211, 223, 227, 233, 234, 244, 248, 257, 271

Patijn, J.A.N. 67-69, 82, 84, 88, 94, 109, 111, 116, 119, 125, 127, 269, 270
 Pelkwijk, G.A.W. ter 232, 234
 Peper, A. 9
 Piek, C. 236
 Plesman, A. 71
 Poelje G.A. van 67, 135
 Polak, E. 235
 Polak, Ed. 35, 77, 130, 135-137, 139
 Polak, H. 38
 Polak, S.J. 235
 Polak, W. 138
 Pop, W.F. 45
 Posthumus, N.W. 248
 Prakken, A.B.J. 262, 263
 Prins, A. 54
 Prinsen, C.A. 14, 275
 Provó Kluit, H. 25
 Pudovkin, V. 111

- Querido, Is. 175
- Raemaekers, L. 82, 131
- Rauter, H.A. 226, 241, 242, 244, 251
- Reese, D.H.M. 115, 117, 118
- Regout, E.R.H. 104
- Rethmeyer, W.H. 76
- Roegholt, R.F. 8, 16, 189, 190, 274
- Röell, jhr. A. 11, 19, 29, 35, 37, 40, 42-45, 47, 48, 68, 69, 76, 90, 108, 116, 123, 144, 157, 188, 211, 220, 221, 230
- Roest van Limburg, Th. 19, 23, 99
- Roest, F. 233
- Roland Holst, H. 24
- Romijn, P. 15, 224, 225, 245
- Romme, C.P.M. 15, 16, 51, 54, 56-58, 63-65, 86, 127, 130, 131, 135, 138, 140, 141, 150, 151, 154, 156, 177, 211, 216, 248
- Roobol, G.A. 156
- Roos, A. de 262
- Roovers, J.J. 144
- Ross, W.F. 233
- Rost van Tonningen, M.M. 215, 249
- Royaards, W. 89
- Ruijs de Beerenbrouck, jhr. Ch.J.M. 8, 9, 41-45, 47, 48, 68, 98, 121, 123, 133, 179, 180, 271
- Ruiter, J.W. de 229
- Rustige, J. 55, 145, 148-150, 155-157, 159-161, 170, 199, 215, 217, 232, 242, 250, 252, 262
- Rutgers, J. 64
- Ruyter, Michiel de 82
- Saane, H. van 170
- Sacco, N. 99
- Sajet, B. 235, 265
- Schaik, J.R.H. van 191
- Schalker, C.J.P. 182
- Scheidemann, Ph. 21
- Scheren, J. 233
- Schmidt, F. 240
- Schmidt, P.J. 153, 190
- Schokking, W.F. 261, 262
- Scholte, J.H. 215
- Schotting, L. 171
- Schouten, J. 25, 255
- Schreuder, W. 194
- Schröder, W. 251
- Schumann, O. 241, 251
- Seegers, L. 78, 206, 263, 266-268
- Seyss-Inquart, A. 226, 229, 231-233, 239, 241, 242, 244
- Sinclair, U. 181
- Sirks, A.H. 111
- Slotemaker de Bruïne, J.R. 147
- Smit, J. 250
- Sneevliet, H. 152, 235
- Snijders, C.J. 153
- Sollmann, W. 66
- Spier, J.F.H. 54
- Staalman, A.P. 25
- Staveren, D. van 113
- Steinmetz, W. 122, 150, 151, 200, 261
- Sweerts de Landas Wyborgh, E.C. baron 68
- Teeboom-van West, E. 235
- Telkamp, J.H. 260
- Tellegen, J.W.C. 17, 19-24, 28-31, 35, 40-42, 44, 49, 55, 58, 83, 134, 188, 189, 196, 270
- Tempel, J. van den 54, 138, 216
- Tendeloo, N.S.C. 151, 215
- Tenkink, J.C. 230, 239
- Tex, jhr. C.J.A. den 188
- Thiel, J.A. van 142, 164, 223, 229, 230, 241, 259, 263
- Thomass, W. 216
- Tiedemann, von 223
- Tielrooy, J. 220
- Tienhoven, G. van 89, 90, 119, 188
- Tops, P.W. 12
- Treub, M.W.F. 38, 120, 165
- Troelstra, P.J. 22-25, 27, 43, 271
- Tulp, S. 251
- Tuschinski, A. 103, 117
- Tuyll van Serooskerken, F.C.W.H. baron van 91
- Ucicky, G. 181
- Vanzetti, B. 99
- Veen, H.R.J. van der 255
- Veer, W. van der 114
- Vegte, H. van der 73
- Vegter, J.J.M. 87

Velde, J.J. van de 235
 Veldheer, V. 270
 Vening Meinesz, S.A. 10
 Verschuur, T.J. 137
 Versteeg, H.J. 121, 122, 176-178, 181-189, 191-194, 196-199, 204, 205, 209, 214, 221, 223, 229, 230, 241, 244, 263
 Vinci, Leonardo da 198
 Visser, J.Th. de 45, 89
 Vliegen, W.H. 19, 20, 22, 23, 27, 28, 30, 32, 35, 135
 Vlugt, E. de (vader) 36
 Vlugt, E. de (jongste zoon) 142
 Vlugt, G.C. de 77, 78, 164, 254-257, 259, 260
 Vlugt, W. (Pim) de 37, 260
 Völckers, C.L.F. 233
 Vondel 89
 Voordewind, H. 252
 Voorst tot Voorst, J.J.G. baron van 192
 Vorrink, K. 249
 Vos, I.H.J. 35, 57, 131, 145, 151, 216, 240
 Voûte, E.J. 244, 249-253, 262, 265
 Vries Czn., S. de 30, 44, 45, 47
 Vries, K. de 114

 Walch, J. 250
 Walree, E.D. van 76
 Weiss, A. 60, 61, 106, 120, 153, 216
 Westra, H. 244

 Wibaut, F.M. 11, 15, 16, 19-23, 27-32, 35, 39, 41, 42, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 57-59, 61-66, 86, 90, 91, 112, 123, 125, 126, 130-133, 135, 136, 143, 150, 154, 161, 177, 262
 Wierdels, F.J.A.M. 28, 32, 34, 35, 56
 Wijck, F.H.C. van 261, 262
 Wijnkoop, D. 24, 26, 27, 59, 60, 65, 74, 99, 101, 111-113, 127, 131, 152, 216, 235
 Wilde, J.A. de 76, 149, 158-161, 192, 195, 200, 272
 Wilhelmina, koningin der Nederlanden 26, 47, 88, 89, 94, 140, 160, 207, 210, 224, 271
 Willem I, koning der Nederlanden 85
 Willem III, koning der Nederlanden 89
 Williams, Ch. 83
 Wils, J. 94
 Wimmer, F. 226, 235, 240, 244
 Winkelman, H.G. 223-225
 Wisse, G. 91, 101
 Woltersom, H.L. 261
 Woltjer, R.H. 150, 170, 179
 Woudenberg, C. 65, 86, 166, 167, 170, 216
 Wyterma, J. 34, 68, 72, 111, 127, 138

 Zeegers, A.E. 36
 Zelm-van den Berg, H. 176
 Zimmerman, A.R. 21, 22, 28, 34, 67-69, 82, 84, 88, 109, 116, 125, 269, 270
 Zuurbier, H. 33, 34

